

כדוגמת חוברת מס' 4 כך חוברת זו, החותמת את השנה השנייה להופעת 'קתדרה', עוסקת בתקופות הקדומות של תולדות עם ישראל וארץ-ישראל. לפנינו מיגוון של מאמרים, שהובאו בסדר כרונולוגי, למן התקופה ההלניסטית ועד ראשית התקופה העות'מאנית. בין המאמרים משולבים שני דיוני-חוקרים, שהתקיימו ביד יצחק בן-צבי.

שלושת המאמרים הראשונים עוסקים בתקופת בית שני. גרעון פוקס מנסה לפענח חידת ייסודה של סקיתופוליס, היא בית-שאן. ישראל לוין מתחקה על מעורבותם הפוליטית של הפרושים בתקופת הורדוס ובימי הנציבים, ומתוך עיון במקורות וניתוחם מצביע המחבר על הירידה במעורבות זו. בנימין מזר משחזר את פניה של העיר ירושלים באיזור שמדרום ומדרום-מערב להר-הבית, לאור מימצאי החפירות הארכיאולוגיות שנערכו במקום; ניתוח הממצא הארכיטקטוני מלמד כי האיזור הסמוך לפינה הדרום-מערבית של הר-הבית היה אחד המוקדים העירוניים למן ימי הורדוס ועל-פי תיכנונו. גישה חדשה ומעניינת לכתיבתם של היבטים חברתיים ופסיכולוגיים, הקשורים למרד היהודים ברומאים, משתקפת במאמרו של אוריאל רפפורט. דיון-החוקרים הראשון שבחוברת (דן ברג), יעקב משורר, אוריאל רפפורט, אריה קינדרלר) מוקדש למטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס השני. נושא זה אין לראותו אך ורק בזיקתו היחידה אל הנומיסמטיקה אלא השלכות לו גם לגבי זמן חיבור 'קדמוניות היהודים' ליוסף בן-מתתיהו.

שני המאמרים הבאים לאחר-מכן עניינם תקופת השלטון הרומאי שלאחר חורבן הבית. יוסף גייגר נדרש אף הוא למטבעות. הוא מציע לראות בכתובת שעל קבוצת מטבעות העיר ציפורי מימי טריינוס עדות לנאמנותה של העיר לשלטון הרומאי, שעה שהארץ סביב רגשה עקב המרד היהודי הגדול, הידוע במקורותינו כפולמוס קיטוס. טבלת פויטינגר משמשת מקור רב-חשיבות להכרת הטופוגרפיה של ארץ-ישראל במאה השנייה לספירה. מתוך בחינת צדדים שונים של הקטע הארץ-ישראלי של מפה זו מגיע ישראל פינקלשטיין למסקנה, כי חיבורו של קלאודיוס פתולמאיוס מן המאה השנייה לספירה היה המקור העיקרי, שעליו הסתמך עורכה של טבלת פויטינגר לגבי קטע זה של המפה.

שני מאמרים עוסקים ביישוב היהודי בארץ-ישראל בימי האמוראים. אהרן אופנהיימר דן בתופעת התהוותם ועליית כוחם של בתי-מדרשות מקומיים של אמוראים לאחר מותו של רבי, כתוצאה מן ההפרדה שחלה בין הנשיאות לבין הסנהדרין. משה דוד קר עומד על אופיין של ההשפעות ההלניסטיות על האוכלוסיה היהודית-עירונית בארץ-ישראל במאות הרביעית והשישית לספירה. ירון דן מציג את קבוצת בעלי המקצועות החופשיים המשכילים בקרב האוכלוסיה הנוצרית של ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית. לתקופה המוסלמית הקדומה מוקדש הדיון השני ושני המאמרים שלאחריו. הדיון (משה גיל, אברהם גרוסמן, שמואל ספרא, חגי בן-שמאי) בוחן את אופי העלייה והעלייה-לרגל של יהודים לארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הקדומה. מ' גיל מרגיש, על יסוד ניתוח תעודות מן הגניזה הקאהירית, את חשיבותה של העלייה-לרגל לארץ-ישראל בתקופה זו וקיומה של אידיאולוגיה ששללה את 'דחיקת הקץ'. א' גרוסמן מציע לראות במאות ז'-ח' את 'תורה-זהב' של העלייה לארץ-ישראל, על אף שתקופה זו דלה במקורות היסטוריים. יורם צפריר מעלה הצעה חדשה לזיהוים של שערי ירושלים, הנזכרים על-ידי מוקדסי (סוף המאה העשירית לספירה). עמיקם אלעד לומד מתוך המקורות הערביים על תפקידן וחשיבותן של ערי-החוף של ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הקדומה. מאמרו של אמנון כהן מחזירנו לירושלים בראשית השלטון העות'מאני. על סמך תעודות חדשות מתוך ארכיוני הסגיל של בית-הדין השרעי בירושלים מוצגות התמורות הכלכליות והעירוניות שחלו בעיר. במסגרת זו ניתן מדור תעודה, שבו מביא אברהם דוד ידיעות נוספות על הפרעות ביהודי צפת בשנת 1517.

לתועלתם של חוקרים וקוראים הכינה שלומית משולם רשימה מעודכנת של עבודות-מחקר בתולדות ארץ-ישראל ויישובה באוניברסיטאות בארץ. רשימה זו היא המשך לשתי רשימות קודמות שפורסמו ב'קתדרה' 2 (חשוון תשל"ז).

בחוברת זו אנו כוללים לראשונה מדור חדש בשם 'הארות והערות', והוא מדור תגובות של קוראים. יאיר זקוביץ מביא השלמה לקריאת אחת הכתובות העמוניות, שפורסמו על-ידי ש' אחיטוב ב'קתדרה' 4; שמואל לכמן מביא הערות נומיסמטיות למאמרים של משה אלטבאואר ואברהם חיים ומציע זיהויים אחרים והגדרות מדויקות למטבעות הנזכרות בתעודות מן המאות הי"ח והי"ט. חתני פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ז-תשל"ח הם בנימין מזר, משה אילת, מתתיהו מניץ ואניטה שפירא. נימוקי ועדת השופטים למתן הפרס מובאים בחוברת זו. במדור הביבליוגרפיה ניתנת רשימה מלאה ומעודכנת של כתבי בנימין מזר, מחתני הפרס ובה נכללה גם הרשימה שנערכה בשעתו בידי חיים ביינארט ופורסמה בספר ארץ-ישראל, כך ה. תורת המערכת נתונה למר יוסף פטריך, ששקד על ריכוז החומר המובא בחוברת זו והכשרתו לדפוס.

ועדת המערכת:

פרופ' יהושע בן אריה, חגי בן שמאי, ישראל ברטל ד"ר אברהם גרוסמן,

ד"ר ישראל לוין, ד"ר יורם צפריר – האוניברסיטה העברית • ד"ר יואב גלבר – אוניברסיטת בן-גוריון •

ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב •

פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן •

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

ייסודה של סקיתופוליס*

גדעון פוקס

קשה לקבוע, מה דמות היתה ליישוב שהיה קיים על חל בית-שאן, כאשר כבש אלכסנדר הגדול את ארץ-ישראל בשנת 332 לפסה"נ. המשלחת הארכיאולוגית של אוניברסיטת פנסילבאניה, אשר חפרה בתל בשנות העשרים ובתחילת שנות השלושים של המאה הנוכחית, לא ייחסה שום שכבת יישוב לתקופה הפרסית. אולם הארכיאולוגית פ' ג'יימס, אשר ניתחה מחדש את מימצאי אותה חפירה (לפי הדינים וחשבונות של המשלחת והמימצאים האצורים במחסני המוזיאון בפילאדלפיה), שייכה לתקופה הפרסית מספר צלמיות-חרס של נשים מעוברות ושל זקנים שנמצאו על התל. ג'יימס הניחה, שבתקופה הפרסית הקדומה לא היה על התל כל יישוב של קבע, אלא רק מקדש בודד, שאליו נסמכו מספר מבני-שירותים.¹ יחד עם זאת עוררה ג'יימס את השאלה, היכן היה אותו מקום-יישוב, אשר תושביו השתמשו במקדש שעל התל. ייתכן שהתשובה לכך היא, שהמקדש שימש את היישובים החקלאיים הרבים, שהתקיימו בסביבה זאת בתקופה הפרסית.² ראוי לציין, כי א' שטרן העלה את האפשרות, שאחרי ככלות הכל התקיים על התל יישוב בתקופה הפרסית, אשר החופרים האמריקאים לא זיהו כראוי את שרידיו.³ אולם הצעה זאת מוטלת בספק לאור העובדה, שג'יימס לא הצליחה למצוא כל עדויות מסייעות, פרט לאותן צלמיות-חרס. אם נצורף זאת לעובדה, כי בשכבת-היישוב IV, זו הקודמת לשכבת-היישוב ההלניסטית, נתגלו סימנים להתדלדלות היישוב ולא הובחנה בה תוכנית-עיר מסודרת, וכן שמימצא החרסים המאוחר ביותר בשכבה זאת הוא מן המחצית הראשונה של המאה השביעית לפסה"נ, בעוד שהחרסים ההלניסטיים המוקדמים ביותר שנתגלו על התל דומים לאלה שתוארכו בחפירות שומרון למאות השלישית והשנייה לפסה"נ, בעל כורחנו עלינו להסיק מכך, שהיה קיים פער של ארבע מאות שנים כמעט ביישובה של פסגת התל.⁴

* הדברים שלהלן מבוססים על פרק מתוך עבודת דוקטור שנכתבה בהדרכתו של פרופ' פרגוס מילאר מן האוניברסיטה של אוקספורד.

1 F. James, *The Iron Age at Beth Shan*, Philadelphia 1966, pp. 131-132. מסקנותיה הנוגעות לתקופה הפרסית זכו לאחרונה להסכמתו של א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 9, 16. וראה גם: N. Tsoori, 'A Contribution to the Problem of the Persian Period at Beth-Shan', *PEQ*, CIX (1977), pp. 103-105.

2 בסקר הארכיאולוגי שערך בעמק בית-שאן מנה נ' צורי ארבעים-וארבעה אתרים, אשר בהם נמצאו שרידים מן התקופה הפרסית. ראה: בקעת בית שאן—הכינוס הארצי השבעה-עשר ללידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ב, עמ' 135-198 (להלן: בב"ש).

3 שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 9.

4 השווה: ג'יימס (לעיל, הערה 1), עמ' 131-132, 139.

מסקנה זאת מוצאת לה סימוכין גם בעובדה, שכלי-חרס אִטיים מן המאות החמישית והרביעית לפסה"נ, שנמצאו במספר רב של אתרים בכל רחבי קוילה סוריה, חסרים בבית-שאן לגמרי.⁵ לאחר שקבענו על סמך החומר הארכיאולוגי את העובדה, שייסודה של סקיתופוליס לא יכול היה להתקיים קודם המאה השלישית לפסה"נ, עלינו לנסות ולקבוע, במידת הדיוק האפשרי, את התאריך, שבו נוסדה סקיתופוליס כיישוב הלניסטי. אולם זו משימה קשה ביותר, בשל מיעוט הנתונים הנוגעים להיסטוריה המוקדמת של סקיתופוליס. לפיכך אין לתמוה, כי אותם חוקרים, אשר התייחסו לבעיית ייסודה של סקיתופוליס (ורובם עשו זאת בדרך אגב), לא הגיעו לכלל תוצאות של ממש, ופרט למ' אבי-יונה לא הציע איש מהם תאריך מדויק לייסוד היישוב.⁶ אולם אף שהמקורות שבידינו מוגבלים נראה שאפשר למצוא בהם מספר רמזים לנסיבות ייסודה ותאריך ייסודה של העיר, מעבר למה שהציעו החוקרים עד כה; אך תחילה מן הראוי לסקור בקצרה את דעותיהם של חוקרים אלה ובייחוד לעמוד על התיאוריה של אבי-יונה.⁷

בתחילת המאה הנוכחית שיער י' בלוך, שסקיתופוליס נוסדה (יחד עם פלה, גאדארה, היפוס, דיון וגראסה) בשליש האחרון של המאה הרביעית לפסה"נ בידי אנטיגונוס 'בעל העין האחת', או בידי אחד מן המפקדים המוקדונים, שמשלו בקוילה סוריה לפניו.⁸ אולם בלוך לא פירט את נימוקיו להכללת סקיתופוליס ברשימת הייסודים המוקדוניים, ואין כל ראיות לביסוס השערה זו. אה"מ ג'ונס הסתמך על סיפור יוסף בן טוביה (ראה להלן) ושיער, כי העיר נוסדה בידי התלמיים, אך לא ניסה לקבוע במדויק את תאריך הייסוד.⁹ אף א' צ'ריקובר ייחס את הייסוד לתלמיים, וזאת, משום שהאל הראשי של העיר היה דיוניסוס, שהיה גם אחד האלים החשובים בפנתיאון התלמי, ובייחוד בימי תלמי השלישי אברגטס ותלמי הרביעי פילופאטור.¹⁰

היחיד, שהקדיש דיון ארוך-יחסית לבעיית הייסוד היה, כאמור, מ' אבי-יונה. הוא יצא מתוך הנחה, כי העובדה, שהעיר נקראה בשם יוצא-דופן, סקיתופוליס, אינה מקרית, ושהיה קיים קשר של ממש בין העיר ובין הסקיתים, אותו עם של נודדים ולוחמים, שמוצאו בערבות דרום רוסיה. לאחר שדחה, ובדין, את כל ההצעות שניסו לכרוך את שם העיר בפלישה הסקיתית לארץ-ישראל בסוף המאה השביעית לפסה"נ, העלה אבי-יונה את הצעתו שלו. אבי-יונה טען, שפרשים-קשתים סקיתיים שירתו בצבא התלמי, כשהוא סומך את טענתו על מחקרו הגדול של מ' לאוני על הצבאות ההלניסטיים.¹¹ אולם לאמיתו של דבר שירתו רק סקיתים בודדים בצבא התלמי, ולאוני עצמו

5 ראה: G.M. FitzGerald, *Beth-Shan Excavations 1921-1923-The Arab and Byzantine Levels*, Philadelphia 1931, p. 38 (חסרונם של כלי-חרס אִטיים). פיצג'ראלד אמנם ייחס ארבעה נרות-חרס, שנמצאו על התל, למאה הרביעית לפסה"נ (G.M. FitzGerald, *The Four Canaanite Temples of Beth-Shan, II: The Pottery*, Philadelphia 1930, p. 15), אך למעשה הם מן המאה הראשונה לספירה; ראה: ג'יימס, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א. ירושלים תשל"א, עמ' 71.

6 מ' אבי-יונה, 'סקיתופוליס', בתוך: בכ"ש, עמ' 46-53.

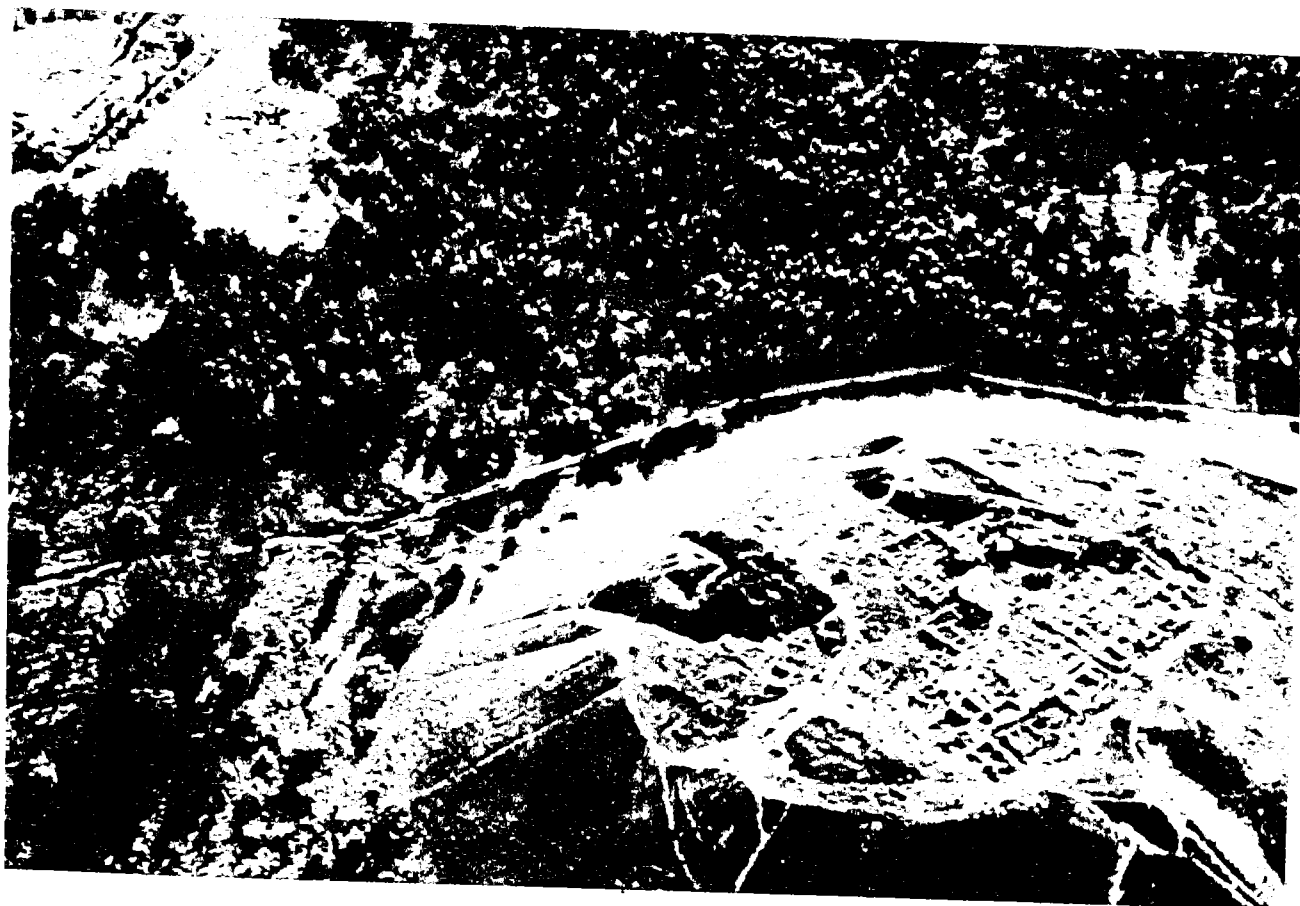
7 לא אדון כאן בדעותיהם מרחיקות-הלכת של אותם חוקרים המקדימים את זמן ייסודה של העיר לתקופת הפלישה הסקיתית למזרח הקרוב, בסוף המאה השביעית לפסה"נ.

8 J. Beloch, 'Die auswärtigen Besitzungen der Ptolemäer', *Archiv für Papyrusforschung*, 2(1903), p. 233.

9 A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, p. 242. ג'ונס מסתמך בעניין זה גם על שמו היוצא-דופן של המקום, המזכיר לו שמות בעלי אופי דומה ממצרים.

10 א' צ'ריקובר, היהודים היוונים בתקופה ההלניסטית, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 82.

11 M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I, Paris 1949, pp. 421-423; II, Paris 1950, p. 1205.

בית-שאן, התל והתיאטרון וצילום אווירי

העיר, כי העדויות על שירותם של חיילים יווניים או בארבאריים מאיזור הים השחור בצבא התלמי הן נדירות ביותר.¹² למרות קביעתו הפסקנית של לאוני (המבוססת על מחקר מקיף ומדוקדק), לא נרתע אבייונה מפני ההשערה המפליגה, כי בצבא התלמי היו 'יחידות' [...], שנקראו אולי "סקיתיות".¹³ למותר לציין, כי השערה זאת קשה ביותר לקבלה לנוכח מספרם הקטן של החיילים הסקיתיים בצבא התלמי. אבייונה עצמו חש ברפיפותה של השערתו וניסה לאששה עלידי השערה נוספת, והיא—שיחידות אלה נקראו 'סקיתיות' בלא שסקיתים שירתו בהן באמת. אולם קשה להבין מדוע ייקראו יחידות בצבא התלמי בשם 'סקיתיות', אם מעולם לא שירתו חיילים סקיתיים במספר רב בצבא זה.

12 שם, א, עמ' 422.

13 אבייונה (לעיל, הערה 6), עמ' 50.

על קרקע תחוח זה המשיך אבי־יונה לבנות את השערתו. הוא הניח, שהמתיישבים ההלניסטיים הראשונים בבית־שאן היו מבני יחידות אלה, וכי ייתכן, כי בחרו בסביבות בית־שאן דווקא לייסוד מושבה צבאית כזאת, משום שסביבות העיר היו עשירות בשטחי־מרעה לסוסים.⁽¹⁾ מכיוון שאבי־יונה יצא מתוך ההנחה המוטעית כי העיר בית־שאן המשיכה להתקיים ברציפות מן התקופה הכנענית ועד לתקופה ההלניסטית, ראה גם צורך להסביר את טיב היחסים בין תושבי העיר ובין המתישבים החדשים. לפי דעתו נעשו אלה האחרונים אזרחי העיר לכל דבר. וכחיוזק לטענה זאת הביא שני מקרים מאסיה הקטנה, שבהם העניקו שתי ערים, אספנדוס וסמירנה, זכות אזרחות למתיישבים צבאיים ממוצא בארבארי.¹⁴ אולם כבר הראינו לעיל, כי בזמן שסקיתופוליס נוסדה לא היתה בית־שאן עיר כלל, אלא בעיקרה תל של חורבות. ראוי לציין כאן, כי אבי־יונה לא היה הראשון ששיער את דבר קיומו של יישוב סקיתי בסקיתופוליס בתקופה ההלניסטית. הקדים אותו פ"מ אָבֶל, אשר בניסיונו להסביר את שם העיר העלה השערה בדבר הצבתו של חיל־מצב סקיתי בבית־שאן על־ידי אנטיגונוס, סלבקוס הראשון או תלמי השני.¹⁵ הצעתו של אָבֶל נדחתה כבר בידי צ'ריקובר, שהעיר בצדק, כי 'קשה לומר שעיר הלניסטית תקרא לעצמה על־שם חיל מצב ארעי, ומה גם שהעם הסקיתי שימש שם נרדף לכל מעשה אכזריות וברבריות'.¹⁶

ראוי עוד לדון בתאריך שקבע אבי־יונה לייסוד מושבת־החיילים 'הסקיתים'. הוא קשר את המאורע בביקורה של משלחת מטעמו של פאיריסאדס השני, מלך ממלכת הבוספורוס במצרים, בשנת 254 לפסה"נ.¹⁷ פרט לעובדה, שאין במקורות כל רמז לביקורה של משלחת זו בארץ־ישראל, הרי שבהשערה זאת גם סתר אבי־יונה את התיאוריה שלו. קודם לכן שיער, כי העיר נוסדה על־ידי חיילים 'סקיתים', שלמעשה לא היו סקיתים. יוצא מכאן שהמשלחת מן הבוספורוס השתתפה בטקס של ייסוד־עיר, שלא היה בין תושביה ובין ממלכת הבוספורוס ולא כלום!

נראה שסקיתופוליס נוסדה בתאריך אחר ובנסיבות שונות במקצת.¹⁸ בסיפור על יוסף בן טוביה שהשתמר אצל יוספוס מצוי קטע קצר הנוגע לסקיתופוליס, שיש בו כדי לסייע בידינו לקבוע את התאריך המאוחר ביותר האפשרי לייסודה:

וכאשר גם תושבי סקיתופוליס ניסו לעלות בו וסירבו לשלם לו את המס, אשר קודם לכן שילמו ללא ערעור, הרג את החשובים שבהם ושלח את רכושם למלך.¹⁹

סיפור זה קובע עובדה ברורה והיא, שסקיתופוליס כבר היתה קיימת כעיר בראשית תקופת פעולתו

14 ראה: W.W. Tarn and G.T. Griffith, *Hellenistic Civilization*³, London 1952, p. 156. שני המקרים הם מן המאה השלישית לפסה"נ.

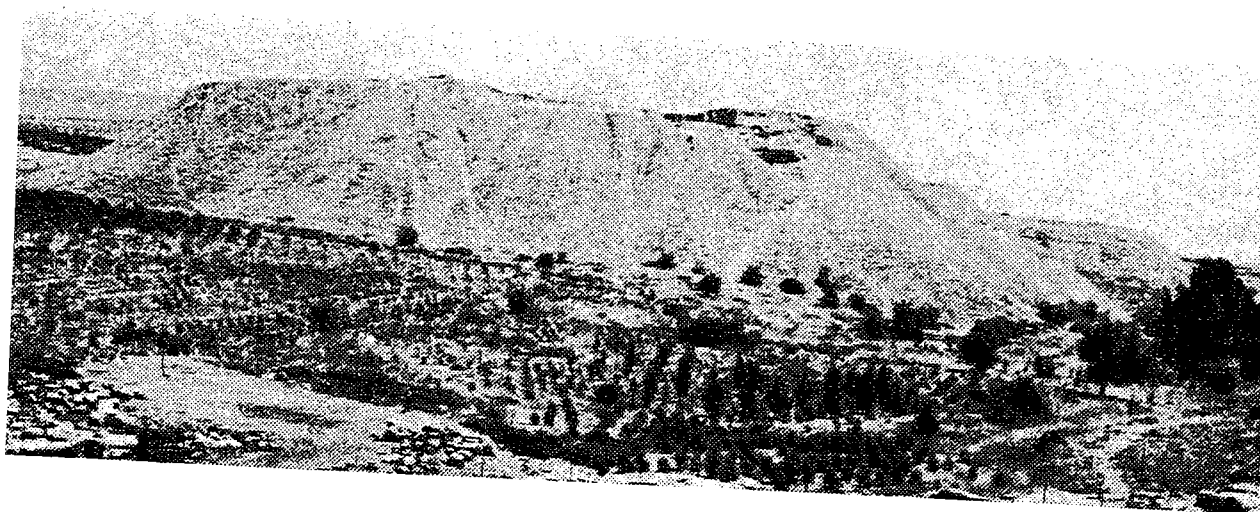
15 F.M. Abel, *Histoire de la Palestine*, I, Paris 1952, p. 57. שלטונו של סלבקוס הראשון על קוילה סוריה מוטל בספק רב; ראה: צ'ריקובר (לעיל, הערה 10), עמ' 41-43.

16 שם, עמ' 358, הערה 96.

17 מ' רוסטובצב שיער, כי מטרת ביקורה של המשלחת במצרים היתה להגיע להסכם בדבר חלוקת שוק־החיטה כיוון, שבו היו מעוניינות שתי הארצות; ראה: M. Rostovtzeff, 'Greek Sightseers in Egypt', *Journal of Egyptian Archaeology*, XIV (1928), pp. 13-15.

18 אין כוונת הדברים הבאים לפתור את חידת שמה יוצא־הדופן של העיר. בעניין זה דנתי באריכות במקום אחר. לדעתי, טרם נמצא פתרון מניח את הדעת לשאלה זאת. כמו כן לא אדון כאן בעניין שמה הנוסף של סקיתופוליס, הוא נִיֶּסָה, שם שמקורו במסורות המיתולוגיות המייחסות את ייסוד העיר לאל דיוניסוס.

19 קדמוניות, יב, 183.

תל בית-שאן

של יוסף בן טוביה כמוכס ראשי של הפרובינציה התלמיית 'סוריה ופניקיה'. מן הראוי אפוא לנסות ולקבוע במידת-הדיוק האפשרית את הזמן שבו החלה פעילותו זאת של יוסף בן טוביה. הדעה המקובלת כיום במחקר היא, שעלייתו המטאורית של יוסף חלה בתקופת שלטונו של תלמי השלישי אברגטס (246–222 לפסה"נ). הבה נבחן תחילה את דעותיהם של א' צ'ריקובר ושל מ' שטרן בעניין זה. צ'ריקובר היה סבור, שעלייתו של יוסף חלה בין שנת 230 ובין שנת 220 לפסה"נ, ואילו שטרן הציע לקבוע זאת סמוך לשנת 240 לפסה"נ.²⁰ שני החוקרים קושרים את סירובו של הכוהן הגדול חוניו השני להעלות לתלמי אברגטס את המס, שהיו הכוהנים הגדולים רגילים להעלות לבית המלכות המצרי (סירוב אשר בסופו של דבר הביא לעלייתו של יוסף), במאורעות המלחמה הסורית השלישית, בסוף שנות הארבעים של המאה השלישית לפסה"נ. במלחמה זאת נאבקו זה בזה תלמי השלישי אברגטס וסלבקוס השני קאליניקוס.²¹ צ'ריקובר הניח, שסירובו של חוניו אירע בשנת 242 לפסה"נ, בעקבות המתקפה של סלבקוס, אשר הביאה להתמוטטותו של השלטון התלמי בצפון קוילה סוריה. בדעה זאת תומך גם שטרן, אלא שכאן נפרדות דרכיהם. לדעת צ'ריקובר טעה יוספוס כאשר קבע, שיוסף בן טוביה נתמנה לגובה המסים הראשי של סוריה ופניקיה בזמן ביקורו הראשון באלכסנדריה, שכן מן הסיפור משתמע שיוסף ירד למצרים כדי לשכך

20 צ'ריקובר (לעיל, הערה 10). עמ' 102–106: מ' שטרן, 'הערות לסיפור יוסף בן טוביה', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 47–41.

21 על סירובו של חוניו ראה: קדמוניות, יב, 158. במקום זה נאמר, כי חוניו הכעיס 'את המלך תלמי אברגטס, שהיה אביו של פילופאטור'. ניזה (B. Niese, *Flavii Iosephi Opera*, II, Berlin 1892, ad. loc.) סבור היה כי המלים 'אברגטס שהיה אביו של פילופאטור' (*τὸν Εὐεργετῆν ὃς ἦν πατὴρ τοῦ Φιλοπάτορος*) הן אינטרפולאציה; אולם לדעת צ'ריקובר (לעיל, הערה 10), עמ' 366, הערה 32, רק החיבות 'שהיה אביו של פילופאטור' עשויות להיות אינטרפולאציה, ואילו שטרן (לעיל, הערה 20), עמ' 42, דחה את רעיון האינטרפולאציה מכל וכל.

את זעמו של המלך המצרי על היהודים בגין סירובו של חוניו, ולא כדי להתחרות על משרת גובה המסים. לפיכך הניח צ'ריקובר, שיוסף זכה במשרה בעת ביקורו אחר שערך באלכסנדריה, ואשר את זמנו קבע באופן שרירותי לתקופה שבין שנת 230 לשנת 220 לפסה"נ.²² אולם שיחזורו של צ'ריקובר עומד בסתירה למידע שמוסר לנו יוספוס בקדמוניות, יב, 167–179. מתיאור זה ברור לחלוטין, שיוסף בן טוביה קיבל את משרת גובה המסים כבר בביקורו הראשון באלכסנדריה, שכן נאמר, כי נתוודע לזוג המלכותי בתחילתו של אותו ביקור אשר בסופו זכה במשרה. פרט לכך מתעלם צ'ריקובר מן העובדה, שביקורו הראשון של הורקנוס, בנו של יוסף, באלכסנדריה לא יכול היה להתקיים אלא בשנת 210 לפסה"נ.²³ לפיכך יש לדחות את הצעתו של צ'ריקובר באשר לתאריך תחילת פעילותו של יוסף בן טוביה.

שטרן הניח, שפעילותו הציבורית של יוסף החלה בערך בשנת 240 לפסה"נ, וכי תקופת הצלחתו הגדולה של האיש, שנמשכה עשרים-ושתיים שנים, באה אל סיומה בשנת 218 לפסה"נ, כאשר אנטיוכוס השלישי כבש את חלקה הגדול של קוילה סוריה. שטרן הניח, שנאמנותו של יוסף לתלמיים נתערערה בנסיבות אלה, וכי ניהל מגעים בלתי-רשמיים עם הצד הסלבקי. כאשר שב תלמי פילופאטור וכבש (בעקבות נצחונו הגדול על אנטיוכוס בקרב רפיח, ביוני שנת 217 לפסה"נ) את השטחים שאבדו לו קודם לכן בקוילה סוריה, הצטננו היחסים בינו ובין יוסף. שטרן קובע אפוא את תקופת-הזוהר של יוסף לשנים 218–240 לפסה"נ. אלא שהצעתו של שטרן נתקלת בכמה קשיים. מתיאורו של יוספוס ברור, שכאשר ביקר הורקנוס באלכסנדריה בשנת 210 עדיין החזיק יוסף אביו במשרת גובה המסים, שכן נאמר לנו במפורש כי באותו זמן 'נהג יוסף לשלוח לאלכסנדריה את הכסף שנגבה בסוריה'.²⁴ בנוסף לכך נאמר לנו, כי הזוג המלכותי המצרי שמח לביקורו של הורקנוס 'והם אירחו אותו באופן ידידותי מפני כבודו של אביו'.²⁵ עובדות אלה מראות, שבשנת 210 לפסה"נ עדיין היו הקשרים שבין יוסף ובין חצר התלמיים טובים כבעבר.

על אף השגות אלה נראה לי כי ניתן להוסיף ולהחזיק בשנת 240 לפסה"נ כתאריך המשוער לתחילת פעילותו של יוסף, אם נניח כי בכתב-היד של 'קדמוניות היהודים' נפלה טעות במספר השנים שבהן שימש יוסף במשרתו. ואין זו השערה בעלמא. בכתב-היד שהשתמר בספריית ניו קולג', שבאוקספורד, אנו מוצאים (שם, יב, 224) *τριάκοντα και ἑξ ἔτη* (כלומר, שלושים-ושש שנים) כמספר השנים שבהן שימש יוסף במשרתו (במקום: *ἑκούσι ἔτη καὶ δύο*, עשרים-ושתיים שנים, שבשאר כתב-היד).²⁶ הגירסה של שלושים-ושש שנים מתאימה היטב לכרונולוגיה שהצעת. אם נניח, שיוסף נעשה גובה מסים בערך בשנת 240 לפסה"נ, ושהחזיק במשרתו במשך שלושים-ושש שנים, הרי שסיום פעולתו חל בשנת 204/205 לפסה"נ, בדיוק בשעה שהמלכות התלמיית נכנסה

22 להלן סדר-המאורעות המוצע על-ידי צ'ריקובר: הולדתו של יוסף 260–270 לפסה"נ; עניין חוניו 242–240 לפסה"נ; יוסף מתמנה לגובה המסים 220–230 לפסה"נ; הורקנוס נוסע למצרים 205–200 לפסה"נ; מותו של הורקנוס 170–175 לפסה"נ.

23 על שנת 210 לפסה"נ, כאחת משתי-נקודות האחיזה החשובות לקביעת הכרונולוגיה של סיפור יוסף בן טוביה, ראה: שטרן (לעיל, הערה 20), עמ' 43–44.

24 קדמוניות, יב, 201.

25 שם, 209.

26 עם זאת יש להעיר, כי בכתב-היד של הספר השנים-עשר של 'קדמוניות היהודים', הנמצא בספריית ניו קולג', חלו ידיים רבות. ראה: ניזה (לעיל, הערה 21), ג, עמ' xv.

לתקופת משבר, עם מותו של תלמי הרביעי פילופאטור. משבר זה הביא לאנארכיה מסוימת, העשויה להסביר את הפסקת פעילותו של יוסף כגובה המסים.²⁷ מכיוון שסירובם של אנשי סקיתופוליס לפרוע את מסייהם ליוסף חל בראשית תקופת פעולתו, יכולים אנו לראות בשנת 240 לפסה"נ את התאריך המאוחר ביותר האפשרי (terminus ad quem) לייסודה של סקיתופוליס, אולם ברור, כי הייסוד חל שנים מספר קודם לתאריך זה, שכן על-פי תיאורו של יוספוס סירבו אנשי סקיתופוליס להמציא ליוסף את 'המסים, שהיו מ של מים ללא ערעור' (οὐς μὴδὲν ἀμφισβητοῦντες ἐτέλουν), טרם שנתמנה יוסף לתפקידו. עלינו לקחת בחשבון גם אפשרות, כי בשנים הראשונות שלאחר הייסוד היו המתיישבים פטורים לגמרי מתשלום מסים, הקלה שהיתה רווחת הרבה ביחס לייסודים הלניסטיים.²⁸ שיקולים אלה מחייבים אותנו להקדים את זמן הייסוד לתקופת שלטונו של תלמי השני פילאדלפוס ועלינו לנסות ולקשרו במסכת הייסודים האחרים של מלך זה בארץ-ישראל. לא כאן המקום לדיון מפורט ברקע המדיני-ביטחוני לייסודיו של פילאדלפוס.²⁹ לענייננו כאן די אם נזכיר כי עכו, המרכז המינהלי התלמי הגדול שבארץ-ישראל, נוסדה מחדש כפטלמאס בערך בשנת 261 לפסה"נ ותהליך דומה עבר על רבת-עמון ככל הנראה בסביבות שנת 258 לפסה"נ, ושמה הוסב לפילאדלפיה. מכיוון שסקיתופוליס שוכנת על הדרך הראשית שהובילה מפטלמאס לפילאדלפיה, ואשר חצתה את הירדן בקרבת סקיתופוליס, נראה לי כי סביר לקבוע כי ייסודה של סקיתופוליס חל בין שני התאריכים דלעיל, דהיינו בערך בשנת 260 לפסה"נ. תפקידו הראשוני של הייסוד היה אפוא לגונן על מעברות הירדן הסמוכים ולהבטיח בכך קטע חשוב בדרך מפטלמאס לפילאדלפיה. הנחה זאת עולה בקנה אחד עם השרידים הארכיאולוגיים המעטים שנמצאו על תל בית-שאן, אשר מקורם ההלניסטי אינו מוטל בספק. 'קאנתארוס' (ספל עמוק בעל שתי ידיעות), שהתגלה על התל, תוארך בידי פיצג'ראלד למחצית הראשונה של המאה השלישית לפסה"נ, בעוד שזמנה של קעריט שטוחה נקבע לאמצעה של אותה מאה.³⁰ התאריך המשוער של הייסוד מתאשר גם על-ידי מטמון של עשרים טטראדראכמות כסף, אשר נמצא בתוך קנקן קטן בסמוך לפסגת התל. שמונה-עשר או תשעה-עשר מטבעות ממטמון זה נטבעו בתקופת שלטונו של תלמי פילאדלפוס, ואחד-עשר מטבעות מתוך השנים-עשר שניתן לתארכם הם מן השנים 259–249 לפסה"נ.³¹ מי היו המתיישבים התלמיים הראשונים בסקיתופוליס? כבר הבאתי לעיל את נימוקי לדחיית הצעתו

27 על המאורעות במצרים בשנת 204/205 לפסה"נ, ראה: M. Holleaux, *Cambridge Ancient History*, VIII, Cambridge 1930, pp. 152–153; E.R. Bevan, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, London 1927, p. 255.

28 השווה: קדמוניות, יב, 151. פקודה של אנטיוכוס השלישי ליישב מתיישבים צבאיים יהודיים בלידיה ובפריגיה. אנטיוכוס מוחל על מסי-הקרקע המגיעים לו למשך עשר שנים. לעניין האותנטיות של קטע זה, השווה: M. Rostovtzeff, *Cambridge Ancient History*, VII, Cambridge 1928, p. 180. ראה גם הערותיו הכלליות של טארן: W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Oxford 1952, p. 6.

29 בעניין זה אדון ביתר-הרחבה במקום אחר.
30 פיצג'ראלד, חפירות בית-שאן (לעיל, הערה 5), עמ' 39, מס' 5, 6 ולוח XXXIV. ראה גם: פיצג'ראלד, ארבעת המקדשים הכנעניים (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 15 (קערה מעוטרת 'נראה מן המאה השלישית לפסה"נ).

31 פיצג'ראלד, חפירות בית-שאן, עמ' 51–55. תשעה מתוך המטבעות המתוארכים הם מן השנים 252–249 לפסה"נ. פרט למטמון נמצאו על התל עוד שני מטבעות נחושת של פילאדלפוס ללא תאריך.

של אבי-יונה כי היו אלה 'קלרוכים' (מתיישבים צבאיים) ממוצא סקיתי או סקיתי-כביכול. הצעתו שונה במקצת. נראה כי פילאדלפוס ביצר את פסגת התל ובנה שם מצודה והציב בה חיל-מצב מחיילי.³² אין בידינו לקבוע את הרכבו האתני המדויק של חיל-מצב זה, אך קרוב לוודאי כי היו בו מבני אותם עמים אשר שירתו באותה תקופה בצבא התלמי: מוקדונים, יוונים, תראקים ויוונים מאסיה הקטנה.³³ אין ספק, כי סביב גרעין זה של חיילים מיוונים התפתח עד מהרה יישוב של תושבים מקומיים. אפשרי הדבר, אם כי אין כל עדות ישירה להוכיח זאת, כי בה בשעה שפילאדלפוס ציווה להציב חיל-מצב בסקיתופוליס, ציווה גם על הקמתו של יישוב מבני הסביבה בסמוך למצודה, בבחינת 'חוטבי-עצים ושואבי-מים'. ההיסטוריון הביזאנטי, בן המאה השישית, יוהאנס מאלאלאס, שמר על מסורת מיתולוגית הנוגעת לייסודה של ניסה (היא סקיתופוליס) כתוצאה מ'סינאויקזיס' של שלושה כפרים, וייתכן שיש כאן הד עמום לאשר התרחש בפקודתו של פילאדלפוס.³⁴ אך אפילו לא ניתנה פקודה כזאת על-ידי פילאדלפוס, אין ספק שתושבים רבים מבני הסביבה התיישבו סביב המצודה, כשהם נמשכים למקום עקב אפשרויות הפרנסה החדשות שנפתחו לפנייהם. זאת ועוד: מכיוון שסקיתופוליס שימשה, ככל הנראה, כמרכז מינהלי של מחוז, הרי שפקידים תלמיים רבים ישבו בה דרך קבע.³⁵ סביר גם להניח, כי בדרך גידולה של סקיתופוליס נתיישבו בה גם מתיישבים ממוצא יווני (שאינם חיילים), אלא שאין לכך עדות ישירה.³⁶

פרטי התנגשותו של יוסף בן טוביה עם אנשי סקיתופוליס מוכיחים, כך נראה לי, כי כעשרים שנה לאחר ייסודה כבר היתה סקיתופוליס עיר של ממש. מתיאורו של יוספוס ברור, כי יוסף בן טוביה גבה את המסים ישירות מן הערים שבקוילה סוריה.³⁷ אף העובדה, שהמעשה בסקיתופוליס בא מיד בעקבותיו של מעשה דומה באשקלון מרמזת על מעמדה של סקיתופוליס. יש לציין, כי עובדת צמיחתה המהירה של סקיתופוליס מסייעת להנחה, כי תחילתו של היישוב האזרחי בה (להבדיל מחיל-המצב) היתה במעשה של צירוף-אוכלוסים ממספר מקומות-יישוב קטנים שבסביבה, או במעשה של העברת-תושבים בעל כורחם.³⁸

אם נכונה הנחתנו הבסיסית, לפיה נוסדה סקיתופוליס על חורבותיה השוממות של בית-שאן העתיקה, הרי שהיא יוצאת-דופן בין שאר ייסודיו של תלמי פילאדלפוס בארץ-ישראל. בעוד פטולמאים, פילוטריה ופילאדלפיה נוסדו ליד ערים שמיות קיימות (פטולמאים) או במקומן (פילאדלפיה ופילוטריה), הרי בשעה שנבנתה המצודה התלמיית על תל בית-שאן לא היה במקום יישוב מקומי. אולם יחד עם זאת אל לנו לשכוח, כי האוכלוסיה המקומית שנספחה לסקיתופוליס,

32 חשיבותו האסטרטגית של תל בית-שאן נדונה לאחרונה על-ידי ש' אפלבוים: S. Applebaum, 'Hellenistic Cities of Judaea and its Vicinity—Some New Aspects', in: B. Levick (ed.), *The Ancient Historian and his Materials—Essays in Honour of C.E. Stevens on his Seventieth Birthday*, Farnborough 1975, p. 60.

33 השווה: לאוני (לעיל, הערה 11), א. עמ' 92–93.

34 W. Dindorf (ed.), *Malalas*, Bonn 1831, pp. 139–140. ראה גם: צ'ריקובר (לעיל, הערה 10), עמ' 83.

35 על סקיתופוליס כמרכז מינהלי, ראה: ג'ונס (לעיל, הערה 9), עמ' 450, הערה 20. מן הפאפירוסים של זנון ידוע לנו על מינהל תלמי מפותח במרישה, אף היא בירתו של מחוז. השווה: V. Tscherikower, 'Palestine Under the Ptolemies', *Mizraim*, 4–5 (1937), pp. 40–42.

36 מפאפירוס ריינר המפורסם ידוע לנו על התיישבות כזאת בקוילה סוריה בימיו של תלמי פילאדלפוס.

37 ראה: קדמוניות, יב, 169.

38 השווה לעניין זה את פעולתו של אלכסנדר הגדול בזמן בנייתה-מחדש של עזה: אריאנוס, ב, 27, 7.

וכל האוכלוסיה הכפרית אשר בסביבות העיר, היתה ונשארה אוכלוסיה שמית. אמנם קרוב להניח, כי מרבית הקרקעות סביב העיר עברו תחילה לידיהם של פקידים תלמיים רמי-מעלה, ואחר כך לידיהם של פקידים סלבקיים, כ-*δωρεαί*, כלומר כקרקע שהוענקה להם עבור שירותם למלך;³⁹ ומאוחר יותר, כאשר נעשתה סקיתופוליס לפוליס של ממש, הפכו קרקעות אלה לחלק מן ה-*χώρα* (התחום) של העיר. אולם עיבודן של קרקעות אלה נשאר משך כל התקופה בידי האיכרים השמיים המקומיים. דבר זה מוכח, ביחס לתקופה שסביב שנת 200 לפסה"נ, על-ידי כתובת חפציבה, המזכירה במפורש (בשורות 12, 26) את ה-*λαοί*, כלומר התושבים המקומיים בכפרים הסמוכים לסקיתופוליס. על כך שהסביבה הכפרית של העיר נשארה שמית עד לכיבוש הערבי (וכמובן גם לאחריו) מעידות גם פרוטומות-הקבר המיוחדות, שנתגלו לעשרותיהן באיזור בית-שאן.⁴⁰ העובדה שהאיכרים לא ידעו יוונית לפחות עד לסוף המאה השלישית לספירה,⁴¹ וכן העובדה, שמיד לאחר שנכבשה העיר בידי הערבים, בשנת 636 לספירה, חזרה ונקראה בשמה העתיק, כשהערבים מרככים את מבטא השם בית-שאן, או בישן, לבייסאן.⁴²

- 39 ההוכחה היחידה, לפי שעה, לקיומם של *δωρεαί* בסביבות סקיתופוליס נמצאת לנו בכתובת חפציבה (Y.H. Landau, 'A Greek Inscription Found Near Hefzibah', *IEJ*, XVI (1966), pp. 54-70) המעידה על פקיד חלמי רם-מעלה, אשר בנד ועבר לשירותם של הסלבקים, ואשר ברשותו היו מספר כפרים בקרבת סקיתופוליס (חלקם בבעלותו המוחלטת). בסוף המאה השלישית ובראשית המאה השנייה לפסה"נ.
- 40 ראה: M. Avi-Yonah, 'Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods', *QDAP*, X (1944), pp. 119-121.
- 41 ראה: Eusebius, *History of the Martyrs in Palestine*, ed. and trans. by W. Cureton, London 1861, p. 4.
- 42 לעניין זה: T. Zahn, *Forschungen zur Geschichte des neuteamentlichen Kanons*, I: *Tatian's Diatessaron*, Erlangen 1881, p. 19, n. 1.
- Encyclopaedia of Islam*, I, new edition, Leiden-London 1960, s.v. *Bayṣān* (J. Sourdel-Thomine) 42

על המעורבות הפוליטית של הפרושים בתקופת הורדוס ובימי הנציבים

ישראל ל' לוין

נושא הפרושים בימי בית שני הוא אחד מן הנושאים שעוררו התעניינות מרובה בהיסטוריה של עם ישראל. חוקרים יהודים ונוצרים, שראו בפרושים את מפרשיה הראשיים של היהדות הנורמאטיבית, מהם שנעשו סניגוריהם המובהקים ומהם שגינו אותם בחריפות. כבנושאים רבים אחרים הקשורים בחקר העבר, משקפים גם המחקרים בתחום זה לעתים את דעותיהם הקדומות של מחבריהם או את האידיאולוגיות שלהם. וכבר הראה מור כיצד ניצלו תיאולוגים נוצריים את נושא הפרושים בדרכים, ששיקפו את דעותיהם הקדומות בתחום הדת והאידיאולוגיה יותר מששיקפו את האמת ההיסטורית של המאה הראשונה בארץ-ישראל.¹ היחס העוין כלפי הפרושים בברית החדשה וכן נטיותיהם האנטישמיות, הגלויות והנסתרות, של חוקרים מודרניים הם הגורמים לתיאורים שליליים לחלוטין של כת זו. הפרושים, מתנגדיו העיקריים של ישו, כונו בשמות-גנאי מרובים: צבועים, אנוכיים, שגר-צפעונים ואוהבי בצע. הם תוארו כמייצגיהן של מצוות-פולחן צרות-אופק ודלות-ערך לעומת מידות האנושיות, המוסריות וטוב-הלב שציינו את ישו.

גם חוקרים יהודים השתמשו לעתים קרובות בפרושים למטרותיהם. במלחמתם בהאשמותיהם ובהערכותיהם השליליות של תיאולוגים נוצרים הם לקו לא אחת בהפרזה; תיאוריהם הם לפעמים שירי-תהילה לפרושים ולמסורת הפרושית. כשם שהנוצרים הסתמכו למטרותיהם על הברית החדשה כך השתמשו חוקרים יהודים, ולעתים קרובות בלא הכחנה, בחומר מן הספרות הרבנית המאוחרת, שהיא בעייתית לא פחות מבחינה היסטורית, כדי להאיר את מעשיהם של הפרושים באור חיובי יותר.²

כמו כן נחלקו חוקרים בשאלה אם אמנם ייצגו הפרושים את היהדות הנורמאטיבית או שלא היו אלא כת אחת מתוך כיתות אחדות ביהדות הקדומה. חלק מן החוקרים ראו בהתרחשויות העבר השלכות על ההתפתחויות בחיים המודרניים, ובעיות העבר היו לגביהם בעלות משמעות בהווה. משום כך ניתן למצוא בספרות המחקר גישות שונות לחלוטין להצגת הפרושים, המופיעים כנורמאטיביים או ככיתתיים, כשמרנים או כליבראליים, כתומכיה או כמתנגדיה של ההלניזציה, כיוצאי עיר או כפר, כפעילים מבחינה פוליטית או כאנשי רוח המתכנסים בתוך עצמם.

1 G. F. Moore, 'Christian Writers on Judaism', *HTR*, XIV (1921), pp. 197-254

2 ראה: א' גייגר, המקרא והרגומי, ירושלים תש"ט, עמ' 69-102; J. Z. Lauterbach, 'The Pharisees and their Teachings', *HUCA*, VI (1929), pp. 69-139; L. Baek, *The Pharisees and other Essays*, New York

אולם אין להטיל על החוקרים את מלוא האשמה לדעות השונות כל כך. המקורות העומדים לרשותו של החוקר הם בעייתיים ביותר. קיימים שלושה מקורות עיקריים הדנים בפרושים: יוספוס, הברית החדשה והספרות הרבנית. אין בכוונתנו להיכנס לניתוח האמינות ההיסטורית של כל אחד מן המקורות האלה. אולם חשוב לציין, שכולם מגמתיים במידה זו או אחרת, ובמיוחד לגבי שאלת הפרושים. מחברי הברית החדשה (פרט למחבר מעשי השליחים), נטרו להם איבה, ולעומתם החכמים נטו להם חסד והם מכירים בהם כמייצגיו הבלעדיים כמעט של היישוב בתקופה שלפני שנת 70; ואילו לגבי יוסף בן מתתיהו יש מקום לפקפק במידע ובהערכות שהוא מביא.³ ברור אפוא שאף לא אחד ממקורות אלה נותן תמונה היסטורית שקולה של הפרושים. כל אחד מהם לוקה בחוסר אובייקטיביות דווקא בבואו לדון בשאלת הפרושים.

בעיה אחת שזכתה רק לתשומת לב מועטה בלבד ברוב הדיונים היא שאלת מעורבותם של הפרושים בחיים הפוליטיים של ארץ-ישראל ההרודיאנית (שאנו מגדירים אותה כתקופה שבין כיבוש פומפיוס לחורבן הבית—63 לפסה"נ—70 לספירה). כל החוקרים, יהודים כנוצרים, ריכוזו את מעייניהם באמונתם הדתית של הפרושים ובמנהגיהם. נושאים אלה הם שעניינו את החוקרים, שכמעט כולם ללא יוצא מן הכלל היו מושרשים במסורותיהם הדתיות וחיו בחברה מערב-אירופית או אמריקאית, שבה נחשבו היהודים בעיקר לקבוצה דתית. כיוון שמקובל היה לראות בפרושים את מבשריהם של חז"ל ומעצבי היהדות המאוחרת, הם תוארו ככת דתית שהיתה מנותקת במידה רבה ממעורבות פוליטית.

עם הופעתה של הציונות גבר העניין בעמדתם המדינית של הפרושים. אכן, התעוררותם של שאיפות מדיניות-לאומיות יהודיות, ואתן יצירת מסגרות ארגוניות בקנה-מידה לאומי, עוררו שוב את ההתעניינות בתקדימים פוליטיים יהודיים, בעיקר מתקופת הבית השני. כך אפוא בא לעולם, ברבע השני והשלישי של מאה זו, שפע של מחקרים על הלאומיות היהודית הקדומה, ומי שזכו בעיקר בתשומת-הלב המחודשת היו הקנאים.⁴ במידה פחותה מזו, אם כי ניכרת כשלעצמה, נתעורר עניין באינטרסים המדיניים של הפרושים. נושא זה, שנסקר בקצרה על-ידי דובנוב ואחרים,⁵ נדון בהרחבה וביסודיות על-ידי ג' אלון.⁶ אלון חולק על אלה הרואים בפרושים תנועה דתית בעיקר, אחת מבין כיתות אחדות בקרב יהדות התקופה. מאחר שהרבה הלכות עוסקות בעניינים אזרחיים ופוליטיים בעת ובעונה אחת עם עניינים מדיניים טהורים, ובכללם דינים בקשר למלוכה ולמלחמה, טוען אלון שמעולם לא היו הפרושים מנותקים מן החיים הפוליטיים של המדינה. היפוכו של דבר: הם היו כח

- 3 ראה: M. Smith, 'Palestinian Judaism in the First Century', *Israel: Its Role in Civilization* (ed. M. Davis), New York 1956, pp. 67–81; J. Neusner, 'Josephus' Pharisees', *Ex orbe religionem: Studia Geo Widengren* (eds. C. J. Bleeker et al.), Leiden 1972, pp. 224–244. להערכה חיובית יותר לגבי עדותו של יוספוס על הפרושים, ראה: L. Finkelstein, *The Pharisees*, Philadelphia 1962³, pp. CXIX–CXXXII.
- 4 על הספרות הענפה העוסקת בנושא זה, שפורסמה בשלושים השנה האחרונות, ראה: L. Feldman, 'Masada: Critique of Recent Scholarship', *Christianity, Judaism and other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith at Sixty* (ed. J. Neusner), III, Leiden 1975, pp. 218–248.
- 5 ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 248 ואילך; י' קלוזנר, הסטוריה של בית שני, ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 129; ש' ברון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ב, תל-אביב תשט"ו, עמ' 88.
- 6 ג' אלון, 'עמדת הפרושים כלפי שלטון רומי ובית הורדוס', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 47–26. וראה לאחרונה M. Hengel, *Victory over Violence*, Philadelphia 1973, pp. 26–27.

חיוני בכל ענף מענפי החיים היהודיים ונתנו ביטוי לרצונו של העם ולאנטרסים שלו. הם תמכו במשטרים או התנגדו להם, הכול לפי הנסיבות. עצם העובדה שכל המקורות מזכירים פרושים ידועים שהיו פעילים בתחום המדיני, מחזקת עוד יותר את הטענה בדבר מעורבותם בנושא זה. על כן אין להכחיש את מעורבות הפרושים בחיי המדינה, והשאלה שיש לענות עליה היא, היכן ומתי חלה מעורבות זאת ומה היה שיעורה.

אשר לתקופה החשמונאית, אין ספק שמעורבותם של הפרושים היתה גדולה. הסיבות לכך הן מיוחדות לאותה תקופה ויידונו במקום אחר.⁷ מכל מקום, מדברי יוספוס ברור לגמרי, כי הפרושים כבר נמצאו במרכז הזירה הפוליטית בסוף ימי יוחנן הורקנוס.⁸ לא ניתן לקבוע מתי החלה מעורבות זו; ייתכן שהחלה בימי שמעון, ואולי כבר בימים הראשונים של הרחבת הממלכה, באמצע תקופת שלטונו של הורקנוס. אפשר שדווקא באותה שעה הרגיש השליט החשמונאי צורך לכלול במועצת השלטון קבוצות פוליטיות דתיות רבות ככל האפשר, כדי להבטיח תמיכה רחבה במדיניותו. אולם השתתפותם של הפרושים נסתיימה במהרה. יוספוס מייחס את המשבר לסיבה הנראית קלת-ערך ביותר. הפרושים הכעיסו את הורקנוס בכך, שהאשימו אותו כי אמו היתה שבויה, ועלידי כך

7 ראה מאמרי בתוך ספר שליט, העומד להתפרסם בהוצאת יד יצחק בן-צבי.
8 קדמוניות, יג 288–297. כאן אנו מעדיפים את תיאורו של יוספוס לגבי הקרע על זה של התלמוד (בבלי, קידושין סו ע"א, המייחס אותו לימי אלכסנדר ינאי (ראה אלקן, 'עמדת הפרושים' [לעיל הערה 6], עמ' 32–33, הערה 22). הסתמכותנו על יוספוס מבוססת על שיקולים אלה: (א) יוספוס אמין יותר בתיארוך מאורעות היסטוריים; (ב) ספרות חז"ל נוטה לייחס מאורעות שונים ורבים, אף כאלה שאירעו הרבה יותר מאוחר—בימי הורדוס והורדוס אטיפס—לשלטונו של אלכסנדר ינאי. והשווה, למשל, קדמוניות, יד 168–176, ובבלי, סנהדרין יט ע"א–ע"ב (תיאור משפט הורדוס); קדמוניות, יז 173–179, רמגילת תענית, בעריכת ליכטנשטיין, *HUCA*, IX–VIII (1931), עמ' 343 (טבח החכמים במות המלך); חיי יוסף, יב 65, ובבלי, עבודה זרה נ ע"א (בונה הארמון בטבריה) והערתו של ש' ליברמן ב-*JQR*, XXXVI (1946), p. 367, n. 270. *La chaîne de la tradition pharisienne*, RB, E. Bickerman, LIX (1952), p. 44; (ג) מסורת בבליית אחת, לפחות, המצוטטת בשמו של אביי, ראתה ביוחנן הורקנוס ובאלכסנדר ינאי אדם אחד (בבלי, ברכות כט ע"א). עובדה זו מעידה אל אי-הבהירות שהיתה קיימת לפחות אצל אחדים מן הרבנים המאוחרים בכל הנוגע לדמויות היסטוריות קדומות בשושלת החשמונאית; (ד) התלמוד עצמו מזכיר שיוחנן הורקנוס נעשה צדוקי באחרית ימיו (בבלי, ברכות כט ע"א), ובכך הוא מאשר את דברי יוספוס (קדמוניות, יג 296); (ה) יוספוס טוען, שהאורים-ותומים פסקו מאתיים שנה לפני שחיבר את 'קדמוניות' (93 לספירה). לדבריו, סיבת הדבר היתה 'משום שכעס אלהים על עבירת החוקים' (קדמוניות, ג 218). אם הכוונה היא לקרע עם הפרושים, אזי חלה ההינתקות ממנהג הפרושים בסוף ימי שלטונו של הורקנוס.
שני הטיעונים העיקריים לתיארוך הקרע לימי ינאי הם: (א) ביטול המלים 'חבר היהדים' במטבעות ינאי. אפשר שתופעה זו משקפת את כוחו הגדל והולך של המלך החשמונאי על חשבוננו של מוסד יהודי לאומי זה, אולם אין כל ביטחון כי בתקופה זו עמדו בראשו הפרושים; ועוד, היום יש מקום להסביר שדווקא מטבעות אלה היו בין האחרונים — ולא מן הראשונים — שטבע ינאי. כלומר הוא הוסיף את המלים האלה במרוצת שלטונו ולא בטלם (ראה י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, ירושלים תשכ"ח, עמ' 32; (ב) רוב מסורות חז"ל רואות ביוחנן הורקנוס איש צדיק (כלומר, פרושי טוב), וראה אלקן (לעיל, הערה 6), הערה 22. ואין כל רמז לביקורת עליו, שהיתה מתעוררת בוודאי אילו חשבו הרבנים. כי הוא שגרם לקרע עם הפרושים. אולם מסורות אלו אינן חד-משמעיות. ייתכן שהן מכוונות ל-ה שלפני המשבר, כאשר הורקנוס הלך באמת בדרכי הפרושים. ועוד ייתכן, שיוצריהן ומוסריהן של המסורות האלה לא היו מעוניינים בקרע הפוליטי של הורקנוס, או שכלל לא ידעו עליו. מתקבל ביותר על הדעת שהם הניחו, כי הקרע אירע רק בימי ינאי (לפי בבלי, קידושין סו ע"א) ולפיכך לא התקשו לשבח את מעשי יוחנן הורקנוס. המסורות האלה עומדות כמובן בסתירה גמורה לנאמר בסעיף ד, למעלה.

פסלוהו מלהיות כהן גדול.⁹ חוקרים מודרניים ניסו להבהיר את דבריו המעורפלים של יוספוס ונתנו הסברים שונים: הפרושים התנגדו למלחמות ההתפשטות, הם התנגדו להיווצרות מנהיגות מרכזית במקום מועצת השלטון (גרוסיה), הם התנגדו להלניזאציה החשמונאית או לצבא שכירים וכיו"ב. ההסברים האלה, ככל ששונים הם בפרטיהם, הצד השווה ביניהם הוא: אי-שביעות רצונם של הפרושים מן השושלת החשמונאית.

ניתן אולי להציע, שהקרקע לא היה פרי יוזמתם של הפרושים אלא של יוחנן הורקנוס. ייתכן, ששליט חשמונאי זה לא ראה עוד צורך בקואליציה בין הצדוקים והפרושים, אותה קואליציה שטופחה על-ידו קודם-לכן. עם ההשתלטות המהירה על שטחים גדולים, כתוצאה ממסעות-מלחמה מוצלחים, עלתה חשיבות תמיכתם של הצדוקים על זו של הפרושים. הודות לעושרם, כושרם כמנהיגים צבאיים וחלקם הפעיל בענייני המקדש, עשויים היו הצדוקים להביא לשליט החשמונאי תועלת רבה יותר משהיו מסוגלים להביא הפרושים. מן המקורות ברור לגמרי, כי הצדוקים היו לא רק אצולה של כהונה אלא גם אצולה חברתית-פוליטית. כך נעשו הפרושים בהדרגה מיותרים, ולבסוף נדחו לגמרי מן החיים הפוליטיים.¹⁰

אולם הדחה זו לא גרמה ליציאתם המוחלטת של הפרושים מן החיים הפוליטיים. התסיסה הפנימית באמצע שנות שלטונו של אלכסנדר ינאי היתה, לפחות בחלקה, תוצאה מפעילותם של הפרושים. אף-על-פי שדיווחיו של יוספוס על ה'מרד' הפנימי הזה לוקים בלא ספק בהפרזה, כמסתבר ממקורו הלא-יהודי והמתנגד לחשמונאים, הוא ניקולאוס מדמשק.¹¹ ברור, שההתנגדות למשטר החשמונאי ולמדיניותו היתה מקיפה ועזה.¹² יוספוס אינו מזכיר במפורש את הפרושים, אפילו פעם אחת, כאשר הוא מתאר את המאורעות האלה.¹³ אפשר שאין זה אלא מקרה בלבד, ואפשר שהדבר מצביע על כך שהמרד לא היה רק פרי מעליהם של הפרושים, וגם קבוצות אחרות לקחו בו חלק. מכל מקום, מעורבותם של הפרושים במרד היתה ניכרת ביותר. מקורות חז"ל שמרו על מסורות המשקפות את הרדיפות שסבלו מהן מנהיגים פרושים באותה תקופה.¹⁴ גם נקמתם של הפרושים בתומכי אלכסנדר ינאי, לאחר שחזרו הראשונים לשלוט בתקופת שלומית אלכסנדרה (67-76), באה כפיצוי על סבלותיהם בעבר. הנטיות הפוליטיות של הפרושים באותה תקופה משתקפות היטב בתיאור השתלטותם על ממשלת שלומית אלכסנדרה:

- 9 קיים או רמז אצל יוספוס (מלחמת היהודים, א 2, 8: קדמוניות, יג, 288), שהקנאה בהצלחתו של הורקנוס היא שגרמה לכך.
- 10 ראה לעיל, הערה 7.
- 11 ראה מ' שטרן, 'ניקולאוס איש דמשק כמקור לתולדות ישראל בימי בית הורדוס ובית חשמונאי', מחקרים לזכרו של יעקב אבנרי, תל-אביב תשל"ב, עמ' 375-394.
- 12 מלחמת היהודים, א 4, 3-7: קדמוניות, יג 372-383.
- 13 על יסוד זה אומר רבין (C. Rabin, 'Alexander Jannaeus and the Pharisees', *JJS*, VII (1956), pp. 3-11), כי הפרושים לא היו מעורבים במרד פנימי זה. זו הצעה שקשה לקבלה לאור סיפור אלכסנדרה אצל יוספוס. וראה גם ד' פלוסר, 'פרושים, צדוקים ואיסיים בפשר נחום', ספר זכרון לג' אלון: מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית (מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן, עורכים), תל-אביב תש"ל, עמ' 133-168.
- 14 ראה המקורות שמצטט דרנבורג: J. Derenbourg, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine*, Paris 1867, pp. 95-118; "אפרון, 'שמעון בן שטח וינאי המלך', ספר זכרון לג' אלון, עמ' 68-132.

אלכסנדרה] ... נתנה רשות לפרושים לעסוק בכל דבר וצוותה גם את העם להשמע להם והחזירה ליושנם [כל] אותם החוקים שביטל חמיה הורקנוס ושהותקנו על-ידי הפרושים לפי מסורת האבות. וכן היה תואר המלוכה בידה ואילו כח [השלטון] בידי הפרושים. שכן היו הללו מחזירים פליטים ומתירים אסורים, בקיצור, לא היו שונים במאומה משליטים גמורים] ... והארץ כולה שקטה, חוץ מהפרושים: שכן הטילו הללו מבוכה במלכה והפצירו בה שתוציא להורג את אלה שיעצו לאלכסנדרוס להרוג את שמונה מאות האנשים. אחר הרגו בעצמם אחד מאלה, את דיוגנס, ואחריו אחרים בזה אחר זה, עד שבאו היקירים אל הארמון.¹⁵

הידיעות על פעילותם המדינית של הפרושים לאחר מותה של שלומית אלכסנדרה מצומצמות ביותר. לאמיתו של דבר, אין כל איזכור ברור לפעילות זו של הפרושים כקבוצה במשך 130 השנה של השלטון הרומי עד למרד של שנת 66. רק בהזדמנויות בודדות נזכרים פרושים בקשר עם תפקידים פוליטיים: (א) שמיאס בסנהדרין בתקופת משפטו של הורדוס (בשנת 46 לפסה"נ בערך);¹⁶ (ב) פוליון, שקידם בברכה את בואו של הורדוס לירושלים;¹⁷ (ג) צדוק, שהשתתף במרד של יהודה הגלילי (בשנת 6 לספירה);¹⁸ (ד) רבן גמליאל בסנהדרין במשפטם של מנהיגי הכנסייה הקדומה של ירושלים;¹⁹ (ה) רבן שמעון בן גמליאל, שהשתתף במרד הראשון.²⁰ בכל המקרים האלה אין כל רמז

15 קדמוניות, יג 408-410.

16 שם, יד 172.

17 שם, טו 3.

18 שם, יח 4.

19 מעשי השליחים, ה 34.

20 חיי יוסף, 38, 190 ואילך. אף-על-פי שאין סיבה לפקפק בהשתתפותו של רבן שמעון במרד או בעובדה כי היה לו איזה מעמד במרד זה בתוקף תפקידו כמנהיג פרושי, נראה כי מנהיגותו במלחמה זו היתה מוגבלת. הוא אינו נזכר במלחמת היהודים אלא בחיי יוסף, יצירה שנכתבה זמן קצר לאחר קדמוניות, באמצע שנות התשעים. ייתכן מאוד, שהחשיבות שיוחסה לרבן שמעון ולפרושים במרד בחיי יוסף משקפת (כמו בקדמוניות) את ניסיונו של יוספוס להאדיר את ערכם בעיני הרומאים. בדרך זו יכול היה לסייע לרבן גמליאל, בנו של רבן שמעון, בניסיונותיו לשוב וליצור מנהיגות יהודית חזקה ביבנה. וראה בעניין זה בספרו של כהן: S. J. D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome* העומד לצאת לאור.

העובדה שהפרושים לא מילאו תפקיד של מנהיגות במרד, אינה אומרת שהם לא היו מעורבים כלל בתסיסה המלחמתית בשעת המרד. כבר גרץ העלה השערה על הקשר בין בית שמאי, י"ח הגזרות והקנאים (*Geschichte*, II, 2, note 26). לפי הצעתו היו ראשי בית שמאי אחראים להטלת י"ח הגזרות ולקביעת הלוח במגילת תענית, והם עשו זאת בתקופת המרד, בשעה שעמדו בראש מפלגת הקנאים. אולם השערתו זו מבוססת על שורה ארוכה של הנחות: (א) תוכן י"ח הגזרות הוא זה שמסר רשב"י בניגוד לכל מיני שיטות אחדות, וראה בנידון: א' גולדברג, 'שמונה-עשר דבר של בית שמאי ובית הלל', מחקרים ביהדות: ספר יובל לד' קוטלר, תל-אביב תשל"ו, עמ' 216-225. (ב) זמן של הגזרות, לפי גרץ, הוא המרד ולא מוקדם יותר כהצעתו של י"א הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 580 ואילך. (ג) חנניה בן חזקיה בן גוריון, מחברה של מגילת תענית אשר בביתו העבירו את י"ח הגזרות, שמו האמיתי אלעזר בן חנניה בן חזקיהו. (ד) אלעזר בן חנניה זה זהה עם אלעזר ראש הקנאים.

למרות הפיתוי לקשור את כל הקשרים האלה ביחד, ועל-ידי כך להשיג ביסוס להשקפה זו (ראה: אפשטיין, מכאות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 746), אנו חייבים להודות שההנחות הנדרשות הן רבות מדי ובלתי הכרחיות. וגם אם נסכים עם הנחותיו של גרץ, כאשר לפירושו הפוליטי-לאומי ל"ח הגזרות, אין צורך להניח שמעשה זה משקף הנהגה פוליטית כלשהי (כלומר קשר עם הקנאים). סביר יותר לראות החלטות אלה של בית שמאי, שנתקבלו למרות התנגדותו הנמרצת של בית הלל, כחלק מן התסיסה הכללית של אותם הימים או, לכל היותר, כדוגמה לפעילות פוליטית של בית שמאי בזמן הזה. ואולי ניתן לשער, שהזדהותו של בית שמאי עם הלחימה השפיעה על ירידתו והתבטלותו בתקופה שלאחר המרד.

למעורבות אחרת מזו של יחידים כיחידים בחיים הפוליטיים של הארץ. אדרבא, הדוגמאות מוכיחות שהפרושים האלה פעלו לבדם כמעט בכל אחד מן המקרים שצוטטו, וכפי הנראה לא תמיד על דעת חבריהם או בני-זמנם:

א. שמיאס גינה את הורדוס על שהוציא להורג את חזקיה; שאר חברי הסנהדרין היו מבוהלים מנוכחותו של הורדוס.

ב. פוליון קידם בברכה את כניסתו של הורדוס לירושלים, אף כי רוב תושבי העיר ומנהיגיה התנגדו לו בעקיבות ושילמו על כך ביוקר.

ג. מן העובדה שיוספוס מדגיש כי צדוק היה פרושי, ניתן להסיק שהוא נמנה עם הפרושים המעטים שהצטרפו למורדים.²¹ עדותו של יוספוס כי הסיקריים (או בני הכת הפילוסופית הרביעית) היו 'כמו' הפרושים אך לא זהים עמם, מאששת גם היא את הרושם שלנו שרק פרושים מעטים הצטרפו לשורות המורדים.²² מבחינה זו היה צדוק יוצא-דופן.

ד. רבן גמליאל החליט להגן על פטרוס ועל יוחנן לפני חבריו בסנהדרין, ועמד לבדו מול החברים האחרים במוסד מכובד זה.

היכן היו אפוא הפרושים? אין ספק, שהיו קיימים באותה תקופה כקבוצה. מדוע נדמה אפוא כי חדלו לפעול מבחינה פוליטית כקבוצה בתוך החברה הישראלית? ניתן אולי לטעון ששאלה זו נובעת משתיקת המקורות ולכן אין להעלות אותה. העובדה שיוספוס אינו מזכיר את הפרושים כקבוצה, בהקשר פוליטי מובהק, אין פירושה שלא היו פעילים מבחינה פוליטית. בכל זאת תמוה העדרם של הפרושים מאחר שהתיאורים שמתאר יוספוס את המאורעות הפוליטיים בארץ-ישראל בתקופה הרומית הם מפורטים ביותר. עשרות שמות של בני התקופה, כהנים ובני אצולה שלא מן הכהונה, ממלאים את דפי כתביו. היכן בכל זאת היו הפרושים, אף אם אינם מזוהים בשם המפורש? האם אין לצפות שייזכרו אי-פה אי-שם, אם אמנם היה להם תפקיד פעיל כל-כך כפי שמייחסים להם חוקרים אחדים?²³ במרד של שנת 66, למשל, כשיוספוס מתאר את הקבוצות הפוליטיות תיאור מפורט ביותר, ניתן לפרושים תפקיד שהוא לכל היותר שולי בלבד. כיוון-מחשבה זה מקבל חיזוק על-ידי העובדה, שלא בברית החדשה ואף לא בספרות הרבנית מופיעים הפרושים כבעלי תפקידים ראשיים בחיים הפוליטיים של אותה תקופה.

21 ניתן ללמוד על כך מדברי יוספוס עצמו (קדמוניות, יח 4): 'אולם יהודה איש הגולן מעיר ששמה גמלא צירף את צדוק הפרושי ונחפו לעורר [המרידה]'. [ההדגשה שלי].

22 בניגוד לטענת קדמוניות, שהסיקריים דמו לפרושים בכל, פרט לעמדתם הפוליטית, קבע יוסף במלחמת היהודים (ב, 8: 118), שכת יהודה הגלילי היתה שונה לחלוטין מיתר הכיתות: 'והחכם הזה [יהודה] יסד לו כת מיחדה, שלא דמתה ליתר הכתות [של היהודים]'. חוקרים חלוקים עד היום בשאלה, איזו קביעה יש לקבל כאמיתית. האם הפריד יוסף בין הקבוצות מתוך מגמה לנתק את הפרושים מכל מגע עם המורדים? ואולי נוצר הקשר דווקא כדי להבליט את תפקידם המרכזי של הפרושים בקורות בית שני? וראה: D. Rhoads, *Israel in Revolution: 6-74 C. E.*, Philadelphia 1976, pp. 52-59. מקור הדעות השליליות האלה על הפרושים הוא כנראה ניקולאוס איש דמשק. ראה: Loeb Classical Library, VIII, p. 391, n. 6; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes in: Zeitalter Jesus Christ*, II, Leipzig 1909⁴, p. 450, n. 1. דרנבורג (לעיל, הערה 14), עמ' 122-123, הערה 1. ואף אם נניח, שאלק צדוק ביחסו לפרושים השפעה מכרעת על ההמונים, מדוע אפוא אין אנו רואים את תוצאותיה? אם אמנם תמכו בהורדוס, מדוע המשיכו רוב בני העם לשנות אותו? ואם התנגדו לו הפרושים, מדוע לא נעשה שום ניסיון להסית למרד נגדו במשך כל שלושים-ושלוש שנות שלטונו? והרי ידוע, כן לפרושים לא היו כל נקיפות-מצפון בהתנגדותם הפעילה לשלטונו של אלכסנדר ינאי. וראה: סמית (לעיל, הערה 3), עמ' 77.

רק במקום אחד מזכיר יוספוס את הפרושים בהקשר פוליטי לכאורה.²⁴ בסיפורו על מזימות החצר בסוף תקופת שלטונו של הורדוס מזכיר יוספוס את קשריהם של הפרושים עם אחדות מנשות בית הורדוס. אשתו של פירורא שילמה בשבילם את הקנס על סירובם להישבע אמונים להורדוס. בתמורה על כך ניבאו הפרושים, כי פירורא, אשתו וילדיהם אחריהם ישלטו במקומו של הורדוס, ולסרים אחד ששמו בגוהי יוענק על-ידי השליט החדש הכוח לשאת אשה ולהוליד בנים. נבואות אלה עוררו את זעמו של המלך, ואחדים מן הפרושים, וכן בגוהי ואחד בשם קארוס, הוצאו להורג בפקודתו. הסיפור כולו נראה מבולבל ללא תקנה. הפרושים מתוארים באור שלילי²⁵ ומוענקים להם כוחות חיווי, שבדרך-כלל יוספוס מיחסם לאיסיים.²⁶ נבואותיהם מוזרות הן, ובמידת-מה אף סותרות זו את זו.²⁷ הפרושים מופיעים בסיפור זה כהתגלמותם של חכמי דת, משפיעים על נשות החצר, חוזים את העתיד ומעניקים נבואות נדיבות תמורת חסדים פוליטיים. אולם אין כל הצדקה להסיק מכך, וכפי שעשו חוקרים אחדים, שהפרושים עסקו בפעילות פוליטית נגד המלך או שתמכו בתנועות משיחיות. לכל היותר ניתן להניח, כי כתוצאה מהשפעתם הדתית בחצר המלוכה ומסירובם להישבע אמונים להורדוס²⁸ הם הסתבכו בקנוניות המשפחתיות של בית המלוכה ובשל כך אף נרצחו אחדים מהם. כל מסקנה מעבר לזה תהיה אך השערה חסרת ביסוס.²⁹

24 קדמוניות, יז 41-46.

25 מסיפורו של יוספוס נראה, כי נבואותיהם באו בתמורה על תשלום הקנס שהוטל עליהם בידי אשת פירורא. וראה גם מלחמת היהודים, א 29, 2.

26 על סגולתם של האיסיים לחזות את העתיד ראה מלחמת היהודים, א 8, 12, ודוגמאות לכך, ראה שם, א 3, 5; ב 3, 7; קדמוניות, טו 373 ואילך. תלמידי האיסיים אף למדו תורה זו של ראיית הנולד. וראה שם, יג 311.

27 בתחילה מנבאים הפרושים כי פירורא ואשתו יגיעו לשלטון פוליטי, ושלטון זה יעבור לבניהם אחריהם. אחר-כך נאמר, כי הפרושים חזו את כווא של שליט שיהיה מסוגל להעניק לסרים בגוהי את כושר ההולדה. חיווי זה רומז למלך משיחי בעל כוחות על-טבעיים וסותר את קודמו. ועוד, לא ברור מדוע יש לראות בגוהי 'אב ואיש חסד' למלך חדש זה בשעה שקודם-לכן נאמר, כי אותו מלך יאפשר לבגוהי להיות לאב ולקבל חסדים (ולא להעניקם). סיפור קצר זה מתערפל עוד יותר על-ידי דמות נוספת של אחד בשם קארוס, שיוספוס מתאר כיפה-תואר ואהוב על המלך. לא ברור מי הוא קארוס זה ולמה נזכר (חשיבותו של בגוהי בגלל הנס שהוא עומד לחזות על בשור). ולבסוף, באופן בלתי מובן—אולי כתוצאה מטעות סופרים—מדבר יוספוס על פרושי (ביחיד) כחזה נבואה אחרונה זו ואילו בסיפור כולו הזכיר פרושים (ברבים).

על אף הפקפוקים הרציניים בדיוקו של סיפור זה, נראה לי כי הוא בלתי תלוי במה שסיפר יוספוס קודם לכן (קדמוניות, טו 370) על הפטור שניתן לפרושים מידי הורדוס. ההבדלים בין שני הסיפורים רבים מדי מכדי שניתן יהיה להתעלם מהם או להסבירם כמסורת אחת. (וראה הניסיון המאולץ לעשות זאת אצל שליט, הורדוס המלך, ירושלים תש"ך, עמ' 454-455, הערה 592). באחד מהם זוכים הפרושים לפטור ואילו בשני הם נקנסים וחלקם מוצאים להורג; פעם הם מופיעים כאוהדי הורדוס ופעם—כמתנגדיו; במקרה אחד שבועת האמונים היא להורדוס ובאחר להורדוס ולקיסר; תיאור אחד מיוחד לראשית ימי שלטונו של הורדוס (פוליון ושמיאס), ואילו השני לשנת 6 לספירה בערך—סוף ימי חייו של מלך זה. חיוקן לטענתנו הרואה זאת כשבועת אמונים מאוחרת, הוא בעובדה שבאותה תקופה ולאחריה הוטלו מספר שבועות אמונים לקיסר ברחבי האימפריה הרומית. וראה החומר שאספו שורר, ורמס ומליאר: *The History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ* (Revised edition), Edinburgh 1973, p. 314, n. 94.

28 את שינוי יחסו של הורדוס לפרושים בין השבועה הראשונה (בשנת 28/7—כאשר פטר אותם) לשנייה (בשנת 6—כאשר חייבם) ניתן להסביר בכמה דרכים: (1) בפעם הראשונה הוענק פטור לפרושים בעיקר בזכותם של פוליון ושמיאס. בשנת 6 כבר נפטרו שניים אלה והורדוס לא חזר על פריבלגיה זו. (2) בשנת 6 לא היה הורדוס מוכן, בגלל הדרדרותו הפיזית והנפשית, להעניק זכויות מיוחדות לאיש, כולל הפרושים. (3) השבועה השנייה היתה מיועדת גם

כדי להוכיח את פעילותם הפוליטית של הפרושים, ובעיקר את התנגדותם להורדוס, מובאות לעתים גם דוגמאות מסוג אחר. במבט ראשון נראה החומר רב-חשיבות, אך בבדיקה שנייה מסתבר שהפרטים שנאספו אינם בטוחים כל-צורכם, או שהם בלתי-מבוססים לגמרי. ארבע דוגמאות חוזרות ומובאות להוכחת התנגדותם של הפרושים לשלטון הורדוס: (א) בני סבא (או בבא), נשאו נאמנים לאנטיגונוס, אף לאחר שנראה כי כיבוש ירושלים בידי הורדוס כבר מובטח;³⁰ (ב) 45 מראשי אורחיה של ירושלים נקטלו בידי הורדוס עם כניסתו לעיר;³¹ (ג) שני הסופיסטים, יהודה ומתתיהו, הסיתו את תלמידיהם לעקור את הנשר שנקבע על-ידי הורדוס מעל הכניסה למקדש;³² (ד) אחד בשם שמעון, ביקר בפומבי את אגריפס על שחילל את חוקי הטהרה של המקדש.³³

המשותף לכל ארבע הדוגמאות האלה הוא, שאף לא אחד מהם זוהה עם הפרושים. על יהודה, מתתיהו ושמעון לא ידוע לנו דבר מלבד מה שמספר יוספוס. אין הם נזכרים במקורות חז"ל, עובדה האומרת דרשני לגבי דמויות (אם היו באמת פרושים!) כה חשובות, כפי שיוספוס מנסה להציג.³⁴ בשני המקרים הראשונים ברור מן העדויות הקיימות, כי אין לזהות את האנשים עם הפרושים. נאמנותם של בני סבא וארבעים וחמישה המנהיגים לאנטיגונוס עומדת בניגוד בולט להתרפסותם לפני הורדוס של פולין ושמיאס, שהוגדרו במפורש בידי יוספוס כפרושים. בני סבא תוארו כ'אנשי מעלה' [...] והיו מדברים תמיד בגנותו של הורדוס ויעצו [לעם] לשמור יחד [אתם] למלכים את השלטון שהיה קניין משפחתם.³⁵ השפעתם הפוליטית היתה גדולה כל-כך, עד שהניעה את קוסטובר להתערב לטובתם, בניגוד לרצונו של הורדוס. ברור כי לפנינו משפחת אצולה ידועה ומכובדת, אשר תמכה תמיד בבית חשמונאי.³⁶ זאת ועוד: ארבעים וחמשת המנהיגים שנהרגו כפקודת הורדוס

לקיסר וגם למלך. בגלל סיבה זו וכתוצאה מיחסיו המעוררים עם אוגוסטוס, ראה הורדוס צורך לחייב בשבועה את כל נתיניו, כולל הפרושים. (4) בגלל קירבתם של פרושים אחדים לאשת פירורא, ביטל הורדוס (בעצת אחותו) את מעמדם המועדף וחייבם בשבועה.

29 ראה אצל שליט (לעיל, הערה 27), עמ' 163.

30 קדמוניות, טו 266-267.

31 שם, טו 5.

32 שם, יז 149-163.

33 שם, יט 332-334.

34 הניסיון לזהות את שמעון זה עם אביו או עם בנו של גמליאל הראשון נתקל בקשיים מבחינה כרונולוגית. ימי שלטונו של אגריפס, שנות ה-40 המוקדמות, הם דווקא תקופת פעילותו של גמליאל הראשון. בנו, שמעון, מופיע כמנהיג פרושי רק כעשרים שנה לאחר מכן, ותקופת פעילותו של אביו של גמליאל (אם אמנם היה שמעון כזה במציאות; וראה: ז' פרנקל, דרכי המשנה, תל-אביב תש"ט, עמ' 61; ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 25, הערה 122) עשויה היתה להיות זמן-מה קודם לכן.

35 קדמוניות, טו 263.

36 זיהויה של משפחה זו עם הסיפור על בבא בן בוטא המופיע בספרות חז"ל (בבלי, בבא בתרא ג ע"ב-ד ע"א) מעורר בעיות קשות. המסורות (המספרות על הבת היחידה שנותרה מבית חשמונאי ואשר התאבדה כדי לא להינשא להורדוס וגופתה נשמרה במשך שבע שנים בדבש, וכן על טבח חכמים בידי הורדוס) מניחות, שבבא הפרושי היה יועץ ממקורבי הורדוס. אולם בניו של סבא (בבא) זה, לפי יוספוס, היו שונאיו המושבעים של הורדוס מימים ימימה! האמינות ההיסטורית של מסורות אלה מפוקפקת ביותר, ואם יש בהן משום עדות היסטורית אין לזו כל קשר עם סיפורו של יוספוס. שליט מציע זיהוי אחר לגמרי של משפחה זו. לדעתו, היא נמנתה עם בני משפחת חשמונאי (הורדוס המלך, עמ' 82-83).

רק במקום אחד מזכיר יוספוס את הפרושים בהקשר פוליטי לכאורה.²⁴ בסיפורו על מזימות-החצר בסוף תקופת שלטונו של הורדוס מזכיר יוספוס את קשריהם של הפרושים עם אחדות מנשות בית הורדוס. אשתו של פירורא שילמה בשבילם את הקנס על סירובם להישבע אמונים להורדוס. בתמורה על כך ניבאו הפרושים, כי פירורא, אשתו וילדיהם אחריהם ישלטו במקומו של הורדוס, ולסרים אחד ששמו בגווי יוענק על-ידי השליט החדש הכוח לשאת אשה ולהוליד בנים. נבואות אלה עוררו את זעמו של המלך, ואחדים מן הפרושים, וכן בגווי ואחד בשם קארוס, הוצאו להורג בפקודתו. הסיפור כולו נראה מבולבל ללא תקנה. הפרושים מתוארים באור שלילי²⁵ ומוענקים להם כוחות חיוני, שבדרך-כלל יוספוס מיחסם לאיסיים.²⁶ נבואותיהם מוזרות הן, ובמידת-מה אף סותרות זו את זו.²⁷ הפרושים מופיעים בסיפור זה כהתגלמותם של חכמי דת, משפיעים על נשות החצר, חוזים את העתיד ומעניקים נבואות נדיבות תמורת חסדים פוליטיים. אולם אין כל הצדקה להסיק מכך, וכפי שעשו חוקרים אחדים, שהפרושים עסקו בפעילות פוליטית נגד המלך או שתמכו בתנועות משיחיות. לכל היותר ניתן להניח, כי כתוצאה מהשפעתם הדתית בחצר המלוכה ומסירובם להישבע אמונים להורדוס²⁸ הם הסתבכו בקנוניות המשפחתיות של בית המלוכה ובשל כך אף נרצחו אחדים מהם. כל מסקנה מעבר לזה תהיה אך השערה חסרת ביסוס.²⁹

24 קדמוניות, יז 41–46.

25 מסיפורו של יוספוס נראה, כי נבואותיהם באו בתמורה על תשלום הקנס שהוטל עליהם בידי אשת פירורא. וראה גם מלחמת היהודים, א 29, 2.

26 על סגולתם של האיסיים לחזות את העתיד ראה מלחמת היהודים, א 8, 12, דוגמאות לכושר זה, ראה שם, א 3, 5; ב 7, 3; קדמוניות, טו 373 ואילך. תלמידי האיסיים אף למדו תורה זו של ראיית הנולד. וראה שם, יג 311.

27 בתחילה מנבאים הפרושים כי פירורא ואשתו יגיעו לשלטון פוליטי, ושלטון זה יעבור לבניהם אחריהם. אחר-כך נאמר, כי הפרושים חזו את בואו של שליט שיהיה מסוגל להעניק לסרים בגווי את כושר ההולדה. חיוני זה רומז למלך משיח בעל כוחות על-טבעיים וסותר את קודמו. ועוד, לא ברור מדוע יש לראות בבגווי 'אב ואיש חסד' למלך חדש זה בשעה שקודם-לכן נאמר, כי אותו מלך יאפשר לבגווי להיות לאב ולקבל חסדים (ולא להעניקים). סיפור קצר זה מתערפל עוד יותר על-ידי דמות נוספת של אחד בשם קארוס, שיוספוס מתאר כיפה-תואר ואהוב על המלך. לא ברור מי הוא קארוס זה ולמה נזכר (חשיבותו של בגווי בגלל הנס שהוא עומד לחזות על בשרו). ולבסוף, באופן בלתי מובן—אולי כתוצאה מטעות סופרים—מדבר יוספוס על פרושי (ביחיד) כחזה נבואה אחרונה זו ואילו בסיפור כולו הזכיר פרושים (ברבים).

על אף הפקפוקים הרציניים בדיוקו של סיפור זה, נראה לי כי הוא בלתי תלוי במה שסיפר יוספוס קודם לכן (קדמוניות, טו 370) על הפטור שניתן לפרושים מידי הורדוס. ההבדלים בין שני הסיפורים רבים מדי מכדי שניתן יהיה להתעלם מהם או להסבירם כמסורת אחת. (וראה הניסיון המאולץ לעשות זאת אצל שליט, הורדוס המלך, ירושלים תש"ך, עמ' 454–455, הערה 592). באחד מהם זוכים הפרושים לפטור ואילו בשני הם נקנסים וחלקם מוצאים להורג; פעם הם מופיעים כאוהדי הורדוס ופעם—כמתנגדיו; במקרה אחד שבועת האמונים היא להורדוס ובאחר להורדוס ולקיסר; תיאור אחד מיוחד לראשית ימי שלטונו של הורדוס (פוליון ושמיאס), ואילו השני לשנת 6 לספירה בערך—סוף ימי חייו של מלך זה. חיווק לטענתנו הרואה זאת כשבועת אמונים מאוחרת, הוא בעובדה שבאותה תקופה ולאחריה הוטלו מספר שבועות אמונים לקיסר ברחבי האימפריה הרומית. וראה החומר שאספו שורר, ורמס ומליאר: E. Schürer, G. Vermes, F. Millar, *The History of the Jewish People in the Time of: Jesus Christ* (Revised edition), Edinburgh 1973, p. 314, n. 94.

28 את שינוי יחסו של הורדוס לפרושים בין השבועה הראשונה (בשנת 28/7—כאשר פטר אותם) לשנייה (בשנת 6—כאשר חיבם) ניתן להסביר בכמה דרכים: (1) בפעם הראשונה הוענק פטור לפרושים בעיקר בזכותם של פוליון ושמיאס. בשנת 6 כבר נפטרו שניים אלה והורדוס לא חזר על פריבלגיה זו. (2) בשנת 6 לא היה הורדוס מוכן, בגלל הרדרותו הפיזית והנפשית, להעניק זכויות מיוחדות לאיש, כולל הפרושים. (3) השבועה השנייה היתה מיועדת גם

על המעורבות הפוליטית של הפרושים בתקופת הורדוס ובימי הנציבים

למעורבות אחרת מזו של יחידים כיחידים בחיים הפוליטיים של הארץ. אדרבא, הדוגמאות מוכיחות שהפרושים האלה פעלו לבדם כמעט בכל אחד מן המקרים שצוטטו, וכפי הנראה לא תמיד על דעת חבריהם או בני-זמנם:

א. שמיאס גינה את הורדוס על שהוציא להורג את חזקיה; שאר חברי הסנהדרין היו מבוהלים מנוכחותו של הורדוס.

ב. פוליון קידם בברכה את כניסתו של הורדוס לירושלים, אף כי רוב תושבי העיר ומנהיגי התנגדו לו בעקיבות ושילמו על כך ביוקר.

ג. מן העובדה שיוספוס מדגיש כי צדוק היה פרושי, ניתן להסיק שהוא נמנה עם הפרושים המעטים שהצטרפו למורדים.²¹ עדותו של יוספוס כי הסיקריים (או בני הכת הפילוסופית הרביעית) היו 'כמו' הפרושים אך לא זהים עמם, מאששת גם היא את הרושם שלנו שרק פרושים מעטים הצטרפו לשורות המורדים.²² מבחינה זו היה צדוק יוצא-דופן.

ד. רבן גמליאל החליט להגן על פטרוס ועל יוחנן לפני חבריו בסנהדרין, ועמד לבדו מול החברים האחרים במוסד מכובד זה.

היכן היו אפוא הפרושים? אין ספק, שהיו קיימים באותה תקופה כקבוצה. מדוע נדמה אפוא כי חדלו לפעול מבחינה פוליטית כקבוצה בתוך החברה הישראלית? ניתן אולי לטעון ששאלה זו נובעת משתיקת המקורות ולכן אין להעלות אותה. העובדה שיוספוס אינו מזכיר את הפרושים כקבוצה, בהקשר פוליטי מובהק, אין פירושה שלא היו פעילים מבחינה פוליטית. בכל זאת תמוה העדרם של הפרושים מאחר שהתיאורים שמתאר יוספוס את המאורעות הפוליטיים בארץ-ישראל בתקופה הרומית הם מפורטים ביותר. עשרות שמות של בני התקופה, כהנים ובני אצולה שלא מן הכהונה, ממלאים את דפי כתביו. היכן בכל זאת היו הפרושים, אף אם אינם מזוהים בשם המפורש? האם אין לצפות שייזכרו אי-פה אי-שם, אם אמנם היה להם תפקיד פעיל כל-כך כפי שמייחסים להם חוקרים אחדים?²³ במרד של שנת 66, למשל, כשיוספוס מתאר את הקבוצות הפוליטיות תיאור מפורט ביותר, ניתן לפרושים תפקיד שהוא לכל היותר שולי בלבד. כיוון-מחשבה זה מקבל חיזוק על-ידי העובדה, שלא בברית החדשה ואף לא בספרות הרבנית מופיעים הפרושים כבעלי תפקידים ראשיים בחיים הפוליטיים של אותה תקופה.

21 ניתן ללמוד על כך מדברי יוספוס עצמו (קדמוניות, יח 4): 'אולם יהודה איש הגולן מעיר ששמה גמלא צירף את צדוק הפרושי ונחפו לעורר [המרדה]'. [ההדגשה שלי.]

22 בניגוד לטענת קדמוניות, שהסיקריים דמו לפרושים בכל, פרט לעמדתם הפוליטית, קבע יוסף במלחמת היהודים (ב, 8, 1: 118), שכת יהודה הגלילי היתה שונה לחלוטין מיתר הכיתות: 'והחכם הזה [יהודה] יסד לו כת מיחדה, שלא דמתה ליתר הכתות [של היהודים]'. חוקרים חלוקים עד היום בשאלה, אילו קביעה יש לקבל כאמיתית. האם הפריד יוסף בין הקבוצות מתוך מגמה לנתק את הפרושים מכל מגע עם המורדים? ואולי נוצר הקשר דווקא כדי להבליט את תפקידם המרכזי של הפרושים בקורות בית שני? וראה: D. Rhoads, *Israel in Revolution: 6-74 C. E.*, Philadelphia 1976, pp. 52-59. מקור הדעות השליליות האלה על הפרושים הוא כנראה ניקולאוס איש דמשק. ראה: Loeb Classical Library, VIII, p. 391, n. 6; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes in* Zeitalter Jesus Christ, II, Leipzig 1909⁴, p. 450, n. 1. דרנבורג (לעיל, הערה 14), עמ' 122-123, הערה 1.

23 ואף אם נניח, שאלון צדוק ביחסו לפרושים השפעה מכרעת על ההמונים, מדוע אפוא אין אנו רואים את תוצאותיה? אם אמנם תמכו בהורדוס, מדוע המשיכו רוב בני העם לשנוא אותו? ואם התנגדו לו הפרושים, מדוע לא נעשה שום ניסיון להסית למרד נגדו במשך כל שלוש-ושלוש שנות שלטונו? והרי ידוע, כי לפרושים לא היו כל נקיפות-מצפון בהתנגדותם הפעילה לשלטונו של אלכסנדר ינאי. וראה: סמית (לעיל, הערה 3), עמ' 77.

כדי להוכיח את פעילותם הפוליטית של הפרושים, ובעיקר את התנגדותם להורדוס, מובאות לעתים גם דוגמאות מסוג אחר. במבט ראשון נראה החומר רב־חשיבות, אך בבדיקה שנייה מסתבר שהפרטים שנאספו אינם בטוחים כל־צורכם, או שהם בלתי־מבוססים לגמרי. ארבע דוגמאות חוזרות ומובאות להוכחת התנגדותם של הפרושים לשלטון הורדוס: (א) בני סבא (או בבא), נשאר נאמנים לאנטיגונוס, אף לאחר שנראה כי כיבוש ירושלים בידי הורדוס כבר מובטח;³⁰ (ב) 45 מראשי אזוריה של ירושלים נקטלו בידי הורדוס עם כניסתו לעיר;³¹ (ג) שני הסופיסטים, יהודה ומתתיהו, הסיתו את תלמידיהם לעקור את הנשר שנקבע על־ידי הורדוס מעל הכניסה למקדש;³² (ד) אחד בשם שמעון, ביקר בפומבי את אגריפס על שחילל את חוקי הטהרה של המקדש.³³ המשותף לכל ארבע הדוגמאות האלה הוא, שאף לא אחד מהם זוהה עם הפרושים. על יהודה, מתתיהו ושמעון לא ידוע לנו דבר מלבד מה שמספר יוספוס. אין הם נזכרים במקורות חז"ל, עובדה האומרת דרשני לגבי דמויות (אם היו באמת פרושים!) כה חשובות, כפי שיוספוס מנסה להציג.³⁴ בשני המקרים הראשונים ברור מן העדויות הקיימות, כי אין לזהות את האנשים עם הפרושים. נאמנותם של בני סבא וארבעים וחמישה המנהיגים לאנטיגונוס עומדת בניגוד בולט להתרפסותם לפני הורדוס של פוליון ושמאיס, שהוגדרו במפורש בידי יוספוס כפרושים. בני סבא תוארו כ'אנשי מעלה' [...] והיו מדברים תמיד בגנותו של הורדוס ויעצו [לעם] לשמור יחד [אתם] למלכים את השלטון שהיה קניין משפחתם.³⁵ השפעתם הפוליטית היתה גדולה כל־כך, עד שהניעה את קוסטובר להתערב לטובתם, בניגוד לרצונו של הורדוס. ברור כי לפנינו משפחת אצולה ידועה ומכובדת, אשר תמכה תמיד בבית חשמונאי.³⁶ זאת ועוד: ארבעים וחמשת המנהיגים שנהרגו בפקודת הורדוס

לקיסר וגם למלך. בגלל סיבה זו וכתוצאה מיחסיו המעוררים עם אוגוסטוס, ראה הורדוס צורך לחייב בשבועה את כל נתיניו, כולל הפרושים. (4) בגלל קירבתם של פרושים אחדים לאשת פירורא, ביטל הורדוס (בעצת אחותו) את מעמד המועדף וחייבם בשבועה.

29 ראה אצל שליט (לעיל, הערה 27), עמ' 163.

30 קדמוניות, טו 261–266.

31 שם, טו 5.

32 שם, יז 149–163.

33 שם, יט 332–334.

34 הניסיון לזהות את שמעון זה עם אביו או עם בנו של גמליאל הראשון נתקל בקשיים מבחינה כרונולוגית. ימי שלטונו של אגריפס, שנות ה־40 המוקדמות, הם דווקא תקופת פעילותו של גמליאל הראשון. בנו, שמעון, מופיע כמנהיג פרושי רק כעשרים שנה לאחר מכן, ותקופת פעילותו של אביו של גמליאל (אם אמנם היה שמעון כזה במציאות; וראה: ז' פרנקל, דרכי המשנה, תל־אביב תש"ט, עמ' 61; ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל־אביב תשכ"ט, עמ' 25, הערה 122) עשויה היתה להיות זמן־מה קודם לכן.

35 קדמוניות, טו 263.

36 זיהויה של משפחה זו עם הסיפור על בבא בן בוטא המופיע בספרות חז"ל (בבלי, בבא בתרא ג ע"ב–ד ע"א) מעורר בעיות קשות. המסורות (המספרות על הבת היחידה שנותרה מבית חשמונאי ואשר התאבדה כדי לא להינשא להורדוס וגופתה נשמרה במשך שבע שנים בדבש, וכן על טבח חכמים בידי הורדוס) מניחות, שבבא הפרושי היה יועץ ממקורכי הורדוס. אולם בניו של סבא (בבא) זה, לפי יוספוס, היו שונאיו המושבעים של הורדוס מימים ימימה! האמינות ההיסטורית של מסורות אלה מפוקפקת ביותר, ואם יש בהן משום עדות היסטורית אין לזו כל קשר עם סיפורו של יוספוס. שליט מציע זיהוי אחר לגמרי של משפחה זו. לדעתו, היא נמנתה עם בני משפחת חשמונאי (הורדוס המלך, עמ' 82–83).

מזוהים במפורש כחברים חשובים במפלגתו של אנטיגונוס.³⁷ יהיה זה אפוא חסר יסוד להניח, כי אנשים אלה היו פרושים, או אפילו שהיו ביניהם פרושים. הנטייה לראות את הפרושים בכל מקום מוצאת את ביטוייה לא רק בזיהוי של דמויות ידועות כחבריה של קבוצה זו. יש חוקרים הנוטים לזהות כל פעילות, ותהא זו ספרותית, פוליטית או חברתית, עם הפרושים.³⁸ 'מזמורי שלמה' נחשבים ליצירה פרושית, המתנגדת לחשמונאים, והמשלחות הרבות והבלתי-מזוהות שהתייצבו לפני השלטונות הרומיים במשך כל התקופה תוארו כמנהגות על-ידי פרושים, או בהשראתם. וכך אנו מוצאים פרושים המתנגדים לחשמונאים (המשלחת לפומפיוס, מזמורי שלמה) ואחרים התומכים בהם (בני סבא, ארבעים וחמשת האזרחים); פרושים עמדו לצדו של הורקנוס, ואחרים שתמכו באריסטובולוס ועוד אחרים עמדו בראש המשלחת שהתנגדה לשניהם. פרושים אחדים היו בעד הורדוס (פוליון) ואחרים נגדו (הפרושים של אשת פירורא).

ההסבר האפשרי לתמונה בלתי-ברורה זו הוא, כי הפרושים לא היו כלל כת מונוליתית מבחינה פוליטית. היו ביניהם תומכים בחשמונאים ומתנגדים להם, וכן תומכים בבית הורדוס ומתנגדים לו. ובאמת ניתן לתאר מצב כזה (אם כי הדבר דורש דמיון מפותח), אם יש לכך סימוכין במקורות. אולם אין סימוכין כאלה, ולכן, בבדיקה הסופית, אין לזיהויים שום צידוק. מדוע אפוא נתפסו חוקרים, במידה זו או זו, לזיהויים כאלה? הרי ברור לכל מי שקורא את דברי יוספוס, שהפרושים לא נזכרו בכל הדוגמאות שהובאו. ביסוד כל הטיעונים האלה מונחת הנחה בסיסית אחת הנוגעת לפרושים והיא: מספרם או לפחות כוחם והשפעתם, היו גדולים בקרב החברה היהודית. לאלון עמדה ברורה בנושא זה:

בידוע שמימות החשמונאים ואילך היו הפרושים רוב מניינה ורוב בניינה של האומה, ולפיכך יש לנו לראות בדרך כלל את תולדות היהדות בתקופה שאנו דנים בה, בכל התחומים כולם, כמשקפת אף את ההיסטוריה של הפרושים.³⁹ על כל פנים שימשו 'חכמי ישראל' ביטוי לרוחה ולחיייה של האומה, ותולדותיה של זו הן אספקלריה למחשבותיהם ולמעשיהם של הפרושים ברובם.⁴⁰

יש לציין, כי הניסיון לקבוע את המידה שבה הושפעו המוני העם בעת העתיקה על-ידי תורה מסוימת או גישה דתית מסוימת הוא כמעט בלתי-אפשרי. בנושא דיוננו המצב מסובך עוד יותר בגלל המקורות העומדים לרשותנו. אלה שנמנו למעלה מדגשים (או מניחים כהנחה מובנת מאליה) שהפרושים היו מקובלים על העם. בכך עשויה היתה הבעיה לבוא על פתרונה, אלא שדווקא בנקודה זו, דהיינו היותם מקובלים על העם, חשודים כל המקורות האלה. נטיותיו הפרושיות של יוספוס בסוף ימיו ידועות, והעיון בסיבות שהניעו היסטוריון יהודי זה להדגיש במיוחד את השפעת הפרושים בספריו המאוחרים נבדק ביסודיות על-ידי חוקרים אחדים. כאמור, תפקידם של הפרושים מוצג כמרכזי יותר ב'קדמוניות' וב'חיי יוסף' מאשר ב'מלחמת היהודים' ומושם כך מתעוררת השאלה אם השינויים משקפים בדיקה יסודית יותר של החומר ההיסטורי שעשה, או שמא הסיבה נעוצה במגמתיות של יוספוס עצמו בעת חיבור הספרים.

37 אין הכרח לקשרם עם הסנהדרין, אשר לדברי יוספוס, הושמדה לגמרי, חוץ משמיאס (קדמוניות, יד 175).

38 וראה בעיקר אלון (לעיל, הערה 6), עמ' 34 ואילך.

39 שם, עמ' 29.

40 שם, עמ' 11.

באופן דומה חשודים הספרים השונים של הברית החדשה בהדגשת יתר של תפקיד הפרושים, אולם מטעמים שהם הפוכים לחלוטין מאלה של יוספוס. מתוך כוונה לפגוע ביהדות של זמנם הבליטו סופרי הברית החדשה הן את תפקידים המרכזי של הפרושים בין מתנגדי ישו והן את תכונותיהם השליליות. הפרושים תוארו כניגוד הגמור לאידיאל הנוצרי, והחשיבות שיוחסה להשפלת הפרושים שימשה את צורכי התעמולה של הכנסייה הקדומה נגד היהדות.⁴²

ספרות חז"ל, ששימרה מתקופת בית שני בעיקר חומר פרושי, חיוקה גם היא את הרושם בדבר חשיבותם של הפרושים באותה תקופה.⁴³ משפע המסורות נראה, כאילו היו הפרושים המנהיגים המוכרים היחידים באותה תקופה. ייתכן שגם לכיתות אחרות היו רשימות דומות, וראה לשם השוואה את רשימת הבישופים של הכנסייה הקדומה מתקופה מאוחרת במקצת. כיוון שהפרושים הצליחו להישאר בחיים לאחר המלחמה נגד רומי, ואף הגיעו בסופו של דבר למעמד שליט ביהדות, נעשו רשימותיהם נורמטיביות לבאים אחריהם. אולם אין פירוש הדבר, שמנהיגותם של הפרושים היתה מקובלת על רוב העם בתקופת בית שני. מקורות חז"ל הם יותר מדי חד-צדדיים משאפשר יהיה לקבל מסקנות כאלה.

בהתחשב בדעות קדומות אלה, מוטב אפוא לבדוק את הדברים שעשו או אמרו הפרושים מאשר להתחקות אחר הטיעונים וההערכות המשתמעים מן המקורות. כאמור, אין הפרושים כקבוצה, נזכרים אפילו פעם אחת בהקשר פוליטי ברור לאחר נצחונו של פומפיוס. נראה, שרק פרושים מעטים פעלו בתחום הפוליטי, וגם זה כיחידים בלבד. נוסף על כך מספר יוספוס במפורש, כי כ-6,000 פרושים סירבו להישבע אמונים בידי הורדוס.⁴⁴ איני רואה כל סיבה לפקפק בכך, שמספר זה אמנם משקף את מספרם הכולל של הפרושים באותו זמן.⁴⁵ הוא משתלב יפה בהערכותיהם של יוספוס⁴⁶ ופילון⁴⁷ על מספר האיסיים (4,000) או הנוצרים בירושלים (3,000–5,000) במאה הראשונה לספירה.⁴⁸ ברור כי לפנינו כיתות קטנות אם כי מאורגנות היטב.⁴⁹

P. Winter, *On the Trial of Jesus*, Berlin 1974, pp. 169–178; W. D. Davis, *The Sermon on the Mount*, Cambridge 1966, pp. 83–90

42 וראה, למשל, אבות פ"א; חגיגה פ"ב, ה"ב. 44 קדמוניות, יז 42.

45 את טיפולו הסלחני של הורדוס בסירובם של הפרושים והאיסיים להישבע לו אמונים (קדמוניות, טו 370–372) ניתן להסביר ברקע הדתי של סירוב זה. לא מתקבל על הדעת, שהמלך היה מרשה התנגדות כזאת אילו היו לה מניעים פוליטיים גלויים. וראה L. Ginzberg, *An Unknown Jewish Sect*, New York 1976, p. 93, n. 321. התנגדות הפרושים לשבועת האמונים נבעה בעיקרה, אם לא בכללותה, מטעמים דתיים, ולכן אין זה סביר להניח שאיזה פרושי היה מוכן להישבע. נראה לי שהסבר זה תופס לגבי שני המקרים של שבועה (וראה הערה 27, לעיל) וגם המספר 6,000 תופס לגבי שניהם. על הניסיונות השונים להסביר כי מספר זה משקף רק אחוז קטן ממספרם של אלה שהגדירו את עצמם בתור פרושים, ראה ברוך (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 88, והערה 44 (עמ' 197); אלוך (לעיל, הערה 6), עמ' 29, הערה 11.

46 קדמוניות, יח 20. Philo, *Quod omnis probus liber sit*, XII, 75, Loeb edition, IX 55 47

48 מעשי השליחים ב מא; ד ד.

49 מן הראוי להבהיר שהדיון שלנו מתמקד סביב שאלת השפעת הפרושים בתחום הפוליטי, דהיינו, מעורבותם ומשקלם בחיי המדינה. היו חוקרים שהניחו שנודע להם משקל מכריע בעיצוב דרכי החיים, הדפוסים והאמונות של העם כולו, כולל הכהנים (ראה הצגת הדברים אצל מור, פינקלשטיין ואלון). בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים המגבילים באופן קיצוני את השפעתם של הפרושים מבחינה רוחנית (ראה סמית ונויסטר). הניגוד בין גישות אלה נראה חריף מדי. אין ספק שהאמת נמצאת אי שם באמצע. מצד אחד, קשה לקבל את קביעת המקורות פשוטה כמשמעה (כדעת החוקרים הראשונים). ומאידך אי אפשר לשלול אותה לגמרי, שהרי יש מקורות רבים המוסרים עדות חיובית על מעמדם החברתי-דתי של הפרושים בפרק זמן זה. אולם דיון במימד זה אינו מענייננו כאן.

מבחינה זו מעניין ביותר תיאורם של הפרושים בברית החדשה. ההתייחסות העיקרית אליהם באוואנגליונים היא כאל מתנגדי ישו. אולם חשיבותם ונוכחותם מוגבלת כמעט לגמרי לסיפורי הגליל. אצל מרקוס הם נזכרים רק בהקשרים פולמוסיים, הנחשבים בדרך כלל ליסודות המאחרים של יצירה זו.⁵⁰ אצל מרקוס ולוקס הם מופיעים רק בסיפורים הקשורים לכניסתו של ישו לירושלים, פעם אחת בכל ספר (מרקוס יב יט; לוקס יט לט). מתי מדגיש יותר את נוכחותם בשלב זה והם מופיעים פעם בשיתוף עם הכהנים הגדולים (כא מה), פעם עם ההרודיאנים (כב טו–טז), ופעם בשיחה ישירה עם ישו (כב לד–מו). מתי מנצל הזדמנות זו להציג שורה ארוכה של קללות נגד הפרושים (כג), והוא מזכיר אותם בפעם האחרונה כשהם, יחד עם הכהנים, מבקשים מפילאטוס להפקיד שומרים על קבר ישו (כז סב).

אולם בכל האוואנגליונים הסינופטיים אין הפרושים נזכרים אפילו פעם אחת, לא בהקשר של מעצרו של ישו, אף לא בהקשר של הריגתו. שוב ושוב נזכרים כגורמים הפעילים בתהליך זה כהנים, סופרים וזקנים.⁵¹ לפי מקורות אלה אין לפרושים כל שליטה על הסנהדרין, אין להם כל מעמד רשמי כלפי הרומאים, ואין להם עניין באותו איש מן הגליל העלול לעורר על העיר את זעם השלטונות, פרט לשאלות תיאולוגיות אחדות. בהתחשב בשנאה של מחברי האוואנגליונים כלפי הפרושים בכלל, קשה להעלות על הדעת שהם לא היו מאשימים אותם כשותפים לרצח, לו היתה בידיהם מסורת כלשהי על כך. כלומר, מכל האמור נראה כוודאי שהפרושים לא היו מעורבים כלל במשפט ישו ובמסירתו לשלטונות.⁵²

תמונה דומה מתקבלת מהרצאת הדברים ב'מעשי השליחים'. בהתנגשויות עם הממסד בירושלים, נתקלו הנוצרים בעיר בצדוקים, ככהנים ובראשיהם, בזקנים ובסופרים, באצילים ובשר צבא ההיכל. אנשים אלה התנגדו לבשורה שהפיצו הנוצרים (ד א; ה ו), עקבו אחרי הנסים שנעשו בשם ישו (ד כג), שמו את השליחים בכלא (ה יז, יח), השתתפו בישיבת הסנהדרין (ה כא), והביאו את סטפנוס למשפט (ו יב). כמו כן שלחו את פאולוס לדמשק כדי להביא משם את הנוצרים שהיו פעילים בה (ט כא; כב ה).

בכל הספר הפרושים נזכרים ארבע פעמים, ובכל מקום הם מוצגים באור חיובי ביותר. פעם אחת מזוהה רבן גמליאל כפרושי שהגן על השליחים (ה לד–מ); פעם מסופר שאחדים מן הפרושים קיבלו

50 M. Smith, 'The Jewish Elements in the Gospels', *JBR*, XXIV (1956), pp. 90–96; idem, 'Goodenough's Jewish Symbols in Retrospect', *JBL*, LXXXVI (1967), p. 60

51 ראה מתי כו ג, יד, מז, נו, נט, סה; כז א, ג, מא; מרקוס יד א, י, מג, נג, נה, סג; טו א, יא, לא; לוקס כב ד, נב, סו; כג י, יג. וראה וינטר (לעיל, הערה 42), עמ' 174.

52 לעומת שלושת האוואנגליונים האלה, מעמיד בפנינו מחברו של הרביעי, יוחנן, תמונה אחרת לגמרי. אצלו הפרושים הם גורם בעל משקל בפוליטיקה הירושלמית. הם שולחים כהנים ולויים לבדוק את טענותיו של ישו (א יט, כד), ואחר כך לתפוס אותו (ז לב, מה). יחד עם הכהנים הם מכנסים את הסנהדרין (יא מז), נותנים פקודה לעצור את ישו (יא נו) וגם מספקים שוטרים למטרה זו (יח ג). המאמינים בישו פחדו דווקא מנידוי הפרושים (יב מב). כל זה מתנגש עם הידוע לנו הן מן האוואנגליונים האחרים והן ממקורות כגון יוספוס וספרות חז"ל. נראה אפוא שיש ליחס הצגה זו למגמתו של המחבר להטיל את האשמה על חוגים רחבים בעם ('היהודים' מופיעים בתדירות בספר זה) ובכלל זה הפרושים. גם חכמי יבנה, צאצאיהם של פרושים אלה שעלו לגדולה בזמן כתיבת הספר, היו צריכים לשאת באחריות למוותו של ישו. כלומר, הצד הפולמוסי נגד הפרושים-הרבנים הוא מימד מרכזי בספר זה. ראה: M. Smith, *Jesus the Magician*, New York 1978, pp. 156–157; וינטר (לעיל, הערה 42), עמ' 170.

על עצמם את הבשורה (טו ה); ופעם פאולוס מזדהה כפרושי ומתגאה בכך (כו ה; וראה גם כב ג). במקום רביעי מסופר שהפרושים ישבו בסנהדרין יחד עם הצדוקים, תמכו בפאולוס בעניין תחיית המתים ולא מצאו בו כל אשמה ('לא מצאנו דבר רע באיש הזה ואם רוח דבר אליו או מלאך, אל נלחמה באלהים' — כג ט). לכאורה עומד סיפור זה בסתירה לאמור לעיל; בארבעת המקרים הקודמים כשהובאו הנוצרים בפני הסנהדרין לא נזכרה אף פעם השתתפותם של הפרושים.⁵³ כאן הם מופיעים כחלק אינטגרלי של מוסד זה. אם כן מה פשר הדברים?

לפני שנסיק מסקנות מרחיקות לכת, כדאי לברר כמה היבטים של קטע זה. בניגוד לקודמיה אין לישיבה זו של הסנהדרין שום עניין פוליטי. לפני כן, לאחר המהומות במקדש, הובא פאולוס לפני שר הצבא הרומאי בירושלים. הוא הזדהה כאזרח רומי (כב כה-כט), וכתוצאה מכך העברתו לקיסריה, לטיפול בידי הנציב, היתה 'אוטומאטית' (כג יב-לה). אולם לסיוס שר הצבא החליט על דעת עצמו להביא אותו לפני הסנהדרין רק לשם בירור סיבת ההתנגדות לו מצד היהודים. לא היה כאן שום דיון באשר לגורלו. ובאמת הדיון בסנהדרין התמקד בנושא 'תיאולוגי' גרידא.

בנוסף לכך, הקטע הזה הוא כשלעצמו פרובלמאטי ומגמתי. המחבר מבליט במכוון את פקחותו של פאולוס שהצליח לבייש את הכהן הגדול (כג ה), לפורר את האופוזיציה, ולזכות בתמיכת פלג אחד, דהיינו הפרושים. הטכסיס הזה דומה בהרבה לזה של יוספוס כשהוא הצליח לזרוע מחלוקת בין מתנגדיו במגדל.⁵⁴ הסיפור מתייחס באופן שלילי ביותר אל הצדוקים וחיובי אל פרושים, שטענתם בהגנת פאולוס דומה מאוד לזו של רבן גמליאל בזמנו (ה לט). חלוקת הסנהדרין לצדוקים ולפרושים נראית כסטראוטיפית ביותר. היכן, למשל, המשתתפים האחרים בדינוי הסנהדרין שפגשנו במקרים קודמים: זקני העם, סופרים ואצילים? נראה שהמחבר רצה, בהתאם לשיטתו, להדגיש את ההישגים של בשורת ישו בתוך עם ישראל, ולהציג את הפרושים כאוהדי הנצרות. משום כך הוא תיאר את הסנהדרין כחלוקה בעמדתה לגבי אשמת פאולוס.

על כן, ניתן לסכם את הפרשה הזאת בקביעות אלה: התיאור של משפט פאולוס והעמדתו בתור דיון של הצדוקים נגד הפרושים נראה מלאכותי ומגמתי ביותר. אך אין דיון במעורבות הפוליטית של הפרושים, לא בקטע זה ולא במקומות אחרים בברית החדשה. ניתן לומר שלפי הברית החדשה הפרושים בולטים בהעדרם מן המוסדות הפוליטיים ומן המנהיגות בירושלים של המאה הראשונה לספירה.⁵⁴

מה היו אפוא העניינים שבהם עסקו הפרושים? במאמר, המתאר את סדר היום של הכיתות השונות בתקופת הבית השני, מפנה מורטון סמית את תשומת-הלב לארוחותיהם המשותפות, לעניינים שגילו בהלכות המעשר, שמירת השבת והטהרה.⁵⁵ בבחינת סדר-יומם של הפרושים לפי הברית החדשה, מן

53 (א) ישו—מתי כו נט ומקבילות; (ב) פטרוס ויוחנן—מעשי השליחים ד ה-כב; (ג) השליחים—שם, ה כא-מ; (ד) סטפנוס—שם, ו יב-ז ס.

54 יוספוס, חיי יוסף, כח-כט 139-144.

H. Weiss, *Der Pharisaismus im lichte der Überlieferung des Neuen Testaments*, Berlin 1965, pp. 96-98

55 סמית (לעיל, הערה 50), שם.

הראוי להתרכז בנושאים, שעליהם נאבקים ומתווכחים הפרושים עם ישו וחבריו.⁵⁶ שלושה הם הנושאים המרכזיים: שמירת השבת, ענייני טהרה וחוקי המעשר.⁵⁷ המצב בעניין זה דומה אפוא לזה של מסורות חז"ל על הפרושים, שפירושן לפי הגדרתנו: חומר הקשור במישרים לפרושים ידועים, לבית הלל ולבית שמאי. רוב-רובן של המסורות עוסק בנושאים הדומים באופן מפליא לאלה המשתקפים בברית החדשה. לשון אחר: יותר משני-שלישים מן ההלכות המיוחסות לפרושים עוסקים בענייני אכילה, טהרה ומעשרות.⁵⁸ במידה פחותה נדונים חוקי השבת, החגים והנדרים. ההלכה הפרושית משקפת אפוא בראש-וראשונה את עיסוקי הכת, חוקיה, חייה וענייניה הפנימיים.⁵⁹ רק לעתים נדירות נזכרו חוקים בעלי משמעות פוליטית או חברתית, וגם זה בעיקר בקשר עם אישים שידוע לנו כי היו בעלי תפקידים פוליטיים חשובים (למשל, רבן שמעון בן שטח ורבן גמליאל). ההיעדרות המוחלטת-כמעט של הלכות בדיני ממונות או נפשות, הלכות המיוחסות לפרושים אחדים, מאששת את הדעה שלקבוצה זו לא היה קשר של ממש עם האדמיניסטרציה של הארץ.⁶⁰ בכל זאת יש בספרות חז"ל כמה הלכות בעלות אופי פוליטי, אך כדי לייחסן לפרושים בתקופה הפרודיאנית, יש צורך בשורה של הנחות:

א. הלכות אלו אינן תיאורטיות, אלא הן משקפות מציאות היסטורית מסוימת;

ב. תקופתה של מציאות זו היא ימי הבית השני ולא המאות ב'–ג' לספירה, כאשר נערכו הקבצים ההלכתיים הקדומים;

ג. החומר שנשמר משקף תחיקה פרושית ברורה, ולא זו של מוסדות השלטון, שלא היו אולי בתחום השפעתם של הפרושים.

רק אם ניתן לקבל שלוש הנחות אלה כעובדות מוכחות, ניתן יהיה לדבר על הלכה פרושית בעלת אופי פוליטי. ממה שידוע לנו על ארץ-ישראל במאה הראשונה, לא ניתן לעשות זאת לגבי רובו של החומר. במקרים המעטים שהדבר אפשרי, כלומר שקיימת סבירות שהלכות ידועות אמנם מבוססות על רקע פרושי פוליטי, יש, ככל הנראה, לתארך את החומר לתקופה החשמונאית, שבה אין ספק כי הפרושים היו פעילים בתחום זה. לכן המידע שניתן לשאוב מספרות חז"ל על פעילותם הפוליטית של הפרושים אינו סותר את המסקנות שהסקנו משני המקורות האחרים העומדים לרשותנו. הפרושים, למן ימי הורדוס, עסקו בעיקר בענייני טהרה, חובות המקדש והלכות הקשורות באכילה וכדומה.⁶¹

56 וראה: J. Neusner, *From Politics to Piety: The Emergence of Pharisaic Judaism*, Englewood Cliffs, N.J. 1973, pp. 67–80.

57 השווה: מתי יב א–ב; כג כג; מרקוס ב טו–טז; מרקוס ז א–ג.

58 J. Neusner, *The Rabbinic Traditions about the Pharisees Before 70*, III, Leiden 1971, pp. 301–319.

59 וראה סיכום העניין אצל פרנקל (לעיל, הערה 34), עמ' 57: 'נעמד עוד על המחלוקת דב"ש וב"ה בכלל לידע באיזה ענינים נחלקו. רוב מחלוקותם הן בעניני התפלה והברכות, במצוות התלויות בארץ, בדיני שבת ויו"ט (וחנוכה), בדיני אירוסין ונישואין וגירושין, נדרים ונוזירות, בדיני ממונות הנוגעים לנישואין, בדיני טומאה וטהרה ופרישות. אבל לא מצינו מחלוקת לב"ש וב"ה בעבודת הכהנים, וגם במעשה הקרבנות לא נמצא להם כ"א מחלוקת אחד. גם בעבודת יו"כ אין זכרון למחלוקות ב"ש וב"ה. וכן בעבודת קרבן פסח לא נחלקו. —בעיקר דיני ממונות מחלוקות דב"ש וב"ה הנה מעט מוער. בעניני הסנהדרין, בהוראת ב"ד בטעות, בדין עד וזמן לא נמצא מחלוקת בין ב"ש וב"ה. וכן לא נחלקו בעונשין שב"ש מחייבין מיתה או מלקות וב"ה פוטרין או להיפך'.

60 A. Guttman, *Rabbinic Judaism in the Making*, Detroit 1970, p. 112.

61 על מרכזיותם של נושאים אלה במשך כל תקופת הבית השני ראה: M. Smith, 'The Dead Sea Sect in Relation to Ancient Judaism', *NTS*, VII (1961), pp. 347–360.

ואמנם, כשאנו בודקים את המאורעות ההיסטוריים, שהיו עשויים להסביר התפתחויות אלו או שגרמו להתרחשותם, יש יסוד לדעתנו זו. שלושים-ושלוש שנות שלטונו של הורדוס הצטיינו בדיכוי כל סימן של אפוזיציה פוליטית. תומכי החשמונאים חוסלו, וכל מי שהיה בעל דעות פוליטיות מנוגדות לשלטון הורדוס נענש עונש אכזרי.⁶² לא ברור, אם נותרו עדיין לפרושים שאיפות פוליטיות אף לפני עלייתו של הורדוס לשלטון. אין ספק, כי רבים מאלה שעמדו בראש המפלגה הפרושית בתקופה החשמונאים נהרגו במהומות של ימי אלכסנדר ינאי. הללו שנותרו בחיים נהנו מתקופה קצרה של שלטון בתקופת שלומית אלכסנדרה, אך במאבק הפוליטי שלאחר מותה לא רצו כנראה, ואפשר שגם לא יכלו, להבליט את נוכחותם. אריסטובולוס נתמך על-ידי אצולת הצבא והכהונה, ויש לשער כי כתוצאה מכך נהרו פרושים אל דגלו של הורקנוס. אולם עם הופעתו של אנטיפטרוס שוב לא היה מקום למעורבות פוליטית רצינית. אכן, אם בימי אנטיפטרוס פסקה הפעילות הפוליטית, הרי שהיא נחתמה לגמרי עם עלייתו של הורדוס.⁶³

התפתחות נוספת שאירעה בתקופת שלטונו של הורדוס גרמה גם היא לשינויים מפליגים בחוגי הפרושים. מ' שטרן תיאר באופן משכנע, כיצד נוצרו בריתות פוליטיות וחברתיות חדשות בין הורדוס לקבוצות יהודיות ולא-יהודיות בארץ ומחוצה לה.⁶⁴ השכבה החברתית השלטת של ממלכת הורדוס היתה מורכבת מקבוצות שונות, כגון משפחת הורדוס, אדומים, שומרונים ופאגאנים. שתי הקבוצות הראשונות טופחו בגלל קירבתן להורדוס עצמו, ואילו את השומרונים והפאגאנים—בגלל שנאתם לקדמיו החשמונאים. לטיפוח הפאגאנים היתה גם סיבה נוספת: הורדוס ביקש להוכיח לפטרוניו הרומיים, כי בשלטונו של מלך יהודי אין סכנה לחיי התרבות, ואין צריך לומר—לביטחונה הפיזי של האוכלוסייה הפאגאנית המקומית. במסגרת מדיניות זו החל הורדוס במפעלי-בנייה גדולים בערים הלא-יהודיות של ממלכתו, ואף שיתף פאגאנים רבים באדמיניסטרציה ובמיבצעים צבאיים, וכמובן גם בחיי-החצר שלו.⁶⁵

עם הקבוצות היהודיות שזכו למעמד מיוחד בתקופת שלטונו של הורדוס נמנו האיסיים ויהודי הגולה. הראשונים זכו להכרה ולמעמד בשל התנגדותם לבית חשמונאי וכן משום שלא היו בעלי שאיפות פוליטיות. אף אין לשכוח את נבואותיו המחניפות להורדוס של מנחם האיסי. לא ברור אם זכה מנחם למעמדו המכובד בגלל יחסו של הורדוס לכת האיסיים, או—כפי שמשמע מיוספוס—מפני כבודו של מנחם זכו האיסיים ליחס מיוחד. מעורבותם של יהודי הגולה בחיים הפוליטיים של תקופת בית חשמונאי היתה מועטת יחסית. לכן ניתן היה לצפות כי יתמכו במלך יהודי, אף כי ממוצא של גרים, שעסק בהגדלתם ובשיפוצם של העיר הקדושה ובית-מקדשה. נאמנותו הבלתי-מעוררת של הורדוס לרומי תאמה בוודאי את רגשותיהם של יהודים אלה, שהיו תלויים גם הם בחסדי השלטון—בדרך כלל שלטון רומי.

בהסתמך על מסגרת היסטורית זו ועל מקורותינו, נראה שגם לפרושים היתה אפשרות ליהנות ממעמד מיוחד תחת שלטונו של הורדוס. פולין ושמיאס זכו בלא ספק לכבוד רב מן המלך, והפטור שניתן לפרושים משבועת-האמונים לו היה בלא ספק ויתור גדול מצדו. העובדה, שהפרושים היו

62 ראה קדמוניות, טו 1–10: 253–266. וראה גוטמן (לעיל, הערה 60), עמ' 135.

63 ראה דבריו של קלזנר (לעיל, הערה 5), ד, 124.

64 מ' שטרן, 'מדיניותו של הורדוס והתכרה היהודית בסוף ימי בית שני', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 235–253.

65 ראה החומר העשיר שאסף וניתח שליט (לעיל, הערה 27), עמ' 207 ואילך.

נכנסים ויוצאים בחצר המלוכה והשפעתם היתה חזקה על נשות-החצר, מעידה גם היא על מעמדם המועדף בממלכת הורדוס.

הופעתו של הלל בירושלים בימי הורדוס אין בה אפוא כדי להפתיע. הוא היה רצוי בחברה ההרודיאנית גם כיהודי בבלי וגם כפרושי. שלא כאגדה המאוחרת, לא הגיע הלל לירושלים כתלמיד אלא כבקי בהלכה של אסכולת בבל, וזו הובאה על-ידו לירושלים.⁶⁶ כיהודי בבלי לא היו לו כל שאיפות פוליטיות, ולפיכך לא היה מסוכן לשלטון בית הורדוס. על יסוד העדויות שנשתמרו ניתן לומר, כי עיקר עניינו היה תחום המצוות המעשיות, ובמידה מצומצמת יותר נושאים חברתיים-כלכליים. אין ספק שמאותו זמן ואילך ניכרת שליטתו של הלל בחוגי הפרושים. רוב מסורות חז"ל על הפרושים עוסקות בהלל ובמקורביו: מנחם, שמאי, בית הלל ובית שמאי.⁶⁷ גם במסורות המאוחרות יותר משתקף מעמדו המרכזי של הלל. במאה השנייה כבר נעשות ההלכות של בית הלל להלכות הרשמיות, ואחד מבני-בניו נחשב למנהיג פוליטי של העם. על מקומו של הלל כמעצב דרכה של המסורת הפרושית מעידה פסקה זו: 'כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה, חזרה ונשתכחה עלו רבי חייא ובניו ויסדוה'.⁶⁸ בין שנקבל את האמירה 'נשתכחה תורה' כלשונה ובין שלא נקבלה, ברור שמסורת זו מצביעה על מקומו המרכזי של הלל בחידושה ובריענונה של המסורת הפרושית של ימיו. שלשלת הקבלה הפרושית, שחלקה הראשון, המוקדש לזוגות מסתיים בהלל ובשמאי, נמשכת בבית הלל ובבית שמאי. שלשלת זו מעידה על השינויים המהפכניים שחלו בחוגי הפרושים באותו זמן ואשר נשארו בחוקם עד סוף תקופת בית שני.⁶⁹

יש עניין לבדוק, אם שינוי הכיוון של הפרושים בימי הלל לא הושפיע גם בדרך נוספת על-ידי הסביבה ההרודיאנית. נטיותיו ההלניסטיות של הורדוס ידועות, ונראה שגם הפרושים הושפעו מעולם זה. ביקרמן מצביע על המקבילות הרבות שבין בתי-המדרש הפרושיים החדשים ובין אלה של העולם היווני-רומי: רשימות המורים שנתחברו בצורה דומה, מוסדות הנזכרים כאסכולה או כבית-ספר של פלוני או אלמוני, והסתמכות על מורה בר-סמכא להוכחת דיוקה של מסורת מסוימת. אכן, למדנות ולא אילן-יוחסין או מעמד כלכלי-חברתי היא שקבעה את המנהיגות של בתי-המדרש אלה; המורה לא קיבל שכר והיה מוקף תלמידים. בדומה לפילוסופים נהנו גם המורים הפרושיים מזכויות אחדות. הם ניכרו בבגדיהם, בדרך דיבורם ובדרך הילוכם.⁷⁰ נוסף על ענייני הלכה, התקיימו בבתי-המדרש דיונים בענייני מוסר, שניתן להשוותם לדיוני אסכולה פילוסופית, ואף המסקנות היו לעתים קרובות דומות.⁷¹ גם ה'מידות', שלפיהן דרשו הפרושים את התורה,

66 ירושלמי, פסחים פ"ו, ה"א, לג ע"א.

67 נויסנר (לעיל, הערה 58), ג, עמ' 303.

68 בבלי, סוכה כ ע"א.

69 חגיגה פ"ב, ה"ב-ה"ג.

70 ביקרמן (לעיל, הערה 8), עמ' 41-54. סמית (לעיל, הערה 3), עמ' 78-81.

71 י' גולדין, 'משהו על בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי', ספר היוכל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' ט-טב.

ובעיקר המידות המיוחסות להלל, דומות באופן מפליא למידות ולמונחים יווניים שהיו מקובלים ביותר באותה תקופה אצל הסטואים באלכסנדריה ובמרכזים הלניסטיים אחרים.⁷² ברור אפוא, שתפיסת-עולם בעלת אוריינטאציה דתית מובהקת כזו של הלל מצאה לה קרקע פורייה בחברה ההרודיאנית, ולא עוד אלא שה-Sitz im Leben הזה תרם באופן משמעותי להתפתחותה ולהתגבשותה של התפיסה הפרושית. אם ניתן לדבר על השפעות יווניות המשתקפות בדרך הדרש והפרשנות ובמוסדות הפרושיים, ברור שירושלים של הורדוס תרמה הרבה לעיצוב דרך זו. מעשיו של הלל דומים למעשיהם של רבים אחרים באותו זמן בעולם הרומי. הלל יסד אסכולה ולימד בה חכמה, אלא שהחכמה שהוא לימד היתה יהודית-פרושית. מעניין הדבר, שכך נראה גם הלל בעיני חז"ל בתקופות מאוחרות יותר. הללו תיארו אותו ואת מאורעות חייו באמצעות מוטיבים ספרותיים-הלניסטיים, הקשורים בחכמים מייסדי אסכולות.⁷³

סיכומו של דבר: הפרושים הקדומים כלל וכלל לא היו קבוצה מונוליתית. בכך צדק, בלא ספק, אלק. אולם במקום לעסוק בפלגים של הקבוצה במישור הפוליטי, שקצתם התנגדו לממשלה וקצתם תמכו בה, העדפנו לנסות ולהראות כיצד התפתחו והשתנו הפרושים בשלהי תקופת הבית השני. תחילתם כמפלגה פוליטית-דתית, אולם כתוצאה משורה של מאורעות, שאחד החשובים בהם היה שינוי משמעותי באקלים הפוליטי של ארץ-ישראל וצמיחתה של מנהיגות חדשה, נעשו הפרושים בראש-ובראשונה כת דתית.⁷⁴ כדי להצליח בירושלים ההרודיאנית, היה צורך לסלק את היסוד הפוליטי. אין פירושו של דבר, שעניין בפוליטיקה או מעורבות בה לא היו קיימים אצלם כלל. הצבענו על השתתפותם של פרושים יחידים בחיים הפוליטיים של המדינה, ולפחות קבוצה 'דמוית-פרושים' אחת, היא כת הפילוסופיה הרביעית של יוספוס—הסיקריים, היתה בעלת אופי פוליטי מובהק. לבסוף אף ניסינו להראות את ההשפעה הרבה שנודעה לרקע ההרודיאני על התפתחותה של היהדות הפרושית. האופי הקוסמופוליטי של ירושלים הפגיש את הפרושים עם דגמים יווניים-רומיים בתחומי החינוך, הפרשנות והמחשבה.

ראוי לציין שהגישה הלא-פוליטית, שאימצו הפרושים בתקופה שקדמה למרד נגד רומי, הביאה אולי בסופו של דבר להצלחתם. הפרושים, שהוכיחו את נאמנותם לשליטים ולא היו מעורבים או מזוהים עם המוסדות הפוליטיים של ירושלים, הצליחו להתגבר על האסון של שנת 70 יותר מן הקבוצות האחרות, כגון הצדוקים, הקנאים, הסיקריים או האיסיים. החלטתו של רבן יוחנן בן זכאי לעבור את הקווים למחנה הרומאים בשיאו של המצור, אפשר שנקבעה בחלקה מן האוריינטאציה הפוליטית

72 D. Daube, 'Rabbinic Methods of Interpretation and Hellenistic Rhetoric', *HUCA*, XXII (1949), pp. 239–264; ש' ליברמן, 'יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 272–283.

73 H. Fischel, 'Story and History: Observations on Greco-Roman Rhetoric and Pharisaism', ראה: *American Oriental Society-Middle West Branch Semi-Centennial Volume*, ed. D. Sinor, Bloomington 1969, pp. 59–88.

74 בזה טעה הנגל בקביעתו, שרק עם ישו נותק הקשר ההדוק בין דת לפוליטיקה, שלדבריו איפיין את היהדות כולה בסוף תקופת בית שני. ראה: הנגל (לעיל, הערה 6), עמ' 2. גם כאן ניתן לראות את השפעת הסביבה היהודית על מהלכם של הנוצרים הראשונים.

שהיתה מקובלת על הפרושים זה יותר ממאה שנה. גם מעורבותו של רבן שמעון בן גמליאל במרד היתה שולית, באופן שאיפשרה לבנו, רבן גמליאל, ליטול לידי כעשר שנים לאחר החורבן את הנהלתה של ישיבת יבנה, ואף לזכות למעשה בהכרה מצד הרומאים. ההטעמה שהטעימו החוגים הפרושיים את ענייני הדת ויישומם מחוץ למקדש איפשר להם גמישות מירבית במצב החדש שנוצר כתוצאה מן החורבן, והכשרתם בפירוש ההלכה, בלימוד התורה וביישומה בחיים, סייעה להם בתקופת המשבר שלאחר החורבן. הסתגלותם הפוליטית והיחס של פיוס והשלמה עם השלטון (אם של הורדוס ואם של הרומאים), תכונות שנעשו קווי-אופי של הפרושים, הפכו להיות, בסופו של דבר, הגישה היהודית הנורמטיבית באלפיים השנים הבאות. לבד, אולי, ממרד בר-כוכבא, היתה זו האוריינטאציה הפוליטית של המנהיגות הישראלית עד המאה הי"ט. מכאן ואילך התמוטטה אוריינטאציה זו כתוצאה מן המאבק לאמנציפציה ומעלייתה של הציונות המדינית.

ירושלים בתקופת בית הורדוס לאור החפירות מזרח ומערב להר הבית*

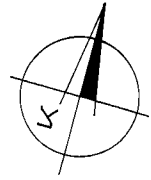
בנימין מזר

המפעל הארכיאולוגי מזרח ומערב להר הבית, שהתנהל ברציפות מאז שנת 1968, מטעם האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, התרכז בעיקר בעופל — הוא מעלה הגבעה הדרומית-המזרחית של ירושלים, השלוחה המשתפעת מהר המוריה לצד דרום, אל עיר דויד—ובמדרונות הגבעה הפונים מערבה, לעבר הגיא המרכזי (הטירופיון) ומזרחה לעבר נחל קדרון. כפי שנתברר מן החפירות היה איזור זה אחד המוקדים העיקריים של פעילות ישובית בירושלים בתקופת בית-שני, בתקופה הביזאנטית ובימי בית אומיה.

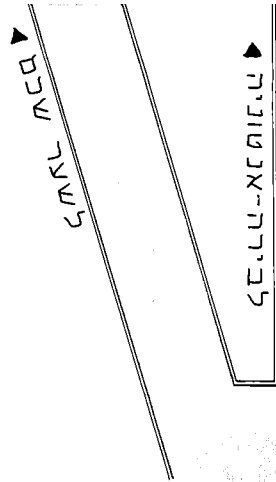
בהרצאה זו אקדיש תשומת לב מיוחדת לתמונה המרהיבה, שנתגלתה באיזור זה, הסמוך למתחם של בית-המקדש, בכל הנוגע לתקופת בית הורדוס, למן ראשית מפעלו הכביר של הורדוס ועד חורבן ירושלים בידי הלגיונות הרומאיים בשנת 70 לסה"נ. מפעלו של הורדוס התבטא בתמורה מכריעה שחלה בטופוגרפיה של האיזור על-ידי הרחבת התחום המקודש פי שניים, מילוי הגיאיות הסמוכים לו, תיחום המשטח כולו ובניית הסטווים של הר-הבית, ובמיוחד הסטיו המלכותי, המכונה כנגד 'קשת רובינסון'. סטיו מפואר זה, שלו צורת בסיליקי בעלת אולם תווך ושתי סיטראות, התנוסס לגובה רב מעל חלקה הדרומי של חצר המקדש, והוא 'המפעל שראוי לספר עליו יותר מאשר על כל מה שנמצא תחת השמש', לפי תיאורו של יוסף בן מתתיהו (קדמ' טו, יא, ה).

ככל שהתקדמנו בחפירותינו התרבו הנתונים על התכנון המעולה, המצטיין בתפארתו הארכיטקטונית, של האיזור שמדרום וממערב לחומות הר-הבית. תפארת זו מתבטאת במיוחד בחומות המצטיינות בנדבכים הישרים של אבני הגזית הכבירות בעלות הזיזים השטוחים והמוחלקים, וכן בשפע השברים הארכיטקטוניים המעוטרים דרך כלל בדגמים גיאומטריים, ובמידה מצומצמת יותר של דגמים מעולם הצומח, שרובם המכריע נתגלו בעיי-המפולת שלאורך החומות — מכלול המשתלב ביצירה האמנותית של התקופה ההירודיאנית בירושלים. יש עניין רב בשערי הר-הבית ובגרמי המדרגות המוליכים אליהם, בשרידים המעטים של המבנים, ברחובות המרוצפים, במפעלי המים ובמחילות—מפעלים אדירים, שחלו בהם שינויים, תיקונים והרחבות במרוצת הזמן, למן ימי הורדוס ועד שנות המצור והחורבן. ולא בכדי מצויין באוונגליון של יוחנן (ב, כ) שבניית המקדש נמשכה 46 שנים; בספרות חז"ל מוצאים אנו רמזים לפעולות בנייה בימי רבן גמליאל הזקן (בבלי,

* מתוך הרצאה באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ביום 2 במאי 1978.

0 25 מ'

טירפון

להר הבית

הר הבית

לעיר העליונה

לסטיו המלכותי

הכתובת: "לבית התקיעה"

יזואלית וזמנית

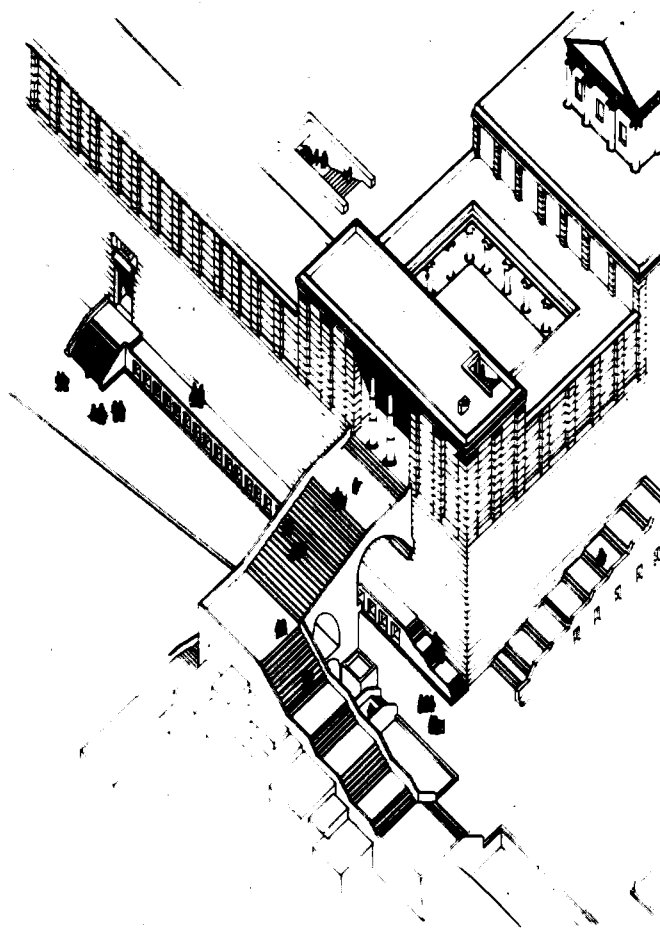
העיר
העליונה

הרחבה

לעיר התחתונה
ולשער האשפות

לשערי חולדה

העיר התחתונה

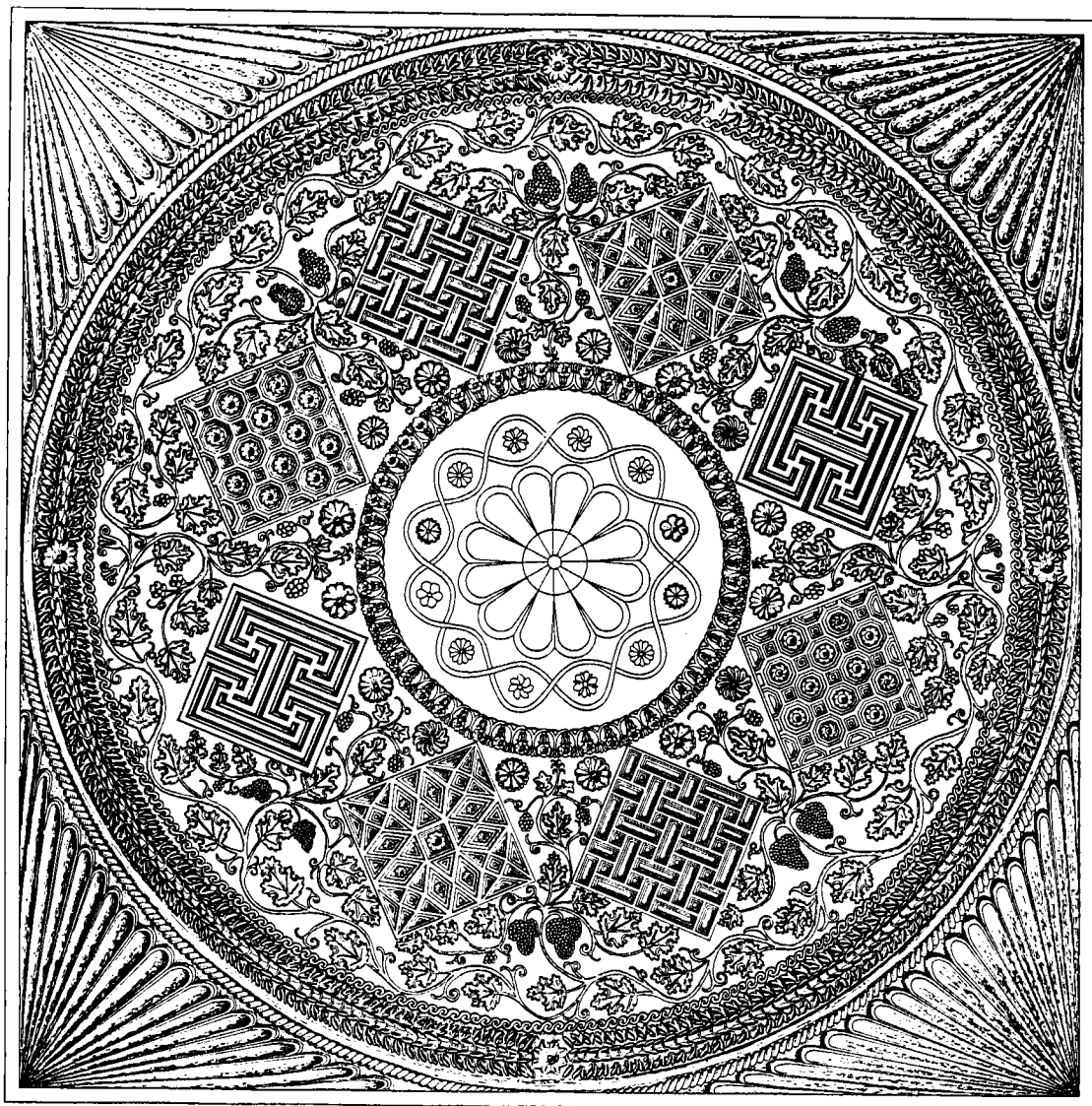
הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית וגרם המדרגות העולה לסטיו המלכותי

שבת קטו ע"א ומקבילות), ויוסף בן מתתיהו (קדמ' כ, ט, ז) מעיד, שהבנייה לא נסתיימה אלא בימי הנציב אלפינוס, סמוך למרד הראשון.

מתוצאות חפירות אלה, וכן מחפירותיהם של פרופ' נחמן אביגד ומגן ברושי ברובע היהודי ובשכונה הארמנית, ניתן ללמוד על עושרה והודה של המטרופולין במאה הראשונה לסה"נ. והנה תואם הממצא הארכיאולוגי את התיאורים הספרותיים של ירושלים בשיא שגשוגה, במיוחד של יוסף בן מתתיהו. וראוי להזכיר כאן את דברי פליניוס הזקן על העיר: *longe clarissima urbium orientis* (Hist. Nat. V, XV, 70) ואת מימרת חז"ל: 'מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם' (בבלי, סוכה נא ע"ב).

צומת הרחובות בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית וגרם המדרגות העולה לסטיו המלכותי על-גבי יקשת רובינסון

עיטור על תקרת אחת הכיפות שבחדר הכניסה ההירודי בשער חולדה המערבי. שיחזרה מרתה ריטמייאר

ראוי להקדיש תשומת-לב לשטח החפירות בקצה הדרומי של הכותל המערבי ול'קשת רובינסון', היא השריד מהקשת הענקית הבולטת מתוך נדבכי הכותל, שהיתה נטויה מעל הרחוב המרוצף, הנמשך מצפון לדרום ושהיתה נשענת מצד מערב על אומנה, הבנויה במקביל לכותל, במרחק של 12.50 מ' בקירוב מ'קשת רובינסון'. במרוצת החפירות נתברר בוודאות מוחלטת, כי קשת זו ושורת הקשתות הפונות דרומה במרחקים קצובים זו מזו, אחת נמוכה מרעותה, הן חלק מגרס-מדרגות מונומנטאלי, שבו היו עולים מהרחוב המרוצף לשער של הסטיו המלכותי. גילוי זה משתלב יפה בתכנון הכללי של האזור, ותואם את דברי יוסף בן מתתיהו, המזכיר ארבעה שערים בכותל המערבי, שמהאחרון שבהם, הוא הדרומי ביותר, היו יורדים, לדבריו, במדרגות רבות אל גיא הטירופויון (קדמ' טו, יא, ה).

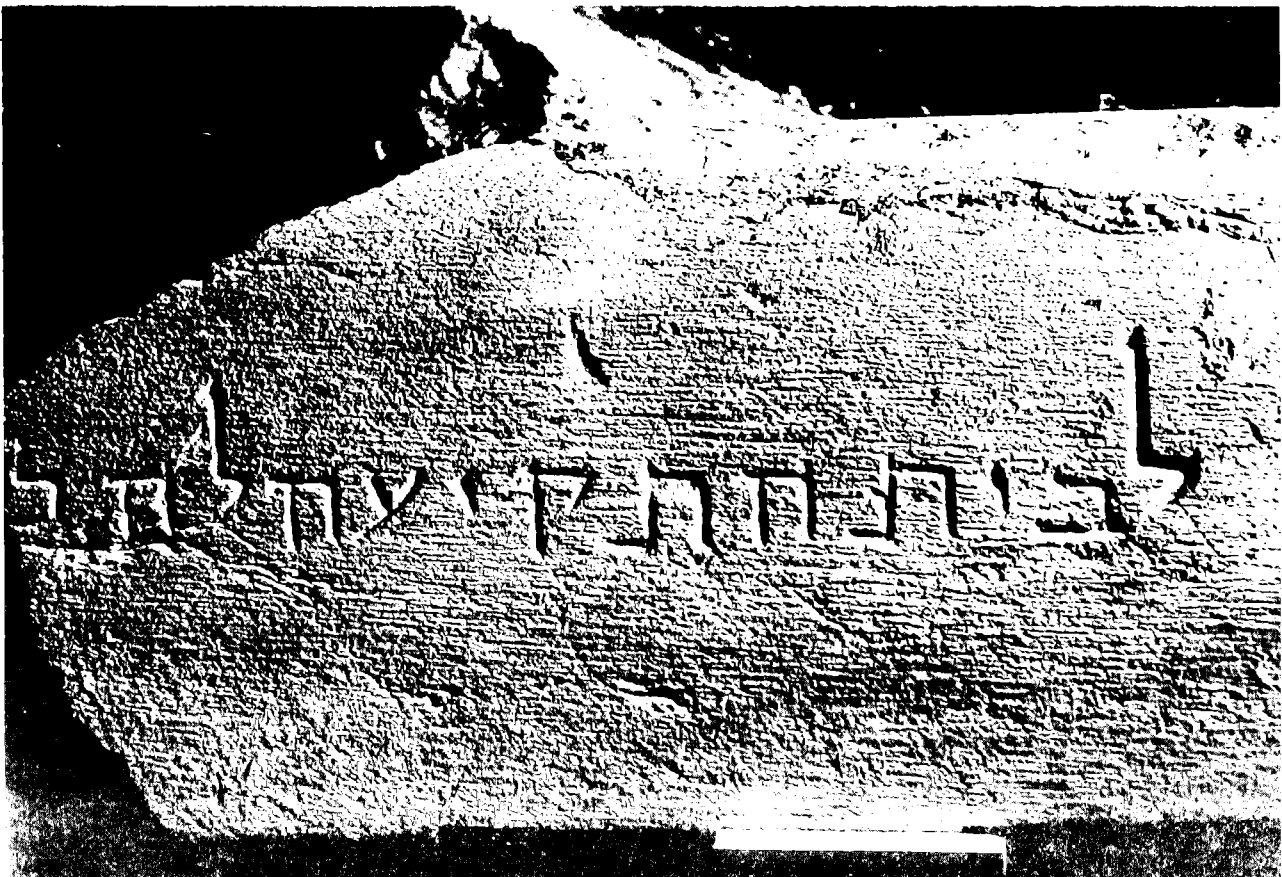
שרידי הרחוב המרוצף בפינה הדרומית-מערבית של הריהבית

עניין מיוחד יש לנו ברחוב המרוצף (שרוחבו כ־12.50 מ' ולו שוליים מוגבהים משני צדיו), המתמשך מצפון לדרום, והמשכו הוא הקטע שנתגלה על־ידי פְּלִיס וְיִקְי בדרום הטירופויון, והוא מגיע עד שער האשפות שבקצה הדרומי של העיר התחתונה היוצא לגיא בן־הנום. ואילו צפונה מתפצל הרחוב מצפון ל'קשת רובינסון' לשני סעיפים: הסעיף העיקרי (وهוא הרחוב הראשי של העיר), פונה צפונה־מערבה ונמשך בגיא העליון (אל־ואד בפי הערבים) לעבר שער שכס; וסעיף שני נמשך לאורך הכותל המערבי, אל נכון עד הבירה (אנטוניה). על המשכו של הרחוב הראשי מעידה גם אמת־המים הגדולה, שנמשכה בעומק של כ־8 מ' מתחת לריצוף של הרחוב הראשי לכל אורכו, עד שער האשפות וגם יצא ממנה סעיף אל ברכת השילוח. אמה זו, שבחלקה הגדול היתה מכוסה קמרונות־אבן, נבדקה באורך של 170 מ' בקירוב, ונתברר כי שימשה להקוויית מי הגשמים, שנאספו מן הגגות והרחובות החוצים את הרחוב הראשי.

אשר לרחוב הראשי מסתבר, שהיה זה עורק החיים של שני השווקים: השוק העליון בצפון והשוק התחתון בדרום, ומשני צדיו היו בנויות החנויות, ובכללן התאים שבאומנה של 'קשת רובינסון' והתאים שמצפונה ומדרומה, שפתחיהם פונים לעבר הרחוב הראשי. עדות ברורה לתכליתן של חנויות אלה מוצאים אנו בכמויות הגדולות של כלי־האבן, המשקולות, כלי־החרס והמטבעות; ומותר להניח, שהן שרתו את באי בית המקדש, ובמיוחד את עולי הרגל. הפינה הדרומית־מערבית של הר הבית שימשה צומת של רחובות מרוצפים ומוקד לחיי העיר. בקרבתה, צפונה מהאומנה, נתגלה טור של מדרגות, העולות מן הרחוב הראשי, על פני מבנה מקומר,

כתובת עברית: 'לבית התקיעה להכנרין'

לעבר העיר העליונה; ואילו ליד הפינה עולה מן הרחוב הראשי מזרחה רחוב צר, גם הוא מרוצף, ונמשך לאורך הכותל הדרומי אל שערי חולדה, ומשער חולדה המזרחי הוא יורד במדרגות הבנויות על קמרונים אל הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית ואולי עד המקום הנקרא בספרות חז"ל 'קרן העופל' (בבלי, תענית כב ע"ב. הגירסה שם: קרן אפל). על מרצפתו של רחוב זה, סמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, נתגלתה אבן-גזית גדולה בעלת גומחה בצדה הפנימי, ובשוליה הכתובת העברית: 'לבית התקיעה להכ...'. (כנראה יש להשלים את המלה האחרונה, כדעתו של פרופ' ז' בן-חיים—להכ[ריז]). אבן זו נתרדררה למטה בזמן החורבן מראש הפינה, אל נכון מאותו מקום בראש לשכות בית המקדש, בו נהג אחד הכהנים לתקוע בחצוצרה בערכ־שבת להכריז על כניסת השבת והשבתה מכל מלאכה, ובמוצאי־שבת לאות לשוב לעבודה, כעדותו של יוסף בן מתתיהו (מלח' ד, ט, יב). וראוי לציין, כי ממקום זה היה נשקף מראה מרהיב על העיר כולה וקול החצוצרה היה נשמע ברמה בשווקי ירושלים.

הרחוב המרוצף הצר שלאורך הכותל הדרומי עולה במדרגות עד למערכת המעלות האדירה שלפני שער חולדה המערבי, ומדרומו ובמקביל לו משתרעת רחבה מרוצפת רחבת-ידיים, שבוודאי היו מתאספים בה המוני העם, במיוחד בעצרות ובחגים, לפני השערים של חצרות המקדש. מערכת-מעלות זו, שרוחבה היה כ־64 מ', נשתמרה במצב תקין למדי; ולעומת זאת, בחזית שער חולדה המזרחי היה גרם-מדרגות צר יותר כעדותו של הקמרן ברוחב השער, שנשא את המדרגות, שנחגלה שם. לא מן הנמנע, כי המעלות הנדונות אינן אלא ה'מעלות' [או המעלה] בהר הבית,

מערכת המעלות המוליכה אל שער חולדה המערבי

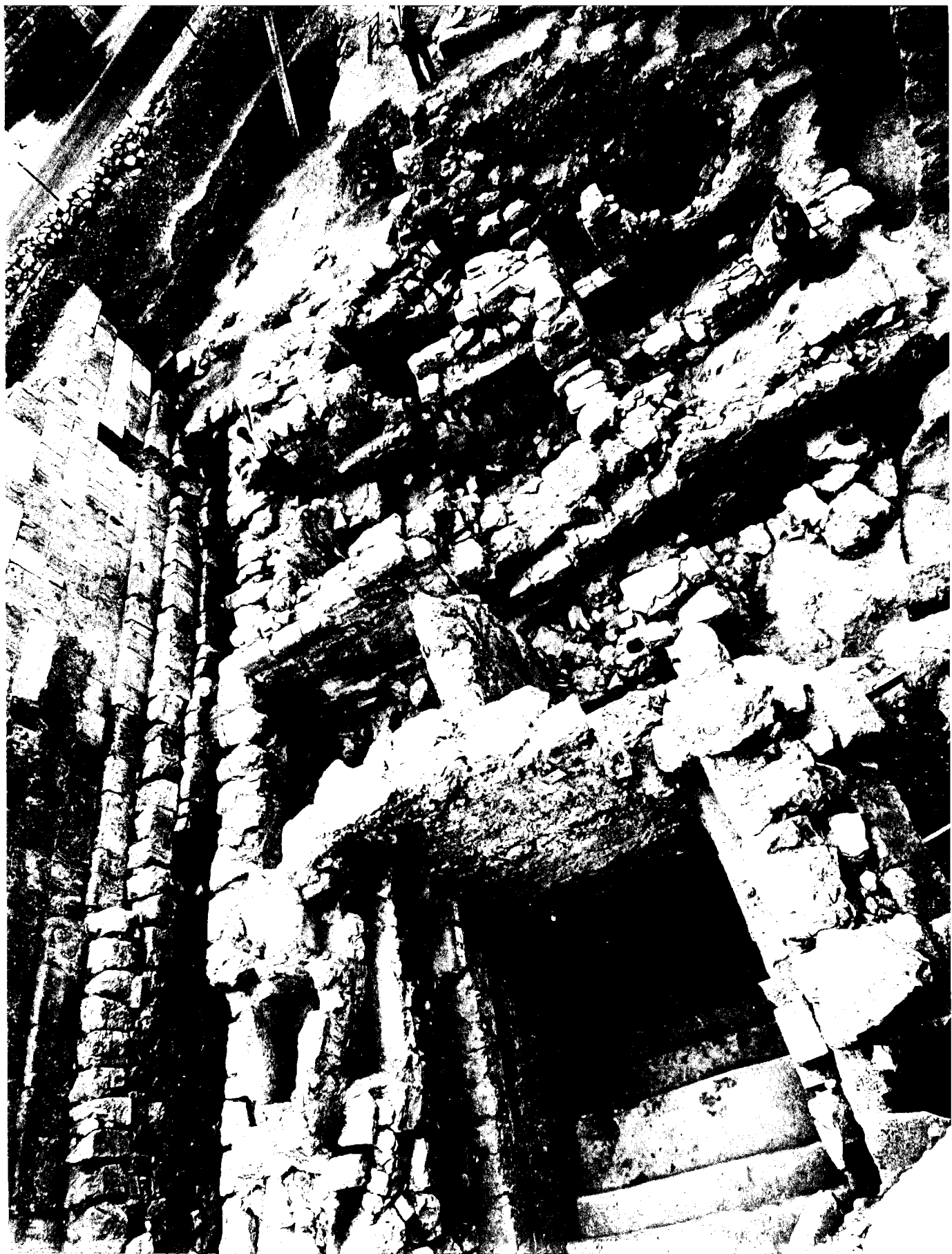
הנזכרות במקורות חז"ל, כגון 'מעשה ברבן גמליאל וזקנים, שהיו עומדים על גב מעלות בהר הבית' (תוספתא, סנהדרין ב 1), וייתכן ש'גב המעלות' אינו אלא הרחוב הצר המרוצף שלפני השערים. בעיה אחרת מתעוררת בקשר לשני המבנים הגדולים, שנתגלו כשהם הרוסים עד ליסודות: אחד מהם בין שתי מערכות המדרגות, והשני ממזרחו, סמוך לשער חולדה המזרחי. אשר לראשון מציינים אותו ברכות ומקואות, ולא מן הנמנע שהיה משמש בית-טבילה לבאי בית-המקדש, לפני כניסתם בשעריו. כאן ראוי לציין, כי מדרום לשער חולדה המערבי נתגלתה מחילה תת-קרקעית מתפתלת, הנמשכת מדרום לצפון, בכיוון לשער, ובקירותיה גומחות שבהן הוצבו נרות-שמן. וייתכן שאין זו אלא 'מסיבה', דוגמת זו המתוארת במשנה, מידות א ט: '... יוצא והולך לו בַּמִּסְבָּה ההולכת תחת הבירה והנרות דולקים מכאן ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה. רבי אליעזר בן יעקב אומר: בַּמִּסְבָּה ההולכת תחת החיל יוצא והולך לו בַּטָּדִי'. וטדי אינו אלא שער טדי שבחומה הצפונית של הר-הבית.

מחילה אחרת, המציינת בבנייתה הנאה, היא זו שנתגלתה מתחת לכותל הדרומי מזרחה משער חולדה המזרחי (כ-34 מ' מערבה מהפינה הדרומית-מזרחית של הכותל), ולא מן הנמנע, שמחילה זו הבנויה אבני-גזית הירודיאניות, שאורכה כ-21 מ' ושהכניסה אליה מהדרום היתה דרך חדר מקומר שבחזית הכותל, הובילה אל מערכת האוצרות התת-קרקעיים של הר-הבית.

אשר לבניין ההרוס שממזרח לשער חולדה המזרחי, לא נשתמרו בשטחו אלא שברים ארכיטקטוניים מעוטרים רבים, וכן שברי כתובת עברית מונומנטאלית, שעדיין לא פוענחה. יש מקום לסברה שבבניין מפואר זה הסמוך לשער חולדה המזרחי, שהיה משמש כניסה להר-הבית (משנה, מידות א ג), היה מקום מושבו של אחד משלושת בתי הדין שבבית המקדש, זה ה'יושב על פתח הר-הבית' (משנה, סנהדרין יא ב).

לתשומת לב ראויים גם שני בניינים גדולים בעופל, מדרום לכותל הדרומי, המתחססים לתקופה ההירודיאנית: אחד מהם במרחק 50 מ' בקירוב מדרום לשער חולדה המערבי, שמציינת אותו מערכת בורות-מים עצומים וברכה מטיחת, והמימצאים בשטח זה מעידים, שכבר בתקופה ההלניסטית נודעה לו חשיבות. ואילו השני נבנה בקצהו הדרומי-מזרחי של העופל, במעלה המדרון היורד לנחל קדרון, כ-90 מ' דרומית משער חולדה המזרחי שבכותל הדרומי. כאן עמד כבר בימי מלכות יהודה בניין רב-מידות, שנתחם על-ידי מגדל אדיר, המשתייך למערכת-הביצורים, שנבנתה על שפתו של מתלול-סלע המשתפץ לנחל קדרון, ושנתגלה בשעתי על-ידי צ'ארלס וורן. הבניין מתקופת המלוכה הוקם בשטח זה על המדרגות החצובות בסלע שבמדרון מעלה העופל, שאותן מילאו בעפר, המכיל קירמיקה מתקופות הברונזה והברזל; והמילויים חוזקו בקירות-תמך כדי ליצור משטח ישר ויציב לבניין רב-המידות. שרידי הבנייה מתקופת המלוכה, המתחססים כנראה לבית המלוא, המוזכר במלכים ב יב, כב, שנהרס ונשרף באש בימי חורבן בית ראשון, שימשו בתקופה ההירודיאנית תשתית לבניין מפואר בן שתי קומות, שבדרך השערה אפשר לזהותו באחד מארמונות בית חדייב, שעמדו בעיר התחתונה, לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו (מלח' ד, ט, יא; ה, ד, א; ו, ג). אחת המסקנות שניתן להסיק מן המימצא הארכיאולוגי של התקופה ההירודיאנית, שנתגלה בחפירות סמוך לחומות-התמך של הר-הבית היא, שהשינויים המכריעים בטופוגרפיה של האיזור

מחילה מתחת לכותל הדרומי, מזרחה משער חולדה המזרחי

האומנה שתמכה את 'קשת רובינסון' (מבט מדרום-מזרח), ובה תאי-חנויות (משמאל); מימינה — הרחוב המרוצף הצר העולה מהרחוב הראשי לעבר העיר העליונה

בניין הירודיאני רב מידות בקצה הדרומי-מזרחי של העופל, שהוקם על שרידי מבנה גדול מתקופת מלכי יהודה

הם תוצאת מפעלו של הורדוס, מפעל מתוכנן תכנון מלכותי מעולה, משוכלל ורב היקף, שראשיתו בימי הורדוס והוא נמשך שנים רבות אחריו. וראוי לציין, כי רוב רובם של המבנים מלפני זמנו של הורדוס נהרסו כליל עקב עבודת הבנייה המתוכננת והכבירה, ואילו מקוואות וברכות, ובחלקן גם תעלות ואף קברים שפוננו, נוצלו בדרך כלל לצרכים ציבוריים.

במשך כל התקופה ההירודיאנית מילא איזור זה תפקיד רב חשיבות כמרכז החיים הציבוריים בירושלים וכמקום ריכוז המוני לעולי הרגל לפני שערי הר־הבית. מסקנה אחרת נוגעת לרחוב הראשי של ירושלים, שנמשך לאורך הגיא המרכזי של העיר—הוא הטירופויון של כתבי יוסף בן מתתיהו—בין הר־הבית והעיר התחתונה ובין העיר העליונה. רחוב זה היה עורק הפעילות הכלכלית של העיר, והוא שימש את השווקים—העליון בצפון והתחתון בדרום. הרחוב עבר מתחת ל'קשת רובינסון' וליד הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית; שם היה אחד ממוקדי העיר וצומת רחובות שהסתעפו מהרחוב הראשי אל שערי הר־הבית, מזרחה לשערים שבחומות המערבית והדרומית, ומערבה אל העיר העליונה; ומכאן היו עולים בגרם־מדרגות אל שער הסטיו המלכותי. וראוי לציין, כי הדברים המשתמעים מתיאורי יוסף בן מתתיהו וכן מן המשנה על איזור זה תואמים יפה את המציאות, כפי שנתגלתה בחפירות. **

אמתי־המים ההירודית המתמשכת מצפון לדרום מתחת לרחוב הראשי, מערבה מהכותל המערבי

** התצלומים נעשו על־ידי א' גליק.

הערות על סיבותיו של המרד הגדול ברומי*

אוריאל רפפורט

מן המקובלות הוא, שמכלול של גורמים הוא שהביא להתפרצות המרד של יהודי ארץ-ישראל בשלטון הרומי בשנת 66 לספירה.¹ להלן אנסה לדון בארבעה היבטים הקשורים למרד מבחינה חברתית ופסיכולוגית. לפחות שלושה מהם מקובל לזכור כיום בשם 'פסיכוהיסטוריים'. ברור, שבחינת הנושא מנקודת-מבט שכזו אין בה חידוש מבחינת העובדות כשלעצמן, אבל היא עשויה, אולי, להרחיב ולהעמיק את הבנתנו באשר לסיבותיו ולרקעו של המרד הגדול. ארבעת ההיבטים שאדון בהם בקצרה הם:

- א. המרד כגילוי של תוקפנות, כלומר שבמידה מסוימת לפחות הונע המרד על-ידי דחף לא רצוני.
- ב. שאלת ה'ילדות' של המורדים. כלומר, שבשנות ילדותו ונערוּתו עבר דור המרד, בחלקו לפחות, את 'החוויה' של גזירת קאליגולה.
- ג. תקופת אגריפס הראשון כגורם לתחושת 'קיפוח יחסי' ששררה לאחריה.
- ד. המרד כמהפכה. כלומר, האם ראיית המרד מבחינה טיפולוגית כמהפכה היא נכונה מעיקרה והאם היא תורמת להבנתו.

א. תוקפנות מופיעה בפרט ובחברה בגלל סיבות שונות, שעל מהותן חלוקות הדעות.² עד כמה שיכול לקבוע המחבר, שאינו פסיכולוג במקצועו, מסכימים הכל, מכל מקום, שאחד המניעים

* מאמר זה נכתב בשנת תשל"ז, שבה שהיתי בירושלים כחבר ב'מכון ללימודים מתקדמים' של האוניברסיטה העברית. תדתי נתונה להנהלת המכון על שהזמינה אותי ועל תנאי העבודה הנאותים והרוח הטובה שהיו מנת חלקי בשנה זו. תמצית הדברים הושמעה בהרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות שנערך בירושלים בחודש אב תשל"ז.

1 "קלחנר, הסטוריה של הבית השני, ה, ירושלים תשי"א, עמ' 131-137; מ' שטרן, תולדות עם ישראל (עורך ח"ה בן-ששון), א, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 286-290; ש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ב, תל-אביב תש"ך, עמ' 128-129; י"ל לוי, 'הקנאים בסוף תקופת בית שני כבעיה היסטוריוגרפית', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 45-46. ספרות נוספת בלועזית תובא במאמרי, 'יחסי יהודים ולא-יהודים בארץ-ישראל והמרד ברומי', העומד להתפרסם בתרביץ, מז/א-ב (תשל"ח), בהערה 1 שם.

2 נושא זה זכה לאחרונה להתעניינות מחודשת, והוויכוח נסב על השאלה עד כמה התוקפנות באדם ובחברה האנושית היא תורשתית ומהווה חלק מן המהות הביולוגית של האדם. על הגישה המצודת בכך ראה: K. Lorenz, *On Aggression*, London 1966. גישה מנוגדת ראה: A. Montagu (ed.), *Man and Aggression*, New-York 1973. ועיין גם במאמרו השקול והמסכם של N. Tinbergen, 'On War and Peace in Animals and Man', *Science*, 160 (1968), pp. 1411-1418. ועיין גם: L.S. Wrightsman, *Social Psychology in the Seventies*, Monterey, Calif. 1972, pp. 157-187; E.O. Wilson, *Sociobiology*, Cambridge, Mass. 1975 (12, 11 פרקים).

העיקריים לתוקפנות הוא התסכול, ושקשר זה בין תסכול לתוקפנות מתגלה לא רק בהתנהגותו של הפרט אלא גם בהתנהגותן של חברות.³ קביעה זו משמעותית להבנת התפתחות העניינים שהביאו גם לפרוץ המרד הגדול. אסתפק בנקודה זו בראשי פרקים בלבד, אך מגמת דברי להראות כי מצבם של יהודי ארץ-ישראל היה מצב של תסכול מעיק, אשר בהיותו נמנע פתרון⁴ דחף לתגובה תוקפנית, כלומר למרד.⁵ במכלול הגורמים למרד יש חשיבות מרובה ליחסי השכנות המעוררים ששררו בין יהודים ללא-יהודים בארץ-ישראל.⁶ יחסים מתוחים אלה, שהיו מלווים לא אחת התפרצויות אלימות ושפיכות דמים, תחילתם לכל המאוחר החל מתקופת גזירות אנטיכוס ומרד המקבים. היה זה נושא מרכזי, אשר השלטון הרומי—אף אם נניח שנהג ללא משוא-פנים ביחסו כלפי שני הצדדים הנצים—לא היה מסוגל לפתור. כל פתרון היה פוגע בהכרח בצורה קשה באחד הצדדים, ואילו שמירת המצב הקיים (הסטטוס קוו) היתה בבחינת הנצחת המתיחות והיריבות בין יהודים ללא-יהודים בארץ-ישראל.

לשון אחרת: העימות העיקרי שהביא למלחמה היהודית-רומית אינו, לעניות דעתי, בין 'ירושלים לרומא', אלא בין תושבי הארץ לבין עצמם—היהודים מכאן והסורים-המיוונים מכאן,⁷ או בדרך המליצה, בין 'ירושלים לקיסריה'.

חומרתו של עימות זה נעוצה בכך, שלא היתה כל אפשרות לפתור אותו בדרך מדינית ובהסכמת שני הצדדים היריבים. המצב שנוצר בעטיו גרם כמובן תסכול מתמיד בקרב הציבור היהודי. לא זו בלבד שציפיות חברתיות, לאומיות ודתיות היו רחוקות ביותר מהישגיד (בין כאיוויים ראצינאליים בין כאיוויים אסחאטולוגיים), אף הציפייה לחיים יהודיים מספקים בארץ-ישראל לא התממשה למעשה. בארץ הקדוש התקיימה עבודה זרה, קיום התורה נפגע לא אחת ולא שתיים; בטחון הבעלות והזכות על ארץ-ישראל—לאו דווקא במובן העומד בסתירה לריבונות הרומית—גם הוא היה מעורער (סכסוכי קרקעות; שאלת האזרחות בקיסריה). דומני שדי בכך להבין את מצב התסכול שבו

- 3 ראה, למשל: E.R. Hilgard et al., *Introduction to Psychology*, New York 1971, pp. 318–321; L.S. Wrightsman, *Frustration and Aggression*, New-Haven 1939. דומני, שמותר גם לקבוע, שבמידה מסוימת ובמצבים ידועים יש בחזיונות משיחיים אפוקליפטיים ביטוי להעתקת תוקפנות (displacement of aggression). ראה באופן כללי: R.J.Z. Werblowski, 'Messianism in Jewish History', in: *Jewish Society through the Ages*, eds. Ben-Sasson & Ettinger, New-York 1969, pp. 32–33.
- 4 תסכול הוא מצב שבו נשלל מן הסובייקט מימוש ציפיותיו. סילוק הגורם המעכב מבטל את התסכול. התמדתו מקיימת את התסכול ועלולה להביא לתגובה תוקפנית. ראה: רייטסמאן (לעיל, הערה 2), עמ' 165–166.
- 5 מאליו מובן, שכאשר מדובר בהקשר הנדון כאן בתוקפנות בצד היהודי אין בכוונתנו לייחס לכך משמעות משפטית, מוסרית או מדינית כלשהי.
- 6 ראה מאמרי הנזכר לעיל, בהערה 1.
- 7 אפשר אולי לכנות עימות זה בשם עימות טריטוריאלי. יש לכך משמעות בהקשר גנטי-ביולוגי ואף פסיכולוגי, אך לא ניכנס למחלוקות הקיימות בעניין זה. נזכיר כאן רק את הספר הלא-מדעי: R. Ardrey, *The Territorial Imperative*, London 1966 והביקורת עליו בספר שבעריכת מונטגיו, שנוצר לעיל, בהערה 2. מכל מקום, ניתן לומר שסכסוכי גבולות וקרקעות בתנאים של גידול דמוגרפי רב ומחסור בקרקע ובלווית איבה לאומית עזה הם גורמים רבי-משקל בערעור יחסי שכנות בין עמים ושבטים בכל אתר ואתר, והשווה וילסון (לעיל, הערה 2), עמ' 565. על הדיון וכן פריטי ביבליוגרפיה כאן ובהערה 2 לעיל אני חייב תודה לידידי פרופ' אייבי נבו.

היו נתונים היהודים, גם בלי להוסיף פירוט של מעשי הנציבים ובלי להדגיש את עוצמת התסכול נוכח רמת-הציפיות הגבוהה של היהודים.⁸

לסיכום: המתיחות והמאבק בין יהודים לגויים, שחיו אלה לצד אלה בארץ-ישראל, נמשכו תקופה ארוכה ולא נמצא להם פתרון. כתוצאה מכך היו יהודי ארץ-ישראל שרויים בתסכול חמור, אשר דחפם בסופו של דבר למרד—כלומר לתגובה תוקפנית. כיוון שמרד זה הונע, בין היתר, גם על-ידי כורח פסיכולוגי-חברתי, יובן מדוע הוא פרץ על אף יחסי הכוחות הבלתי שקולים בין יהודה לרומי ובניגוד לשיקולים של תבונה מדינית והערכה צלולה של סיכוייו.

ב. בשנת 40 לספירה גזר הקיסר הרומי גאיוס קאליגולה להעמיד את פסלו בבית המקדש בירושלים. באותה שנה היה יוסף בן מתתיהו כבן שלוש שנים, ולא נטעה אם נשער, כי רבים אחרים מבין המשתתפים במרד שפרץ כימי דור מאוחר יותר היו אף הם באותה תקופה בשנות ילדותם או נערוֹתם.

גזרת קאליגולה היתה קשה וחמורה ועוררה זעזוע עמוק בלב היהודים. המעשה לא רק סיכן את קדושת המקדש ואת סדרי הפולחן בו באותו זמן, אלא אף העמיד בסימן שאלה את בטחון הפולחן היהודי בחסותה של רומא בכלל.⁹ לא נטעה אם נאמר, כי היה זה האירוע החמור ביותר שידעו היהודים תחת שלטונה של רומי באותם דורות.

ראוי לשים לב, כי רבים מן האנשים שנשאו בבגרותם בעול המלחמה ברומי בשנים 66–70 עברו בצעירותם את החוויה הטראומטית של גזרת קאליגולה. ניתן אולי לשער, כי התחושה שאין ביטחון ליהודים ולקיום דתם תחת שלטונה של רומא, שאין מוצא אחר אלא במרד ושאין מנוס מהתנגשות גלויה עם רומא, נורעה בלב רבים מבני דור המרד עוד בצעירותם. מסקנותיה, או רישומה, של 'חוויה' זו עיצבו את עמדתם של אנשים אלה כאשר נעשו בעלי השפעה קובעת כעבור כ-25 שנים.¹⁰

ג. גם לתקופת מלכותו של אגריפס הראשון (החופפת ועוקבת את גזרת הצלם שנגזרה על-ידי קאליגולה) יש תפקיד בהתרפת ההידרדרות במצב בארץ-ישראל בתקופה הסמוכה למרד (44–66 לספירה), בכך שיצרה רמת-ציפיות גבוהה בקרב יהודי ארץ-ישראל. דבר זה עורר בקרב הציבור היהודי את ההרגשה שמצבו גרוע ביותר, ואף מכפי שהיה באמת. ההרגשה זו היא תוצאה של ההרעה היחסית במצב היהודים אחרי תקופת ה'אושר' של שלטון אגריפס הראשון. תחושה זו נוהגים לכנות

8 כגדל הפער בין הציפיות למימושן במציאות כן גדל התסכול ועוצמת התהליכים הנובעים ממנו. ראה ורבלובסקי (לעיל, הערה 3), עמ' 32.

9 טאקיטוס, אנאליס, יב, עמ' 54: 'נשאר הפחד שמא משהו מן הקיסרים יצווה על אותם דברים עצמם'.

10 'As generations of children come of age, their early experience will in turn influence adult behavior patterns of historical significance'. Kren & Rappoport (eds.), *Varieties of Psychohistory*, New-York 1976, p. 9. על תפקיד 'הצעירים' במרד ראה לוי (לעיל, הערה 1), עמ' 47–48.

בשם 'קיפוח יחסי',¹¹ יש בה הכשרת הקרקע להתפרצות תגובה אלימה, כגון מרד. תחושה זו עומדת ברקע של מהפכות ומרידות שונות אחרות ומבהירה כיצד תרם למעשה השיפור הזמני במצב היהודים למרד ולהתמוטטות מערכת הקיום היהודי בארץ-ישראל של אותה תקופה.

ד. הגדרת המרד של יהודי ארץ-ישראל ברומי כ'מהפכה' מצויה בגוונים שונים בספרות המחקר.¹² צידוק לכך יש בעובדה, שלמספר אירועים הקשורים במרד יש מקבילות במהפכות אחרות. או בלשון אחרת: הם מתאימים לסעיפים מסוימים בדגם המהפכני.¹³ כך ניתן להצביע, למשל, על הקצנה בהנהגת המרד, לפחות בחלקו הראשון, על שריפת שטרי חוב (= שמיטת חובות), על שחרור עבדים, על שלטון טרור ועוד.¹⁴ אולם למרות קווי-דמיון אלה או אחרים, יש לסייג גישה זו בבירור ולהיזהר באנאלוגיות כאלה, העלולות להוביל לתפיסה פשטנית של המרד הגדול.

אמנם, אפשר להשתמש במונח מהפכה בתיאור המרד, כפי שנעשה בכמה מקומות, אך יש לזכור, כי מונח זה אינו משקף אלא צדדים מסוימים של המרד, ואף בהם הדמיון מוגבל למדי. הקו המשותף הבולט ביותר הוא כמובן ההיבט החברתי-כלכלי של המרד והמאבק המעמדי המתחולל תוך-כדי ההתקוממות הלאומית. אולם ראוי לשים לב, כי מאבק זה הוא נחלת קבוצה או קבוצות בקרב המורדים, אך אינו משמש מטרה וסיסמה כלל-לאומית ואין בידי המצודדים בו שלטון מלא. לשון אחרת—תהליך הקצנה במישור החברתי אינו מגיע כלל לידי מימוש במאבק על השלטון ביהודה המורדת. יוחנן מגוש-חלב, הנמנה עם 'המתונים יחסי',¹⁵ שומר על מעמדו עד סוף המרד ואף סיעת הקנאים משתלבת בסופו של דבר עם סיעתו של יוחנן, ולא עם זו של שמעון בר-גיורא.¹⁶ גורם קיצוני אחר, הסיקאריים, מאבד הרבה מהשפעתו כבר בשלבים הראשונים של המרד. זאת ועוד: דברנו על 'קיצוניות' אין הדברים אמורים בקיצוניות בהשקפות חברתיות דווקא. לסיקאריים, הקיצוניים, לא היתה מוטיבאציה חברתית בולטת, כי אם עמדה אנטי-רומית קיצונית

11 L. Stone, 'Theories of Revolution', *World*, וכן ראה: relative deprivation, 18 (1965/66), p. 171 = Idem, *The Causes of the English Revolution 1529-1642*, London 1972, p. 18 (ושם ספרות נוספת); וראה גם רייטסמאן (לעיל, הערה 2), עמ' 182; D.F. Averle, 'A Note on Relative Deprivation Theory', in: *Millennial Dreams in Action*, ed. S.L. Thrupp, *Comparative Studies in Society and History*, supp. II, 1962, pp. 209-214; T.R. Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton 1970, passim. ההגדרה של גור היא: 'Actors' perception of discrepancy between their value expectations and their value capabilities' (p. 24).

12 C. Roth, 'The Jewish Revolt against Rome', *Commentary*, 27 (1959), pp. 513-522, esp. 514. (הניתוח של רות הוא בעקבות הדגם שהציע ברינטון. ראה: C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New-York 1965). I.L. Levine, *Judaism*, 20 (1971), p. 248. וראה גם: הוצ' בספרו זה של ברינטון, אך בצורה זהירה הרבה יותר.

13 על דגמים של מהפכות ראה: סטון (לעיל, הערה 11), עמ' 3-25 (ושם ספרות נוספת). על טיפוסי מהפכה ביוון ראה 'א' פוקס, 'דפוסים וטיפוסים של מהפכה חברתית-כלכלית ביוון מן המאה ה-4 ועד המאה ה-3 לפנה"ס', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ה, חוב' 3, ירושלים תשל"ג.

14 על שריפת שטרי החוב ראה מלחמת היהודים, ב, 427; על שחרור עבדים ראה שם, ד, 508; על 'טרור', שם, ד, 326 ואילך.

15 *Encyclopaedia Judaica Year Book*, Jerusalem 1973, s.v. *Zealots* (M. Stern), pp. 147-149.

16 מלחמת היהודים, ה, 104-105. לדעת מורטון סמית היו הקנאים עצמם נציגים של 'Palestinian, principally Judean, peasant piety'. ראה: M. Smith, 'Zealots and Sicarii, their Origins and Relation', *Theological Review*, 64 (1971), p. 19. בניגוד לו סבור שטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 143, כי כוהני ירושלים הנהיגו את הקנאים.

שהושחתה על עיקרון דתי ועל זיקה להנהגה 'שושלתית' אנטי-רומית מובהקת ואולי גם משיחית.¹⁷ מכל מקום, הסייג העיקרי להשוואה הנזכרת בין המרד ל'מהפכה' הוא בכך, שהמרד הונע על-ידי משבר במצב הקיום הלאומי; דהיינו, התערערו היחסים שבין האומה היהודית לשכניה הלא-יהודים בארץ-ישראל, וכתוצאה מכך באה ההתנגשות עם השלטון הרומי, ששלט בארץ-ישראל. המרד הוא בעיקר התנגשות בין עמים, ומבחינה זו אינו משולב בדגם מהפכני. לא המערכת החברתית ביהודה לכשעצמה היתה מטרת המרד או סיבתו (גם אם 'תרם' מצבה לפרוץ המרד) אלא המצב הלאומי. אמנם, במהלך המרד מתגלה גם השאיפה לשידוד מערכות פנימי, אך זו אינה גורם דומיננטי בו. לעניות דעתי יש אפוא מגרעת בהשוואה כוללת של המרד הגדול ל'דגם מהפכני'. השוואה כוללת כזו יש בה כדי להעלים מעינינו דווקא את המיחד שבמרד, ועל-ידי כך להרחיק את ההיסטוריון ממטרותיו.¹⁸ יחד עם זאת נראה לי, שיש תועלת בשימוש, בחלקים מוגדרים, ב'דגם מהפכני' לבדיקת המרד הגדול, אולם זאת—מתוך גישה אנאליטית. בדיקת אירועים מסוימים במרד תוך כדי השוואתם עם תופעות מסוימות ב'מהפכה' יש בה, אולי, כדי להעמיק את הבנתנו במניעי המרד ובמהלכו.

שתי דוגמאות, שנביא להלן, אפשר שיש בהן להבהיר את כוונתנו:

א. התפתחות כלכלית עשויה להביא למהפכה, כאשר היא נעצרת, או כשחלה בה נסיגה; התסכול נגרם בגלל אי מימושן של הציפיות הכלכליות. הן בימי הורדוס והן בתקופה שאחריה, בחסות ה-Pax Romana, ניתן להצביע על התפתחות כלכלית ניכרת, אם כי אין ידיעותינו מספיקות כדי לדעת מה היה היקפה של התפתחות זו ומה היתה חלוקת הרווחה הכלכלית בקרב השכבות השונות של החברה.¹⁹ מנקודת מבט זו של 'קיפוח יחסי' ניתן להבין כיצד הפריחה הכלכלית לא זו בלבד שלא הביאה לשיפור המצב בארץ, אלא אף גרמה להרעתו, משנעצרה התפתחותה.

ב. על מקומה של תקופת אגריפס הראשון במהלך העיניים בקרב יהודי ארץ-ישראל כבר עמדנו לעיל. דומני שגם היא יכולה לשמש דוגמה לאמור כאן. לסיכום: הקושי עליו הצבענו, שאין להגדיר את המרד כ'מהפכה', מתבהר לאור הקשיים העשויים להתעורר אגב נסיגות לסווגו על-פי 'טיפוסים'.²⁰ ניתן למצוא קווי-דמיון בפרטים, אך אי אפשר לשלבו בדגם כלשהו. אם בכל זאת יוגדר המרד כמהפכה, הרי תהיה זו מהפכה sui generis, כך שממילא יפוג ערכה של האנאלוגיה במידה ניכרת.

17 שם.

18 דומני, שדוגמה לשימוש כזה, מנושא אחר, יכולה לשמש עבודתו של ריבקיין (E. Rivkin), המנסה ללמד, באמצעות אנאלוגיה ממרד החשמונאים ל'דגם מהפכני', על הבלתי ידוע בהקשר של תקופת החשמונאים. נראה לי, שבאנאלוגיה כשלעצמה יש כדי לסייע להבהרת הידוע, ולא לגילוי הבלתי ידוע. ראה: D. Ellenson, 'Ellis Rivkin, *Pharisaic History: A Study in Historiography*', *Journal of the American Academy of Religion*, 43 (1975), p. 799 et passim. (ושם גם מראי-מקום לעבודותיו של ריבקיין). לאותו עניין ראה גם: M.A. Cohen, 'The Hasmonean Revolution Politically Considered', in: *S.W. Baron Jubilee Volume*, ed. S. Lieberman, Jerusalem 1974, pp. 263–285, esp. 279–280.

19 ברור שהיתה מידה גדולה של אי-צדק בחלוקת העושר, אך דבר זה אינו סותר את עצם ההתפתחות הכלכלית וריבוי ה'עושר' בארץ. ראוי להזכיר בהקשר זה את הפיטורים ההמוניים של פועלים שעסקו בעבודות בבניין המקדש, שנעשו בזמן הסמוך למרד. ראה קדמוניות היהודים, כ' 219–222.

20 למשל, ששת הטיפוסים שמוכר סטון (לעיל, הערה 11), עמ' 6–8, או המין לשבעה טיפוסים שמציע פוקס (לעיל, הערה 13), עמ' 58–62.

דיון

מטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל והשלכותיהם
על הכרונולוגיה המוחלטת של מלכות אגריפס השני

דן בר"ג

משתתפים בדיון: יעקב משורר

אוריאל רפפורט

אריה קינדלר

מטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל והשלכותיהם על הכרונולוגיה המוחלטת של מלכות אגריפס השני

דן בר"ג

אחרון המלכים מבית הורדוס, מרקוס יוליוס אגריפס, הוא אגריפס הב', חי בתקופה סוערת ואף חייו היו בוודאי סוערים לעתים. כשהיה בן י"ז נתייתם מאביו אגריפס הא' (שנת 44 לספירה). בשנת 50 הומלך בידי קלאודיוס על כלקיס שבלבנון ובשנת 53 קיבל את הטטראכיה של פיליפוס. לאחר כשנתיים צורפו גם טבריה וחלקים מן הגליל לממלכתו. אגריפס הצליח להחזיק בכותרו בימי שלטונם של קלאודיוס, נירון, שלושת הקיסרים של שנת 68/9 ובימי שלושת הקיסרים של השושלת הפלאווית. אגריפס מלך אפוא בימיהם של שמונה קיסרים. מלך זה הצליח להינצל מפגיעת מלחמת החורבן ואף פרשת האהבה שבין אחותו ברניקי לטיטוס לא פגעה באשיות שלטונו. אין ספק שאגריפס היה איש נבון ומנוסה בדרכי החיים, אף כי דמותו ספק אם תעורר אהדה יתרה בלבנו.

בעיית הכרונולוגיה של מלכות אגריפס השני
הבעיות הכרוכות בבירור הכרונולוגיה של ימי מלכותו והמניינים המשמשים על מטבעותיו וכתובות הקדשה שזמנו, עוררו ויכוחים ערים בין החוקרים מסוף המאה הי"ח ועד ימינו. בין חוקרים אלה אנו מוצאים את יוסף אקהל (1794), תיאודור מומסן (1872), צבי גרץ (1877) ואמיל שירר. כן השתתפו בוויכוח במאה הי"ט נומיסמטיקאים כדה-סוסי (1854) ופרידריך מאדן (1881). הוויכוח חזר והתעורר במאה הנוכחית ועתה נוטלים בו חלק מרדכי נרקיס, הנרי סיריג ויבל"א ברוך קנאל, יעקב משורר, יוסף מישן, תרזה פרנקפורט ואחרים.¹
לא אנסה לסקור כאן את התולדות והתהפוכות של הדיונים והוויכוחים מאקהל עד ימינו, אלא אתרכו בכמה עניינים שהם חיוניים לדיון זה והם:
א. שני מטבעות ושתי כתובות—האחת מצנמין והשנייה מסוידה—המעידים שבעת ובעונה אחת היו בשימוש שני מניינים לגבי שלטונו של אגריפס הב'. ההפרש בין שני המניינים היה חמש שנים.

1 דיון מקיף ועדכני בכרונולוגיה של אגריפס הב' וביבליוגרפיה ראה אצל E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135)*, (revised and edited by G. Vermes & F. B. Kanael, 'Notes Concerning the Chronology of אצל G. Vermes & F. B. Kanael, I, Edinburgh 1973, pp. 471–483; עיי' גם אצל Millar), I, Edinburgh 1973, pp. 471–483; idem, 'Altjüdische Münzen', *Israel Numismatic Bulletin*, V (1963), pp. 8–13; idem, 'Altjüdische Münzen', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XVII (1967), pp. 177–179; דיון בפרטי הבעיות הנומיסמטיות הקשורות למטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל ראה במאמרי 'The Palestinian "Judaea Capta" Coins of Vespasian and Titus and the Era on the Coins of Agrippa II Minted under the Flavians', *The Numismatic Chronicle* (1978), pp. 14–23.

ב. מטבעות משנת 26 של אחד המניינים הנ"ל הם מימי הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס, שחל בשנת 86 לספירה. מניין זה תחילתו אפוא בשנת 61 לספירה.

ג. כיוון שההפרש בין שני המניינים הוא חמש שנים הרי שהמניין האחר תחילתו בשנת 56 לספירה.²

ד. שנת 61 היא כנראה השנה שבה נחנכה בירתו המחודשת והמורחבת של אגריפס הב'. היא פניאס, אשר כונתה משנה זו גם נירוניאס. יעקב משורר ייחס לשנה זו מטבעות שעליהם זיהה את התאריך שנת ה'.³

כידוע מתחיל אגריפס הב' לטבוע מטבעות עם ראשיהם של אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס משנת ה-14. שנת 14 עשויה להיות אפוא שנת 69/70, אם ננקוט במניין 56/7 או שנת 74/5 על-פי מניין שנת 61/2.

סייריג ניסה להראות ב-1964, שכל המטבעות שטבע אגריפס בימי הפלאווים נטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 56 (פרט למטבעות עם הכתובות הלטיניות, שנטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 61) ולפיכך קבע את סוף מלכותו של אגריפס הב' סביב שנת ה-35, השנה שבה נטבעו המטבעות האחרונים של מלך זה, היינו שנת 92 לספירה בקירוב. משורר קיבל את התאריכים שהציע סייריג.⁴

לעניין הכרונולוגיה של מלכות אגריפס יש חשיבות גם כשבאים לקבוע את זמן עריכתם הסופית של 'קדמוניות היהודים' ו'חיי יוסף' של יוסף בן מתתיהו. ב'חיי יוסף' מזכיר יוסף בן מתתיהו את מותו של אגריפס הב'.⁵ וב'קדמוניות היהודים' נכללים דברים קשים מאוד על המלך ואחותו, שיוסף לא היה מעז לכותבם בהיות אגריפס בחיים.⁶

כבר קנאל דחה (ב-1967) את מסקנתו של סייריג והדגיש שמטבעותיו של אגריפס הב' מן השנה ה-24 מכנים את דומיטיאנוס בתואר 'גרמניקוס'. דומיטיאנוס לא זכה בתואר זה לפני סוף שנת 83 או ראשית שנת 84 לספירה ולפיכך שנת 24 היא על-פי המניין שתחילתו ב-61.

להלן ייעשה ניסיון לברר עניינים אלה על-ידי הכנסת צד נוסף לוויכוח, והוא מטבעות הנצחון הרומיות שטבעו בארץ-ישראל אספסיאנוס וטיטוס.

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו בפרובינקיה יהודה

מטבעות הברונזה מטיפוס 'יהודה הכבושה' שנטבעו בארץ-ישראל ידועים מזה זמן רב ונזכרו מקצתם או כולם בספרות הנומיסמטית בדורות האחרונים. אקהל רשם כמה מן הטיפוסים בסוף

- 2 מטבעות משנת ה-26 של אגריפס הב', שחלה בימי הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס (86 לספירה), ראה אצל י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב 1966 (להלן: משורר), מס' 141-143. המניין של שנת 56 תחילתו כנראה בשנה שבה העניק נירון קיסר לאגריפס הב' את טבריה. ניתן היה לטעון לכאורה, שהמניין האחד תחילתו בשנת 61 והמניין השני תחילתו בשנת 66. אפשרות זאת נסתרה על-ידי שני המטבעות (משורר, מס' 99-100) המתוארכים בתאריך הכפול—שנת 11, שהיא גם שנת 6. אחד משני המטבעות (מס' 99) מוקדש לקיסר ולאגריפס על-ידי אנשי נירוניאס. שנת 6 היתה צריכה להיות אם כן שנת 71 לספירה, היינו בראשית תקופת שלטונם של הפלאווים. דבר זה אינו מתקבל על הדעת, שכן אנשי פניאס בוודאי לא היו מכנים את עצמם 'אנשי נירוניאס' לאחר עלות הפלאווים לשלטון.
- 3 משורר, עמ' 54-56, מס' 95-97.
- 4 H. Seyrig, 'Les éres d'Agrippa II', *Revue Numismatique* (N.S.) VI (1964), pp. 55-65.
- 5 עמ' 51-54.
- 6 חיי יוסף, 359.
- 6 קדמוניות היהודים יז, 28; כ, 139-147, 189-193, 212-214.

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

המאה הי"ח ודה סוסי תיאר כמה מהם באמצע המאה הי"ט. כל הטיפוסים נרשמו בידי מאדן, היל (1914), נרקיס (1936), רייפנברג (1940) ומשורר (1967).⁷ מפליאה העובדה שסידרת מטבעות זו לא זכתה לדיון המקיף שהיא ראויה לו ושלא הוצגו כמה מן השאלות המתבקשות כאילו מאלוהן.⁸ האם ניתן לקבוע את הסדר הפנימי של הסידרה, היינו מה מוקדם ומה מאוחר? האם ניתן לקבוע את הכרונולוגיה המוחלטת של הסידרה, ז"א מתי החלו לטבוע את המטבעות האלה ומתי פסקו? ומהו אופי הקשרים בין הסידרה שנטבעה בפרובינקיה יהודה ובין המטבעות שנטבעו לזכר כיבוש יהודה במטבעות המרכזיות שברומא ובמערב הקיסרות?

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו בארץ נטבעו ככל הנראה בקיסרי, בירת הפרובינקיה.⁹ לשון הכתובות שעליהם יוונית, הלשון המקובלת במזרח המיוון. על המטבעות לא צוינו תאריכים, ולפיכך קביעת זמן הטבעתם היא שאלה הדורשת בירור. מקובל על הכל שהמטבע הראשון בסידרה זאת הוא מטבע של אספסיאנוס (להלן טיפוס א'. ראה ציור 1).¹⁰ על-פני המטבע נטבע ראש הקיסר לימין ומסביב שמו ותארייו. לתשומת לב מיוחדת ראויה העובדה שהכתובת מתחילה בצד שמאל למטה. על צדו השני נראית אלת הנצחון ויקטוריה כשהיא עירומה עד מותניה, ניצבת לימין, רגלה השמאלית נחה על קסדה וידה רושמת כתובת על גבי מגן התלוי על עץ תמר. הכתובת מסביב ביוונית 'יהודה הכבושה'. טיפוס זה נדיר למדי.

עד כה לא נעשה ניסיון לקבוע את סדר הטבעתם של מטבעות 'יהודה הכבושה' של טיטוס. הטיפוס הראשון של טיטוס הוא, לדעתי, מטבע הקרוב ביותר לטיפוס שנטבע לכבוד אספסיאנוס. על-פני המטבע נראה ראשו של טיטוס לימין ומסביב שמו ותארייו (להלן טיפוס ב'. ראה ציור 2).¹¹ על הצד השני מופיע תיאור זהה לזה המופיע על צדו השני של המטבע של אספסיאנוס.¹² קירבתו הרבה של

ציור 2

ציור 1

- 7 משורר, מס' 235-238.
- 8 היחיד שדן במטבעות אלה, תוך השוואה חלקית עם מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו ברומא ובמערב היה H.J. Hart, 'Judaea and Rome, The Official Commentary', *The Journal of Theological Studies* (1952), pp. 172-198.
- 9 L. Levine, 'Some Observations on the Coins of אצל מרבית החוקרים ועיין אצל Caesarea Maritima', *Israel Exploration Journal*, XXII (1972), pp. 131-134.
- 10 משורר, מס' 235.
- 11 שם, מס' 236.
- 12 ראוי לציין הבדל אחד: על גבי המגן שמחזיקה ויקטוריה ניכרת הכתובת AVTOKPATOP T(ITO)S)KAICAP. הכתובת מעידה אפוא שויקטוריה מחזיקה בסמל נצחון ('מגן נצחון') של טיטוס. כתובת זו מופיעה בנוסחים שונים גם על גב המטבעות מטיפוס ג', ד' ר"ר. בעניין מגן המוענק בסמל נצחון עיין אצל T. Hölscher, *Victoria Romana*, Mainz 1967, p. 130.

טיפוס זה לטיפוס א' בולטת: גם במטבע זה מתחילה הכתובת עם שמו ותארייו של טיטוס בצד שמאל למטה. אף טיפוס זה נדיר למדי.

המטבע השלישי בסדר הטביעה דומה כמעט בכל לטיפוס ב', אך חל שינוי בכתובת עם שם הקיסר ותארייו: זו מתחילה בצד ימין למעלה, סמוך למצחו של הקיסר (להלן טיפוס ג'. ראה ציור 3).¹³ טיפוס זה מצוי מאוד.

נראה אפוא, שבתחילה נטבעו הטיפוסים א' ור', הקרובים מאוד בסגנונם זה לזה, ואילו טיפוס ג'—שבו שונה מקום תחילת הכתובת—נטבע אחרי שני הטיפוסים הראשונים.

על פני המטבע הרביעי נראה ראשו של טיטוס לימין והכתובת היוונית עם שמו ותארייו מתחילה בצד ימין למעלה, כמו בטיפוס ג'. בצדו השני הוכנסו שינויים: אלת הנצחון ויקטוריה ניצבת משמאל לעץ תמר ומציבה את המגן על ברכה השמאלית (להלן טיפוס ד'. ראה ציור 4).¹⁴ טיפוס זה מצוי מאוד. הוא קרוב אמנם לטיפוס ג', אך התיאור על צדו השני שונה מזה שעל טיפוסים א'–ג' ועל כן הוא מייצג התפתחות ושלב נוסף ומאוחר לעומת טיפוסים אלה.

על פני המטבע החמישי נראה ראש טיטוס לימין והכתובת מתחילה בצד ימין למעלה כמו על טיפוסים ג' וד'. על צדו השני נראה *טרופאיון* (עמוד שעליו נשק שלל). לרגלי העמוד, מצדו השמאלי, נראית שבוייה כפותה, דמותה של יהודה, ומצד ימין נראה מגן. מסביב, ביוונית, הכתובת 'יהודה הכבושה' (להלן טיפוס ה'. ראה ציור 6).¹⁵ טיפוס זה מצוי מאוד.

מטבעות מהטיפוסים א'–ד' משקלם בדרך כלל 7.25–8.75 גרם. מטבעות מטיפוס ה' משקלם בדרך

ציור 4

ציור 3

13 טיפוס זה לא נזכר אצל משורר, אך הובא על-ידי היל. ראה: G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum—Palestine*, London 1914, p. 278ff., Nos. 19–25, pl. XXXI: 4, 5; מ' נרקיס, מטבעות ארץ-ישראל, ב', ירושלים תרצ"ט, מס' 215, מבחין בין הטיפוסים ב' ור'. ראה גם א' ריינברג, מטבעות היהודים, ירושלים תש"ח, מס' 155.

14 משורר, מס' 237. ויקטוריה מתוארת על גבי מטבע זה ועל גבי טיפוס ו' בצורה המכונה 'הויקטוריה מברצ'יה', על שם פסל ברונזה מפורסם שנתגלה במאה הקודמת בברצ'יה שבצפון איטליה (ראה ציור 5). הפסל מיוחס לסוף התקופה היוליו-קלאודית, או ראשית התקופה הפלאווית, ועל כל פנים—המחצית השנייה של המאה הא' לספירה. בעניין פסל זה עיין אצל T. Hölscher, 'Die Victoria von Brescia', *Antike Plastik*, X (1970), pp. 67–79, pls. 54–58. וכן אצל הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 123–124.

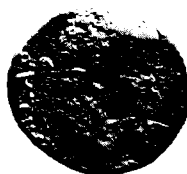
15 משורר, מס' 238.

ציור 5

ציור 7

ציור 6

כלל 11-14.25 גרם, היינו כ-50% יותר מטיפוסים א'-ד' ועל כן היו בוודאי עריך שעלה בערכו לפחות במחצית על טיפוסים א'-ד'.

הטיפוס השישי הוא מטבע של טיטוס. על פני המטבע נראה ראש הקיסר לימין והכתובת מתחילה בצד ימין למעלה, כמו בטיפוסים ג'-ה'. על צדו השני נראית אלת הנצחון ויקטוריה עם מגן המוצב על ברכה השמאלית, כמו בטיפוס ד', אך ללא עץ תמר. הכתובת ביוונית 'יהודה הכבושה'—כמו בשאר הטיפוסים. מטיפוס זה ידוע עד כה רק עותק אחד השמור במוזיאון ישראל (להלן טיפוס ו'). ציור 7).¹⁶ הכתובת על פני המטבע, המתחילה בצד ימין למעלה, קושרת טיפוס זה עם טיפוסים ג'-ה', אך השמטת עץ התמר מעידה שזהו טיפוס חדש ושונה, אל נכון הטיפוס האחרון בסידרה שנטבעה בארץ.

קשה לקבוע במדויק אימתי הפסיקו לטבוע בארץ את מטבעות 'יהודה הכבושה' של טיטוס. נראה, שלא טבעו אותם אחרי שנת 79 כשעלה טיטוס על כס הקיסרות.¹⁷

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו ברומא ובמערב

השוואת ששת הטיפוסים שנטבעו בארץ-ישראל עם מטבעות הנצחון הרומיות שנטבעו ברומא ובמיטבעות אחרות במערב מעלה עובדות מאלפות: מטבעות הנצחון הראשונות שטבע אספסיאנוס בין סוף שנת 69 ושנת 70 היו דיגרי כסף וזהב, שעליהם נראית דמותה הכפותה של יהודה יושבת לרגלי טרופאיון או עץ תמר. הכתובת הלטינית קצרה: 'יהודה' (ראה ציור 8).¹⁸ אין כל קשר בין טיפוסים שנטבעו אלה ובין הסמלים המופיעים על גבי הסידרה שנטבעה בארץ. מטבעות הברונזה (סטרצים וכיו"ב), שנטבעו ברומא ובמערב לכבוד אספסיאנוס וטיטוס החל בקונסולט השלישי של אספסיאנוס (71 לספירה) מקושטים בעץ תמר ובדמות כפותה של יהודי ויהודיה ולעתים מופיעה גם

16 מס' 74.4.1137. משקלו 7.08 גרם. נרכש באפריל 1974 מסוחר עתיקות בירושלים. לדברי הסוחר נתגלה המטבע בעמק קטן סמוך לכפר סלפית בשומרון, 17 ק"מ מדרום-מערב לשכם.

17 יש להניח, שאילו המשיכו לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' אחרי שעלה טיטוס לכס הקיסרות בשנת 79 היו מוסיפים לתארו את התואר 'סבסטוס'. שיבושים בתארי הקיסרים רגילים, למשל, במטבעות אגריפס הב', אך קשה להניח שבמיטבעה הממלכתית בקיסרי שיבשו את תארו של הקיסר.

18 H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II. London 1930, pp. 5-7, Nos. 31-44, pl. 1:10-13

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

ציור 9

ציור 8

דמות הקיסר הניצב מצדו האחד של עץ התמר (ראה ציור 9).¹⁹ ידועים טיפוסים רבים מסוג זה, אך אין כל קשר בין התיאורים שעל גבי מטבעות אלה ובין הסידרה שנטבעה בארץ, אף-על-פי שהכתובת הלטינית שעליהם, IVDAEA CAPTA (יהודה הכבושה), מופיעה בתרגום ליוונית על גבי הסידרה שנטבעה בקיסרי.

קשר ברור בין הסידרה מארץ-ישראל לטיפוסים שנטבעו במערב מתגלה במטבע ברונזה (סטרציוס) שנטבע בשנת 71 לספירה ועליו מופיעה ויקטוריה בצורה הדומה לזו שעל טיפוסים א'-ג', אבל עם תוספת: דמות יהודה היושבת כפותה לרגלי העץ. נוסח הכתובת הלטינית IVDAEA DEVICTA (יהודה המנוצחת) (ציור 10).²⁰ התיאורים על גבי טיפוסים א'-ג' קרובים גם לאלה שעל מטבעות הברונזה הרומיות, שעליהן נראית דמות ויקטוריה הרושמת כתובת על גבי מגן התלוי על עץ תמר, והנושאות את הכתובת VICTORIA AVGVSTI. הקיסר ויטליוס היה הראשון שטבע טיפוס זה בשנת 69 (ראה ציור 11).²¹

הארט ציין ב-1952 שטיפוס זה קשור בוודאי לנצחונות ביהודה (כגון כיבוש הגליל). שכן ויטליוס רשם לזכות עצמו את הצלחותיהם של אספסיאנוס וטיטוס, שבהם ראה מצביאים שלו.²² הפלאווים לא חידשו טביעת טיפוס זה לפני שנת 71 לספירה. (קולין קריי אף הראה שיש מקרים בהם השתמשו ממש ברושמה של ויטליוס, מטיפוס זה, עבור מטבעות עם ראשו של אספסיאנוס).²³ טיפוס זה מופיע החל בשנת 71 ולעתים אף עם דמותה של שבויה כפותה, אל נכון דמותה של יהודה (ציורים 12-13). אף-על-פי שהכתובת אינה מזכירה את יהודה במפורש, קשורים גם מטבעות אלה לנצחון על יהודה. (נצחונות אחרים לא היו לפלאווים, פרט למלחמת האזרחים שלא היתה נושא לתעמולה

19 ראה למשל שם, עמ' 118-155, מס' 532-547, לוח 20, מס' 4-10; עמ' 131-132, מס' 604-609, לוח 23, מס' 10-11.

20 שם, עמ' 184*, לוח 32, מס' 5.

21 H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I, London 1923, p. 379, Nos. 61-64, pl. 63:6. דוגמאות מימי הפלאווים ראה אצל מטינגלי (לעיל, הערה 18), עמ' 125-126, מס' 577-585, לוח 22, מס' 11-12; עמ' 190-191, מס' 783-785, לוח 35, מס' 7, לוח 36 מס' 1.

22 הארט (לעיל, הערה 8), עמ' 191-192.

23 שם, הערה 3.

ציור 10

אלא להשתקה ולטשטוש.) הן הארט והן קולין קריי הראו, שמטבעות אלה ומטבעות 'יהודה הכבושה' נטבעו ברומא בכמויות גדולות כמעט רק באביב ובקיץ של שנת 71—לקראת תהלוכת הנצחון הגדולה, ה'טריומף' לכבוד כיבוש יהודה. הטיפוס המקומי החמישי (ראה ציור 6) שעליו העמוד הנושא נשק שלל, קשור עם דינר זהב של אספסיאנוס שנטבע בשנת 71. על גבי דינר זה נראה עמוד עם נשק שלל, אך ללא דמות השבוי הכורע הנראה בטיפוס ה' מארץ-ישראל. הכתובת בלטינית: DE IVDAEIS (ציור 14).²⁴ לטיפוסים ד' ו-ו' מארץ-ישראל אין הקבלות קרובות בין הטיפוסים שנטבעו ברומא ובמערב. מן ההשוואה בין המטבעות שנטבעו ברומא לכבוד הנצחונות על יהודה ובין המטבעות שנטבעו בארץ עולות מסקנות אחדות: המטבעות שנטבעו בארץ-ישראל קשורים עם טיפוסים שנטבעו ברומא ובמערב בשנת 71. קשה להניח שהמטבעות הראשיות של הקיסרות ברומא ובמערב חיקו את המיטבעה הפרובינקיאלית ביהודה; בוודאי קרה להיפך. לפיכך ברור, שתחילת ההטבעה בארץ אינה קודמת לאביב או לקיץ 71. נימוק נוסף: הכתובת היוונית 'יהודה הכבושה' היא תרגום מילולי של הכתובת הלטינית שאינה מופיעה על המטבעות ברומא לפני שנת 71.

ציור 11

24 מטינגלי (לעיל, הערה 18), עמ' 62, מס' 20; עמ' 82, מס' 402, לוח 14, מס' 2.

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

ציור 12

ציור 13

מסקנה נוספת היא, שחורטי הרושמות בארץ חיקו טיפוסים מערביים מסוימים, אך הקפידו שלא להעתיקם במדויק; לפיכך הוסיפו שבוי במקום שלא היה בטיפוס שאותו חיקו (השווה ציורים 6 ו-14), או השמיטו את השבוי כשזה הופיע בדוגמה שהיתה לפנייהם (השווה ציור 10 עם ציורים 1-3). למעשה, הם שאלו את הטיפוס של VICTORIA AVGVSTI (ציורים 11 ו-12), ולא את הטיפוס הקיסרי העיקרי של שנת 71 מסוג IVDAEA CAPTA (ציור 9).

מטבעות 'יהודה הכבושה' ומטבעות אגריפס השני בעיה מעניינת ביותר מתעוררת כשמשווים את מטבעות 'יהודה הכבושה' ועליהם ויקטוריה המחזיקה במגן הנשען על ברכה (טיפוסים ד' ו-ו') עם מטבעות דומים מאוד שנטבעו בידי אגריפס הב'. הטיפוס נטבע על-ידו לראשונה על מטבע עם ראש דומיטיאנוס. מצדו השני של המטבע נראית ויקטוריה לשמאל והתאריך 'שנת 14' (ראה ציור 15).²⁵ מן השנה ה-15 מופיעה ויקטוריה כשהיא פונה לימין, ממש כמו בטיפוסים ד' ו-ו' של סידרת 'יהודה הכבושה', אך ללא עץ תמר (היינו, כמו טיפוס ו'). טיפוס זה נטבע על-ידי אגריפס הב' בשנים 15, 18, 19, 23-29 ו-35 (ראה ציור 16).²⁶

25 משורר, מס' 120 ו-120א.

26 משורר, מס' 121, 123, 128, 132, 134, 135, 137.

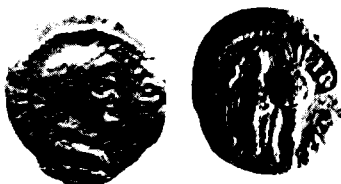

ציור 15

ציור 14

החוקרים עמדו על הדמיון שבין מטבעות אלה למטבעות 'יהודה הכבושה' שטבעו הרומאים בארץ ופירשו את מטבעותיו של אגריפס הב' כהבעת הזדהות עם שמחתם של הפלאווים על נצחונם ביהודה. (הדבר מראה עד כמה נכנע ונאמן לרומאים היה המלך היהודי האחרון שמלך בארץ.) הקירבה היתרה של מטבעות 'יהודה הכבושה' לסידרתו של אגריפס הב' עולה מטעות של חורט רושמה של אגריפס הב', אשר טעה בשנה ה-29 והוסיף מימין לויקטוריה את עץ התמר—כמו על טיפוס ד' (ראה ציור 17).²⁷

ציור 17

ציור 16

למעלה עמדנו בקצרה על הבעיות הסבוכות הכרוכות בשאלת המניינים של מטבעות אגריפס הב'. אגריפס טבע מטבעות עם ראשי הקיסרים הפלאווים החל משנתו ה-14 ועד שנתו ה-35. על כן נשאלת השאלה, האם שנת 14 היא שנת 69/70 לספירה על-פי המניין שתחילתו בשנת 56, או שנת 74/5 לספירה על-פי המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה. אם נניח שמטבעות אגריפס הב' משנת 14 שייכים למניין שתחילתו בשנת 56 נקבל שהן נטבעו בשנת 69/70 לספירה. הנחה זו גם תחייב אותנו להניח, שאגריפס טבע מטבעות נצחון כבר בחודשיים שבין נפילת ירושלים בקיץ 70 ובין סוף שנתו ה-14 בסתיו של אותה השנה. כמו כן נצטרך להניח, שאגריפס הקדים את אדוניו הרומיים כדי חצי שנה או יותר בהטבעת מטבעות נצחון, שכן מן הדברים שלעיל עולה, שמטבעות 'יהודה הכבושה' נטבעו בארץ-ישראל רק מאביב או מקיץ 71. יתרה מזו, נצטרך גם לקבל שמהחלו הרומאים לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' בקיסרי, טבעו טיפוסים שהם דומים מאוד לאלה שטבע כבר קודם לכן אגריפס הב'.

סדר אירועים כזה ייתכן, אבל נראה רחוק משורת ההיגיון. קשה להניח שוואסאל קטן קיבל רשות

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

לטבוע סידרת נצחון זמן רב לפני שעשו זאת אדוניו, וכן קשה להניח שהרומאים יחקו את מטבעות אגריפס הב' ולא להיפך.

כפי שראינו למעלה מופיע התואר 'גרמניקוס' על מטבעות דומיטיאנוס, שטבע אגריפס הב', רק משנתו ה-24 שאינה יכולה להיות קדומה לשנת 83/4. ברור אפוא ששנת 24 היא שנת 84/5 וחושבה לפי המניין שתחילתו בשנת 61. לפיכך נראה לי, שכל התאריכים על גבי מטבעותיו של אגריפס הב' שנטבעו בימי הפלאווים (בשנים 14–35) חושבו על-פי המניין שראשיתו ב-61.²⁸ שנת 14, לפיכך, היא שנת 74/5 לספירה, היינו שלוש שנים לאחר שהחלו הרומאים לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' והשנה שבה נפלה מצדה ותמה מלחמת היהודים.²⁹

מדברים אלה עולה, ששנתו ה-35 של אגריפס הב', השנה האחרונה שבה טבע מטבעות, היא שנת 95/6 לספירה—זו אל נכון גם שנת מותו. יוסף בן מתתיהו מזכיר ב'חיי יוסף' (§ 359) את מותו של אגריפס הב', וב'קדמוניות היהודים' הוא אומר דברים חמורים בגנותם של המלך ואחיותיו. עלינו להסיק מכך, שיוסף בן מתתיהו היה עדיין בחיים בשנת 95/6 ושעריכתם הסופית של 'חיי יוסף' ו'קדמוניות היהודים' אינה קדומה למועד זה.

28 המטבעות משנתו ה-26 של אגריפס הב', שחלה בומן הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס (היינו בשנת 86 לספירה), מונות על-פי המניין שראשיתו בשנת 61 (משורר, מס' 141–143). לפי הפתרון המוצע כאן מונות לפי מניין שנת 61 לא רק המטבעות הנ"ל, אלא כל המטבעות שטבע אגריפס הב' בימי הפלאווים.

29 מצדה נפלה כנראה בראשית קיץ 74 ולא בשנת 73. על עניין זה ראה אצל W. Eck, *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* (1969), pp. 282–289; idem, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970, pp. 93–103. התנגדות למסקנותיו של אק הביע ג'ונס. ראה: C.P. Jones, *American Journal of Philology* (1974), pp. 89–90.

לבעיית מניינם של מטבעות אגריפס השני

יעקב משורר

מתוך ניסיוני במטבעות יש לי נטייה להביא עובדות שונות המראות, שכל התיאוריות שהוצעו, ואולי יוצעו בעתיד, אינן 'חלקות'. נוח כמובן להציג את הדברים תוך כדי התעלמות מן העובדות הפחות סימפטיות. ועם זאת, בסופו של דבר, גם אני חושב שהתאריך של שנת 61 הוא דומיננטי לגבי הרבה מטבעות, אבל לא לגבי הכל ויש לברר כמה עובדות. אך קודם שאגיע לעניין עצמו רצוני להביא קטע מדברים שכתב היל ב־1914 (התרגום שלי):

אם נתייחס אל התארים שבמטבעות אלה כאל תארים מדויקים ובהתאם לכך נקבל שכל המטבעות האלה נטבעו בתקופה שבה כל אלה שבשמם נטבעו המטבעות היו בחיים, תהיה התוצאה בלבול חסר תקנה. אבל כפי שכבר קבעו מומזן ושירר, כמה אי דיוקים באשר לתוארי הקיסרים צפויים בפינה זו של האימפריה, ולמרות העדר התואר DIVUS ('האלהי') — תואר הניתן לאחר מות הקיסר) אפשרי בהחלט שרבים מן המטבעות נושאי שמותיהם של אספסיאנוס וטיטוס נטבעו לאחר מותם. אם נקבל הנחה זו, נוכל לתארך את כל מטבעות הפלאווים לפי מניין אחד, המתחיל בשנת 61 לספירה.¹

כאמור, זאת תיאוריה שהיל קבע כבר ב־1914. והנה, בשנת 1964 ערער עליה הנרי סייריג.² גם סייריג אינו טוען שמטבעות שנזכר בהם הקונסולאט השנים־עשר של אגריפס הב' אינם משנת 86. זה אינו יכול להיות אחרת. ואולם, כמו שקיימות בעיות אם נחשב את המניין של אגריפס הב' לפי שנת 56 לספירה, כך לא ניפטר מהן גם אם נקבל את מניין 61 כמניין יחיד. אביא כמה דוגמאות: קבוצת מטבעות שטבע אגריפס בימיו של נירון מהשנה החמישית לשלטונו, היא שנת יסוד נירוניאס. מטבעות אלה מן השנה החמישית לאגריפס, מתייחסות ליסוד נירוניאס ב־61; דהיינו, המניין הוא מניין 56 (ראה ציור 1). על המניין הזה אין עוררין. כאן נשאלת השאלה הראשונה: הייתכן שמלך המונה את שלטונו משנה אחת (56) יוותר כעבור זמן־מה על הכבוד הכרוך בכך שהתחיל למלוך או ויתחיל למנות את שנות שלטונו משנת 61? אני חושב שזאת שאלה שעולה מיד. כלומר, אני חושב שספירת שנות מלכותם היא עניין שהמלכים גאים בו ועל כן בוודאי לא יוותרו בקלות על כמה שנים. המניין של 56 נראה בבירור על מטבעות השנה החמישית לאגריפס, כמו שהוא ברור על

G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum—Palestine*, London 1914, p. XCIX 1
H. Seyrig, 'Les ères d'Agrippa II', *Revue Numismatique* (N.S.), VI (1964), pp. 55–65 2

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

מטבע נוסף (ראה ציור 2). כאן יש מניין כפול: ETOYC AI TOY K[AI] S, כלומר, 'שנת 11 שהיא גם שנת שש'. זהו המניין הכפול, הכולל גם את מניין של שנת 56 וגם את זה של שנת 61. השנה המתקבלת היא שנת 67, בתקופת נירון. בכתובת שעל המטבע נזכרת נירוניאס ומכאן שנטבע בתקופת נירון. שם זה של פניאס היה שריר וקיים רק כל עוד חי נירון. לאחר מותו בטל שמו מכל מיני מקומות שהוא נקרא עליהן (Damnatio Memoriae). כלומר, פה מדובר על המניין של 56—ראשית שלטונו של אגריפס, ואילו ההצדקה של המניין השני, היא יסוד הבירה שלו בפניאס (61 לספירה).

קבוצה נוספת של מטבעות מעניינים מאוד נטבעה בציפורי באותה תקופה תחת חסותו של אגריפס הב', בתקופת מלחמת היהודים ברומאים. מטבעות אלה מתוארכים לשנת 14 של נירון. העיר ציפורי נקראה במטבעות האלה 'ציפורי נירוניאס אירנופוליס', כלומר על שם נירון, ונוסף לה הכינוי 'אירנופוליס' ('עיר השלום').³ כידוע, עיר זו פתחה את שעריה לפני הקיסר הרומי ולא יצאה למלחמה. מה שמעניין שבמטבע זה כבר נזכר השם אספסיאנוס.

הטענה שהעלה דן בר"ג נגד מניין 56 היא, שקשה להסביר כיצד זה הזדרז אגריפס, כבר בשנת 69, לפרסם את הנצחון הרומי על יהודה, עוד לפני שעשו כן הרומאים. לפנינו מקרה דומה במקצת. אספסיאנוס מופיע על מטבעות ציפורי של שנת 68 לספירה, עוד לפני שהיה לקיסר רומי, והרי אגריפס הב' הוא שהיה אחראי, ולו בעקיפין, לטביעה עירונית זו.

מטבע נוסף נטבע בנירונאס (פניאס) וגם עליו מופיע תאריך כפול: 'שנת 11 שהיא גם שנת שש' (ראה ציור 3). כלומר, המניין של 56 הוא מניין מובהק. והנה מיד לאחר הופעת הסידרה של אגריפס

ציור 2

ציור 1

ציור 4

ציור 3

3 מ' נרקיס, 'אנשי ציפורי ואספסיאנוס', ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, יו, ג-ד (תשי"ג), עמ' 108-120; H. Seyrig, 'Irenopolis—Neronias—Seppho.is', *Numismatic Chronicle* (1950), pp. 284-289; Idem, 'An additional note', *ibid.* (1955), pp. 157-159

תחת שלטונו של נירון, מופיעה פתאום סידרה חדשה לחלוטין, מפוארת, של מטבעות ברונזה גדולים, שכולם מתייחסים לשנת 14. בציור 4 מובא המטבע הגדול עם אספסיאנוס בצדו האח, ודמות טיכי המחזיקה זר והתאריך: 'שנת דלתא יוטא' (LIA = שנת 14). על מטבע אחר, בינוני בגודלו, של טיטוס, מופיע התאריך 'שנת 14' ודמות ניקה המחזיקה זר (ציור 5). מטבע שלישי של דומיטיאנוס, הוא הקטן בסידרה של 'שנת 14', ובו נראית הניקה שנזכרה כשהיא כותבת על מגן! (ציור 6). פה נשאלת השאלה שאת התשובה עליה איני יודע. אם הסידרה הזאת, שהיא משנת 14, מתייחסת למניין של שנת 61, הרי שנטבעה בשנת 74. אם כך הדבר, הייתכן שהניקה המסמלת את הנצחון על יהודה תופיע דווקא על מטבע של דומיטיאנוס? ומדוע לא על מטבעות אספסיאנוס או טיטוס? הרי אספסיאנוס נלחם בארץ, ואפילו נפצע בה, וטיטוס כבש את ירושלים, ואילו דומיטיאנוס אפילו לא ביקר בארץ! לא היה לו כל קשר עם ארץ-ישראל, עם עם ישראל ועם מלחמת היהודים ברומאים. ודווקא במטבעות דומיטיאנוס מופיע הטיפוס המחקה כביכול את סידרת מטבעות 'יהודה השבויה' שנטבעו ברומא רק בידי אספסיאנוס (מטבעות 'יהודה השבויה' של טיטוס הופיעו רק בשנת 80 לספירה!). זאת השאלה המכרעת. אבל, אם הסידרה הזאת נטבעה לפני כיבוש ירושלים ועליה סמלים כלליים שונים כגון, טיכי וניקי⁴—אינני בטוח שיש ליחס חשיבות יתירה לניקי הזאת ואני רואה אותה במסגרת שאר הסמלים המופיעים במטבעות אגריפס הב'. ישנה אף ניקי נוספת המחזיקה זר, המוכרת לנו מקדמת דנא, באומנות היוונית-רומית. כמו כן מופיעה על המטבעות הטיכי (או פורטונה הרומית). אינני רואה הכרח לקשור את הופעת הניקי במטבעות אגריפס הב' עם נצחון הרומאים על ירושלים. בהחלט ייתכן שהמטבעות נטבעו בשנת 69, לפני חורבן ירושלים, לכבוד המשפחה הפלאווית במסגרת סידרת מטבעות פרובינקיאליים. כלומר, בשנת 69 עלה אספסיאנוס על כס הקיסר, דבר שאותו ניבאו מראש ביהודה. יוסף בן מתתיהו מתגאה בזה; כאילו היתה יהודה המבשרת הראשונה של הופעת עליית הפלאווים על כס הקיסרות. מיד עם ראשית שלטונם מוטבעת סידרה מפוארת של מטבעות לכבוד אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס—'השלישיה הפלאווית'.

ציור 6

ציור 5

4 הניקי הזאת מופיעה כבר קודם לכן בנומיסמטיקה הרומית. היא מצויה, למשל, במטבע פרובינקיאלים של קיסריה שבקפדוקיה מתקופת נירון. ראה: S.N.G. Deutschland, *Sammlung v. Aulock, Galatien-Kappadokien*, Berlin 1967, No. 6359

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

לעומת זאת, המניין של 61 מחייב אותנו להניח, שהוחל כטביעתה של סידרה פלאוויאית זו רק בשנת 74. מדוע אם כן מופיעה הסידרה הזאת בשנת 74? על כך צריך להשיב מי שמחזיק בדעתו שמדובר במניין של שנת 61. אני מודה, שעדיין אינני בטוח שהמניין של שנת 56 הוא באמת המניין של המטבעות הפלאוויים של אגריפס, אך לגבי סידרה זו נראה לי שנטבעה בשנת 69. זאת אינה סידרת נצחון מובהקת, זאת אינה 'יודיאה קפטה'. מטבעות אגריפס הב' המזכירים את מטבעות 'יהודה השבויה' ממיטבעת קיסריה נטבעו רק בשנתו ה-29, לכל המוקדם בשנת 85 לספירה, ולפי מניין 61—בשנת 90 לספירה! השנה הזאת, שנת 69, היא שנת עלייתם של הפלאוויים, ועל גבי מטבעות אגריפס הב' מופיעים כל שלושת בני המשפחה. המטבעות הגדולים נטבעו לכבודו של אספסיאנוס, שהיה הקיסר. בשמו של טיטוס טבע אגריפס את המטבעות הבינוניים. ואילו המטבעות הקטנים נטבעו לכבודו של דומיטיאנוס, שמעמדו היה נמוך מזה של האחרים. מטבעות גדולים הוטבעו לכבוד דומיטיאנוס רק כשנעשה שליט יחיד לאחר מותם של אספסיאנוס וטיטוס.

אשר לסידרת 'יודיאה קפטה'—בשנת 71 נטבעו המטבעות עם הניק (ויקטוריה) ברומא וכנראה, אם כי הדבר אינו ברור, שמאותה שנה ואילך נטבעו גם בקיסריה. שם התחילו להטביע מטבעות אלה ועליהן אספסיאנוס ומיד אחריו—טיטוס. טיטוס הוא זה שכבש את ירושלים ושמו היה ידוע יותר מזה של אספסיאנוס ומשום כך העדיפה המיטבעה של קיסריה את טיטוס על אספסיאנוס. מטבעותיו של אספסיאנוס הם נדירים ביותר.

על מטבעות אגריפס מופיעה ניקי זאת בשנתו ה-15. ושוב, אם נחשב זאת לפי מניין 56, תתקבל שנת 70/71, דבר המקביל להופעת ויקטוריה על מטבעות רומא. כפי שכבר ציין דן בר"ג, היא החלה להופיע כבר משנת 69 על מטבעותיו של ויטליוס. לפיכך אין זה בלתי אפשרי שהופעתה יכלה להקדים את הסידרה של אספסיאנוס, אם כי יכול להיות שיש היגיון בכך מדוע לא הופיעה לפני מי אספסיאנוס.

בעיה נוספת קשורה בתדירות הופעת המטבעות ובנדירותם. הסטאטיסטיקה מגלה דבר מעניין: ישנה סידרה גדולה מאוד מן השנה ה-14 של אגריפס, כלומר, עם הופעתם הראשונה של המטבעות הפלאוויים של אגריפס. זוהי סידרה מרשימה של מטבעות גדולים, בינוניים וקטנים, של שלושת הפלאוויים. אחר כך חלה הפסקה. שנת 14 לפי מניין 56 חלה בשנת 69/70, ואילו לפי מניין 61 היא חלה בשנת 74/5 לספירה. המטבעות חוזרים ומופיעים במספר רב בשנה ה-18, אשר לפי המניין של 56 חלה בשנת 73/4 לספירה, ובה נתרשש איזה מאורע, שכן אחר כך חלה שוב הפסקה ארוכה מאוד. מה קרה בשנה הזאת? מה גרם לכך שבשנה זו מופיעה שוב סידרה גדולה מאוד של מטבעות אספסיאנוס טיטוס ודומיטיאנוס ואחריה חזרת ומופיעה קבוצה מעניינת של מטבעות מתוארכים לשנת 10 (= 19) לשלטונו של אגריפס? יש רגליים לסברה, שמדובר בנסיעה גדולה שערך אגריפס הב', וייתכן אפוא שלכבודה טבע את המטבעות האלה בשם הקיסרים הרומיים. בשנה הזאת (לפי מניין 56) עדיין היו כולם בחיים (ואולי ניתן לקשור סידרה זו בנפילת מצדה?).

מאידך, לפי מניין 61, יכול להיות שהדבר היה כבר לאחר מותו של אספסיאנוס. אבל לפי מניין 56 אספסיאנוס עדיין באמצע שנותיו. לאחר שנת 19 חלה שוב הפסקה גדולה מאוד, עד שנת 24. ואחריה שוב אנו עדים לתופעה מעניינת, המקבילה לשתי השנים הראשונות—שנת 26/7. מהי שנת 26/7? לפי מניין 56 זוהי שנת 81/2, ובה עלה דומיטיאנוס לשלטון. לפי מניין 61 זוהי שנת 86/7. זוהי שנה בעלת חשיבות מכרעת. נזכור, שדומיטיאנוס עלה לשלטון אחרי מות טיטוס, והנה פתאום

לפנינו סידרה של מטבעות ועליהן טיטוס, אספסיאנוס ודומיטיאנוס! אני סבור, שהופעתה של סידרה זו בשנה זו מחזקת את ידי התומכים במניין של 56.

רצוני לומר כאן מלים אחדות על עניין אחר והוא זה שהנומיסמטים מכנים בשם ה'טכניקה' של מיטבעה. כשאנו מתבוננים במטבע יש לנו לפעמים הרגשה שאנו מכירים את הסגנון הטכני הזה, שהוא שייך למיטבעה פלונית. מי שיש לו קצת שיח ושיג עם מטבעות יכול לחוש כביכול על-ידי המטבע היכן הוטבע. למטבעות 'אליה קפיטולינה' אופי מובהק משלהם, כמו שמטבעות קיסריה מעוררות את ה'הרגשה' שהוטבעו בקיסריה. זהו עניין הקשור באופיים הטכני-אמנותי של המטבעות, הן בטכניקה של עשיית הרושמה וגם בביצוע הסגנוני והאמנותי. והנה מתברר, שלאגריפס הב' יש קבוצה גדולה של מטבעות שבהם מופיע התואר 'גרמניקוס'. אלה הם מטבעות שעליהם מופיעות כתובות דו-לשוניות—בלטינית וביוונית. אין לי ספק שמטבעות אלה מונים לפי המניין של שנת 61. המטבעות נטבעו בפניאס, שמניינה מתחיל בשנת 61 והם שונים מבחינת הביצוע ממטבעות אחרים של אגריפס (ראה ציורים 7, 8). הם דקים יותר, ביחס לקוטרם, והם נוטים להיות 'דמויי צלחת' במקצת. כמו כן משולבת בהם הכתובת ביוונית. הסבר אפשרי הוא שכאן עניין לנו במיטבעה אחרת, וייתכן שנהגו בה לפי מניין אחר מזה של המלך.

ציור 8

ציור 7

איני אומר בוודאות שמניין 56 הוא המניין של המטבעות הפלאוויים, אולם מניין זה אינו מעורר קשיים גדולים מאלה שמעורר המניין של שנת 61. מי שמציע את מניין שנת 61 כמניין הבלעדי של מטבעות אגריפס הב' חייב לתרץ את כל שפע הקושיות הנובעות מקביעה זו. דומה, שבעיית המניינים של מטבעות אגריפס הב' לא תסתייע במטבעות 'יהודה השבויה', ומכל מקום אין אנו רואים בהם משום תוספת המאפשרת לנו להכריע בשאלה מסובכת זו.

מנקודת מבטו של היסטוריון

אוריאל רפפורט

קצת קשה להוסיף דברים על דבריהם של שני מרצים ששיח-ושיג כה רב להם עם מטבעות, מה גם שנוכחים בקהל מומחים כקינדלר, קנאל ואחרים. ובכל זאת ארשה לעצמי להעיר כמה הערות של מסתכל מן הצד. נדמה לי, שטענתו היסודית של דן בר"ג, שהמטבעות של אגריפס חייבות להיות מושפעות מהטביעה של 'יודיאה קפטא' הרומית, עדיין טעונה הוכחה. בנקודה זו, לפחות, הייתי מוכן לקבל את טענתו של יעקב משורר. אין כל הכרח שאגריפס יטבע את המטבעות האלה אחרי הטביעה הרומית; הוא היה יכול לטבוע אותן גם לפניו. ובדרך האסוציאציה כדאי לשים לב אף לדבר נוסף. היו חניפים, או לא-חניפים, אשר הכריזו גם על קיסרותו של אספסיאנוס עוד לפני שקמה. יוסף בן מתתיהו 'ידע' על כך ורבן יוחנן בן זכאי 'ניבא' זאת. בלי להיכנס לפרובלימאטיקה של הפרשה הזאת, אגריפס הב' שבוודאי לא היה זריו פחות מאחרים עשוי היה לפחות לנסות להקדים את המאורעות. לא הייתי פוסל אפוא מלכתחילה את האפשרות שאגריפס טבע את דמות ניקי על מטבעותיו עוד לפני שעשו כן הרומאים.

הצעתו של דן בר"ג יש בה אלמנטים חשובים ומשכנעים בתחלט. ההתנגשות העיקרית, או מה שעשוי להיראות כהתנגשות, היא אולי עם החומר האפיגראפי. כתובת המתוארכת לפי שנותיו של דומיטיאנוס כשנת 96 לספירה מעידה שאגריפס כבר לא היה באותה שעה מלך.¹ בין המפות המתארות את שטח ממלכתו של אגריפס יש כאלה המציגות אותו כשליט נכבד ביותר, ולעומתן מצויות מפות שבהן ממלכתו צנועה יותר, ואיננו יכולים לקבוע אפוא בביטחון היכן נחקקה כתובת זו. אבל, אם נקבל שהכתובת נחקקה בתחום ממלכתו של אגריפס, הרי שבשנת 96 לספירה כבר לא היה מלך. נדמה לי, שזה אחד ההיבטים העיקריים שבגללו קשה לקבל את המניין של שנת 61. אולם סייריג עצמו מביא כתובת אחרת המעמידה קביעה זו בספק. ממש באותן שנים שבהן נתפרסמה הכתובת הראשונה, פירסם הוא עצמו כתובת המזכירה אדם בשם ארכיאוס, שהיה 18 שנים בשירותו של אגריפס ו-10 שנים בשירותו של טריאנוס.² אם נאמר שהכתובת נכתבה לפחות עשר שנים אחרי תחילת שלטונו של טריאנוס, פירוש הדבר שאותו ארכיאוס סיים את תפקידו אצל אגריפס ב-97/8, ובה התחיל את שירותו אצל טריאנוס שאותו שירת במשך עשר שנים, ככתוב באותה כתובת. סייריג עצמו עמד כמובן על הבעיה, וכמוהו גם אפלבאום³ שהכיר את הכתובת אך

M. Dunand, *Musée de Soueida* (1934), p. 49, no. 75; H. Seyrig, 'Les Éres d'Agrippa II', *Revue Numismatique* (Serie 6), VI, (1964), pp. 60-61

H. Seyrig, *Syria*, XLII (1965), pp. 31-35 2

ש' אפלבאום, 'קשתי זאמאריס', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה, תש"ל, עמ' 86. 3

הסיק מסקנה שנעלמה מעיני סייריג והיא, שאגריפס אכן היה בשלטון בשנת 97. סייריג סבר שהכתובת אינה משנה בהרבה את התיארוך שהוא מציע. המסקנה שלו היתה, שאותו אדם היה מחוסר-עבודה במשך פרק-זמן מסוים בין מותו של אגריפס לעלייתו של טריאנוס לשלטון. אף-על-פי שסייריג הוא כידוע בר-סמכא ראשון במעלה, אין טיעונו משכנע. איננו יכולים אפוא להכריע בוויכוח הזה בעזרת האפיגראפיה ולכפות איזה פתרון על הנומיסמטים. אי-הבהירות נשארת כשהיתה.

רצוני לגעת בנקודה נוספת, שהועלתה בדיון, והיא עניין העלייה והירידה בכמויות המטבעות משנים שונות ומדגמים שונים. איני משוכנע שצריך תמיד לייחס לכך איזו משמעות. הרגשתי היא, שלעתים קרובות קשורות תופעות אלה בצורכי השוק. כאשר מתלוננים בני אדם שאינם יכולים לקנות גפרורים, למשל, מפני שלעולם אין בידי החנווני לתת עודף, טובעים השלטונות כמויות גדולות יותר של מטבעות ברונוזה (שהם ה'כסף הקטן' דאז), ומשום כך גדל באותה עת מספר המטבעות. אין הדבר מעיד בהכרח שהיתה חשיבות גדולה יותר לטביעה מסוימת לעומת טביעה אחרת. צריך לזכור שאנו עוסקים פה במטבעות ברונוזה, שמלתכחילה חשיבותם צנועה מאוד. לרוע מזלנו מטבעות ברונוזה אלה הם מטבעות יהודיים ואנו רוצים להתייחס אליהם כאל טביעות כסף של אותן תקופות. לא תמיד מוצדק הדבר. איני אומר שלא ייתכן שלסידרה מסוימת היתה חשיבות מיוחדת, אלא אני טוען שאין דבר זה נובע מעצם העובדה שיש לנו הרבה מטבעות מסוג מסוים.

כבר רמז דן בר"ג על החשיבות שעשויה להיות לתיארוך מטבעות אגריפס הב' בשביל קביעת זמני פעילותו הספרותית של יוסף בן מתתיהו; אם תהיה בידינו תשובה חד-משמעית, תהיה לכך השלכה על כל הנוגע ליוסף, לזמן פעילותו הספרותית, מה היו התנאים שבהם כתב, כלום פעל רק בחיי אגריפס או גם אחר מותו וכד'. לכל אלה יש משמעות רבה ובשבילם, כמו גם בשביל עניינים אחרים, ראוי גם ראוי היה המאמץ שהושקע בנושא דיונו.

שתי הערות

אריה קינדלר

מטבעות 'יודיאה קפטא' מקומיים יש לשים לב להבדל שבין הכתובות שעל גבי מטבעות 'יודיאה קפטא' המקומיים של אספסיאנוס ובין אלה של טיטוס. על גבי מטבעותיו של אספסיאנוס אנו קוראים: *AYTOKPATOP* *ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΥ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ*, השווה לנוסחה הרומית המקבילה: *IMPERATOR CAESAR VESPASIANVS AVGVSTVS*. ואילו על גבי מטבעותיו של טיטוס אנו קוראים: *AYTOKPATOP TITOΣ ΚΑΙΣΑΡ*, השווה לנוסחה הרומית המקבילה: *IMPERATOR TITVS CAESAR ΣΕΒΑΣΤΟΣ AVGVSTVS*. התואר: *SEBASTOS AVGVSTVS* המופיע על מטבעותיו של אספסיאנוס בנוסף לשאר התארים המופיעים גם על מטבעותיו של טיטוס מורה לנו בבירור, שבשעת טביעת סידרת מטבעות זו היה אספסיאנוס השליט ואילו טיטוס היה רק *CAESAR*, היינו המעמד הגבוה ביותר שאליו היה יכול להגיע בן הקיסר ב'קורסוס הונורום'. עובדה זו מוכיחה בעליל כי מטבעותיו של טיטוס הוטבעו בימי שלטונו של אספסיאנוס, היינו בין השנים 69–79 לספירה. זו היא מקבילה מקומית למצב ההנפקה האימפריאלית הרומית, אשר גם בה הוצאו, במקביל למטבעותיו של אספסיאנוס, מטבעות בשם בנוי טיטוס דומיטיאנוס. הכרונולוגיה שהציע ד"ר בר"ג נראית לי סבירה והגיונית במידה שהיא יחסית, היינו ללא קביעת תאריך אבסולוטי. הרעיון לקשר את מקום התחלת הכתובת (משמאל למטה) על מטבעותיו של אספסיאנוס עם מקום התחלת הכתובת על מספר מצומצם של מטבעותיו של טיטוס מסידרה זו וקביעתם של הללו כראשונים בסידרה הוא משכנע. כאן המקום להעיר, שלדעתי הונפק המטבע של טיטוס בעל דגם 'כך-שלל', שהוא עריך של 'יחידה וחצי' לעומת המטבעות הנדונים כאן, במקביל לאלה שבהם מתחילה הכתובת בצד ימין למעלה. מבחינה מתודית מקובל לשבח עריך גדול יותר של סידרה לפני עריך קטן יותר. כך נהג גם היל בקאטאלוג מטבעות ארץ-ישראל של המוזיאון הבריטי. קשה יותר לקבוע את זמן הוצאתם של מטבעותיו של טיטוס מסידרה זו בה מחזיקה הניקי את המגן על ברכה לפני הדקל. מאידך אין לי ספק כי גם מטבע זה הוטבע בימי שלטונו של אספסיאנוס קיסר.

לעניין מטבעותיו של המלך אגריפס השני אני מצדד בדעה המקובלת על ד"ר בר"ג, כי שנת 14 לשלטונו של המלך אגריפס הב' צריכה לחול בשנת 74 לספירה בקירוב. המפתח לכך הוא כמובן אותו מטבע משנת 24 לשלטונו של אגריפס הב' שבו מופיע לראשונה תוארו הנוסף של דומיטיאנוס, היינו 'גרמניקוס', תואר שהוענק לו לכל הדעות בשנת 84 לספירה. מכאן שאיני יכול לקבל את הדוגמה שהביא ד"ר משורר של מטבעות ציפורי

המתוארכות 'שנת 14' ושבהם מוזכר אספסיאנוס. מאחר שאספסיאנוס לא שלט 14 שנים, הרי שמטבעות אלה הוצאו בשנתו ה-14 של נירון קיסר, כאשר אספסיאנוס היה כאן מפקד הצבא הרומי במלחמתו נגד היהודים. שנת 14 זאת היא שנת 68 לספירה. באותה שנה טבעה גם קיסרי מטבעות בעלי התאריך 14, ואילו מספר ערים ארצישראליות אחרות טבעו באותה שנה מטבעות מתוארכים לפי מנייניהן: דאר: $131 = 67/8$ לספירה, $132 = 68/9$ לספירה; חמת-גדר: $131 = 67/8$ לספירה; אשקלון: $171 = 67/8$ לספירה.

אגריפס הב' טבע במקביל מטבעות בשם אספסיאנוס ובשם בניו של הקיסר, טיטוס דומיטיאנוס. בכך הוא חיקה את הטביעה הרומית האימפריאלית, כאמור לעיל בקשר עם מטבעות 'יודיאה קפטה' ולכן אין דבר זה צריך להפליא אותנו. אגריפס הב' קבע את עריכי מטבעותיו בתקופת שלטונו של אספסיאנוס, אך גם מאוחר יותר, לפי סדר החשיבות של בני משפחת הקיסר באותה עת. מכאן שהמטבעות הגדולים (סטרצים?) בעלי הדגם 'טיכי' הוטבעו עם דיוקנו של אספסיאנוס, המטבעות הבינוניים בעלי הדגם 'ניקי מהלכת' (אסים?) עם דיוקנו של טיטוס, ואילו את העריך הקטן (סמיס?) עם דיוקנו של דומיטיאנוס.

נכון הוא, שמטבעות ארד אימפריאליים מתגלים אך מעט בארץ, אולם אין עובדה זו מעידה על חוסר מידע בארץ על הנעשה במיטבעה הרומית. אגריפס הב' חיקה לא רק את הטביעה האימפריאלית על-ידי טביעת מטבעות בשם הקיסר ובשם שני בניו במקביל, כמקובל ברומא, אלא גם את מטבעותיו האימפריאליים של דומיטיאנוס בטביעה הדו-לשונית, שבה מופיע מזבח או האלה מוניטה, וכן קרני שפע כפולים וביניהן 'קדוקיאוס' (לפי הדוגמה של הטביעה הרומית הפרובינקיאלית בקומגנה), וכן את ה-SC הגדול (לפי הדוגמה של הטביעה הרומית הפרובינקיאלית באנטיוכיה).

כשם שהכיר אגריפס הב' יפה את הטביעה האימפריאלית כן הכירו טביעה זו, מעבר לכל ספק, גם פקידי הממשל הרומי בקיסרי, כאשר טבעו את דגם ה'ניקי מברצ'יה' על מטבעות ה'יודיאה קפטה' המקומיים וחיקו בכך את הטביעה האימפריאלית הרומית. כפי שהראה ד"ר בר"ג בהרצאתו. לדעתי טבע אגריפס הב' את רוב מטבעותיו בפניאס, אם כי קשה להוכיח זאת בעליל.

דברי סיכום

דן בר"ג

בהרצאתי ניסיתי להראות, שכל המטבעות שטבע אגריפס הב' בימי שלטונם של הקיסרים הפלאווים נטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה, ולפיכך אין להקדים את מותו לשנתו ה-35, היא שנת 96 לספירה. מדברי פרופ' א' רפפורט עולה, שאין בכתובות שנתגלו עד כה כדי להכריע בפלוגתה שבין המצדדים במניין שתחילתו בשנת 56 ובין אלה המחזיקים במניין שתחילתו בשנת 61. מר א' קינדלר העיר, בין השאר, על הקשר ההדוק והנטיה הברורה של אגריפס הב' לחקות את מטבעות אדוניו הפלאווים.

ד"ר י' משורר הדגיש בדבריו, שבין אם נעדיף את המניין שתחילתו בשנת 56 או את המניין שתחילתו בשנת 61 הקשיים לא יסולקו. לדעתי, הקשיים המתעוררים במניין של שנת 61 כמניין יחיד למטבעות שטבע אגריפס הב' בימי הפלאווים, קלים בהרבה מכל פיתרון אחר. כאשר השתמש אגריפס הב' ביותר ממניין אחד על-גבי מטבעותיו נאמר במפורש: 'שנת יא שהיא גם שנת ו''. תופעה זו ידועה רק ממטבעותיו, שנטבעו בימי נירון קיסר. האומנם ייתכן שבימי הפלאווים שימשו בעת ובעונה אחת על-גבי מטבעות אגריפס הב' שני מניינים שונים, בלי שהדבר צויין במפורש? האומנם היה על נחיני המלך לנחש, בדומה לניחושים שאנו עוסקים בהם עתה, באיזה מניין מדובר על מטבע כלשהו? אין לי כל ספק, שרק מניין אחד ויחיד שימש בכל המטבעות שנטבעו בימי הפלאווים. אחדים מהמטבעות הנ"ל מתוארכים, באופן בלתי-חלוי, על-פי שנות שלטונו של דומיטיאנוס קיסר, ובכל אותם המקרים ברור שהמניין הוא המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה, ולפיכך זהו המניין היחיד ששימש בימי הפלאווים.

ציפורי ופולמוס קיטוס?¹

יוסף גייגר

שאלת התפשטותו של המרד היהודי הגדול, בסוף ימי טריינוס, לארץ-ישראל—פולמוס קיטוס של מקורותינו²—הוא מן הפרשיות הסתומות בתולדות עמנו. לאחרונה זכינו שוב לדיונים אחדים, שתכליתם לשקול ולחזור ולהעריך את שברי המקורות ורמזיהם, המהווים את חומר-הגלם לחקר פרשה זו.³ ברי שלהוציא מקרה של תגלית מרעישת ובלתי-צפויה אין לבנות נדבך זה בקורות ישראל אלא על-ידי איסוף שקדני של אבני-בניין זעירות, אשר רק משקלן המצטבר יקבע את יציבות המבנה. ואמנם אפשר שיש בידנו להפנות שימת-לב לאבן-בניין זעירה כזאת, אשר עד עתה התעלמו ממנה החוקרים.

בידוע הוא שציפורי, אחת מבירות הגליל בתקופה הרומית, לצדה של טבריה, ואחד ממעוזי ההתקוממות שלאחר מות הורדוס, היתה לאחר דיכוי התקוממות זו עיר פרודומאית מובהקת (דבר המוסבר לפחות בחלקו על-ידי הוספה ניכרת של אוכלוסיה נכרית בה), ואף פתחה את שעריה לפני הרומאים בימי המרד הגדול.⁴ בשנת 130 לכל המאוחר הוסב שמה לדיוקיסריה,⁵ ונראה שעוד לפני שפרץ מרד בר-כוכבא נועד לה תפקיד חשוב בביצור השלטון הרומי בארץ. עדות אחת מימי טריינוס, שאף היא עולה בקנה אחד עם נטייה זו, אפשר שניתן לפרשה כקשורה בפולמוס קיטוס. כמה וכמה מטבעות של ציפורי, בעלות עריכים שונים, נושאות על פניהן את הכתובת *TPAIANOS AYTOKPATΩP EΔΩKEN*, ועל גבן את הכתובת *ΣΕΠΦΩΠΕΝΩΝ* ('טריינוס קיסר נתן'; 'של אנשי ציפורי').⁶ היל שיער, שמושא ההענקה הוא בעצם הזכות לטביעת מטבעות, אולם דעה זו

- 1 ברצוני להודות לפרופ' א' פוקס שקרא טיוטה של רשימה זו.
- 2 הניסיון לסתור דווקא את הדעה המקובלת, שלפיה קיבלה מלחמה זו את שמה מלוסיוס קוויאטוס, ולייחסה למרקיוס טורבו, תוך הכחשת עצם התפשטותה לארץ-ישראל (D. Rokeah, 'The War of Kitos: Towards the Clarification of a Philological Historical Problem', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII [1972], pp. 79 ff.) הוא מופרך מעיקרו; קשה גם להאמין שמצביא רומאי זה נתכנה במקורותינו ב-praenomen שלו.
- 3 א' אופנהיימר, 'הישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר-כוכבא', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 53 ואילך; מ"ד הך, 'האם השתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בן כוסבה?', שם, עמ' 67 ואילך; M. Pucci, 'Il movimento insurrezionale in Giudea', *Scripta Classica Israelica*, IV (1978).
- 4 E. Schürer, *Geschichte*... II, Leipzig 1907, pp. 209 ff.; A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*², Oxford 1971, p. 278.
- 5 מ' הך, 'כביש רומאי לגני-ציפורי', ידיעות, כה (תשכ"א), עמ' 175 ואילך.
- 6 G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Palestine*, London 1914, pp. XI–XIII, pp. 1–3 nos. 1–20, Pl. I, nos. 1–5.

הופרכה משנתברר שציפורי כבר טבעה מטבעות בימי נירון.⁷ ברם מעניינת יותר מטיב ההענקה היא סיבתה, שכן אין להניח שטובת-הנאה מעם הקיסר, שנראתה חשובה בעיני פרנסי העיר, ניתנה מניה-וביה ובלא סיבה של ממש. המטבעות אינן נושאות תאריך, ואין בהן שום אחיזה כרונולוגית מחוץ לקביעתן לימי טריינוס. אילו ניתן היה לייחסן בוודאות לשנתיים האחרונות של שלטונו, קל היה יותר לשער שהקיסר השפיע טובה על העיר על שום עמדתה הלואלית בתקופה שחלקי-הארץ האחרים התמרדו נגד שלטונו. ואכן יקשה לראות סיבה אחרת, לנדיבותו של קיסר עסוק במסעות-מלחמה להאיר מזיוו על עיר קטנה בפרובינציה בלתי-שקטה, מיושבת עם קשה-עורף ועוין לשלטון. כך או כך, סביר יותר שההענקה היא מימי שהותו של הקיסר במזרח, בתקופה החופפת במידה רבה לזמנו של פולמוס קיטוס. הסבר זה, כמוצק כהן, דומה שמחזק את פירושו של ג' אלון למעשה ר' אליעזר בן עזריה וארבעת הזקנים שישבו חרש בציפורי⁸ כמתייחס לזמן פולמוס קיטוס; ואולי יש בטקסט התנאי כדי לחזק את קביעת זמנן של המטבעות לאותה תקופה.

7 H. Seyrig, *Num. Chron.*⁶, X (1950), p. 284; XV (1955), pp. 157 ff. מ' נרקיס, 'אנשי ציפורי ואספסיאנוס', ידיעות, יז (תשי"ג), עמ' 108 ואילך; ג'ונס (לעיל, הערה 4), עמ' 276.

8 חוספתא, כלים ב"ב, ב: ג' אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 262; א"א אורבך, 'מיהודה לגליל', ספר זכרון ליעקב פרידמן ז"ל, ירושלים תשל"ד, עמ' 68, משאיר את שאלת זמן המעשה בתיק"ו; אופנהיימר (לעיל, הערה 3), עמ' 59, ממשיך את טיעונו של אלון; קר (לעיל, הערה 3), עמ' 70, הולך בעקבות אורבך.

הערות גיאוגראפיות-היסטוריות לתיאורה של ארץ-ישראל במפת פויטינגר¹

ישראל פינקלשטיין

לפני כשישים שנה ראה אור מחקרו רב ההיקף של מילר על מפת פויטינגר,² שבו בחן המחבר את רוב האספקטים של המפה ותיאר את כל חלקיה, הווה אומר—מרחבי האימפריה הרומית כולה וביניהם גם אזורנו. מאז נוספו ידיעות רבות על רשת הדרכים הרומיות בארץ-ישראל, ודומה שהגיעה השעה לבחון מחדש את דרך הצגתה של ארץ-ישראל במפה, תוך השוואה עם המקורות הגיאוגראפיים-היסטוריים בני הזמן.

המפה³

מפת פויטינגר (Tabula Peutingeriana), היא מפת הדרכים של האימפריה הרומית ונערכה לדעת מילר (דעה שנתקבלה על רוב החוקרים) במאה הרביעית לספירה. מילר ייחס את חיבורה לקוסמוגראף הרומי קאסטוריוס, שחי באותה מאה.⁴ המפה הועתקה במאות ה"א–י"ב, נתגלתה מחדש בראשית המאה ה"ז ונקראה על שם בעליה. לאחר גילויה הודפסו פאקסימיליות אחדות שלה שנעשו ביד, ולפיכך יש בין הפרסומים הראשונים שוני בפרטים אחדים.⁵ במפה מתוארות כל ארצות האימפריה, מבריטניה וספרד במערב ועד הודו במזרח. היא צוירה על רצועת קלף ארוכה וצרה (מידותיה: 6.82 × 0.34 מ'), שנגזרה באמצע המאה שעברה ל-11 חלקים. אין המפה מצוירת בקנה-מידה. משום כך ובגלל צורתה, אין כמעט התחשבות בגודל היחסי של

1 ראשיתו של מאמר זה בעבודה שנעשתה בשנת תשל"ד באוניברסיטת תל-אביב בהדרכת פרופ' א' עובדיה. המחבר מחזיק תודה גם לפרופ' מ' כוכבי, לד"ר י' צפריר ולד"ר ז' משל, שקראו את כתב-היד והעירו את הערותיהם החשובות.

2 K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart 1916.

3 פרטים עליה ראה אצל מילר, שם, עמ' LIII–XIII; י' שטנר, 'טבלת פויטינגר', ידיעות, ט (1942), עמ' 98–104 (ושם ביבליוגראפיה); י' אלסטר ונ' קדמון, 'טבלת פויטינגר', אטלס ישראל, 3/1.

4 ראה מילר, שם, עמ' XXVIII–XXVI. על האפשרות שהמפה נערכה במאה השנייה לספירה או שהתבססה על מקור בן אותה מאה ראה: O. Cuntz, 'Grundlage der Peutingerschen Tafel', *Hermes*, XXIX (1894), pp. 23–586; A. Alt, 'Aus der "Araba" II', *ZDPV*, LVIII (1935), p. 130. אלט רמז גם לקשר שבין מפת פויטינגר וה'גיאוגרפיה' של פתולמאיוס. הרבה מן החוקרים טוענים בדרך כלל שהמפה משקפת מציאות קדומה לזמן חיבורה.

5 הדיון כאן יתבסס על ההעתק הצבעוני של מילר, משנת 1888: K. Müller, *Weltkarte des Castorius genant die Peutingersche Tafel*, Ranensburg 1888. (כך התקסט יצא ב-1887). תוך ציון השינויים בהעתקים האחרים, על-פי מילר (לעיל, הערה 2).

הארצות המופיעות בה ובצורתן המדויקת. מאידך, המבנה המיוחד של ארץ-ישראל—הארוכה והצררה—מתאים לצורת המפה ולפיכך אין היא מעוותת כארצות ואזורים אחרים (סיני למשל). הדרכים רשומות במפה בקווים ישרים, שלאורכם מסומנים יישובים, אשר הגדולים שבהם מתוארים כשני מגדלים שביניהם קבוע שער. כל יישוב-תחנה צוין על-ידי שבירת הקו המתאר את הדרך, כעין 'זיגזג', ובין המקומות השונים נרשמו המרחקים במילין רומיים. כמו כן, תוארו במפה עצמים גיאוגרפיים כגון: רכסי הרים, נהרות, אגמים וימים. ארץ-ישראל—המופיעה בקטעים X ו-XI של המפה—מתוארת בפירוט יחסי; מ'דרומה' מצוירת הדלתא של הנילוס ומ'צפונה'—סוריה.

ארבע הנחות יסוד חייבות להקדים כל דיון גיאוגרפי-היסטורי המתייחס לתוכן המפה ומידת דיוקה: א. כיוון שמדובר במפת דרכים של האימפריה הרומית כולה, נמנע היה ממחברה להכיר באופן ישיר את כל האזורים שתוארו בה. את ידיעותיו שאב ללא ספק מחיבורים גיאוגרפיים והיסטוריים שונים, אשר היו מונחים לפניו בשעה שערך את המפה.

ב. כיוון שהמפה אינה מצוירת בקנה-מידה, אין להתייחס אליה כאל מפה מדויקת, ואין לחפש בה פרופורציות נכונות בין אזורים שונים, או דיוקים טופוגרפיים.

ג. עקב היותה מפת הדרכים של האימפריה הרומית כולה, מובאים בה בדרך כלל רק היישובים החשובים והדרכים הראשיות.

ד. המפה הועתקה בימי הביניים וקרוב לוודאי שתוך כדי העתקה נשמטו ממנה, או שובשו בה פרטים אלה או אחרים.

בדרך כלל אין העיון במפה מעמיד קשיים לפני מי שמצוי בתמונה היישובית של ארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת, שכן נמנים בה היישובים העיקריים והדרכים העיקריות שהיו קיימים אז בארץ. אך אין אנו מבקשים להקדיש מאמר זה לחיאורה של הארץ ככלל, אלא לציין עניינים קשים אחדים, הנוגדים את מה שמצפים היינו למצוא במפה מן המאה הרביעית.

בחלקם אלה שיבושים של מרחקים בין יישובים לאורך הדרכים. את אלה נראה שאפשר לתרץ בקלות יחסית כטעויות של מעתיקי המפה בימי הביניים. רבי משמעות יותר הם קשיים, או קשיים לכאורה, שיש במהלכן של דרכים אחדות ובצורה ובכתיב של כמה משמות היישובים בארץ. קבוצה שלמה של שמות אינה הולמת כלל את המציאות הארץ-ישראלית במאה הרביעית, שבה כפי המקובל נתחברה המפה. לשני העניינים מבקשים אנו לכוון את דיוננו.

שמות אנאכרוניסטיים במפת פליטינגר

בין המקומות המופיעים במפה יש לתת את הדעת בעיקר על אותן ערים, ששמותיהן עברו שינויים במרוצת התקופה הרומית. לאחדות מערי ארץ-ישראל החשובות ביותר הוענקו בתקופה הרומית המאוחרת זכויות עירוניות מלאות ובעקבות זאת שונו שמותיהן. מעניין, כי במפת פליטינגר הן מופיעות בשמן ה'קדום', למרות העובדה שהיא נערכה זמן רב לאחר שהוסבו השמות. מן הראוי לפרט מקרים אלה אחד לאחד.

ב י ת ג ו ב ר י ן . כשעלה יישוב זה לגדולה ונתייסד כעיר בימי הקיסר ספטימיוס סוורוס (שנת 200 לספירה) הוסב שם המקום לאלבטרופוליס.⁶ לאחר תאריך זה מופיעה העיר במקורות ההיסטוריים

6 מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 112.

בשמה החדש.⁷ מפת פויטינגר היא המקור היחיד (פרט למקורות היהודיים), שבו נזכרת העיר בשמה ה'קדום' גם לאחר הסבתו. כאן רשום השם בצורה Betogabri. בדיוק באותה צורה, Βαιτογαβρι⁸, מופיע שם העיר ברשימתו של הגיאוגראף קלאודיוס פתולמאיוס מאלכסנדריה, מאמצע המאה השנייה לספירה.

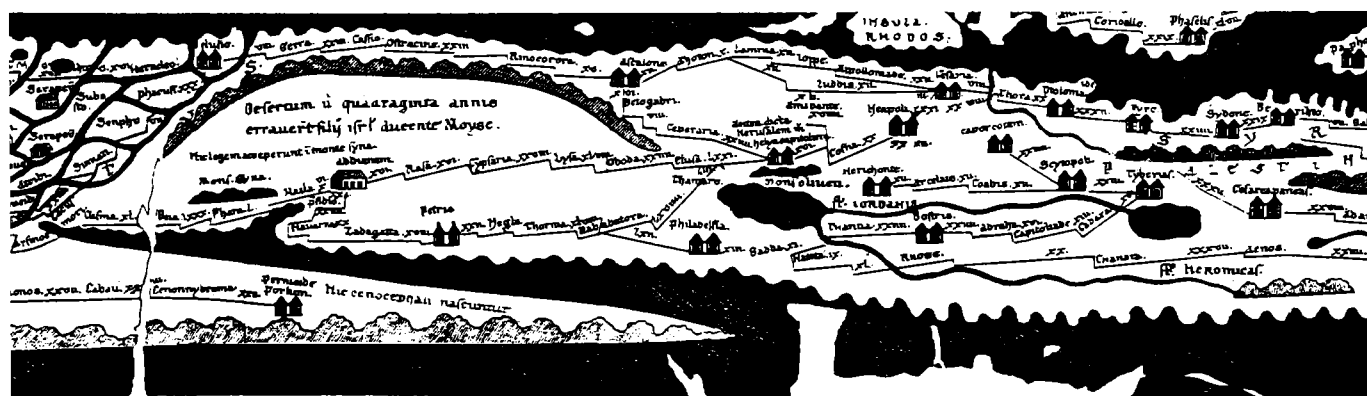
א מ א ו ס . שמה של עיר זו הוסב לניקופוליס בשנת 221⁹ בימי הקיסר אלגבלוס. לאחר תאריך זה נזכרת העיר ברוב המקורות הלא-יהודיים בשמה החדש.¹⁰ כך, בין היתר, בתיאורו של הנוסע מבורדו ואצל אבסביוס, שניהם בני המאה הרביעית לספירה, שבה נערכה לפי המקובל גם מפת פויטינגר. אולם במפה נזכרת העיר בשמה ה'קדום': Amavante.

ל ו ד . גם לה העניק הקיסר ספטימיוס סוורוס מעמד של עיר ושמה הוסב לדיוספוליס,¹¹ אך במקרה זה לא חדל גם השם הישן מלשמש, ושני השמות, הקדום והחדש מופיעים לאחר מכן לסירוגין במקורות ההיסטוריים.¹² מכל מקום, במפת פויטינגר מופיעה גם לוד בשמה הישן: Luddis.

כ פ ר ע ו ת נ א י . על הדרך מקיסריה לבית-שאן מסומן במפת פויטינגר מקום בשם Caporcotani, שאותו יש לזהות ללא ספק עם כפר עותנאי הנזכר במקורות היהודיים. מקומו בלג'ין, צומת הדרכים החשוב שבמערבו של עמק יזרעאל. לאחר מרד בר-כוכבא הוצב כאן הלג'ין ה-VI 'הברזל', ועל שמו נקרא המקום לג'י. בשם זה הוא מופיע פעמים אחדות באונומאסטיקון לאבסביוס. החל מסוף המאה השלישית לספירה נודע המקום גם בשם מאכסימיאנופוליס, לכבוד הקיסר מאכסימיאנוס, שותפו לשלטון של דיוקלטיאנוס. בצורה זו הוא נזכר אצל הנוסע מבורדו ובמקורות מן החקופה הביזנטית.¹³ גם כאן תמוהה ביותר הזכרת שם המקום במפת פויטינגר בצורתו הקדומה ביותר, בשעה שבמאה הרביעית כבר משמשים כפי שראינו, שני השמות האחרים מזה זמן רב. מעניין, כי גם במקרה זה רשום המקום אצל פתולמאיוס בצורה הדומה לצורה שבה נכתב במפת פויטינגר: Kanapχotvei.¹⁴ אלה הם שני המקרים היחידים (במקורות הלא-יהודיים) שבהם נזכר המקום בשם זה.

פ נ י א ס — ק י ס ר י ה פ י ל פ י . בימיו של הורדוס פיליפוס נקראה עיר זו בשם קיסריה, או קיסריה של פיליפוס ובימי אגריפס השני ניתן לה השם נירוניה, לכבודו של נירון קיסר. בתקופה

- 7 ראה: P. Thomsen, *Loca Sancta*, Leipzig 1907, p. 59.
- 8 16, 6, V, Leipzig 1843–1845, (ed. Nobbe), *Claudii Ptolemaei Geographia* (להלן: פתולמאיוס). מהדורת צילום: Hildesheim 1966.
- 9 אבי-יונה, שם, עמ' 105.
- 10 ראה: תומסן, שם, עמ' 21.
- 11 אבי-יונה, שם, עמ' 106.
- 12 אצל הנוסע מבורדו מופיעה העיר בשם Lydda. ראה: *Itinerarium Burdigalense*, *Corpus Christianorum*, Series Latina (=CCSL), CLXXV, E. Klostermann, *Eusebius, das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1904, 8, 14:24, 4 et pass.
- 13 על זיהוי המקום, הופעותיו במקורות וגלגולי שמו ראה: אבי-יונה, שם, עמ' 145; תומסן, שם, עמ' 77, 87.
- 14 M. Avi-Yonah, 'Gazetteer of Roman Palestine', *Qedem*, V (1976), p. 74.

ארץ-ישראל במפת פויטינגר

הביזאנטית שוב קוראים לה אבסכיוס והירונימוס בשם פניאס, והאחרון אף כותב: 'כיום פניאס, זו אשר נקראה פעם קיסריה פיליפי'.¹⁵ כלומר, במאה הרביעית, שבה נערכה, לפי המקובל, מפת פויטינגר, שבו וכינו את המקום בשמו הראשון, ההלניסטי. והנה, במפה עצמה מופיע שם העיר בצורה המעניינת קיסריה-פניאס: *Cesareapaneas*, שהוא שילוב של שני השמות—זה שמימי בית הורדוס, עם השם הישן. המקור היחיד האחר שבו נזכר המקום בשם יוצא דופן זה הוא שוב קלאודיוס פתולמאיוס: *Καίσαρεια Πανίας*.¹⁶

הדמיון הרב בצורת השמות וכתיבתם בין מפת פויטינגר לספרו של פתולמאיוס מלמדת כי לפחות באשר לארץ-ישראל, היה האחרון החשוב במקורות שעמדו לפני עורך המפה. ספר זה 'מורה הדרך לגיאוגרפיה' שנכתב על ידי קלאודיוס פתולמאיוס מאלכסנדריה באמצע המאה השנייה לספירה, קנה לו מעמד אוטוריטיבי בעולם העתיק ושימש אבן יסוד לגיאוגרפיה ולכרטוגרפיה של העולם במשך מאות שנים. חיבור זה מכיל שמות של יותר מ-8000 מקומות בארצות העולם העתיק, וליד כל אחד מהם ציון מקומו במעלות אורך ורוחב. הספר שימש כנראה כמדריך לציור מפות ואפשר שמפה כזו היתה מצורפת אליו, אלא שלא נשתמרה. כיום מצויות בידינו רק מפות שהוכנו על-פי הספר בימי הביניים.

היקפו הרחב ומידת פירוטו הפכו את חיבורו של פתולמאיוס למקור שימושי ראשון במעלה, שמחבר מפת פויטינגר לא היסס לשאוב ממנו, בלי שהעמיק לבדוק אם אין הוא חוטא באנכרוניזמים. עם זאת אין פתולמאיוס נשאר מקור יחיד, אלא אחד מבין כמה. השלד העיקרי של תיאורי המפה, מהלך הדרכים בה ומרחקי התחנות בארץ ומחוץ לה נבנה, כפי שהראו היטב חוקרי המפה הראשונים, על-פי ספרי האיטנרריה (מדריכי-הדרכים) שנפוצו בעולם הרומאי, כגון ה-*Itinerarium Antonini*.

¹⁵ Hieron., Ezech., 27, 29; Jes., 42, 1; Matth., 16, 13. על פניאס-קיסריה-פיליפי במקורות ראה: אבי-יונה (לעיל), הערה 6, עמ' 150; תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 75; אבי-יונה, גאוסטר (לעיל, הערה 13), עמ' 44–45.

¹⁶ פתולמאיוס, 21, 15, V.

Augusti, כנראה מראשית המאה השלישית לספירה וה-Itinerarium Burdigalense מן השליש הראשון של המאה הרביעית לספירה.¹⁷ הוכחה נוספת לאי-עדכון של עורך המפה, באשר למצב היישובים בארץ-ישראל בזמנו, היא הזכרת העיר דור. במאה הרביעית ובראשית המאה החמישית היתה דור, כפי שמעידים אבסכיוס והיררנימוס חרבה.¹⁸

שיבושים בתיאורי דרכים

עניין אחר הדורש ביאור, או תיקון, הם שיבושים המופיעים בתיאור הדרכים על גבי המפה. במקרה זה הדיון קשה ביותר, כיוון שהיו דרכים שונות וביניהם חיבורים מרובים ואילו מחבר המפה חייב היה להעדיף רק את מה שנראה בעיניו כדרכים הראשיות ביותר. למרות זאת אפשר, כמדומה, לשחזר במקרים אחדים את כוונתו המקורית של מחבר המפה ומה גרם לשיבוש. לפחות במקרה אחד אפשר, כמדומה, להוכיח שהגורם לשיבוש היתה תלותו המרובה של מחבר המפה בספרו (ובמפות?) של פתולמאיוס. בתיאור הדרך מעבדת לאילת מביא מחבר מפת פויטינגר שלוש תחנות: (ג)רסה, ליסה וגיפסאריה. תחנות אלו אינן נזכרות בשום מקור אחר בן זמנה של מפת פויטינגר או המאוחר לו. לעומת זאת הן נזכרות (יחד עם תחנות אחרות) אצל פתולמאיוס, שהוא עצמו, כפי שהראה משל במאמר מיוחד הסתמך על מקור נכטי קדום לימיו.¹⁹ באותו מקור נזכרו התחנות, לדעת משל, כחלק מן הדרך הגבטית, שהולכה מדרום עבר הירדן (לא דרך אילת), דרך מישורי סיני הצפוניים-המזרחיים אל רינוקורורה (אל-עריש). מחבר מפת פויטינגר נטל אינפורמציה זו לצורך תיאור הדרך שהולכה מעבדת, שאכן היתה קיימת בימיו, לאילת, הבסיס המפורסם של הלגיון הרומאי העשירי. במקרים אחרים השיבושים נגרמו קרוב לוודאי, בגלל אבדן נתונים, או שימוש בלתי מדויק באינפורמציה שנלקחה מן המקורות, מבלי שנוכל להצביע על מקור יחיד וכולל. להלן נבחן שלושה מקרים כאלה: הדרך קליסמה-אילת, הדרך ירושלים-עבר-הירדן והדרך גופנה-מישור החוף.

ה ד ר כ ק ל י ס מ ה - א י ל ת . התבוננות בתיאור הדרך קליסמה (סואץ של ימינו)-אילת (עקבה) מעלה בעיה קשה: הרקע הגיאוגרפי והנתונים ההיסטוריים מלמדים ללא ספק כי הדרך הזו עברה בקו הקצר ביותר האפשרי החוצה את חצי-האי סיני לרוחבו, ממערב למזרח. ואכן, סכום המרחקים המופיעים במפה בין קליסמה לאילת כ-170 מילין, מתאים היטב למרחק שבין סואץ ועקבה בתוואי הדרך-אל-חג'.²⁰ מאידך, הופעתה של תחנה בשם Phara על הדרך וסימונו של הר סיני בסמוך לה,

17 O. Cuntz, *Itineraria Romana*, I, Leipzig 1929

18 קלוטרמן, שם, עמ' 78 שורה 8; עמ' 79 שורה 8 (מס' 376 בהוצאת מלמד).

19 ז' משל, 'דרכי הנגב לפי תאורו של פתולמאיוס ומפת פויטינגר', בתוך: 'אהרונ' (עורך), חפירות ומחקרים, תל-אביב 1973, עמ' 205-209.

20 כ-265 ק"מ, שהם כ-175 מילין.

מטעה לחשוב שהכוונה היא לדרך אשר עוברת בדרום סיני והמחברת את ראשי שני מפרצי ים-סוף.²¹

פארה, או פאראן, נזכרת רבות במקורות שמן התקופה הרומית-ביזאנטית,²² וזיהויה עם נווה פיראן בוואדי פיראן בדרום חצי-האי אינו מוטל בספק. שרידי העיר ששגשגה בתקופת הפריחה של נזירות סיני וחורבות כנסיותיה, מצויים בתל מח'רד אשר במרכז הנווה.²³ קשה להניח, כי היו בסיני שני מקומות בשם דומה, האחד פאראן בדרום חצי-האי והשני פארה על הדרך קליסמה-אילת מה גם שפאראן הנוצרית נזכרת גם בצורת 'פארה' אצל תאודוסיוס ובאיטינרריוס של אנטונינוס מפלקנטיה.²⁴

מכל האמור לעיל עולה, כי במפת פויטינגר נפל שיבוש מעניין: עורך המפה ידע בוודאי על קיום דרך חשובה מקליסמה לאילה אשר חצתה את חצי-האי סיני לרוחבו וכן היו בידי נתונים על תחנות לאורכה והמרחקים ביניהן. בנוסף לכך ידע גם על קיום יישוב בשם פארה בסיני, אך כנראה לא הכיר את מקומו המדויק. משום כך ערבב בזמן חיבור המפה את הנתונים השונים שהיו בידי; הקו המתאר את תוואי מהלכה של הדרך, סימון התחנות והמרחקים שביניהן מתיישבים היטב עם הנתוב הישר מקליסמה לאילה (דרך א-נח'ל ות'מד של ימינו). על קו זה, במקומה של אחת התחנות ששמה אולי לא היה ידוע לו²⁵ הכניס בטעות את 'פארה' של דרום סיני.²⁶

הדרך ירושלים-עבר-הירדן. נראה, כי ניתן לעקוב אחרי תולדותיו של שיבוש דומה נוסף בדרום ארץ-ישראל — בדרך ירושלים-תמרו-רפפתורה. הקו המתאר אותה מסתעף במפה מהדרך ירושלים-חלוצה, עובר תחנה בשם תמרו ומתחבר אל דרך עבר-הירדן, סמוך למקום בשם רפפתורה (Rababatora). את תמרו, שהיא ללא ספק תמרה של המקורות הרומיים-ביזאנטיים, יש לזהות כפי הנראה עם עין חצבה אשר בערבה.²⁷ המרחק במפה ממנה עד החיבור לכביש עבר-הירדן—68 מילין, מתאים בדיוק, כפי שהראה אהרונ, למרחק שבין חצבה לא-רבה²⁸ שבעבר-הירדן מצפון לכרך.²⁹ את השם רפפתורה פירש אלט (ובעקבותיו אהרונ) כשילוב של שני שמות Raba (א-רבה) ו-Bethoro (א-לג'ון, כ-13 ק"מ מדרום-מזרח לא-רבה).²⁹ יש לשער, כי כוונת מחבר המפה היתה לתאר את הדרך הראשית מירושלים לאילת, שהתחברה בדרומה אל ה-Via Traiana Nova של עבר-הירדן. אך כאן מתעוררת בעיה: קשה להניח, כי העולה

21 על בעיה זו ראה: E. Sachsse, 'Die römische Strasse durch die Sinaihalbinsel nach der Peutingerschen Tafel', *ZDPV*, LI (1928), pp. 265-268. שם מוזהה 'פארה' עם א-נחל שבמרכז סיני.

22 פתולמאיוס מזכיר את תחום הפרניטים בין שלושת אזורים שבטי המדבר שבדרום ומקום בשם פאראן בגבול הפרובינציה ערביה פטריאה. פאראן מופיעה רבות בספרות הקשורה בנזירות סיני. על כך ראה בפירוט: H. Skrobucha, *Sinai*, London 1966.

23 ראה: י' צפירי, 'נזירים ומנזרים בדרום סיני', קדמוניות, ט (תש"ל), עמ' 9-10.
24 'Theodosii', *CCSL*, CLXXV, p. 148, l. 7; 'Antonini Placentini Itinerarium', *CCSL*, CLXXV, p. 185, l. 22.

25 לפי המרחקים במפה יש לזהות את מקומה של תחנה זו בת'מד.
26 לא נגענו כאן בציון הר-סיני ליד 'פארה', שהוא ללא ספק תוספת נוצרית מאוחרת.

27 ראה י' אהרונ (לעיל, הערה 4), עמ' 129-130, ושם גם ביבליוגרפיה.

28 שם, עמ' 131.

29 אלט (לעיל, הערה 4), עמ' 33; אהרונ, שם.

מתמרה אל במת הרי-אדום כדי ללכת דרומה לאילת יעפיל אל רבפתורה המצויה במרחק רב לצפון-מזרח! נראה כי הדרך מתמרה לאילת חצתה את הערבה מזרחה אל א-טלח (טולוחה של המקורות הרומיים-ביזאנטיים), עלתה דרך נקב דחל אל סביבת בצרה ושם התחברה אל ה-Via Traiana Nova. זהו נתיב העלייה הקצר והנוח ביותר. מכאן, שהחיבור אל דרך עבר-הירדן צריך היה להיעשות בין התחנות Negla ו-Thornia ולא ליד רבפתורה, כפי שמסומן במפה.³⁰ לאור האמור לעיל נראה לנו, כי גם במקרה זה יש במפת פויטינגר אי בהירות: עד תמרה מביע הקו את הדרך הראשית ירושלים-אילת,³¹ בעוד שממנה בכיוון מזרח מציין הקו, והמרחק המופיע לידו, דרך משנית בחשיבותה, אשר חיברה את צפון הערבה עם איזור כרך-ארבה, למרות שמן הראוי היה כי יסומן המשכה של הדרך הראשית לאילת. נראה כי גם את ה'טעות' הזאת ניתן להסביר על-ידי ההנחה שעורך המפה לא הכיר את האיזור, ולכן חיבר את תמרה עם עבר-הירדן בתוואי צפוני, שחשיבותו מקומית בלבד, אף-על-פי שהתכוון בוודאי לציין את הדרך הראשית החשובה.

הדרך גופנה-מישור החוף. סימון הדרך הזו במפת פויטינגר הוא כדלהלן: ראשיתה בגופנה, שם היא מסתעפת מדרך גב ההר. במהלכה היא עוברת מקום בשם Amavante—הלא היא העיר אמאוס, ובקצה המערבי שלה מתחברת הדרך עם דרך מישור החוף 'הפנימית',³² מצפון לעיר לוד. גם כאן עומדת לפנינו קודם כל בעיית זיהוי הקו המופיע במפה. שלוש דרכים חשובות קשרו בתקופה הרומית את איזור ירושלים עם מישור החוף בסביבות לוד ואלה הן: ירושלים-אמאוס-לוד; ירושלים-בית-חורון-לוד; גופנה-תמנה-אנטיפטריס.³³ סימונה של אמאוס באמצע הקו והמרחקים שצוינו לידו, 19 מילין עד אמאוס ו-12 מילין מאמאוס ללוד, מתאימים ללא ספק למהלך הדרך ירושלים-אמאוס-לוד.³⁴ מאידך, נתונים אחרים במפה שוללים לדעתנו את אפשרות הזיהוי הזאת: הדרך לאמאוס וללוד יצאה מירושלים ישירות מערבה והגיעה אל העיר לוד עצמה, בעוד שבחינת התוואי המתואר במפה מעלה כי הקו מסתעף מערבה בגופנה—הרחק צפונה מירושלים ומתחבר אל דרך מישור החוף 'הפנימית' מצפון ללוד.³⁵ והנה, שני

30 רותנברג מזהה את תמרה עם עין תמר, את רבפתורה עם קצה הדרך העולה מא-טלח אל במת עבר-הירדן ואת הקו המסומן במפה עם הדרך היורדת מחברון אל מצד זוהר והאיזור שמדרום לים-המלח. ראה ב' רותנברג, צפונות נגב, רמת גן 1967, עמ' 162-164. זיהויים אלה אינם נראים לנו, אין הם פותרים את בעיית הופעתה של הדרך במפה ואף מעלים קשיים אחרים.

31 בקטע זה הובילה הדרך מחברון דרומה, ירדה דרך מעלה דרגות, חצתה את בקעת-ערד אל ממפסיס (כורנוב) וירדה דרך מעלה עקבים הרומי לחצבה.

32 כך תכונה להלן הדרך יבנה-לוד-קיסריה.

33 אבי-יונה (לעיל, הערה 6), עמ' 86-87.

34 הנוסע מבורדו עבר בדרך זו בדרכו חזרה מירושלים. ראה הערה 12 לעיל, שם, עמ' 600, 1-3. וגם אבסכיוס מתייחס אליה פעמים אחדות: ראה קלוסטרמן (לעיל, הערה 12), עמ' 48, 10; 48, 23; 114, 24; הרצאת מלמד, מס' 217, 223, 596.

35 מילר התעלם מקשיים אלה וזיהה את הקו שבמפה עם הדרך ירושלים-אמאוס-לוד. מילר (לעיל, הערה 2), עמ' 811-812, 835. אנשי 'סקר ארץ-ישראל המערבית' אמנם זיהו את הקו עם הדרך גופנה-אנטיפטריס, אך התעלמו מבעיית הופעתה של אמאוס. ראה: C.R. Conder & H.H. Kitchen, *The Survey of Western Palestine*, II, London 1882, pp. 300-301. קשיים דומים ניצבים גם בפני המנסה לזהות את הקו שבמפה עם הדרך ירושלים-בית-חורון-לוד.

נתונים אחרונים אלה—מקומות החיבור של דרך הרוחב הנדונה עם דרכי האורך בהר ובמישור—מתאימים היטב למהלך הדרך גופנה-תמנה-אנטיפטריס. לפנינו אפוא נתונים סותרים: הקו המתואר במפה מתאים לדרך גופנה-אנטיפטריס, בעוד שהופעת אמאוס במרכזו והמרחקים הקשורים בה, מתאימים לדרך ירושלים-אמאוס-לוד!

נראה, שלפנינו דוגמה נוספת של ערבוב הנתונים של שתי דרכים שונות שהיו לפני עורך המפה: הלה ידע בוודאי שקיימות מספר דרכים שירדו מירושלים וסביבתה מערבה, אולם סימן במפה רק אחת מהן (אולי מחוסר מקום). אך, הואיל ולא הכיר את האיזור, גרם לשיבוש: הקו במפה מציין את הדרך גופנה-תמנה-אנטיפטריס, אך עליו, במקום שבו יש סימון של 'תחנה' שהיתה צריכה בוודאי לייצג את העיר החשובה תמנה,³⁶ רשם העורך בטעות את השם אמאונטה (אמאוס). עיר זו, והמרחקים הקשורים בה, שייכים כאמור לדרך אחרת, דרומית יותר, שעברה גם היא בין ירושלים למישור החוף.

פרטים שנשמטו מן המפה

נראה שהשיבושים כפי שציינו למעלה, שמקורם בהשמטת פרטים, נגרמו בעיקר כתוצאה מטעויות מעתיקים, אם בתקופת הכנת המפה, אם בימי הביניים.

דוגמה להשמטת קו המייצג דרך קשורה בעיר ניאפולי(ס) (שכס). מתחת לסימון העיר³⁷ רשום מספר המציין ללא ספק מרחק (32 מילין). אך הואיל ובאף אחד מן ההעתקים לא מופיע קו הדרך שעליו היה בוודאי מסומן המספר, קשה לזהות את העיר שאליה הוא מכון. למעשה, עשוי המרחק הנדון להתייחס לדרך שכס-בית-שאן, או לאחת מן הדרכים אשר ירדו משכס אל בקעת-הירדן באיזור פצאליס.³⁸ נראה, כי צורת הופעתו של המספר במפה מרמזת לאפשרות השנייה.³⁹ זאת כיוון שיש רווח בין הספרות: XX XII. במקום אחר במפה—בקטע הדרך בין קיסריה לכפר-עותנאי—יש רווח דומה המציין את המרחק בין שתי הערים, אך במקרה זה הסיבה ברורה—קו הדרך חוצה את המספר והוא שגרם לחלוקת המספר לשתי קבוצות של ספרות. הדעת נותנת שאף כאן נחצה המספר כדי להשאיר מקום לקו הדרך, אלא שהמעתיק שכח לציין על גבי הקלף. אם שחזור זה נכון, אין ספק שכיוון הדרך שנשמטה היה כלפי מטה—כלומר מזרחה.

36 על תמנה במקורות ראה תומסן (לעיל, הערה 9), עמ' 67; אביריונה (לעיל, הערה 13), עמ' 100.

37 בחלק מן ההערות שקדמו להעתקת מילר אין פרט זה מצוין. ראה מילר (לעיל, הערה 2), עמ' 831 הערה 1.

38 על הדרכים משכס לפצאליס ראה צ' אילן וע' דמתי, 'דרכים עתיקות במדבר שומרון', שנתון מחיאן הארץ, 5-1974, עמ' 43-52. עיון במקורות ההיסטוריים (האנומאסטיקון לאבסביוס, ותיאורי המסעות של הנוסע מבורדו ושל אנטונינוס) ומהלך הדרכים בשטח מלמדים, כי המרחק משכס לבית-שאן היה כ-29 מילין, וליריחו דרך פצאליס 33-34 מילין. בהתחשב בטעות אפשרית של כמה מילין לכאן או לכאן, מקורב למעשה המספר המופיע במפה לשני המרחקים.

39 תומסן ומילר שיערו שהמספר שבמפה מציין את המרחק משכס ליריחו. ראה מילר (לעיל, הערה 2), עמ' 834; תומסן (לעיל, הערה 9), עמ' 93. הניסיון לזהות את הקו שנשמט מן המפה עם הדרך משכס ליריחו נתקל בקושי: המספר הרשום במפה, 32 מילין, מקורב אמנם למרחק בין שכס ליריחו אך כיוון שהדרך יורדת אל פצאליס ולא ישירות אל יריחו, אפשר היה לצפות שיצוין המרחק רק עד מקום 'החיבור' לדרך בקעת-הירדן (בפצאליס), כ-21-22 מילין בלבד. מאידך, גם דרך בקעת-הירדן משובשת במפה ופצאליס עצמה אינה נזכרת כלל.

לעתים נשמטו שמות מקומות מן המפה, אף-על-פי שאיתורם על גבי הדרך מופיע. הדוגמה הטובה ביותר לעניין זה עולה מניחוח הפרטים המופיעים על קו דרך החוף 'הפנימית'. מצפון לעיר לוד מופיע ציון מרחק של 12 מילין והקו נמשך ללא תחנות נוספות ישירות עד קיסריה. ברור כי המרחק בין לוד וקיסריה איננו 12 מילין. מאידך גיסא, מתאים המספר הזה למרחק בין לוד ואנטיפטריס.⁴⁰ נראה אם כן, ששמה של העיר אנטיפטריס וסימונה על קו הדרך נשמטו מן המפה, אך המספר המציין את המרחק ממנה אל לוד—12 מילין—שרד. באנטיפטריס היה, כידוע, מקום המפגש של הדרך שבאה מגופנה עם דרך החוף 'הפנימית', לפיכך ייתכן, כי בכמה מקומות, שבהם היה חיבור של שני קווי דרכים, נשמטו פרטים מן המפה. תחנות חשובות אחרות, לידן היו הסתעפויות דרכים ראשיות, אשר שמן או סימון אינו מופיע על גבי המפה הן חברון⁴¹ ויבנה.⁴² אך קשה לדעת אם יש להאשים כאן את המעתיקים המאוחרים, או שהמחבר עצמו השמיטן מחמת אי ידע, או רצון לצמצם.

העובדה כי כמה ערים בארץ-ישראל מופיעות במפה בשמן הקדום מלמדת, שלגבי אזורנו השתמש עורך המפה במקור שאינו מאוחר למאה השנייה לספירה, והוא, כנראה, רשימתו (ומפתו?) של פתולמאיוס. השפעתו של פתולמאיוס ניכרת בצורת כתיב שמות המקומות ובתיאור הדרך עבדת-אילת. אשר לשאר השיבושים בתוואי הדרכים—לדעתנו אין להסבירם בהסתמכות העורך על מקור קדום, אלא פשוט בערבוב נתונים, כלומר טעויות עריכה בזמן הכנת המפה. ואחרון-אחרון, השמטת נתונים מן המפה באה, כנראה, כתוצאה מטעויות של מעתיקים.

- 40 בתיאור המסע של הנוסע מבורדו המרחק בין שתי הערים הוא 10 מילין. ראה שם (לעיל, הערה 12), עמ' 600, שורות 3-4. לדעת תומסן המרחק ביניהן 11 מילין. ראה: P. Thomsen, 'Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina', *ZDPV*, XL (1917), p. 20. המרחק בשטח הוא כ-11-12 מילין.
- 41 אבי-יונה (לעיל, הערה 8), עמ' 84; מ' אבי-יונה, מפת ארץ-ישראל בימי הבית השני המשנה והתלמוד, תל-אביב 1965; י' רול, 'כבישים רומיים בארץ-ישראל', התקופה הרומית בארץ-ישראל, לקט הרצאות ומאמרים, תשל"ג, עמ' 236. מילר סימן את הסתעפות שתי הדרכים בחלוצה. ראה שם, עמ' 811-812, וכמו כן שאין לקבל זאת. אהרוני קובע אותה (לפי המרחק במפה אל תמרה), בחיריב'ת תתריט שמדרום לדהריה. ראה אהרוני (לעיל, הערה 4), עמ' 131-132. דביר, המסתמך גם הוא על אותו מרחק (53 מילין), קובע את מקום ההסתעפות בחיריב'ת לוציפר שמדרום-מזרח לכפר סמוע. ראה א' דביר, 'דרכים בהר-חברון', הר-חברון — לקט מאמרים, תל-אביב תש"ל, עמ' 121-122. נראה, כי במקרה זה עדיף שיקול המסתמך על מהלך הדרכים בשטח מהסתמכות יתר על המרחק המופיע במפה.
- 42 נראה שגם סימונה של יבנה כ'תנתה' בדרך החוף נשמט בצורה דומה. בעיר זו היה חיבור דרך החוף עם דרך מישור החוף 'הפנימית'.

בתי־מדרשות בארץ־ישראל בראשית תקופת האמוראים*

אהרן אופנהיימר

התופעה הבולטת בתולדותיהם של מוסדות ההנהגה בארץ־ישראל במעבר מתקופת התנאים לתקופת האמוראים, או לשון אחר: מאז ימיו של רבי יהודה הנשיא ואילך, היא ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין.¹ מאותה עת מהווה הנשיאות את השלטון המדיני־חילוני, בעוד שהסנהדרין נושאת בעול ההנהגה הרוחנית־דתית. הפרדה זו מזכירה במקצת את ההפרדה שהתגבשה באותה תקופה בבבל, בין שלטון ראשי הגולה ובין ההנהגה הרוחנית של הישיבות. התופעה של הפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין הצטיינה בהיבטים רבים, שאחד מהם הוא עליית כוחם של בתי־המדרש המקומיים. עצם קיומם של מרכזי הוראה מקומיים, במעבר לתקופתם של אמוראי ארץ־ישראל, לצדם של הנשיאות והסנהדרין, אין בו משום תופעה חדשה, והוא ידוע לנו כבר בדור יבנה. המקורות המתייחסים לתקופת יבנה מזכירים בתי־דין—שהם גם בתי־מדרשות—ובניהם יש לציין במיוחד את הברייטא הבאה:

ת"ר צדק צדק תרדף הלך אחר חכמים לישיבה, אחר ר' אליעזר ללוד, אחר רבן יוחנן בן זכאי לברור חיל, אחר רבי יהושע לפקיעין, אחר רבן גמליאל ליבנא, אחר רבי עקיבא לבני ברק, אחר רבי מתיא לרומי, אחר רבי חנניא בן תרדיון לסיכני וכו'.²

אולם ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין הובילה לעצמאות־יתר של בתי־המדרשות שמחוץ למרכז. המהפך בולט במיוחד לאור המדיניות הריכוזית שנקט רבי יהודה הנשיא, שנתגלתה בריכוז הסמיכה בידי, בקביעה שכל מי שלא נסמך אסור לו להורות הלכה למעשה, והגבלתה של חירות ההוראה העיונית על־ידי התקנה 'שלא ישנו לתלמידים בשוק'.³ דווקא כיצורה של הנשיאות בידי רבי יהודה הנשיא בתחום זה, כמו גם בתחומים אחרים, הביא למעין 'שבירת הכלים', גרם להפרדה הנזכרת בין הנשיאות ובין הסנהדרין שהיו עד ימיו שני אברים של מוסד אחד והולך לביזור, שמצא

* עיקרי הדברים הושמעו בהרצאה במסגרת הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, שנערך בירושלים במנחם־אב תשל"ז.

1 לגבי תופעה זו ראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל־אביב תשכ"א,² עמ' 148–151; ה"ל, 'אילן דמתמנין בכסף—תולדות רשויות־הדינים בארץ־ישראל בתקופה התלמודית', מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל־אביב תשי"ח, עמ' 15–57, וביבליוגרפיה שם.

2 בבלי, סנהדרין לב ע"ב.

3 על ריכוז הסמיכה בידי רבי יהודה הנשיא ראה, למשל: ירושלמי, סנהדרין א, יט ע"א. והשווה גם בבלי, סנהדרין ה ע"א, וכן ירושלמי, תעניות ד, סח ע"א. על האיסור להורות הלכה למעשה, החל על תלמיד שלא נסמך, ראה: ירושלמי, שביעית ו, לו ע"ב–ע"ג; בבלי, סנהדרין ה ע"ב. על הגבלת חירות ההוראה העיונית, ראה: בבלי, מועד־קטן טז ע"א–ע"ב.

את ביטויי בעליית מעמדם של בתי־המדרשות המקומיים, מעבר להשפעה שהיתה להם בימים שקדמו לרבי יהודה הנשיא.

הביטוי הבולט ביותר לעליית כוחם של בתי־המדרשות המקומיים מצוי במינוח המציין קבוצות של חכמים המתייחסים אליהם, ואשר הלכות וסוגיות, ולעתים אף תקנות, נאמרו משמם, כגון 'זקני הדרום', 'רבנן דקיסרין', 'רבנן דנוה', 'אילין דבי רבי ינאי'—מינוח המבטא כמובן את כוחם ועצמאותם של אותם בתי־מדרשות כלפי המרכז.

בראשיתה של תקופת האמוראים מתגבשת לראשונה מאז מרד בר־כוכבא התארגנות של חכמי הדרום, שהתמקדה סביב בית־המדרש בלוד. מרכז ההוראה בלוד ידוע החל מימי יבנה כבית־מדרש חשוב, ופעלו בו במשך תקופת יבנה חכמים מן השורה הראשונה כרבי אליעזר בן הורקנוס ורבי טרפון.⁴ החורבן בדרום בעקבות מרד בר־כוכבא אינו חותם את ימיה של לוד היהודית, ובית־המדרש שבה בולט בפעילותו בימיו של רבי יהודה הנשיא.⁵ אולם ציון תורתם של חכמי הדרום שהתרכזו סביב בית־המדרש בלוד, לא משמם של חכמים בודדים, אלא בתור 'זקני הדרום' או 'הדרומיים' אומרים, הוא חידושה של ראשית תקופת האמוראים. כך לדוגמה, מצויה בבבלי זכחים סוגיה שלמה בענייני קרבנות וטהרה, העומדים במרכז עולמה של ההלכה, והנושאים והנותנים בה הם 'זקני הדרום'.⁶ לעתים היו ל'זקני הדרום' מסורות־תנאים עצמאיות, ויעיד הביטוי 'מתניתא מן דרומא', המצוי לא אחת בספרות התלמודית.⁷ מתברר אם כן, שחכמי הדרום היוו גוף לעצמו, הנחות אמנם ממוסדות ההנהגה שבגליל, אך המגלה סימני עצמאות, המתגבשים יחדיו לדרכים המיוחדות לו בהלכה, באגדה ואף בתורת הסוד. מתקופה זו באה המימרה הכורכת בכפיפה אחת את הדרומיים עם הבבליים ומציגה אותם בתור 'גסי רוח ומעוטי תורה',⁸ התייחסות שמכלל לאו שבה אתה שומע הן, ואשר עולה הימנה הד של לוקא־פטריזטיות ושל תחרות מסוימת בין מרכז ההוראה בלוד ובין מוסדות ההנהגה בגליל.⁹

אחרי ימיו של רבי יהודה הנשיא נכנס לתוקפו השלב השלישי בתחום של הענקת הסמיכה. בעוד שבימי רבי יהודה הנשיא היתה זו זכותו הבלעדית של הנשיא, חוזרת זכות הסמיכה, או בלשון

4 מעמדה של לוד בולט במיוחד בשל כינוסי חכמים שנערכו בה, לדוגמה: 'זה מעשה ונמנו עליו חמשה זקנים בלוד וטמאוהו' [...] זו היה מעשה ונמנו שנים ושלשים זקנים בלוד וטהרוהו' (תוספתא, מקואות ז יא); [...] חמשה זקנים שהורו לר' טרפון בלוד' (ירושלמי, ביצה ב, סב ע"א). ייתכן כי לאחר מותו של רבן גמליאל עברה הסנהדרין ללוד ורבי טרפון עמד בראשה. וראה בעניין זה ג' אלקן, 'נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל־אביב תשי"ז, עמ' 258–259; הנ"ל, תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל־אביב תשי"ט³, עמ' 291–294.

5 רבי יהודה הנשיא עצמו מצוי בכינוס של חכמים בלוד: 'מעשה ברבי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניהן' (תוספתא, אהילות יח).

6 בבלי, זכחים כב ע"ב—כג ע"א.

7 לדוגמה: 'אייתי רב הושעיה מתניתא דבר קפרא מן דרומא ותני וכו' (ירושלמי, שביעית ה, לה ע"ד; השווה גם ירושלמי, יומא א, לח ע"ד).

8 ירושלמי, פסחים ה, לב ע"א; השווה בבלי, פסחים סב ע"ב.

9 בתקופת יבנה מתבטאת ברוריה כלפי רבי יוסי הגלילי 'גלילי שוטה' (בבלי, עירובין נג ע"ב). חכמי בבל זוכים לכינוי 'בבלאי טפשאי' (בבלי, כתובות עה ע"א; בבלי, ביצה טז ע"א; בבלי, נדרים מט ע"ב; בבלי, פסחים לד ע"ב ומקבילות). נראה, כי עליית כוחו של מרכז ההוראה בלוד והתחרות המסוימת שבינו ובין המרכז בגליל הביאו כבר בימי רבי יהודה הנשיא להפסקת הנוהג של עיבור השנה וקידוש החדש בלוד, וראה על כך: ש' ספראי, 'המקומות לקידוש חדשים ועיבור השנה בארץ לאחר החורבן', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 27–38.

הירושלמי המינוי, וניתנת אף לסנהדרין.¹⁰ אולם, לא רק רבי יוחנן, שהיה אב־בית־דין של הסנהדרין בדור השני של אמוראי ארץ־ישראל, סומך את תלמידיו, אלא גם רבי יהושע בן לוי, מ'זקני הדרום' וראש בית־המדרש בלוד בראשית תקופת האמוראים, מעניק את הסמיכה לתלמידיו: 'ר' יהושע בן לוי מני לכל תלמידיו וכו'.'¹¹ הענקת הסמיכה על־ידי רבי יהושע בן לוי יש בה כדי ללמד הן על מעמדו של חכם זה, הן על כוחו של בית־המדרש שבלוד.

בית־מדרש חדש הנוסד בראשית תקופת האמוראים הוא זה שבקיסריה. ניתן למצוא הקבלה בין שתי תופעות המתרחשות באותה עת והן: מעבר מוסדות ההנהגה לטבריה, שהיתה בירת הגליל ומרכז המינהלי, ויסוד בית־המדרש בקיסריה, שהיתה המרכז המינהלי והמסחרי של ארץ־ישראל כולה. הקרקע להפיכתן של שתי ערים גדולות ומעורבות אלה למרכזי הנהגה ותורה הוכשרה ללא ספק על־ידי רבי יהודה הנשיא שהתקרב לאריסטוקרטיה הפיננסית של הערים וכפפה לסמכות הנשיאות, ועל־ידי ירידת החשש מפני עבודה זרה, תהליך המגיע לידי ביטוי נמרץ בהלכותיו ובמימרותיו של רבי יוחנן שבימיו, ובמידה רבה על־ידו, גם עברו מוסדות ההנהגה לטבריה.¹²

בדומה לתופעה של 'זקני הדרום', מובאים גם חלקים מתורתם של חכמי קיסריה בשם הכללי 'רבנן דקיסרין'. גוף זה של חכמי קיסריה נזכר עשרות פעמים בתלמוד הירושלמי, ואין ספק כי יש במושג זה כדי להעיד על עוצמתו של בית־המדרש בקיסריה. באחד המקורות מעמת התלמוד הירושלמי את 'רבנן דקיסרין' עם 'רבנן דהכא', היינו קבוצת החכמים מקיסריה לעומת קבוצת החכמים מטבריה.¹³ הראייה הבולטת ביותר למעמדו של בית־המדרש בקיסריה היא עריכתן של שלוש הבבות—'מסכת נזיקין'—שמן התלמוד הירושלמי בבית־מדרש זה, כפי שהוכיח ליברמן במחקריו על 'תלמודה של קיסרין'.¹⁴

תופעה מיוחדת במינה של שילוב בין בית־מדרש מקומי ובין ניהול אורח חיים של מעין־חבורה על־ידי חכמיו, היוו 'אילין דבי רבי ינאי', שמקום מושבם היה בעכברה.¹⁵ לגביהם בולט מעמדו של רבי ינאי, ששמו נכלל בכינוייה של קבוצת חכמים זו, ואשר עמד בראש החבורה, ואולי אף היה מוסדו של בית־המדרש בעכברה בראשית תקופת האמוראים. גם משמם של 'אילין דבי רבי ינאי' נמסרות הלכות. ההתארגנות בחבורות היתה צורת החיים המקובלת לשם מילוי צורך או אידיאל, ותופעה זו מוכרת בעיקר בסוף ימי הבית השני, אולם שלא כרובן של חבורות שמימי הבית, 'אילין

10 שלוש השלבים במסורתו של רבי אבא: ירושלמי, סנהדרין א, יט ע"א.

11 ירושלמי, חגיגה א, עו ע"ג. לדעת וייס מצביעה הענקת המינוי בידי רבי יהושע בן לוי על עימות בין הדרום ובין הנשיאות (א"ה ווייס, דור דור דורשיו, ג, וילנה תרס"ד, עמ' 56–57). בדברים אלה אין ממש, שכן גם רבי יוחנן, אב־בית־דין של הסנהדרין בטבריה, מעניק סמיכה לתלמידיו. כמו כן יש להעיר, כי דווקא רבי יהושע בן לוי היה מקורב לנשיאות, וראה הערה 38 להלן.

12 הלוי טוען כי יסוד בית־המדרש בקיסריה על־ידי רבי יהושעיה חל רק לאחר מותו של רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי. טענה זו היא חלק מהשקפתו הכוללת של הלוי כי עד ימיו של רבי יהודה נשיאה פעלו כל החכמים במרכז אחד, ורק לאחר מותו הם התפזרו למקומות שונים ויסדו בהם בתי־מדרשות (י"א הלוי, דורות הראשונים, ב, פראנקפורט 1901, עמ' 253–258). דעה זו אין לה על מה שתסמוך, שכן כל הראיות מוכיחות כי עליית כוחם של בתי־המדרשות המקומיים חלה אחרי ימיו של רבי יהודה הנשיא, ולאחריה עת יש גם לקבוע את יסודו של בית־המדרש בקיסריה. ירושלמי, שבת יג, יד ע"א.

13 ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א (מוסף התרביץ—מוסף לתרביץ שנה ב', ספר ד); הנ"ל, ספרי זוטא (המאמר: 'תלמודה של קיסרין'), ניו יורק תשכ"ח, עמ' 125–136. לעניין קיסריה בכללו ראה: L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975.

15 היום הכפר הערבי עכברה. קילומטרים ספורים דרומית לצפת.

דבי רבי ינאי' לא נסתגרו בתוך עצמם, אלא הנהיגו את היישובים הקרובים אליהם, השתתפו בתהליך של יצירת ההלכה, והפיצו את תורתם ברבים.¹⁶ רבי ינאי עצמו מעיד על חבורות של תלמידי חכמים שיצאו ועסקו בתורה ברחוב: 'א"ר ינאי, ביומוי דומניין תרתין חבורין והוינן נפקין ולעיין באורייתא בהדא אסטריין ולא כטעם שהיתה זו אומרת היתה זו אומרת'.¹⁷ דרך זו של עיסוק בתורה נוגדת את תקנתו של רבי יהודה הנשיא, ומעידה על הביזור שנוצר בכתיב המדרש המקומיים ועלידם ועל אחד מאופני הלימוד בהם.

אין ספק, כי בצפורי היה בית-מדרש מרכזי גם לאחר שהסנהדרין, ויותר מאוחר אף הנשיאות, נדדו ממנה לטבריה.¹⁷ מעבר מוסדות ההנהגה לטבריה השלים את המעגל של נדידות הסנהדרין בגליל, שראשיתו לאחר מרד בר-כוכבא בשיקום הסנהדרין באושה, הצדית והמרוחקת מעיני השלטונות, וסופו בטבריה בירת הגליל. תהליך זה קשור בהכרח השלטונות במוסדות ההנהגה מחד, ובהתקרבותם של היהודים מ'תיקפי' הערים המערבות וכניעתם למוסדות ההנהגה הפנימיים, מאידך. כפי שכבר נאמר, דווקא תהליך זה, אשר במקביל לו נוצרה ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין, תרם לעליית כוחם של בתי-המדרש המקומיים, והוא אף שגרם לכך כי ייוותר בצפורי בית-מדרש בעל השפעה, למרות המעבר של המרכז לטבריה. אמנם, אין שם כולל לחכמי צפורי, או לקבוצה מחכמי צפורי, דוגמת 'קני הדרום' או 'רבנן דקיסרין', לקבוצות של חכמים מלוד ומקיסריה בראשיתה של תקופת האמוראים. לכינויים אלה של קבוצות חכמים יש להוסיף גם את 'רבנן דנח' שבגולן, שהירושלמי מזכיר את תורתם,¹⁸ אם כי כוחו של בית-המדרש שבנוה נפל ככל הנראה מכוחם של בתי-המדרשות בלוד, בקיסריה או אף בצפורי.

בתי-המדרשות בראשיתה של תקופת האמוראים מצטיינים, כאמור, בפעילות ההלכתית האינטנסיבית שלהם. אין הדברים אמורים בתחום ההלכה העיונית בלבד, אלא גם בהוראת הלכה למעשה, ואפילו בהתאמת ההלכה לנסיבות המשתנות, תחום שבדורות הקודמים להם, היה נתון לחלוטין בידיו של המרכז:

תהליך ה'כירסוס' במצוות התלויות בארץ, שהחל בתקופת אושה, והתעצם בידי רבי יהודה הנשיא, יחד עם הקשיים הכלכליים של תקופת האנארכיה במאה השלישית, מביאים את 'אילין דבי רבי ינאי' לפסוק הלכה לבני סביבתם: 'אישתאלית לאילין דבי רבי ינאי, ואמרין, נהגין הוינן יהבין אילין לאילין בחקלא ואכלין ולא מתקנין'.¹⁹ חכמי בית-המדרש שבעכברה מציעים בדבריהם אלה דרך

16 לדמותם של 'אילין דבי רבי ינאי' ראה: הלוי (לעיל, הערה 12), עמ' 273 ואילך; א' אופנהיימר, 'אילין דבי רבי ינאי', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ד, חיפה תשל"ח, עמ' 137-145.

17 שיר-השירים רבה ה, יג (=אמר רבי ינאי, באותו יום שהומנו שתי חבורות, והיינו יוצאים ועוסקים בתורה באותו רחוב...).

17א לאורך כל הדורות של אמוראי ארץ-ישראל, מצויים אמוראים הפועלים בצפורי. בית-המדרש בצפורי המשיך להתקיים אף אחרי המרד נגד גאלוס. עוד בדור האחרון של אמוראי ארץ-ישראל מצויה מסורת של רבנן דקיסרין על רבי חנינא דציפורין שהניח את שררתו—וככל הנראה הכוונה לראשות בית-המדרש—לרבי מנא (ירושלמי, פסחים ו, לג ע"א) (וראה גם ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 85-94; וכן בספר הישוב, ערך: צפורי).

18 ירושלמי, סנהדרין ג, כא ע"ב. על מרכז ההוראה בנוה, ראה: "זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', חרובין, מג (תשל"ד), עמ' 102, הערה 81.

19 ירושלמי, מעשרות ב, מט ע"ג (=שאלתי את אלה של בית רבי ינאי, ואמר, נוהגים היינו לתת אלה לאלה בשדה, ואוכלים ואין מחקנים [ללא הפרשת מעשרות]). עדות אחרת על פנייה בשאלה לאילין דבי רבי ינאי' בנושא הלכתי, ראה: ירושלמי, ברכות ו, י ע"ב.

ל'הערמה' על המעשרות, על־ידי נתינתם במתנה של הפירות בשדה, ואכילתם דרך ארעי קודם שראו פני הבית. עוד יותר מרחיקה לכת תקנתו של רבי ינאי, שעמד בראשה של החבורה שמעכברה: 'פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא'.²⁰ נמצא כי המשבר הכלכלי שבתקופת האנארכיה, וסירוב השלטונות לוותר על גביית מס הארנונה²¹ בשנה השביעית, הניעו את רבי ינאי לבטל דה־פאקטו את איסור הזריעה בשנת השמיטה. קביעת תקנה כגון זו היתה נתונה בתקופה קודמת רק בידי הנשיא, ולא עוד, אלא שרבי יהודה הנשיא עצמו ביקש לבטל את השמיטה, והדבר לא עלה בידו עקב התנגדותם של חכמים.²²

רבי הושעיה רבה, ראש בית־המדרש שבקיסריה ומיסדו, מקל אף הוא במעשרות: 'תני רבי הושעיה, מרבה אדם דגן בתבן ומערים עליו לפוטרו מן המעשרות'.²³ הוא אף נקרא לבוא לאיזור הר המלך, על־מנת להצטרף שם להתקנת תקנה כגון דא: 'בימי רבי הושעיה ביקשו להימנות על הר המלך לפוטרו מן המעשרות, אמרו, יבא רבי הושעיה, לא הספיק לבוא עד שנטרפה השעה'.²⁴ לא ניתן לקבוע בוודאות לאיזה מאורע היסטורי הכוונה בביטוי 'שנטרפה השעה', אולם חשיבותו וכוחו של רבי הושעיה באים בעליל לידי ביטוי במעשה זה. מעמדו של רבי הושעיה מובלט במיוחד, כאשר במקרה מסוים הוא מונע מהנשיא רבן גמליאל, בנו של רבי יהודה הנשיא, להתקין תקנה בתחום המעשרות: 'ביקש רבן גמליאל ברבי להנהיג את הדמאי בסוריא, ולא הניח לו רבי הושעיה'.²⁵ צד נוסף להפרדה בין הנשיאות לסנהדרין, ולעליית כוחם של בתי־המדרש המקומיים הוא הצטמצמות יסוד השררה בהנהגתם של חכמים. הינתקות החכמים מעל הנשיאות בלמה את תהליך התגבשות החכמים למעמד אריסטוקראטי סגור ונבדל, ואפשרה להם לשמור על אופיים העממי ועל זיקתם להמוני העם, והוא אחד הגורמים להפגת המתחים ששררו קודם לכן בין תלמידי חכמים ובין עמי־הארץ. חכמי הדור הראשון של אמוראי ארץ־ישראל מגיעים למסקנה, כי גם אם עס־הארץ

20 בבלי, סנהדרין כו ע"א. אולם לפי המסורת המקבילה בירושלמי התייר רבי ינאי רק לחרוש חרישה ראשונה בשביעית, ואין בכך אלא משום טיוב הקרקע לקראת הזריעה בשנה השמינית: 'בראשונה כשהיתה המלכות אונסת הוריר ר' ינאי שיהו חורשין חרישה הראשונה' (ירושלמי, סנהדרין ג, כא ע"ב). יש להעדיף במקרה זה את המסורת של הבבלי, לפיה התייר רבי ינאי לחרוש ולזרוע בשנה השביעית. הדברים הוכחו על־ידי ספראי, שכן אחרת אי אפשר להבין כיצד פתר רבי ינאי על־ידי תקנתו את העול של גביית הארנונה בשנה השביעית. וראה: ש' ספראי, 'מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני (ב)', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 14–15; וראה גם: י' פליקס, 'פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא', סיני, עג (תשל"ג), עמ' רלה ואילך.

21 למהותו ולכובדו של מס הארנונה בפרט, ולעול המסים בתקופת האנארכיה במאה השלישית בכלל ראה: אלקן (לעיל), הערה 1, עמ' 182–193; וכן, E.M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976, pp. 495–538.

22 ירושלמי, דמאי א, כב ע"א. ראו לציון, כי רבי יהודה הנשיא נסוג מדעתו עקב ההתנגדות של רבי פנחס בן יאיר איש הדרום, שמקום מושבו היה בלוד.

23 ירושלמי, ברכות ה, ח ע"ד. והשווה: בבלי, ברכות לא ע"ד; בבלי, פסחים ט ע"א; בבלי, עבודה זרה מא ע"ב; בבלי, מנחות סז ע"ב; בבלי, נידה טו ע"ב.

24 ירושלמי, דמאי ה, כד ע"ד. המינוח 'בימי רבי הושעיה', יש בו כדי לבסס את ההנחה שהמעשה אירע בימים שרבי הושעיה שהה בקיסריה ועמד שם בראש בית־המדרש. לגבי היקפו של 'הר המלך', ראה: אלקן (לעיל), הערה 1, עמ' 244–248, וביבליוגרפיה שם. יש להקביל את הניסיון לפטור ממעשרות את הר המלך להיתר השמן של רבי יהודה נשיאה (עבודה זרה ב, ו) ומקבילות. וראה: ג' אלקן, 'טומאת נכרים', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל־אביב תשי"ז, עמ' 121–147. בשני המקרים הדברים קשורים לידידת החשש מעבודה זרה והתקרבות מסוימת לנוכרים מחד, ולמשבר הכלכלי בתקופת האנארכיה במאה השלישית, מאידך. מעניין לציון, כי גם היתר השמן נקשר באחת המסורות להר המלך: 'רבי אחא רבי תנחום בר חייה בשם רבי חנינה ואמרי לה בשם רבי יהושע בן לוי, שהיו עולין להר המלך ונהרגין עלי' (ירושלמי, עבודה זרה ב, מא ע"ד).

25 ירושלמי, חלה ד, ס ע"א.

הוא בור בתורה, הרי ייתכן שיהא בעל מידות ומוסר, וכי מידות אלה צופנות בקרבן ערך לקיומו של העם. באופן כללי ניתן לומר, כי נוצרה אצלם התפיסה, שאומה נורמאלית מורכבת מיסודות שונים המשלימים אלה את אלה. גישה זו מצויה בדבריו הבאים של ריש לקיש:

אמר רבי שמעון בן לקיש, אומה זו כגפן נמשלה, זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים, עלין שבה אלו עמי הארץ, קנוקנות שבה אלו ריקנים שבישראל, והיינו דשלחו מתם ליבעי רחמים איתכליא על עליא דאילמלא עליא לא מתקיימן איתכליא.²⁶

מימרה זו תולה את קיומם של תלמידי חכמים במעשיהם של עמי-הארץ, והיא רחוקה כמובן מרחק רב מדבריו של רבי יהודה הנשיא: 'אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ'.²⁷ חלק חשוב בתהליך הנזכר יש לבתי-המדרש המקומיים, וניתן להדגים זאת במעשים הקשורים ברבי ינאי העומד בראשו של בית-המדרש בעכברה, וברבי הושעיה ראש בית-המדרש בקיסרין. במדרש ויקרא רבה מסופר על רבי ינאי המעשה הבא:

מעשה ברבי ינאי שהיה מהלך בדרך, פגע בו אדם אחד שהיה משופע ביותר, אמר לו, משגח ר' לאיתקבלא גבן, אמר ליה, מה דהני לך. הכניסו לתוך ביתו, בדקו במקרא ולא מצאו, בדקו במשנה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו. אמר ליה, בריך, אמר ליה, יברך ינאי בבייתיה. אמר ליה, אית כך אמ' מה דאנא אמ' לך, אמר ליה, אין. אמר ליה, אמור אכל כלבא פסחיה דינאי. קם צריה. אמר ליה, מה ירתותי גבך דאת מוני לי, אמר ליה, ומה ירתותך גבי, אמר ליה, דמינוקייא אמ' תורה צוה לנו משה מורשה, קהלת ינאי אין כתיב כאן, אלא קהלת יעקב. מן דאיתפסיין דין לדין אמ' ליה, למה זכית למיכל על פתורי, אמ' ליה מן יומי לא שמעית מילא בישא וחיזרתי למריה ולא חמית תרין דמיתכתשין זה עם זה ולא יהבית שלמא ביניהון. אמר ליה, כל הדא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא, וקרא עליה ושם דרך אראנו בישא אלהים.²⁸

הגישה כאן לעם-הארץ, שהוא בעל מידות, שונה לחלוטין מיחסם של חכמים לעמי-הארץ בדור

26 בבלי, חולין צב ע"א (=זהו ששלחו משם, יבקשו רחמים האשכולות על העלים, שאלמלא העלים אין מתקיימים האשכולות), וראה דקדוקי סופרים. השווה: 'מה הגפן הזאת העלים שלה מכסים אשכולותיה, כך הן ישראל, עמי הארץ מכסין תלמידי חכמים' (ויקרא רבה לו ב, מהד' מרגליות, עמ' תתלט). לגבי התפיסה כי האומה מורכבת מיסודות שונים העורבים זה לזה ראה גם: ויקרא רבה ל יב, מהד' מרגליות, עמ' תשט-תשי.

27 בבלי, בבא בתרא ח ע"א. אמנם ניתן למצוא כבר אצל רבי יהודה הנשיא ריכוך מה בעמדה כלפי עם הארץ, וראה: A. Oppenheimer, *The 'Am ha-Aretz—A Study in the Social History of the Jewish People in the Hellenistic-Roman Period*, Leiden 1977, pp. 170–199.

28 ויקרא רבה ט ג, מהד' מרגליות, עמ' קעו-קעז (=פגש בו אדם אחד שהיה עשיר ביותר, אמר לו, ישגיח רבי [ישים נא אל לבו] להתקבל [להתארח] אצלנו, אמר לו, [אעשה] מה שיהנה אותך... אמר לו, ברך [ברכת המזון], אמר לו, יברך ינאי בביתו, אמר לו, יש בך [היכול אתה] לומר מה שאני אומר לך, אמר לו, כן. אמר לו, אמור אכל כלב פיתו של ינאי. קם תפסו. אמר לו, מה ירושתי אצלך שאתה מונה אותי [מלשון אונאת דברים], אמר לו, ומה ירושתך אצלי, אמר לו שהתנוקות קוראים... משנתפייסו זה לזה אמר לו, במה זכית לאכול על שולחני, אמר לו, מימי לא שמעתי מלה רעה והחזרתיה לבעליה [לא הלכתי רכיל], ולא ראיתי שנים המתקוטטים זה עם זה ולא עשיתי שלום ביניהם. אמר לו, דרך ארץ במידה כזו יש בידך וקראתיך כלב, וקרא עליה...).

אושה ובימי רבי יהודה הנשיא, כגון דבריו של רבי שמעון בר יוחאי בן דור אושה: 'עם הארץ אפילו חסיד, אפילו ישרן, אפילו קדוש ונאמן—ארור הוא לאלוהי ישראל'.²⁹
מקרה משמעותי אף יותר קשור לרבי הושעיה:

חד עם דארע אמר ליה לר' הושעיא אין אמרית לך חדא מילא טבא את אמ' לה משמי בצבורא, אמר ליה, מה היא, אמר ליה, כל הדוריות שנתן אבינו יעקב לעשו עתידין אומות העולם להחזירן למלך המשיח לעתיד לבוא. מה טעם, מלכי תרשיש ואיים מנחה—יבאו אין כתיב אלא ישיבו—אמר ליה, חייך מילה טבא אמרת, משמך אנא אמ' לה.³⁰

במקרה זה בא לידי ביטוי, כי ההתקרבות בין החכמים ובין עמי-הארץ לא רק שהיא מועילה לגיבושה של האומה, אלא אף משיגה את המטרה של קירוב עמי-הארץ ללימוד התורה. בעקיפין יש כאן גם הארה לדרך יצירת הספרות התלמודית, שאינה רק אוסף של דברי חכמים, אלא נכללו בה גם הוספותיהם של תלמידים, של מי שאינם תלמידים ואפילו של עמי-הארץ.

על אף מידת העצמאות שקנו להם בתי-המדרש המקומיים אין הם מתפלגים מעל המרכז, אלא מקיימים יחסים הדדיים עם הסנהדרין שבצפורי ולאחר מכן בטבריה. רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ-ישראל בדור השני, למד אצל רבי ינאי, מנהיגה של החבורה בעכברה, מצד אחד, ובהיותו אב-בית-דין של הסנהדרין הוא מורה הלכה ל'אילין דבי רבי ינאי', מצד שני.³¹ יחד עם זאת, חכמים מרכזיים מן הסנהדרין שומעים תורה מפי 'אילין דבי רבי ינאי': 'רבי חייא רבי אסי ורבי אמי, סלקון לעכברי ושמעון מדבית רבי ינאי'.³²

הוא הדין לגבי בית-המדרש בקיסריה; רבי הושעיה רבה היה אחד ממוריו של רבי יוחנן.³³ שני דורות מאוחר יותר פונים חכמי הסנהדרין בטבריה אל רבי אבהו, ראש בית-המדרש בקיסריה, שיעזור להם בהסדרת עניין אצל השלטונות,³⁴ ואילו רבי אבהו עצמו שולח את בנו ללמוד תורה במרכז שבטבריה.³⁵

29 פרקא דרבנו הקדוש, בבא דארבעה, מהד' שענבלום, כא ע"ב.

30 בראשית רבה עז יב, מהד' תאודור-אלבק, עמ' 932–933 (= עם הארץ אחד אמר לו לרבי הושעיא, אם אומר לך דבר אחד טוב אתה ואמרו משמי בצבור, אמר לו, מה הוא [הדבר], אמר לו, כל המתנות... אמר לו, חייך דבר טוב אמרת, משמך אני אומר).

31 רבי ינאי מופיע בעדויות רבות כמורהו של רבי יוחנן. כגון: 'ר' יוחנן תלמידיה דרבי ינאי' (ירושלמי, קידושין א, ס ע"ב). יחד עם זאת כפפה עצמה החבורה מעכברה, שבראשה עמד רבי ינאי, לסנהדרין שבטבריה, ורבי יוחנן פסק להם הלכה. לדוגמה: 'רבי יוחנן הורי לאילין דרבי ינאי לטחון בריחים כרבי שמעון ולעשות בקוטבי כרבנן' (ירושלמי, שביעית ת, לח ע"ב). הלכות אלה מתייחסות להקלות בדיני שביעית, ורקען במשבר הכלכלי בתקופת האנארכיה במאה השלישית, ובמגמה הכללית של 'כירסוס' במצוות השביעית, שראשיתה עוד בדור אושה ובימיו של רבי יהודה הנשיא.

32 ירושלמי, עירובין ח, כה ע"א; השווה גם ירושלמי, ברכות ה, י ע"ג. כמו כן מצויים חכמים המוסרים את תורתם של 'אילין דבי רבי ינאי' או החולקים עליהם (בבלי, שבת מז ע"ב; שיר-השירים רבה ג י; ועוד הרבה).

33 בעדויות הרבה מודגש, כי רבי הושעיה היה מורהו של רבי יוחנן. מחלק נובע כי רבי יוחנן הלך אל רבי הושעיה בהיותו בקיסריה. לדוגמה: 'דאמר ר' יוחנן כשהיינו הולכין אצל רבי הושעיה רבה לקיסרין ללמוד תורה' (ירושלמי, תרומות י, מז ע"א. השווה גם: ירושלמי, חלה א, נח ע"א. על יחסו המיוחד של רבי יוחנן כלפי רבי הושעיה ראה: ירושלמי, עירובין ה, כב ע"ב, ועוד הרבה).

34 'רבי חייא ר' יסי ר' אימי דנן לחמר אזלת וקרבת עליהן לאנטיפוטה דקיסרין, שלחון וכתבון לר' אבהו וכו' (ירושלמי, מגילה ג, עד ע"א...= דנו את תמר, הלכה וקבלה עליהם לפני הפרוקנסול של קיסריה...).

35 'רבי אבהו הוה בקיסרין שלח לר' חנינה בריה מזכי בטיבריה, שלחון ואמרין ליה גמל הוא חסד, שלח כתב ליה המבלי אין קברים בקיסרין שלחתיך לטיבריא, כבר נמנו בעליית בית אריס בלוד התלמוד קודם למעשה' (ירושלמי, תגיגה א, עו ע"ג, ובדומה ירושלמי, פסחים ג, ל ע"ב = רבי אבהו היה בקיסריה, שלח את רבי חנינה בנו שיוכה [בתורה] בטבריה, שלחו ואמרו לו גומל הוא חסד [של אמת]...).

חכמי בית־המדרש שבלוד אף הם שומרים על קשרים איתנים עם המרכז שבגליל. רבי יהושע בן לוי, מראשי 'זקני הדרום' בדור הראשון של אמוראי ארץ־ישראל, משתתף עם רבי חנינה בר חמא, אב־בית־דין של הסנהדרין בצפורי, בשליחות אל הנציב הרומי שבקיסריה.³⁶ הארה מאלפת לקשרים האיתנים שבין 'זקני הדרום' ובין הסנהדרין מצויה בעדות הבאה המתארת מפגש בין 'זקני הדרום' ובין רבי חנינה בר חמא, אב־בית־דין של הסנהדרין בצפורי, המתרחש במרחצאותיה של חמת גדר: 'רבי חנינה ורבי יונתן סלקון לחמחה דגדר, אמרין, נמתין עד שיבואו זקני הדרום לכאן'.³⁷ צורה אחרת של קשרים בין בית־המדרש בלוד ובין מוסדות ההנהגה באה לידי ביטוי בקשרי נישואין בין ראשי 'זקני הדרום' ובין בית הנשיאות.³⁸

בתי־המדרשות בארץ־ישראל ממשיכים להתקיים לאורך תקופת האמוראים, אלא שחלות תמורות בעוצמתם. כך לדוגמה, בדור הראשון של אמוראי ארץ־ישראל הבולט ביותר בין בתי־המדרשות הוא זה של 'זקני הדרום' בלוד; לעומת זאת, תוך דור או שניים עולה כוחו של בית־המדרש בקיסריה ושל 'רבנן דקיסרין', ואילו השפעתו של המרכז בלוד מצטמצמת. גם מבחינה זו יש דמיון בין המצב בארץ־ישראל לזה שבבבל; כשם שההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין בתקופה הנדונה יש בה משום הקבלה להפרדה בין ראשי הגולה ובין הישיבות שבבבל, כך גם קיומם של כמה בתי־מדרשות בארץ־ישראל, שכולם נהנים מעצמאות יחסית בעיסוקם בתורה, מקביל לקיומן של מספר ישיבות בבבל. כשם שאין שוויון בין כוחן של ישיבות בבל לבין עצמן, והדברים משתנים מדור לדור, כך גם לא שווה כוחם של בתי־המדרשות בארץ־ישראל בינם לבין עצמם, ואף כאן חלות תמורות מעת לעת.

לסיום יש להעיר, כי מכל האמור מתברר שבניגוד למחקר של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, אשר בעקבות דבריהם של אבות הכנסייה ראה בראשיתה של תקופת האמוראים בארץ־ישראל ימים של הידרדרות בכל התחומים ובכל המובנים, יש לראות בתקופה זו לא ימים של הידרדרות, אלא תהליך של התפתחות בארגון ההנהגה העצמית.³⁹ תהליך זה אפשר המשך פעילותם של בתי־המדרשות גם לאחר ש'המלכות הפכה למינות', ואף לאחר ביטול הנשיאות.

36 'רבי חנינה ורבי יהושע בן לוי עלון קומי אנטיפותא דקיסרין חמתון וקם מן קומיהון, אמרו ליה מן קומי אילין יהודאי את קאים, אמר לון אפיהון דמלאכין חמית' (ירושלמי, ברכות ה, ט ע"א = ... נכנסו לפני הפרוקנסול של קיסריה, ראה אותם וקם מלפניהם, אמרו לו, מלפני יהודים אלה אתה קם, אמר להם, פניהם של מלאכים ראיתי). במקרה אחר יוצא רבי חנינה לעכו לקדם את פניו של רבי יהושע בן לוי, ששב מנסיעה לרומא (בראשית רבה עח ה, מהד' תאודור־אלבק, עמ' 923). אין ספק כי יש בעדות זו כדי לבטא את מעמדו המיוחד של רבי יהושע בן לוי מחד ואת קשריו עם הסנהדרין מאידך.

37 ירושלמי, עירובין ה, כג ע"ג.

38 בנו של רבי יהושע בן לוי עצמו התחתן בבית הנשיאות: 'דאמר ר' יהושע בן לוי אני איני כדי לעמוד מפני בני אלא משום כבוד בית נשיא' (בבלי, קידושין לג ע"ב). מקור זה הוא עדות נוספת ליחס הכבוד שרחש רבי יהושע בן לוי איש לוד לנשיאות. גם משפחת בן פזי שמקומה בלוד קשרה קשרי נישואין עם בית הנשיאות (ירושלמי, שבת יב, יג ע"ג; ירושלמי, הוריות ג, מח ע"ג).

39 ראה במיוחד דבריו של אלקן, שהם פירוט של הרצאתו בקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות שנערך בשנת תשי"ז: אלקן, 'אילין דמתמנין בכסף' (לעיל, הערה 1), עמ' 15–57. וראה גם: S. Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', *JQR*, XXXVI (1945/6), pp. 329–370; XXXVII (1946/7), pp. 31–54.

השפעות הלניסטיות בעיר היהודית בארץ-ישראל במאות הרביעית והשישית לספירת הנוצרים*

משה דוד הר

א

לדעת כמה חוקרים, נתפשטה התרבות ההלניסטית בימי בית שני במידה שווה בקרב היהודים בתפוצות הגולה ובארץ-ישראל. תפיסה זו, שלפיה לא היה בנדון זה כל הבדל מהותי בין יהודי הארץ לבין יהודי הגולה ההלניסטית, כבשה לה, בייחוד בעת האחרונה, מהלכים אצל מספר לא-מבוטל של חוקרים. אולם דומה, שעיון זהיר ומדוקדק במקורות יש בו כדי לערער השקפה זו. בניגוד לתפיסותיהם של ביקרמן, הנגל, וכיוצא בהם, נראה שלא היתה לתרבות ההלניסטית השפעה של ממש בארץ-ישראל היהודית בדורות הראשונים שלאחר הכיבוש של אלכסנדר הגדול. להיפך, מסתבר שפרשת 'אנטיוכיה בירושלים' בשנים 175–167 לפסה"נ לא היתה פריה של התבוללות תרבותית, אלא מעשה הרפתקנות של כנופיה תאבת-שלטון, שטובות-הנאה חברתיות וכלכליות היו לנגד עיניה. ההלניסמוס החל לקנות אחיזה בקרב יהודי ירושלים בימי החשמונאים האחרונים והתפשטותו נמשכה, בסימן-עלייה איטי אך הדרגתי, אחרי הכיבוש הרומי. עם חורבן בית שני וירושלים לא זו בלבד שהתהליך הזה לא נפסק, אלא להיפך, הוא הלך ונתחזק עוד יותר בעריה השונות של ארץ-ישראל היהודית.¹

העיון במקורות הספרותיים ובעדויות הארכיאולוגיות, לרבות האפיגראפיות, מעלה את המסקנה, ש'ההלניסמוס היהודי' בארץ הגיע לשיאו במאות הרביעית-השישית לספה"נ. ומאלף הדבר, שתופעה זו אירעה דווקא בשעה ש'המלכות' נהפכה ל'מינות'.² חכמינו חשו יפה בכך, שהשפחה

* נוסח עברי של ההרצאה של 'Influences hellénistiques dans la ville juive au Pays d'Israel aux quatrième et sixième siècles', שהרציתי בי"א באייר תשל"ה (22.4.1975), כניסוס הישראלי-הצרפתי על 'העיר באיור היס-התיכון בימי הביניים'. המושג 'עיר' נתפס כאן כמשמעותו בספרות חז"ל — ראה בבלי, תענית כא ע"א-ע"ב; ועייין: ש' קרויס, 'הכרך, העיר והכפר בתלמוד', העתיד, ג (תר"ע-תרע"א), עמ' 1–50; הנ"ל, קדמוניות התלמוד, א/א, אודיסה תרע"ד, עמ' 22–50; והשווה: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 19; ש' ספראי, 'העיר היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', העיר והקהילה (נדפס בקובץ יחד עם: מלחמת קדש ומארטרולוגיה), ירושלים תשכ"ח, עמ' 227–236; י' זוסמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 106, הערה 104; ש' אפלכאום, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 59–60; ז' ספראי, ציון, מב (תשל"ז), עמ' 19–22.

1 עיין מאמרי: 'ההלניסמוס והיהודים בארץ-ישראל', אשכולות סדרה חדשה 3–2 (10–9) [תשל"ז-תשל"ח], עמ' 27–20 (ושם צוינה ספרות קודמת).

2 על-פי משנה, סוטה ט טו.

הכושית מנסה לתפוס את מקומה של הגברת אצל המלך.³ הכנסיה הנוצרית, שטענה שהיא *verus Israel*, הלכה ונשתלטה על האימפריה הרומית. אולם באותה שעה דומה היה, שכמה מן החיכוכים הממושכים והחמורים ביותר שבין היהדות לבין העולם העתיק האלילי כאילו ניטשטשו. ודאי, לא היתה כאן אהבה הדדית, אולם הלכה ונוצרה מעין הערכה הדדית. מצד אחד, בלא ששנאת-ישראל הקלאסית עברה מן העולם, באה מצד הפאגאנים הכרה במעמדה המיוחד של האומה הישראלית בפולמוס נגד הנצרות — הכרה שהגיעה לשיאה במפעלו של יוליאנוס, אך באה לידי ביטוי בכמה וכמה חיבורים מן המאות השלישית והרביעית לספח"נ.⁴ ואילו מן הצד האחר הלכה וגברה בקרב היהודים ההכרה, שעבודה זרה שוב 'לית בה מששא' (= אין בה ממש) וסולקו עוד יותר כמה מן הגורמים, שעיקבו בעד התפשטותו של ההלניסם בין היהודים בארץ-ישראל.

השפעה הלניסטית זו במאות הרביעית-השישית לספח"נ באה לידי ביטוי בהתפשטותה של ידיעת הלשון היוונית ובתחום השפעתה של הציוויליזציה (מנהגים; אומנות). עם זאת, גם בתקופת-שיא זו עדיין רחוק היה היקפו של מעין 'הלניסמוס יהודי' זה בארץ מרחק רב מ'ההלניסמוס היהודי' שבתפוצות הגולה.

נפתח בהסתכלות בערים היהודיות בארץ בראשית המאה הרביעית לספח"נ. למעשה, בפרק-זמן זה כבר לא היו כמעט כלל ערים גדולות ובינוניות, שיישובן יהודי לגמרי, אלא היו ערים אלו מעורבות. הדגמה נאה לענייננו תשמש קיסריה היהודית, שידועותינו עליה בשנת 300 לספח"נ לערך מרובות, הואיל וישב בה רבי אבהו, מגדולי האמוראים. באחד מבתי-כנסיותיה נהגו לקרות את שמע 'אליניסטין'.⁵ ר' אבהו עצמו ידע יוונית, ונמסר מפיו אף משל יווני שלם.⁶ גם את בתו לימד יוונית, מפני שלדבריו תכשיט הוא לה.⁷ הוא עצמו עמד כל ימיו בוויכוחים עם המינים ובקשרי-ידידות עם הפקידות המקומית.⁸ הוא אף הכיר את החזיונות האנטישמיים של המימוס בתיאטרון שבקיסריה.⁹ מאלפת ביותר פרשת פנטקקה.¹⁰ יהודי זה, בן-זמנו של רבי אבהו, היה עוסק בחמש מלאכות בכל יום: מנקה ומקשט תיאטרון, שוכר זונות, מכניס בגדיהן למרחץ, מטפח ומרקד לפניהן ומקיש בצלצלים (*βαβορία*) לפניהן. ברנש זה, מחלאת החברה היהודית בקיסריה, שמש במוסד מפקפק, ספק בית-זונות ספק 'מועדון-לילה', מכר את מיטתו כדי לסייע לאשה נשואה לשחרר בעלה

3 עיין תנחומא, מהדורת בובר, שלח כה (עמ' 71) = תנחומא הנרפס, שלח יג = במדבר רבה טז כג. למשמעותם של הדברים ולמקבילות דומות אחרות עיין א' מרמורשטיין, במאמרו: 'רעיונות האגדה וקורות הזמן', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 146-147.

4 עיין ד' רוקח, היהודים בפולמוס הפאגאני-נוצרי מראשיתו ועד לקיסר יוליאנוס, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשכ"ח.

5 ירושלמי, סוטה ז א (כא ע"ב) — על-פי כ"י רומי (ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 71).

6 עיין: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל היהודית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 17-18.

7 לדוגמאות המובאות כאן, ולאחרות כיוצא באלו, השווה עתה תיאורו המאלף של י"ל לורן, בספרו *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, עמ' 70 ואילך (הספר הופיע זמן קצר לאחר הרצאתי בכינוס ה"ל", ובהערות, שם, עמ' 197 ואילך, עיין למקורות. ועל בית-הכנסת היהודי בקיסריה של המאה הרביעית עיין ה"ל, *Roman Caesarea* | = *Qedem*, 21, Jerusalem 1975, pp. 40-45).

8 בבלי, עבודה זרה ה ע"א.

9 איכה רבתי, פתי' יז.

10 לנאמר כאן ולהלן עיין: ש' ליברמן (לעיל, הערה 6), עמ' 23-25. ליברמן, שם, עמ' 24, הערה 19, דוחה את הפירוש *Pénte kaká* (חמש עבירות) ומעדיף עליו *Παντόκακος* (רשע גמור). ועדיין צריך עיון גדול.

מבית־האסורים וסירב לקבלה לעבודה ב'מוסד' שלו — ועל־ידי חסידות זו קנה עולמו בשעה אחת.¹¹

על המציאות היהודית המורכבת במאה הרביעית לספה"נ מעיד יפה גם ספר הרזים. חיבור זה, שעיקר עניינו ותכליתו לשמש מדריך עיוני וספר־שימוש לענייני מגיה (כשפים), רווי כולו השפעות הלניסטיות ונתחבר בארץ־ישראל, בעברית צחה, פסיכודר־ביבלית, מעורבת בביטויים יווניים הרבה, במאה הרביעית לספה"נ.¹²

גם הכתובות היהודיות ביוונית, שנשתמרו מן המאה הרביעית, כגון אלו מבית־הקברות היהודי של יפו,¹³ מעלות תמונה כיצא בזו. אולם ההוכחה המעולה ביותר לדברינו עולה דווקא סמוך לסוף המאה, וממקור חיצוני, נוכרי, דווקא. בשמונה איגרות של ליבניוס, הריטור הגדול מאנטיוכיה, שנכתבו, כנראה, לנשיא היהודי בטיבריה (בשנים 388–393 לספה"נ),¹⁴ אנו נחקלים בעקיפין בשיאן של כל התופעות, שכבר מנינו למעלה. הנשיא, בעל השכלה הלניסטית מובהקת, קורא וכותב יוונית; בנו נוסע אל מחוץ לארץ־ישראל כדי ללמוד רטוריקה — בין השאר אצל ליבניוס גופו. ליבניוס כותב אל הפטריארך בטאקט ובלא שימוש בדימויים אליילים מפורשים. אולם יש באגרותיו רמזים לאודיסאה ולהיסטוריה היוונית; מכאן, שהנשיא הכירן היטב. ליבניוס משתתף בצערה של האומה היהודית, הסובלת כל־כך: 'ומי לא היה מצטער על זה, שעם כזה סובל זמן כה רב?'.¹⁵ הוא אף מרמז, שאף ההלנים סובלים — כנראה מידי הנוצרים. שותפות־הגורל בין ההלנים לבין היהודים מורגשת במשפט: 'אנחנו כבר חדלנו להיות מרומים וכן צריכים גם אתם עתה'.¹⁶

ב

נדלג לפי שעה על המאה החמישית לספה"נ, הואיל ולא נשתמרו לנו ממנה שום מקורות ספרותיים של ממש.¹⁷ אולם המצב שונה לגבי המאה השישית. ממאה זו, וכן מראשית המאה השביעית, מספקים לנו ידיעות השרידים של ספרות ההלכה של היהודים בארץ־ישראל, כגון 'החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ־ישראל', או ספרות 'המעשים לבני ארץ־ישראל', שקטעים ממנה הולכים ומתגלים מזה כחמישים שנה בין אוצרות הגניזה שבקאהיר. מקבוצת־חיבורים זו אפשר ללמוד הרבה על מידת ההשפעה ההלניסטית־הביזאנטית בקרב היהודים העירוניים בארץ־ישראל. הקטעים מלאים מלים יווניות, כגון *ἡπάτεια*,¹⁸ *κἀνδύνο*,¹⁹ אך גם *χαρίς*.²⁰ רק פעם אחת נזכרת

11 ירושלמי, תעניות א ד (סד ע"ב); וראה הגירסה ב'קיצור הגדות הירושלמי' מן הגניזה, ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניר־יורק תרס"ח, עמ' 403.

12 עיין הקדמתו של מ' מרגליות למהדורתו, תל־אביב תשכ"ז; והשווה שם, עמ' 24–25, הערתו של א"ש רוזנטל.

13 עיין, לפי שעה, ש' קליין, ספר הישוב א/א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 80–88, 177–178. בקרוב עתיד להופיע ספרו של ב' ליפשיץ ז"ל (בעריכת ד' אשרי) על בית־הקברות היהודי של יפו. ועל הכתובות היווניות על גבי הקברים בכלל עיין ש' קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל, תל־אביב תרצ"ה, עמ' 39–42.

14 עיין: מ' שנה, 'מכתבי ליבניוס אל הנשיא בארץ־ישראל', תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 85–110.

15 שם, עמ' 107.

16 שם.

17 שאלת ראשיתו של הפיוט היא מורכבת: 'אין בידינו די נתונים לקבוע תאריך, ולו רק משוער' (ע' פליישר, שירת־הקדוש העברית בימי־הביניים, ירושלים 1975, עמ' 11).

18 ב"מ לוי, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א/א (תר"ץ), עמ' 96 = מ' מרגליות, הלכות ארץ־ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מח = צ"מ רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 294.

19 לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 93.

20 עיין מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' סה (והשווה שם, עמ' נט, סג).

מלה לאטינית.²¹ אולם לא פחות מכך ניכרת בחיבורים הללו השפעת המנהגים של העולם ההלניסטי-הרומי. מתוך השפעה זו החלו יהודי הארץ לקדש אשה בטבעת – מנהג שלא נתקבל כלל על דעת הבבליים.²² הכוהנים היו עדיין מברכים את העם בבית-הכנסת בראש מגולה (שלא כבבבל).²³ סדרי הטכס המדוקדק של פדיון בכור בהמה טמאה מזכירים היטב סדרי טכסים ביזאנטיניים.²⁴ בצד המציאות הקשה של גזירות כלכליות, ואף שמדות, מציאות העולה יפה מבין-השיטין (מדובר, דרך משל, הרבה על גברים ונשים, שנשתמדו – גם לשם נישואין²⁵), אפשר להעלות קווים מעניינים לחיי-יום-יום של החברה היהודית העירונית ערב הכיבוש המוסלמי. אופייני מצבה של האשה. נאמר: 'ואסור לאשה לקשט בתה ולהוציאה לשוק מפני שמתחייבת בנפשה. ואשה שמתבשמת והולכת ל[בתי ע]בודה זרה מלקין אותה ומגלחין שערה. ואסור לאשה לתת נזמים באזני בתה'.²⁶ וכיצא בזה אוסרים, במשתה או בשעת אבלות, ש'יאכלו בסעודה האנשים עם הנשים מעורבבין' ושימזגו אלו לאלו, וכן שירקדו 'בערבוביה'.²⁷ דומה, שמלבד החששות הכבדים מפני התבוללות בגויים, באה כאן לידי ביטוי בעיקר השפעתה של החברה הנוצרית, שבה לא היתה האשה בת-חורין לצאת ולבוא, שלא כמו בקרב היהודים בארץ, אלא היתה סגורה בביתה וזקוקה להשגחה מתמדת של אפיטרופוס. ההבדל המהותי בין מעמדה של האשה היהודיה בארץ לבין מעמדה של האשה (כיהודיה כיווניה) בגולה ההלניסטית בא, בין השאר, לידי ביטוי בתגובתו של פאולוס, היהודי ההלניסטי, על התנהגותן החופשית של הנשים בארץ (האיגרת הראשונה אל הקורинתיים, XIV, 34–35). חמש מאות שנה מאוחר יותר החל המצב להשתנות גם בארץ. ועם זאת ניכר, שלמעשה עדיין היתה אף בתקופה זו החברה מעורבת למדי, ומכאן אף המקרים המרובים של אונס בתולות לשם כפיית נישואין ושל קידושי בחורות על-ידי בחורים דרך צחוק.²⁸

אותה תמונה גופה עולה אף מתוך המציאות הארכיאולוגיות, לרבות התגליות האפיגרפיות. מקובל בין החוקרים המומחים לדבר, שבת-הכנסיות המקושטים בפסיפסים זמנם, כנראה, בין סוף המאה

- 21 "מאן, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א/ג (תר"ץ), עמ' 8.
- 22 החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, מהדורת מרגליות, 'ירושלים תרצ"ח, עמ' 83 (ועי"ש בדבריו, עמ' 139, הערה 4) [= אוצר חלוק מנהגים בין בני ארץ ישראל ובני בבל, מהדורת לוי, 'ירושלים תש"ב, עמ' 52].
- 23 שם, מהדורת מרגליות, עמ' 87 (ועי"ש בדבריו, עמ' 164–165) [= מהדורת לוי, עמ' 82; ודבריו, שם, עמ' 85–86, רחוקים]. גילוי-הראש דרך כבוד היה הנימוס הרומי. והשווה מה שכתבתי באנציקלופדיה העברית, כ (תשל"א), עמ' 624 (ערך כובע). כיסוי-הראש בישראל.
- 24 עיין מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' ט-י.
- 25 ב"מ לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 97 מ' מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' מט = צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 295; תשובות הגאונים מהדורת קורנל, וויען תרל"א, ס' טז (עמ' 2); "נ אפשטיין, 'תורתה של ארץ-ישראל' (ב. מעשים לבני ארץ ישראל), תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 320.
- 26 "מאן (לעיל, הערה 21), עמ' 12 (= מ' מרגליות [לעיל, הערה 18], עמ' פו).
- 27 ב"מ לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 97, 99.
- 28 מ' מרגליות, 'פנקס הלכה ארצי-ישראלי', בחיבורו (לעיל, הערה 18), עמ' מז–מז = צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 290, 292; "מאן (הנ"ל, הערה 21), עמ' 14; תשובות הגאונים הנ"ל (הערה 25), ס' טו (עמ' 2). וכבר עמד על הדברים בהרחבה ש' ליברמן, במאמרו 'שוב לספר המעשים' תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 93–95. ולכל הנאמר בספר המעשים השווה גם ש' קליין, תולדות (לעיל, הערה 13), עמ' 53–57.

הרביעית לתחילת המאה השביעית לספ"ה.²⁹ אף הכתובות המתוארכות, חלקן כיוונית, שנשמרו בהם, מאשרות קביעה זו. בית הכנסת באשקלון נבנה בשנת 604 לספ"ה,³⁰ בית הכנסת בעזה בשנת 508 לספ"ה,³¹ ואילו בית הכנסת בבית אלפא בימי יוסטינוס,³² ולעניינו אין נפקא מינה איזה יוסטינוס זה, שכן בין הראשון בין השני חיו במאה השישית. מעניין הדבר, שבבית אלפא הכתובת המברכת את מנדבי הפסיפס כתובה ארמית, ואילו זו המשבחת את האומנים כתובה יוונית, שכן הללו, האחרונים (במקרה זה *Mapiavós* ובנו *Avívas*, היינו חנינה) היו יהודים, שכבר לא ידעו ארמית ואצ"ל עברית.³³

אולם לא רק אומנות הפסיפס בבית הכנסת יסודה בציוויליזציה היוונית. לאחרונה ניתנה הדעת על כך, שאף בפיוט יש למצוא השפעה של תרבות יוון, ובתחום התחביר דווקא.³⁴ ברור שלא תמיד אפשר להבחין במקורותינו מה עניינו חיי העיר ומה חיי הכפר. אולם מטבע הדברים מובן, שהתבוללות וחיכוי נקלטו הרבה יותר בעיר מאשר בכפר. בני הכפרים כמעט שלא יצאו ממקומם ואף זרים כמעט שלא באו אליהם, ולפיכך שמרו הרבה יותר על ייחודם המקורי. לא כן העירוניים. הערים הגדולות והבינוניות יישובן מעורב היה. ולא עוד אלא שכל הזמן באו לתוכן נוכרים מבחוץ, ואף היהודים הסוחרים שהיו בהן נסעו לעתים תדירות חוצה לארץ, 'לאכסניא' —
³⁵.ξένια

מקורותינו בדבר המאה השישית וראשית השביעית עדיין דלים למדי, אולם כל רסיס נוסף בתחום הספרותי, הארכיאולוגי, או האפיגרפי, ההולך ומתגלה, רק מחזק את המסקנה, ששיאה של ההשפעה ההלניסטית בעיר היהודית בארץ ישראל היה ערב הכיבוש המוסלמי.³⁶

29 עיין מ' אבייונה, 'רצפות פסיפס בבתי כנסת ובכנסיות נוצריות בארץ ישראל', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, א/ב (תרצ"ג), עמ' 9-15; ש' קליין, 'אימתי התחילו לצייר על פסיפס בארץ ישראל? שם, עמ' 15-17; הנ"ל, בספרו תולדות (הנ"ל בהע' 13), עמ' 27-39, 261-269, 274-278. והשווה לאחרונה גם י' יהלום, 'רשמי תרבות יוון בפיוט העברי הקדום', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ו, עמ' 204-206.

30 B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, Paris 1967 (= *Caheirs de la Revue Biblique*, 7), p. 55 (70 מס') עיין

31 עיין שם, מס' a73, עמ' 57-59.

32 עיין מה שכתב א"ל סוקניק, במאמרו: 'בית הכנסת העתיק שבבית אלפא', תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 115-116; והשווה עתה: י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, מס' 43, עמ' 72 ואילך (ושם צוינה ספרות קודמת נוספת).

33 עיין ליפשיץ (לעיל, הערה 30), מס' 77, עמ' 66; והשווה יהלום (לעיל, הערה 29), עמ' 204, והערה 13 שם. עיין שם, עמ' 203-213.

35 לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 91, 93; מ"ע פרידמן, 'שני קטעים מספר המעשים לבני ארץ ישראל', סיני, עד (תשל"ד), עמ' כא.

36 והשווה מה שכתבתי בסיום מאמרי הנ"ל (בהע' 1), עמ' 27.

בעלי מקצועות חופשיים משכילים בערי ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית

ירון דן

מאמר זה עניינו בעלי מקצועות חופשיים משכילים, בייחוד סופיסטיים ועורכי-דין, בחברה הנוכרית בארץ-ישראל¹. לרבים מהם היה, כפי שנראה להלן, רקע משותף של השכלה יוונית קלאסית מתקופת חינוכם הקדם-מקצועי. לפיכך מן הראוי יהיה לפתוח את הדיון במורי החינוך היווני הכללי; לא במלמדי דרדקי אלא בעיקר במורי החינוך הגבוה. מבחינה כרונולוגית מגיע דיונו עד אמצע המאה השישית, שכן רוב הידיעות שבידנו אינן מאוחרות מתקופה זו.

- 1 ואלה כמה מן הדיונים העיקריים, להם נזקקתי במאמר זה, וקיצוריהם המשמשים בהערות:
N.H. Bynes, *The Byzantine Empire*, London 1925 (Repr. 1962) (להלן: ג'ונס);
G. Buckler, 'Byzantine Education', in: *Byzantium* (ed. by Baynes & Moss), Oxford 1948 (להלן: בקלר);
L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris 1970 (להלן: ברהייר);
A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964 (להלן: ג'ונס);
idem, 'The Greek City', in: *From Alexander to Justinian*, Oxford 1940 (להלן: ג'ונס, העיר היוונית);
Jones, Martindale, Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I (A.D. 260–395), Cambridge 1971 (להלן: ג'ונס פרוסופוגראפיה);
G. Downey, 'The Christian Schools of Palestine', *HLB*, XII (1958), pp. 297 ff. (להלן: דאוני, בתי-ספר);
idem, *Gaza in the Early Sixth Century*, Norman 1963 (להלן: דאוני, עזה);
K. Seitz, *Die Schule von Gaza (Diss.)*, Heidelberg 1892 (להלן: זייץ);
O. Seeck, *Die Briefe des Libanius*, Leipzig 1906 (להלן: זיך, מכתבי ליבניוס);
W. von Christ (ed. by Schmid & Stählin), *Geschichte der griechischen Literatur*, II, 2, München 1924⁶ (להלן: כריסט);
J.G. Liebeschütz, *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972 (להלן: ליבשוץ, אנטיוכיה);
H.I. Marrou, *A History of Education in Antiquity*, (tr., paper-back) 1964 (להלן: מארו);
P. Petit, *Les étudiants de Libanius*, Paris 1956 (להלן: פטיט, תלמידי ליבניוס);
K. Krunbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur (527–1453)*, München 1897² (להלן: קרומבאכר);
K.B. Stark, *Gaza*, Jena 1852 (להלן: שטארק);
J.F. Duneau, *Les écoles dans les provinces de l'empire byzantin jusqu'à la conquête arabe*, Univ. de Paris 1971 (See: J. Irigoin, *Cahiers civil, médiév.*, XVIII [1975], pp. 288f. (להלן: דאנוני, לא הצלחתי להשיג דיסרטאציה (שלא נדפסה) של J.F. Duneau, *Les écoles dans les provinces de l'empire byzantin jusqu'à la conquête arabe*, Univ. de Paris 1971 (See: J. Irigoin, *Cahiers civil, médiév.*, XVIII [1975], pp. 288f. מן המקורות הספרותיים אציין רק:
Aeneas of Gaza, *Epistolae* (ed. L. Massa Positano), Napoli 1961 (להלן: איניאס);
Procopius of Gaza, *Epistolae et Declamationes* (ed. by A. Garzya & R.J. Loenertz), *Studia Part. et Byz.*, IX, 1963 (להלן: פרוקופיוס);
Choricius of Gaza, *Opera* (ed. by R. Foerster & E. Richtsteig), Teubner 1929 (להלן: חוריקיוס).

החינוך הקלאסי בתקופה הביזנטית הקדומה
המאה הרביעית ראתה בנצחון הנצרות והפיכתה לדת המדינה. ברם, ניצחון זה לא הביא עדיין בעקבותיו לשינוי מהפכני בחינוך העיוני המקובל במדינה הביזנטית, שכן המורשת הקלאסית הוסיפה לתפוס מקום חשוב בחינוכם של בני-נעורים רבים מגיל בית-הספר היסודי ועד החינוך הגבוה. החינוך הספרותי הקלאסי על תוכניתו ושיטתו, נשאר מסלול-לימודים מקובל, בייחוד בקרב המעמדות הגבוהים של החברה; ומן המפורסמות הוא, שהלימודים הקלאסיים בביזנטיון לא עברו מן העולם גם בתקופות הבאות. אם אמנם ניכרה בהם ירידה, בייחוד לאחר המאה השישית, הרי מן המאה התשיעית הם חזרו ושגשגו. ראוי להזכיר, שקונסטנטינופול עצמה היתה בתקופה הביזנטית הקדומה מרכז חשוב של לימודים קלאסיים ולימים המרכז של שמירת המורשת הקלאסית; ובשנת 425 נוסדה בה, על-ידי תאודוסיוס השני, 'אוניברסיטה' — אם אפשר לכנותה כך — ללימודים חופשיים, אשר נתקיימה בתמיכת אוצר הקיסר.²
אמנם, בקרב אנשי הכנסייה נשמעו קולות רבים ותקיפים נגד הלימודים הקלאסיים, וההתנגדות לקריאה בספרות הפאגאנית מצאה לה ביטוי, בין השאר, גם בקאנונים האפוסטוליים שזכו לתפוצה במזרח במאות הרביעית-השישית. אבל היו גם קולות אחרים, ואפילו של מנהיגי הכנסייה מן השורה הראשונה, אשר חייבו את החינוך הקלאסי וראו אפשרות לנצרות להפיק תועלת מן 'הפִּיִּיִּיִּיִּי' (חינוך, תרבות) הישנה.³ ראוי לציין שכמה מהוגי-הדעות והסופרים של הכנסייה, ובהם נזירים, היו עצמם חניכי בית-הספר הקלאסי ושיוו לתוכן הנוצרי של חיבוריהם לכוש קלאסי. כך, למשל, סופרוניוס, הפטריארך האחרון של ירושלים בתקופה הביזנטית, חיבר הימנונים אנקריאונטיים לקודשי הנצרות.⁴
בין כך ובין כך, נכון לומר שהכנסייה בביזנטיון לא הקימה מערכת מקיפה של בתי-ספר שהיתה עשויה לבוא במקומו של בית-הספר החילוני, הנשען על תוכנית-לימודים ספרותית-קלאסית. בבתי-הספר שבמזורים למדו בעיקר צעירים, שהתעתדו להיות נזירים.⁵ בכנסייה עצמה הוגבל

2 על החינוך הקלאסי והחינוך הנוצרי בתקופה זו ובתקופות שלאחריה והן על עניינים קרובים להם, ראה: מארו, עמ' 424 ואילך (ובעיקר עמ' 432 ואילך); ביינס, עמ' 150 ואילך; ג'ונס, עמ' 1005–1007; בקלר, עמ' 200 ואילך; והנ"ל, *Anna Comnena—A Study*, Oxford 1929, pp. 165 ff. (esp. pp. 178f.); L. Bréhier, 'L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance', *Rev. d'hist. et de phil. relig.* 41 (1941), pp. 34f; idem, *La civilisation byz.*, pp. 383f; J.M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire (867–1185)*, Oxford 1937, pp. 223 ff.; S. Runciman, *Byzantine Civilization*, pp. 223ff.
על האוניברסיטה של קונסטנטינופול מיסודו של תאודוסיוס השני, (ואשר בתחילתה היו בה 31 פרופסורים לענפים השונים), ראה: *Cod. Theod.* 14, 9, 3; 6, 21, 1. על ההיסטוריה של המוסד, שידע עליות וירידות (המוסד נסגר לפחות פעמיים במאות השביעית-התשיעית) ראה: F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Teubner 1926; L. Bréhier, 'Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople', *Byzantion*, 3 (1927), pp. 73ff.
3 לאיסור על ספרים פאגאניים בקאנונים האפוסטוליים ראה: *Didascalia et Constitutiones Apostolorum* (ed. F.X. Fund), I, 6, 1–6 (Vol. I. pp. 13, 15), Paderborn 1905 בתחילת הערה 2 לעיל, וכן דאוני, בתי-ספר, עמ' 299 ואילך.
4 M. Gigante, *Sophronii Anacreontica*, Rome 1957. לא עלה בידי להשיג מהדורה זו. השירים נדפסו ב- *PG*, 87³, pp. 3733f. על סופרוניוס ראה: C. von Schönborn, *Sophrone de Jérusalem, vie monastique et confession dogmatique*, Paris 1972, pp. 53 ff. and esp. pp. 99 ff.
5 מארו, עמ' 439 ואילך, עמ' 453–454; ברהיר, עמ' 417; ג'ונס, עמ' 1007.

הלימוד לקבוצות של חניכים שרכשו את יסודות הדת, לרוב לפני טבילתם (קאטכומנים), אך חינוך זה היה מוגבל בהיקפו ואף רמתו היתה בסיסית ביותר. לעומת זאת היתה לחינוך הקלאסי אחיזה חזקה ורחבה בשכבות החברה, בייחוד בקרב המעמדות הגבוהים; ואף השלטון הקיסרי נתן לחינוך זה סיוע מסוים. הכנסיה התפשרה עם המציאות ולא יצאה במלחמת-חורמה נגד החינוך הקלאסי. אמנם, בקרב המורים והתלמידים של חינוך זה ניתן היה למצוא במשך תקופה ארוכה מוקדים פאגאניים חזקים, נסתרים או גלויים. אולם הנאמנות של השלטון לנצרות, ועליית כוחה של הכנסיה הביאו במרוצת הזמן לידי התלשטם של מוקדים אלה ואף לחיסולם. הוראת הלימודים החופשיים נתרכזה בידי מורים נוצרים, ולבסוף היו רק הם רשאים להורות לימודים אלה. התפתחות זו הפחיתה את חששותיהם של מנהיגי הכנסיה ומיתנה את התנגדותם. בשנת 529 לספירה, בשרשרת הרדיפות נגד הפאגאנים בקיסרות, סגר הקיסר יוסטיניאנוס את האקדמיה האפלטונית המפורסמת באתונה. אך פעולת הקיסר לא כוונה בעיקרה נגד עצם הלימודים הקלאסיים אלא נגד האקדמיה עצמה, שהיתה מרכז לפילוסופיה פאגאנית אנטי-נוצרית ואשר מוריה הבכירים היו פאגאנים. כנגד זה, בית-הספר הגבוה לרטוריקה בעזה, שיסודו בפידיהא הקלאסית ואשר בחלק מכתביהם של מוריו הבכירים מצויים הרבה דימויים ומלים מן המילון הפאגאני, יכול היה להוסיף ולפעול, הוא כאסכולות אחרות מסוגו, הודות לעובדה שמוריו היו נוצרים.⁶ אנו מוצאים עתה מורים ומלומדים, דוגמת פרוקופיוס מעזה, הפוסעים בשבילי הקלאסיקה, אך מקדישים מקום ללימוד כתבי-הקודש ולעיון בנושאים נוצריים כחלק מהווייתם הספרותית והלמדנית.

חוריקיוס איש עזה, הנואם ואיש-הספרות הקלאסיקן, שעמד בשנות העשרים והשלשים של המאה השישית בראש בית-הספר לרטוריקה בעירו, מדגיש בנאומו-הלל לכבוד מרקיאנוס, האפיסקופוס של עזה, את החשיבות והנחיצות בחינוך ספרותי קלאסי ובחינוך דתי נוצרי גם יחד. שני סוגי-חינוך אלה משלימים זה את זה; הראשון מועיל לשטף הלשון ויופיה והשני מסייע לנפש.

שתי מגמות אלו נשתלבו בחינוכו של מרקיאנוס.⁷ קירילוס מסקיתופוליס (בית-שאן), הנזיר וההגיוגראף הידוע בן אותה המאה, היה מיצר על כך שלא קיבל חינוך ספרותי-קלאסי; על כן קשתה עליו הכתיבה על חיי הנזירים, לפחות בראשיתה.⁸

הצבענו על המשכיות שהיתה לחינוך הקלאסי בחינוך הביזאנטי של התקופה, אבל אין לומר שהיה ללימודים הקלאסיים אותו מעמד כמו בעבר. ה'פידיהא' הישנה נמצאה במצב של התגוננות מאז המאה הרביעית. ה'פידיהא' הקלאסית נקראה בספרות הנוצרית של התקופה 'פידיהא' 'חיצונית', או

6 ראה דאוני, עזה, עמ' 106 ואילך, ובייחוד עמ' 115-116. אלי יונן נזכרים הרבה אצל חוריקיוס. ראה במפתח שבמהד' פרסטר-ריכטסטיג: זאוס, אפולו, אפרודיטי ועוד (בהקשר זה ראה גם אצל פוטיס, ביבליותיקה, עמ' 160). הוא הדין למכתבי פרוקופיוס מעזה: ראה המפתח, מהד' גארציה-לנרץ (לעיל, הערה 1). אמנם מדובר במכתבים (להלן, הערה 65) ובסופיסט שפעילותו, מכל מקום בעיקרה, קודמת לימי יוסטיניאנוס. ניתן להביא דוגמאות גם מיצירתו של יואנס מעזה, המאוחר יותר.

7 חוריקיוס, נאום שני לכבוד מרקיאנוס, 9 (עמ' 30). על חוריקיוס ראה, W. Schmid, 'Chorikios', *PW, I R.*, 6. Halbb (1899), pp. 2424f.; דאוני, עזה, עמ' 109 ואילך; א' רבינוביץ, 'דברי חוריקיוס העותי על ארץ-ישראל', ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 173 ואילך.

8 קירילוס, חיי אותימיוס, עמ' 60 (E. Schwartz, ed. *TU*, 49, 2, Leipzig 1939, p. 83); ראה גם דאוני, בתי-ספר, עמ' 319. אמנם קירילוס מציין שם גם את בורותו בכתבי-הקודש. מילונו ותחבירו של קירילוס אף הם מלמדים שהיה חסר השכלה קלאסית. השווה: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, Paris 1949, p. 699.

זרה', לעומת הפידיאה הנוצרית ('שלנו')⁹; אגב, המושג ה'לימודים החופשיים' מקבל גם מובן של לימודים חילוניים. מעמדו של החינוך הקלאסי שוב איננו בלעדי וללא-עוררין, שהרי היתה אפשרות להגיע לידיעת קרוא וכתוב באמצעות כתבי-הקודש, וכבר מתרחבת ומסתעפת ספרות חדשה, אמנם בעיקרה ספרות דתית, שאיננה נשענת יותר על תשתית קלאסית ואינה בנויה על-פי דפוסי הכתיבה הקלאסית.

הסופיסטים

כשאנו אומרים חינוך קלאסי אנו מתכוונים בעיקר ללימודי לשון וספרות. מושג 'החינוך הכללי' 'אנאקליוס פידיאה' (ἐγκύκλιος παιδεία) נשאר לרוב בגדר של תיאוריה או אידיאל; זאת ועוד, המסלול העיקרי בחינוך הגבוה, שבו ענייננו, היה המסלול הרטורי. פירוש הדבר, שמושג ה'לימודים החפשיים' (studia liberalia) לגבי רבים מתלמידי החינוך העל-יסודי הקדם-מקצועי הצטמצם בענפי הגראמאטיקה והרטוריקה. הרטוריקה היתה מושלת בכיפה בחינוך הגבוה, ירושה שהחינוך הביזנטי ירש מתקופות העבר.¹⁰ לפיכך, כשאנו מדברים על מורי החינוך הגבוה, אנו עוסקים קודם-כל ברטורים או סופיסטים,¹¹ ואליהם ניתן לצרף לפעמים את הגראמאטיקאים, שהם מורי החינוך העל-יסודי בשלבי-הביניים.

בכמה מערי ארץ-ישראל שגשגו הלימודים הקלאסיים והיתה פעילות יוצרת עניפה של אנשי ספרות ומדע (שירה, רטוריקה, היסטוריה, פילוסופיה, פילולוגיה, זואולוגיה, מתמטיקה ועוד), שהמשיכו את המסורת-הקלאסית והלמדנות ההלניסטית, וכאמור העדויות שבידנו מגיעות בעיקר עד לאמצע המאה שישית.¹² אין ספק שפעילות זו עשויה היתה להיווצר רק בסביבה חברתית ותרבותית אוהדת ומעודדת. ואכן יש עדויות, שתנאים כאלה נתקיימו במקומות אחדים בארץ. כך, למשל, אנו שומעים, שכמו בימי העבר ניתנו גם עתה לרטורים הזדמנויות להפגין כשרונם ברבים, ואמנם סופיסטים מהוללים זכו לכבוד רב בעריהם.¹³

9 ראה, למשל, בספרות הנוצרית של ארץ-ישראל, מרקוס דיאקונוס, חיי פורפיריוס האפיסקופוס של עזה, עמ' 8, שורה 12 (מהד' גרגור-קינגר); קירילוס, שם, עמ' 83, שורה 24. ראה גם בקלר, עמ' 212.

10 על 'האנאקליוס פידיאה', 'הלימודים החופשיים' לענפיהם השונים, הרטוריקה והפילוסופיה, ראה מארו, עמ' 243 ואילך, עמ' 378; ג'ונס, עמ' 1002-1003. הפילוסופיה, שהיתה ענף-לימודים בעל יוקרה, פיגרה הרבה אחר הרטוריקה מבחינת היקף מעגלי התלמידים. לעתים היו לימודי הפילוסופיה תוספת או המשך לרטוריקה.

11 על הרטור או הסופיסט ראה מארו, עמ' 270, 535 הערה 24.

12 אם נביא בחשבון לא רק את הסופרים והמלומדים ילידי הארץ שפעלו בה אלא גם את אלה שחיו במקומות אחרים בקיסרות (כמו, למשל, ההיסטוריון פרוקופיוס מקיסריה, או הפילוסוף ממוצא שומרוני מארינוס מנאפוליס) וכן את אלה שבאו מפרובינקיות אחרות תהיה הרשימה ארוכה למדי. אך גם בלי הרחבה מעין זו הרשימה אינה קצרה. באשר להיסטוריה, מן הדין לציין שמלכוס מפילדלפיה, וכאמור פרוקופיוס מקיסריה (אין אנו מתייחסים כאן להיסטוריונים של הכנסייה) כתבו את ספריהם הרחק מפרובינקיות-המוצא שלהם, ולפיכך ניתן לעמוד כאן רק על חינוכם המוקדם שהשפיע על כתיבתם. אשר לזואולוגיה, ראה להלן הערה 17. בתחום המאתמאטיקה יש להזכיר את אוטוקיוס מאשקלון (המאות החמישית-השישית). בנוגע לארכיטקטורה ראה להלן בפנים, בסוף המאמר על יוליאנוס מאשקלון. על המורים והמלומדים השונים ראה בסקירותיהם של קרומבאכר, כריסט, דאוני, זייץ (לעיל, הערה 1) ועוד. בנוגע לגבול הכרונולוגי שהזכרנו בפנים, נשאלת השאלה האם רק מקרה הוא שהידיעות שלנו מגיעות עד ימי יוסטיניאנוס (ועד בכלל)? נראה לנו שאין זה רק פרי המקרה, לפחות לגבי כמה תחומים, אך הדבר טעון בירור מיוחד.

13 הרטורים נשאו נאומים באירועים ציבוריים, לכבוד אישים שונים וכיו"ב. פרוקופיוס מעזה נשא, למשל, נאום-תהילה לכבוד הקיסר אנסטאסיוס בעת שפסלו הוקם בעיר. חוריקיוס נאם לרגל חנוכת כנסיות בעזה, או לכבוד אישים מבני העיר ואחרים. על חשיבות הנאומים בחגיגות ציבוריות ראה חוריקיוס, נאום שני לכבוד מרקיאנוס, 72

עמ' 643-644; רבינוביץ, שם, עמ' 180.
 14 ליבניוס, נאום חמישים וחמישה, 32-34.
 15 בעזה נלמדה ונתחברה לא רק ספרות יפה (שירה, רטוריקה ועוד) אלא גם פילוסופיה, פילוסופיה ותיאולוגיה, ועוד.
 על סופריה ומלומדיה של העיר ראה הספרות הנזכרת בהערה 1 לעיל.

18 ראה ליבניץ, ואם לא, 42; גריגוריס נציאנוס נאום מג, 13 (PG, 36, col. 512); חוריקוס, ח, 12 (עמ' 113); הנ"ל, לב, 95 (עמ' 365)—בהדגשה על הרטוריקה. ראה גם F. Schemmel, 'Die Schule von Caesarea in Palästina', *Philologische Wochenschrift*, 45 (1925), pp. 1277–1280; L.I. Levine, *Caesarea Under Roman Rule*, Leiden 1975, pp. 58–60. במחקרים אחרים מצינים את אוריון, אגב, 60. במצרים כמי שלמד גרמאטיקה בקיסריה של איי-ישראל. אבל אין זה ברור אם קיסריה שבמקורות היא זו של איי-ישראל. ראה C. Wendel, 'Orion No. 3', *PW I R*, 35 (1939), cols. 1083 ff.

האדמיניסטרטיבית הראשונה-במעלה בארץ-ישראל. במאה השישית אף נתחזק מעמדה, לאחר שיוסטיניאנוס העלה את דרגת נציבה והרחיב סמכויותיו מעבר לגבולות פלסטינה הראשונה.¹⁹ קיסריה היתה עיר גדולה ועשירה, על אף הקשיים השונים שנתעוררו בחיי העיר, ואפילו על משבר כלכלי זמני שפקד אותה. חוריקיוס, אשר בעצמו מעיד על כמה מן הקשיים שפקדו את קיסריה, מציין אותה כעיר גדולה ועשירה.²⁰ נראה, שבתקופה הביזנטית חלה בה התרחבות ניכרת, ככל שניתן לשפוט מהיקף חומותיה.

שלוש הערים הנזכרות לא היו, כמובן, הערים היחידות בארץ שבהן ניתן היה לרכוש השכלה יוונית גבוהה. עליהן יש להוסיף למשל את חלוצה, העיר הגדולה והחשובה שבנגב, שאף היא היתה מקום של לימודים קלאסיים מתקדמים, במאה הרביעית ואף לאחר מכן.²¹ ברי, שלימודים יווניים כלליים ברמה על-יסודית נתקיימו בערים נוספות, ובייחוד בערים הגדולות ובכאלה שהיו בעלות מסורת עירונית ארוכה של פוליס יוונית.²²

בידנו ידיעות על שלוש ערים בארץ שהעסיקו מורי רטוריקה, כלומר סופיסטים, בשכר:²³ קיסריה, עזה וחלוצה. ליבניוס מספר על סופיסט אחד שהעדיף את קיסריה על אנטיוכיה בגלל 'גודל ההבטחות' של הראשונה, היינו המשכורת הגבוהה שהוצעה לו על-ידה.²⁴ במאה השישית הזמינה קיסריה את פרוקופיוס מעזה ללמד בה, ולדברי חוריקיוס כללה ההצעה, בין השאר, פיתוי כספי גדול. פרוקופיוס נענה להזמנה וישב בקיסריה זמן-מה כסופיסט מטעם העיר.²⁵ ברם, עיקר פעילותו של פרוקופיוס היתה, כאמור, בעיר-מולדתו עזה, בה עמד בראש הקתדרה העירונית לרטוריקה. חוריקיוס, שהזכרנו לעיל, ירש כמסתבר, את מקומו בראש קתדרה זו.²⁶ במאה הרביעית העסיקה גם חלוצה רטור, כפי שמתברר מאחד המכתבים של ליבניוס.²⁷ לעתים בא התשלום, או חלק ממנו, לסופיסט העירוני, מאוצר הקיסר. כך אנו שומעים בפירוש לגבי

19 Just. Nov. 103, 1-2. יוסטיניאנוס חיזק גם את סמכותו הצבאית של הפרוקונסול בפרובינקיה שלו; שם, 3.

20 חוריקיוס, לב, 95 (עמ' 365). חוריקיוס מדבר בשבח העיר בעוד מקומות.

21 ביחס לחלוצה במאה הרביעית ראה על אודאימון: זיק, מכתבי ליבניוס, עמ' 131 (מס' 1); ג'ונס, פרוסופוגראפיה, Eudaemon, מס' 3 עמ' 289-290. לעניינו בעיקר ליבניוס, מכתב 132. אגב, גם בן-דודו אנומוס ישב בחלוצה. ראה מכתבים 164, 315 (כאן הם רטורים במובן של עורכי-דין, ראה סעיף 5). לדברים אחדים על אודאימון ראה גם להלן. כידוע, היה זנוביוס, מורו של ליבניוס באנטיוכיה, יליד חלוצה. ראה להלן בפנים והערה 38. לתקופה מאוחרת יותר ראה פרוקופיוס, מכתב 87; ראה גם להלן על היירונימוס.

22 אם כי אין הדבר עשוי לשמש הוכחה לעניין הנדון ראוי לשים לב, שכמה כתובות מן המאה השישית בכנסיות של גרסה נכתבו במשקלי השירה היוונית הקלאסית. ראה וולס, גרסה, כתובות מס' 299, 300, 306 ועוד. ראה גם ג'ונס, עמ' 1003.

23 על ההוראה הציבורית למן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הביזנטית ראה ג'ונס, העיר היוונית, עמ' 220 ואילך, 253, 280, 285-6; הנ"ל, LRE, עמ' 998. על מורים מטעם הערים בקיסרות ניקיאה במאה השלוש-עשרה ראה בקלר, עמ' 209.

24 ליבניוס, נאום לא, 42. על ניסיון לזהות הסופיסט האנונימי עם פריסקיו או עם אקאקיוס ראה זיק, מכתבי ליבניוס, עמ' 245; ג'ונס, פרוסופוגראפיה, עמ' 729.

25 חוריקיוס, ח, 12 (עמ' 113).

26 ראה בעיקר פוטיס, ביבליותקה, עמ' 160 (καὶ αὐτῇ λαχόντι σοφιστεύειν); פרוקופיוס, מכתב 84.

27 מכתב 132 (שנת 359/60). ראה לעיל, הערה 21, וכן הערה הבאה.

חלוצה²⁸ ועזה²⁹. אין פירוש הדבר שכל עיר שבה היה בית-ספר גבוה זכתה לתמיכה ממשלתית בו. ייתכן שהערים הנזכרות לעיל שילמו גם מקופתן למורה.³⁰ כנראה שהעיר מינתה רק סופיסט אחד, או סופיסט ראשי, אבל אפשר ששילמה שכר גם לעוזריו, אם היו כאלה.³¹ ההיסטוריון פרוקופיוס מקיסריה מספר בספר ה'אנקדוטה', שיוסטיניאנוס הפסיק את מתן התמיכה הממשלתית במורים שנתמנו על-ידי הערים, דבר שפגע בכיסם ובמעמדם. מדבריו משתמע, שמצב המורים הורע גם מחמת קשיים כלכליים, שהיו מנת-חלקן של ערים רבות באותו זמן.³² יש לזכור שבספר זה השתדל פרוקופיוס להבאיש את ריחו של הקיסר. מכל מקום, אפילו אין לפקפק בעצם הידיעה, אין לקבוע שבכך נסתם הגולל על התמיכה הממשלתית במורים, ואפשר שמדובר היה רק בהוראת-שעה של יוסטיניאנוס. בשנת 554, כלומר לאחר חיבור ה'אנקדוטה' של פרוקופיוס, אנו שומעים על תשלום משכורת ממשלתית למורים באיטליה.³³ אחיזתו העיקרית של החינוך היווני הגבוה היתה, כאמור, בשכבות האמידות אך לא הוגבל בהכרח לבני משפחות עשירות. לפי ליבניוס היה אודאימון, הנזכר לעיל, ממשפחה טובה (בפלוסיון). אך לא אמידה.³⁴ מכל מקום, החינוך הגבוה, אפילו כשזכה לתמיכה עירונית או ממשלתית לא היה זול. שכר-הלימוד היה גבוה פי כמה מזה של החינוך היסודי,³⁵ ואף היה צורך לקנות ספרי-לימוד.³⁶ יש גם לזכור שהתלמיד לא עשה לפרנסתו והיה תלוי במשפחתו. פעמים שהיו הלימודים הגבוהים כרוכים במגורים בעיר זרה. במקרים אלה, ובייחוד כאשר התלמידים יצאו לערים מפורסמות ואל מורים ידועי-שם, יש להניח שמדובר בבנים של משפחות אמידות. בדרך הטבע היו המשפחות האמידות שייכות לאותם המעמדות, אשר היו להם שורשים בתרבות היוונית ואשר ראו בזה הכשרה נכונה לחיים וקישוט נאה לאדם. פטיט, שחקר את מוצאם החברתי של תלמידי ליבניוס, מצא ביניהם שלוש קבוצות בולטות: בנים לאבות ששרתו בשרות הקיסרי, בני

- 28 ראה במכתב הג'ל, סעיף 3. ליבניוס מדבר על *Βασιλική τροφή*, וכוונתו לקיצבה או למשכורת הרשמיות מטעם המלכות. לעניין המרת ההקצבות בעין לכסף ראה ליבשוץ, אנטיוכיה, עמ' 88–89; A.F. Norman, *Libanius*, Autobiography, Oxford 1965, p. 158 (on 37).
- 29 במכתב 84 כותב פרוקופיוס לאחיו בקונסטנטינופול על בקשתם של ראשי עזה מן השלטון המרכזי להבטיח 'אוניה שיכולה לספק לי אספקה (תבואה וכד') ללא קץ (או פטורה ממס?)' (*πλοῖον ἀτελές σιτηρεσίόν μοι χορηγήσαι*) (בניגוד להרשר: בקובץ שלו, *δυνάμενον*). נראה, שבתרגום *ἀτελές* יש להעדיף כאן 'ללא קץ' על-פני 'פטורה ממס' (בניגוד להרשר: בקובץ שלו, 109). ביחס ל-*σιτηρεσίον* ושאר דבריו השווה פרוקופיוס, אנקדוטה, כו, 5, המדבר על *σιτῆσεις* מאוצר המדינה. על ידיעות מעטות על תמיכה ממשלתית בחינוך הגבוה ראה ג'ונס, ג, עמ' 333, הערה 29, ולהלן בפנים.
- 30 על ליבניוס שקיבל משכורת הן מעירו אנטיוכיה והן מן הקיסר, ראה ליבשוץ, אנטיוכיה, עמ' 44. ראה גם במאמרי זה לעיל בפנים, בנוגע לקיסריה במאה הרביעית. על מקומו של האוצר העירוני בהקשר זה אפשר ללמוד מפרוקופיוס, אנקדוטה, כו, 7–6. ראה גם ג'ונס, שם, סוף הערה 29.
- 31 על עוזרי ליבניוס ומצבם, ראה ג'ונס, עמ' 1001.
- 32 אנקדוטה, כו, 7–5. מדובר שם ברופאים ומורים. מדבריו פרוקופיוס מסתבר גם, שמצב המורים והרופאים החמיר מחמת השחלטות הקיסר על הכספים העירוניים. ראה J.B. Bury, *LRE*, II, p. 352; שטיין, *Histoire*, כ, עמ' 447.
- 33 (הקונסטיטוציה הפראגמאטית) *Just. Const. App.* 7. ראה *Prokopios von Kaisarea*, *PW*, I R. 45 Halbb. (1957), 568. ראו לציין ש-42, *Cod. Just.*, I, 27, מעיד על תשלום משכורות למורים בקרתגו בשנת 534.
- 34 ליבניוס, מכתב 108, סעיף 2. ראה גם לעיל, הערה 21. לפי פירוש של אלי (Aly) לדברים שמספר חוריקיוס על מורו פרוקופיוס היו בין תלמידי האחרון גם עניים. ראה להלן, הערה 56.
- 35 ראה ג'ונס, עמ' 997, וכן כך, ג, עמ' 333, הערה 28. אגב, מלבד העול הכלכלי יש להביא בחשבון את עול החינוך היסודי ועול הלימודים העל-יסודיים הקדם-רטוריים.
- 36 ראה בינס, עמ' 152.

המעמד הקוריאלי ובנים של בעלי מקצועות חופשיים, בייחוד עורכי־דין.³⁷ באשר לארץ־ישראל אין בידנו אפשרות לבירורים סטאטיסטיים מקיפים, אך הנתונים שבידנו מכוונים לאותם המעגלים החברתיים שהזכרנו. כל אימת שהדברים ניתנים לבירור אנו רואים, שהתלמיד בא ממשפחה בעלת מעמד בחברה, ולעתים קרובות כבר היה במשפחתו רקע של השכלה יוונית מתקדמת.

נביא דוגמאות אחדות. בני־משפחתו של הרטור המפורסם זנוביוס מחלוצה, שאבותיהם החזיקו במשרות חשובות בעיר־מולדתם, למדו אצל ליבניוס באנטיוכיה.³⁸ פטרוס מקיסריה שלמד גראמאטיקה ורטוריקה בעירו היה בן ל־משפחה מפוארת' (נציחא בגנסא).³⁹ איניאס, עורך־דין מעזה, שזוכר במכתבים של פרוקופיוס מעזה, תואר כבן־טובים.⁴⁰ מתוך הלקסיקון 'סודה' אנו שומעים על איש־ספרות בשם מריאנוס בזיקה לאלבטרופוליס (בית־גוברין). הלה היה בנו של עורך־דין (*δικηγόρος*) ממשפחה מיוחסת בשם מארסוס, שהתיישב באותה עיר.⁴¹ מריאנוס, שחי בימי אנסטאסיוס, כתב מטאפראזות ליצירות של משוררים הלניסטיים חשובים, בעבדו את יצירותיהם שנכתבו בהכסאמטר לטרימטר יאמפי.⁴² מרקיאנוס, האפיסקופוס של עזה, שהזכרנו לעיל, וכן אֶחיו קיבלו חינוך קלאסי גבוה.⁴³

דברים ברורים על מוצאם החברתי של תלמידים אחדים אנו מוצאים אצל חוריקיוס מעזה, בנאום־החתונה שנשא לכבוד שלושה מתלמידיו: פרוקופיוס, יוחנן ואליה. מנאום זה למדים אנו, שאבי הראשון, פרוקופיוס, היה אסטינומוס, משמע איש השלטון העירוני, אבי השני, יוחנן, היה

37 פטיט, תלמידי ליבניוס, עמ' 95–135 (ובייחוד עמ' 113–114), 172, וכן שם, נספח ב, עמ' 194–195.
38 על זנוביוס שקודם לכן החזיק בעצמו בראשות הקתדרה לרטוריקה באנטיוכיה ראה זיק, מכתבי ליבניוס, עמ' 315–316; ג'ונס, פרוסופוגראפיה, עמ' 991. על אב וכן ששםם בייחוס מבני־משפחתו, ראה לפי המפתח לכתבי ליבניוס, מהד' פרסטר. לאלה ועוד ראה מ' שובה, 'בייחוס, ראש משטרת העיר חלוצה שבנגב בשנת 356 אסח"נ', ידיעות, ג (תרצ"ה), עמ' 18 ואילך; הנ"ל, 'זנוביוס, ראש משטרת העיר חלוצה שבנגב בשנת 359 אסח"נ', ידיעות ד, (תרצ"ז), עמ' 61 ואילך.

לפי דעה מקובלת, המסתמכת בעיקר על ליבניוס, מכתב 1098, היה בין תלמידי ליבניוס באנטיוכיה גם בן הנשיא מארץ־ישראל, שלמד קודם־לכן בעיר אחרת (יש מצינים את בריטוס) אצל רטור, תלמיד־לשעבר של ליבניוס. ראה זיק, שם, עמ' 162, בדרך גמליאל; מ' שובה, 'מכתבי ליבניוס אל הנשיא בארץ ישראל', תרביץ, א, ספר ב (תר"ץ), בעיקר עמ' 102 ואילך; אביינוה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 195. אולם קיים ספק לגבי קביעה זו. אין זה ברור אם הנער בו מדובר במכתב היה מארץ־ישראל, ולא הוכח בודאות שהמכתב אומנם נשלח אל הנשיא בארץ־ישראל. ראה: A.J. Festugière, *Antioch païenne et chrétienne*, Paris 1959, p. 138f. פסטו־ייר משער שהנער היה מפמפליה, שכן שם לימד הרטור ארגיוס (Argeius). הנזכר במכתב. ראה גם ג'ונס, פרוסופוגראפיה, עמ' 102.

39 יואנס, חיי סוורוס, מהד' PO II, M.A. Kugener, עמ' 230; ראה גם זכריה, חיי סוורוס, שם, עמ' 98.
40 מכתבים 43 (בייחוד שורה 7), 44. אין ספק שאיניאס היה בעל השכלה קלאסית.
41 Suda (ed. Adler), III, 323f. ראה גם 1751, PW, I R. 26 Halbb. (1930), Ensslin, 'Marianus No. 8', דאוני, בתי־ספר, עמ' 314.

42 המשוררים שנוכחים הם: תאוקריטוס, אפולוניוס רודיוס, קאלימאכוס, אראטוס וניקאנדרוס. באנתולוגיה הפאלאטינית יש כמה אפיגראמות מפר־עטו של מריאנוס סכולאסטיקוס (עורך־דין); שם, ט 626, 627, 657, 668, 669; ועוד טז, 201 (האחרונה מן ה־ Anthol. Planudea). חוקרים אחדים, כגון כריסט, עמ' 973 והערה 6; אנסלין, שם; ודאוני, שם, מזוהים את מריאנוס שזוכר בלקסיקון סודה עם מריאנוס סכולאסטיקוס, מחבר־האפיגראמות הוה. אבל זיהוי זה אינו אפשרי אלא אם נדחה הידיעה המפורשת אצל סודה, שלפיה חי מריאנוס בימי אנסטאסיוס. שכן מריאנוס, מחבר האפיגראמות, חי בימי יוסטיניוס השני (565–578). כפי שעולה בבירור מאפיגראמה אחת (ט 657) על אודות ארמון סופיה בקונסטאנטינופול, הקרוי על שם אשתו של קיסר זה. על מריאנוס המאוחר והקשר לאגתיאס ראה: A. Cameron, *Agathias*, Oxford 1970, p. 8 and note 3.

43 מרקיאנוס היה תלמיד של פרוקופיוס מעזה. על טיב חינוכו של מרקיאנוס ובית הוריו ראה חוריקיוס, נאום שני, 7 ואילך (עמ' 29–30); 11, 14 (עמ' 31), ועוד. ראה גם לעיל, עמ' 97.

איש כנסייה, ואבי השלישי, אליה, היה מלומד בחוק ומשפט.⁴⁴ הם מייצגים שלוש קבוצות, דהיינו אנשי השלטון העירוני, אנשי כנסייה ועורכי-דין. אבותיהם של השלושה היו אנשים עשירים ומכובדים. האבות עצמם היו חניכי ההשכלה היוונית, והבנים נשאו נשים מבנות-המעלה. פרוקופיוס נשא אשה עשירה ומיוחסת במצאה, בת לראשי העיר אשקלון. אבותיה של אשת יוחנן היו מאגיסטראטים בעזה. חוריקיוס יכול היה להצביע גם על אישים נכבדים מצד אם הכלה. אף השלישית הייתה, כפי שנאמר במפורש, ממוצא נכבד. חוריקיוס נשא נאום זה משום שהשלושה היו מתלמידיו החביבים, אך לא פחות מכך משום כבוד הוריהם בעיר וקשריו עמם. בנאום אחר של חוריקיוס הוא מדבר על תלמיד שבא מ'ערביה', ודאי פלסטינה השלישית. אבי הצעיר היה אישיות מכובדת מאוד, וההמלצה על התלמיד ניתנה על-ידי סומוס, הדוכס של ארץ-ישראל.⁴⁵

נפנה עתה אל המורים. ההערכה שלה זכה החינוך הקלאסי הגבוה ברבדים הגבוהים של החברה, ואשר מצאה ביטוי, בין השאר, בהעסקת סופיסטים מטעם הערים ובסיוע השלטון המרכזי היתה היסוד למעמדם המכובד של מורים אלה. המורים, ובייחוד הגראמאטיקים והרטורים, זכו לפריבילגיות חשובות שכללו, למשל, פטור מחיובים שונים בשרות הצבורי, פטור מחובת אכסניה של אנשי השרות הקיסרי, פטור מהעלאת מס הכריסארגירון הידוע-לשמצה (עד שבוטל על-ידי אנסטאסיוס), פטור משרות צבאי, וכן נאסרה פגיעה בכבודם, ועוד כיוצא באלה.⁴⁶

רבים ממורי הלשון והחכמה היוונית העתיקה מגוריהם מעיר לעיר פעם אחת או יותר. בידנו שפע של ידיעות על סופיסטים שנסעו משום תלמודם למקומות אחרים, ודיינו בכתבי ליבניוס. לפרקים עזיבת עיר-המולדת נעשתה שלא מתוך בחירה חופשית אלא בכורח המסיבות כדי למצוא מקור-פרנסה. באשר לארץ-ישראל כבר נזכר למעלה פרוקופיוס מעזה, שלימד זמן-מה בקיסריה.⁴⁷

מקרה אחר הוא מקרהו של היירונימוס מחלוצה, סופיסט המוכר לנו ממכתבי פרוקופיוס. קשריו של היירונימוס היו עם מצרים, כדרך שנהגו משכילים רבים אחרים בדרום ארץ-ישראל—והוא נסע לשם פעמים אחדות. יתכן שלבסוף אף התישב עם משפחתו בהרמופוליס (פרוקופיוס, מכתב 124).⁴⁸ פרוקופיוס טוען, שה'זהב' ותפנוקי החיים הם שמשכו את היירונימוס למצרים. במכתב אל פרוקופיוס, שנשלח כנראה מחלוצה קובל היירונימוס על האקלים הקשה של עיר-מולדתו והמזון הגס שבה. פרוקופיוס מצידו מתרעם על מושגיו של היירונימוס, כאילו העושר הוא 'בית מלא חיטה ובשר'.⁴⁹

44 נאום שיש, 33 ואילך (עמ' 94–95).

45 נאום רביעי, 25 (עמ' 76).

46 לחוקים שונים ראה Cod. Theod. 13, וכן ג'ונס, עמ' 998, וכרך ג, עמ' 333, הערה 29. ראה גם בספר החוקים הסורי-הרומאי: K.G. Bruns & E. Sachau, *Syrisch-römisches Rechtsbuch* etc., L 116 = R I 67 = R II 116 = R II 117, Leipzig 1880; E. Sachau, *Leges Constantini Theodosii Leonis*, Berlin 1907.

47 ידוע גם שפרוקופיוס ביקר בפמפיליה (מכתב 38). ראה זייץ, עמ' 11; W. Aly, *Prokopios von Gaza, PW, I R.*, 11; Halbb. (1975), 262, 45. כאמור, פרוקופיוס למד לימודים גבוהים באלכסנדריה. הזכרנו גם את זנוביוס מחלוצה שלימד באנטיוכיה, ואת אדאימון מפלוסין שחי בחלוצה, ואלו הן דוגמאות אחדות מרבות.

48 על היירונימוס ראה במבוא למהד' גאריה-לנרץ, עמ' XXXI–II. אין אנו יודעים מיהו הנמען של מכתב 57 שגר במצרים. גאריה ולנרץ מעלים את האפשרות שהוא היירונימוס (ולא סטפנוס כמו במהד' הרשר—מכתב 18), ההצעתם מתקבלת על הדעת. מקבל המכתב גר באלכסנדריה ('עיר המוקדונית'), ששבתה אותו בקסמיה. אשתו וילדו הרך נמצאו אז בארץ (אם מדובר בהיירונימוס היו הללו בחלוצה). אגב, ממכתב 9 אנו שומעים, שהיירונימוס שלח מחלוצה עבד, ובידו מתנות לפרוקופיוס מעזה לרגל נישואי אחות פרוקופיוס.

49 מכתבים 81, 91. ראה גם מכתב 2, שורות 25–26.

מורי החינוך הגבוה לא השתיכו לשכבה חברתית אחת. הרבה תלוי היה כמובן בכשרונם, שמם, קשריהם וכיו"ב. בין הסופיסטים היו שנהגו מרווחה כלכלית ואשר ניתן היה למנותם עם בעלי היכולת. בדרגת עדיפות היו בוודאי מי שזכו לקבל משרת מורה מטעם העיר, והללו היו רק מיעוט בין מורי החינוך הגבוה. העמידה בראש הקתדרה העירונית זיכתה את בעליה בכבוד ויוקרה, וכאמור במשכורת רשמית, שהיתה רק חלק מהכנסת הסופיסט.⁵⁰

המפתח לרווחתו הכלכלית של הסופיסט טמון היה בעיקר בעושרם ובמספרם של תלמידיו. המורים בעלי השם והיוקרה, בין אלה שעמדו בראש הקתדרות העירוניות ובין אחרים, יכלו למשוך אליהם תלמידים עשירים וליהנות מהכנסות נאות. ליפניוס במכתב אל גרונטיוס, רטור באפמיה (מכתב 1391 משנת 363), תוהה על התופעה שמי שיש לו תלמידים עשירים (*χρὸς εὐπόρων*) צריך להפנות מבטו למקום אחר.⁵¹ אף ידוע על תחרות חריפה בין מורים על השגת תלמידים; ובאתונה הגיעו הדברים אפילו לחטיפה בזרוע של סטודנטים חדשים בעת אשר דרכה כף-רגלם לראשונה בעיר.⁵² ראוי עוד לציין שהסופיסטים מעזה משכו תלמידים גם מחוץ לעירם.⁵³ הללו בוודאי באו מבתיים אמידים ושילמו היטב למוריהם. אין לנו ידיעות על שיעורי שכר-הלימוד שנהגו בארץ, מלבד מה ששומעים על נוהג בעזה, שתלמיד נתן למורו סולידוס אחד בהזדמנויות מסוימות.⁵⁴ אמנם פרוקופיוס מדגיש בהזדמנויות אחדות שהוא איננו עשיר, הוא אפילו קובל על עונו. למשל, במכתב (146) שנשלח אל נפאליוס הוא כותב: 'אתה מקונן על העוני אף על-פי שאתה מצוי בשפע של כספים, ואילו אני בז לכסף ולעשירים, אף-על-פי שאני לחוץ בעוני מדהים'.⁵⁵ אבל אפשר להטיל ספק אם אמנם זה היה מצבו; דומה שיש בדבריו הפרזה. כבר הזכרתי, שפרוקופיוס יצא לקיסריה תמורת כסף רב, וחוריקיוס מספר גם שהוא עזר לעניים מהגנו שלו.⁵⁶ מובן שעולה השאלה למי ולמה השווה פרוקופיוס את מצבו בדבריו על עונו. במכתבו הנ"ל לנפאליוס מעמיד עצמו פרוקופיוס לעומת הנמען, אולם יש לשים לב שנפאליוס התלונן, לדברי פרוקופיוס, על עוניו אף-

50 ראה לעיל בפנים בעניין הסופיסט שהעדיף את קיסריה על-פני אנטיוכיה והערה 24. הלה קיבל, כמסתבר, תמורה חומרית גבוהה. אמנם מדובר שם בדבר יחסי, כתנאי קיסריה לעומת אלה של אנטיוכיה. ליפניוס מתלונן על דלותם של המורים באנטיוכיה, הגורמת להם לנטוש את העיר ולעבור אל ערים אחרות, וקיסריה היא דוגמה לדבריו. אגב, אנו שומעים גם על השתמטות הורים או תלמידים מתשלום השכר המגיע למורה, וראה ג'ונס, 'עמ' 1002 והערה 41. גם כאן היה לסופיסט העירוני יתרון-מה על פני המורה הפרטי, שכל הכנסתו היתה תלויה בתשלומים שקיבל מתלמידיו.

51 על נתונים אחדים הקשורים לכך, כגון משכורות, ראה ג'ונס, 'עמ' 1001-1002 וההערות. אגב, מליפניוס אנו שומעים על גודלן של כיתות התלמידים שהיו לו בזמנים שונים. אנו שומעים על 15 או 17 תלמידים בראשית עבודתו באנטיוכיה (נאום א' [האוטוביוגרפיה], 101; מכתב 405, סעיף 4). משנתמנה למורה מטעם העיר עלה מספרם ל-50 (המכתב הנ"ל, סעיף 6). אבל בקונסטנטינופול היו לו יותר מ-80 תלמידים (נאום א', 37).

52 ליפניוס, א' 16 ואילך. ועוד, ג'ונס, ג, 'עמ' 334, הערה 41; נורמן, 'עמ' 151-152.

53 ראה, למשל, פרוקופיוס, מכתב 134. 'הורים', שבעטיים אינו יכול להיענות להזמנת סטפנוס, הם כמובן תלמידיו. הזכרנו בפנים את בנו של האיש הנכבד מ'ערביה' שלמד אצל חוריקיוס.

54 חוריקיוס לב, 104 (עמ' 368).

55 ראה גם הדגשתו על העוני במכתב 131 לסאבינוס. במכתב 165 למוסאיוס הוא אומר, שאין הוא עשיר כזהב ובאבנים טובות.

56 חוריקיוס, ח 25 (עמ' 118-119). אם לדייק, חולים ועניים. לדעת אלי (לעיל, הערה 47), 'עמ' 262, הכוונה לתלמידים שלו. אין לנו נתונים של ממש על רכושם של הסופיסטים המקומיים. לאיניאס מעזה היה נן יפה ובו מכונה הידראולית משוכללת (מכתב 25), אך אין אנו יודעים על טיבו של הנכס הזה.

על-פי שהיה אדם עשיר. מתקבל אפוא על הדעת, שפרוקופיוס אומר על עצמו מה שאומר בהשוואה לנפאליוס או לעשירים גדולים שראה בעירו. מכל מקום, קרוב להניח שהיה רחוק מעוני. אכן, היו מורים בחינוך העל-יסודי שהכנסותיהם ותנאי חייהם נפלו בהרבה מאלה של הסופיסטים הבכירים. אחדים מן המכתבים שכתב איניאס הסופיסט והפילוסוף מעזה מכילים בקשות-עזרה למורים ליוונית או לאטינית, שהיו שרויים בקשיים. כך, למשל, פנה איניאס אל סופיסט בשם סופאטרוס (מכתב 9) וביקש ממנו לעזור לקונסטנטינוס, מורה לשירה לאטינית, שנאלץ לנדוד על פני ערים רבות כדי למצוא מחייתו, והיה שרוי בעוני. מסופיסט בשם אפיפאניוס הוא מבקש (מכתב 23) לשים קץ לנדודיו של עמית למקצוע (?), המתואר כמי שעבר ערים רבות. כפי שמסתבר, היה הלה בן-עירו של אפיפאניוס, ששב זה עתה למקום מולדתו, ואיניאס אומר עליו שהוא אוהב את מולדתו יותר מרכוש. במכתב לסופיסט אחר בשם זוסימוס (מכתב 10), מבקש איניאס לעזור לפאולוס המשורר הזקן; ובמכתב לאַנקראטיוס (מכתב 13) הוא מספר על מצבו הקשה של רטור אחד ומבקש שיינתן לו סיוע (פילאנטרופיה). איניאס פורט על נימי הקירבה המקצועית ואומר, שעל הרטורים לנהוג מתוך סולידאריות כמו חיילים ולעזור זה לזה.

אפילו לא היתה פרנסתם של המורים ברווח, מכל מקום נראה שמעמדם החברתי של מורי החינוך הגבוה היה גבוה לערך.⁵⁷ החשובים שבסופיסטים נמנו עם אנשי העילית החברתית בעריהם. על יוקרתם ומעמדם הנכבד של הסופיסטים העזתיים בערים יש בידנו ידיעות. כדוגמה נביא דברים אחדים בעיקר על פרוקופיוס. אין אנו יודעים פרטים על בית הוריו, אלא זו בלבד שנתייחס מאביו בגיל צעיר.⁵⁸ על מוצאו החברתי הנכבד ניתן להסיק מן החינוך היווני הגבוה שקיבלו הוא ואָחיו, ומן העובדה שמשפחתו יכלה לעמוד בהוצאות לימודיו באלכסנדריה.⁵⁹ חינוכו ותלמודו של פרוקופיוס היו בשני מישורים, הקלאסי והנוצרי, ובשניהם נתגלה כמחבר פורה (החלק הגדול ששרד מיצירתו מכיל פירושים למקרא).

פרוקופיוס שמר אמונים לעיר מולדתו עזה, אף כי הזמינו אותו לשמש סופיסט אצל לא פחות מארבע ערים אחרות, וכולן מרכזים חשובים: אנטיוכיה, צור, קיסריה ובריתוס.⁶⁰ רק למשך תקופה מוגבלת הוא עבר לקיסריה. במכתביו מדגיש פרוקופיוס את המעלה שבנאמנות לעיר-המולדת (πατρίς); והוא מבקר מי שמוכן לנטוש את עיר-מולדתו בגלל סיר הבשר.⁶¹ פאטריסטיזם לוקאלי זה אינו רק התרפקות מילולית על אידיאלים של העולם הקלאסי הישן, שפרוקופיוס היה חניך מורשתו; פרוקופיוס הגשים ערך זה הלכה למעשה, ונראה כי אמנם לא היו הממון וההכנסה הערך המכריע בחייו.

57 ראה גם ג'ונס, עמ' 1002.

58 חוריקיוס, ח 4 (עמ' 110–111). על פרוקופיוס ראה זייץ, עמ' 9 ואילך; כריסט, עמ' 1029 ואילך; אלי, פרוקופיוס, שם, עמ' 259 ואילך.

59 על תחרות רטורית באלכסנדריה, בה ניצח פרוקופיוס בצעירותו, ראה חוריקיוס, ח 15 (עמ' 114–115). ראה גם דברי פרוקופיוס המכוונים לאלכסנדריה במכתב 119, שורה 9. לשלבים שונים לחינוכו הספרותי, כמסתבר לפני שיצא לאלכסנדריה, ראה חוריקיוס, ח 5 (עמ' 111).

60 לאנטיוכיה, צור וקיסריה ראה חוריקיוס, ח 12–13 (עמ' 113–114). לבריתוס ראה פרוקופיוס, מכתב 114. מכתב 113 הוא מכתב-תשובה להיירונימוס ותאודורוס, שכנראה הזמינוהו ללמד בערים (איזו?). ראה גארציה ולנרץ, עמ' XXXII (Jerôme B). השניים יצוינו עוד להלן בפנים. ראה גם מכתב 134 לסטפנוס.

61 ראה, למשל, מכתב 134.

פרוקופיוס היה נערץ בעירו וזכה לכבוד רב.⁶² מעמדו המצוין בא לו, בין השאר, מתהילתו, שפשטה מחוץ לגבולות העיר והארץ. אף העובדה שערים מעטירות חפצו ביקרו ובשרותיו והוא העדיף על פניהן את עזה, ומתרומתו לפרסומה כמרכז יצירה ולימודים, תרמה ליוקרתו הרבה בעירו. השפעתו בעיר נסתייעה גם בוודאי הרבה מיכולתו לנצל את שמו וקשריו במרכזי השלטון ובמקומות אחרים לטובת היחיד והציבור. שניים מאחיו (אחד מהם בוודאות) שרתו בשורות הקיסרי וישבו בקונסטנטינופול. פרוקופיוס ניצל את הקשרים של אחיו כדי לפעול לטובת עזה ולטובת יחידים שבה.⁶³ ראוי להוסיף, שבנאום-תהילה (פאנגיריקוס) שחיבר פרוקופיוס לכבוד הקיסר אנסטאסיוס הוא ייצג את עזה, ומנאום-הלל כזה שנודע לו ערך פוליטי עשויים היו להפיק תועלת הן העיר והן דבקה.⁶⁴ אך עיקר החשיבות של פרוקופיוס נבעה מהיותו מורה לבני שכבות המעלה בעיר ולתלמידים שהיו עתידים לתפוס מקום חשוב בהנהגת העיר, כמו למשל מרקיאנוס, לימים האפיסקופוס של עזה.

מקובץ של יותר ממאה ושישים מכתבים של פרוקופיוס⁶⁵ אנו לומדים על חוג מכריו ומקורביו, בעיקר כמובן הללו שמחוץ לעזה. המכתבים מאפשרים גם ללמוד מעט על היסודות האינטלקטואליים של החברה בזמנו. במקרים רבים קשה להגדיר את מעמדם ועיסוקם של מקבלי המכתבים, וניתן רק להבין שהם בעלי השכלה קלאסית גבוהה. בין האנשים שעמם הוא מתכתב אנו מוצאים, מדרך הטבע, מורים ומלומדים וכן תלמידים לא מעטים. בקובץ בולטים עורכדין ומלומדי חוק, מהם שהיו תלמידיו לשעבר.⁶⁶ כמורכז יש בהם אנשי שלטון ואנשי-דת אחרים, רופא ועוד.⁶⁷

62 ראה, למשל, חוריקיוס, ח 19, כיצד פינו לו הכל מקום בהופיעו באגורה (עמ' 117); ועוד שם, 31 (עמ' 121). לפי המהדירים, מפתח עמ' 564, 'האח' בעמ' 121, שורה 9, הוא זכריה, אחי פרוקופיוס. נראה לי, ש'האח' אינו אלא פרוקופיוס עצמו. חוריקיוס פונה כאן לאחי פרוקופיוס המשווים בדמיונם את אחיהם שמת כאילו עודנו בחיים; הנה הוא מנהיגם (מורם) של הצעירים (הוא מדמה אותו לרועה עדרו), והנה הוא אוסף את ראשי העיר ומשמיעם בדברים, הוא נואם באגורה, או יושב בבית וצוחק עם ילדי אחותו וכו'. אפילו צדקו המהדירים, אפשר היה ללמוד בעקיפין מן הקטע הנזכר על פרוקופיוס עצמו.

63 רבים ממכתבי פרוקופיוס בקובץ שבידינו נשלחו לשני אחיו, זכריה ופיליפוס; חלקם לשניהם יחד וחלקם לראשון או לשני. רבים מהם מכילים בקשות. זכריה מילא תפקיד נכבד כעורך-דין במשרדי השלטון המרכזי בקונסטנטינופול. ראה בייחוד מכתב 40; וכן מכתב 39. על היותו בעל מעמד וסמכות ראה, למשל, מכתב 43 (בייחוד שורה 14), 154. ממכתב 12 לומדים אנו שהיה מושל רודוס. למעמד ולמהלכים שהיו לאחים בבירת הקיסרות ראה בין השאר מכתבים 45, 59. במכתב האחרון מבקש פרוקופיוס מאחיו פיליפוס, שהבקשות לטובת העיר יימסרו לקיסר באמצעות הפטריארך (של קונסטנטינופול) או אחי הקיסר. דוגמה נוספת לבקשות, שהעביר פרוקופיוס בעניינו שלו ובעניין העיר, ראה מכתבים 84–85.

64 מחוריקיוס, כאמור, נשתמרו בידנו נאומים לכבוד רבי השלטון בארץ.

65 על טיבו של הקובץ ראה אלי, שם 265; גאריציה ולנרץ, עמ' XXXIII–IV.

66 על כמה מלומדי חוק (לרבות עורכדין), מתלמידיו-לשעבר של פרוקופיוס, ראה לפי המפתח של מהד' גאריציה-לנרץ, לפי (?) Epiphanius, Evagrius, Macarius, Orion, Zosimus; Silanus, ונוכחים גם עורכדין ומלומדי-חוק נוספים. בסך-הכול נזכרים כ-18 שמות. על אחדים מהם ראה להלן בפנים.

67 נשתמרו גם עשרים-וחמישה מכתבים משל איניאס מעזה ובהם נזכרים סופיסטים, גראמאטיקוס, רופא, משפטים, ארכיטקט, כוהני-דת (ארבעה פרסיביטרים; על אחד מהם, דורותיאוס, נאמר שסעק קדם בפילוסופיה—מכתב 21), כמורכז מוצאים אנו בין הנמענים את אחד מראשי השלטון בעיר אחרת, הנווראטוס בדרגה גבוהה, וכן מישוה שניתן להגדירו כבעל השפעה בשלטון. לשלושת האחרונים ראה: מכתב 8 לזוסימוס; מכתב 11 למאריניאנוס. הלה מתואר כ־ἀνὸ ὑπάτου. לא ידוע לי קונסול באותה תקופה שהיה בעל שם זה או שם דומה לו, וכנראה שמריאנוס מעולם לא היה קונסול בפועל ומדובר רק בדרגת-כבוד. אגב, בעיר-מגוריו של מריניאנוס ישבו עוד כמה ממכריו של איניאס, והוא דורש ב־לומם. לאחרון שציינו כבעל השפעה בשלטון ראה מכתב 24 למרקיאנוס, המשפטים

על פרוקופיוס מספר חוריקיוס, שאורח-חיו היה צנוע. הוא שינה קצת מטעמו רק בשעת חג ובאותה הזדמנות ערך סעודה לאחרים. סעודות כאלה נוצלו לשיחות מלומדות.⁶⁸ בהספדו על פרוקופיוס הוא מספר, שפרוקופיוס עצמו נשא הספדים לעתים קרובות, ובהקשר זה מדגיש חוריקיוס את מידת הענווה של מורו כלפי הבריות כולן ואת מנהגו ללוות לדרכם האחרונה נפטרים מכל המעמדות, שבכולם נהג יחס שווה.⁶⁹ מכאן שפרוקופיוס היה מקורב הן לבני הרבדים הגבוהים של החברה הן לבני השדרות העממיות של היישוב העירוני, דבר שהגדיל את מידת הפופולאריות שלו.

בחומר המקורות מצויים דברים אחדים על יחסי מורים ותלמידים ומעט על ההווי הפנימי של הלימודים הגבוהים. אנו לומדים על קשרים ויחסי קירבה בין מורה לתלמידיו. חוריקיוס, למשל, השתתף בסעודות שערך מורו פרוקופיוס, שבמרכזן היו כאמור שיחות מלומדות. הוא עצמו נשא נאומים בשמחות של תלמידיו.⁷⁰ הסופיסטים, כפי שהיה מקובל, היו מציידיים את תלמידיהם בתום הלימודים במכתבי-המלצה, שניתן לראות בהם מעין תעודות-גמר, ובהן יכול היה הצעיר להסתייע בפנותו ללימודים נוספים או לחיי המעשה.⁷¹

ולבסוף, מעבר להבדלים בתנאים חומריים ומעבר לתחרות או קנאה מקצועית היה לסופיסטים, במובן הרחב יותר של מושג זה מכנה משותף של השכלה גבוהה, שעשה אותם במובן מסוים למעין מעמד על-מקומי. זה היה החוט המקשר בין הסופיסטים ממקומות שונים, קרובים פרחקים. אם היסוד העיקרי לקירבה בין סופיסטים היתה השכלתם הקלאסית ועניינם המשותף, הנה דרכי הלימוד והמקצוע יצרו כר נוח להיכרויות ביניהם. לא מעטים מהם למדו אצל מורים משותפים ולא מעטים יצאו מעריהם לבקר בערים אחרות ונפגשו זה עם זה. הסופיסטים הם, כמובן, חלק מחברות עירוניות נפרדות, אך לעתים הם נראים כחלק ממעמד מפורז שאמנם אין לו מסגרת ארגונית כלשהי, אך נימים רבות של דרך-חינוך משותפת ועיסוק קרוב קושרות ביניהם.

עורכי דין

עריכת-דין נחשבה לאחד המקצועות המכובדים, ויוקרתו בתקופה הביזאנטית היתה בקו של

שנוכרים הם: עורך-דין (מכתבים 7, 22), שנוכר במכתביו של פרוקופיוס, ראה להלן בפנים; פונטון (מכתב 11) שלמד רטוריקה אצל איניאס וכן למד משפטים; נמסין (מכתב 20), שזכה לתהילה הודות לבקיאיותו בחוקים. ראוי להוסיף, שזכריה סכולאסטיקוס מעיד על עצמו שהביא פעם מכתב מאיניאס הסופיסט לזנודורוס ממיומאס, בעת שהאחרון למד משפטים בבריתוס. זכריה, חיי סוורוס, עמ' 90 (על זנודורוס ראה עוד שם, עמ' 56). ראה גם להלן בפנים.

68 חוריקיוס, ח 23 (עמ' 118).

69 שם, 28 (עמ' 119).

70 ראה נאומים ה, ו (עמ' 81 ואילך). בעניין הלימודים אנו שומעים, למשל, שבעזה נהג המורה לתת לתלמידיו חופש בעת חגיגה ציבורית או לאחר שהתלמיד השלים חיבור. באותה הזדמנות נתן התלמיד למורו סולידוס אחד—חוריקיוס, לב 104 (עמ' 368). על נאום שהיה חוריקיוס נואם לפני תלמידיו מדי שנה, ראה שמיד, חוריקיוס, שם, עמ' 2426.

71 ראה איניאס, מכתב 11; בקובץ מכתבי פרוקופיוס יש דוגמאות אחרות. ראה להלן בפנים על עורכי-הדין.

עלייה.⁷² מקצוע זה משך בני טובים רבים, מהם שראו בו קרש-קפיצה לקאריירה בשרות הממשלתי, או לפחות אמצעי להתקרבות לחוגי השלטון וסיכוי לדריסת-רגל במקורדי כוח והשפעה.⁷³ עריכת-דין לא היתה מקצוע חופשי במלוא מובן המלה, ככל שעניינה הופעה בבתי-הדין הממשלתיים, שהם העיקר. השלטון הקיסרי העמיד דרישות והטיל הגבלות שונות על המבקשים לפעול כפרקליטים בבתי-הדין הללו, ובכך השפיע לא מעט על דמות המקצוע ומעמדו. על-פי הוראות החוק חייב היה הפרקליט להרשם בבית-דין ממשלתי אחד, ורק בו הותר לו לטעון. על הגבלה זו שומעים אנו עוד במאה הרביעית מכוח חוק של קונסטאנטינוס, והיא נשארה בעינה בתקופה שלאחריה, אף כי לעתים ניתן היתר לעורכי-דין מבתי-דין גבוהים מסוימים לפעול גם באחרים.⁷⁴

במאות החמישית והשישית נקבעה על-ידי השלטון הקיסרי מכסה מירבית לבתי-דין שונים. לשון אחר: הוגבל מספר עורכי-הדין שהיו רשאים לפעול בבית-דין זה או זה, דבר ששמר על האינטרס של עורכי-הדין שכבר היו רשומים בהם. אין מדובר בחוק כללי, אלא שבמרוצת התקופה הוטל נומרוס קלאוזוס על בתי-דין שונים, לפי המקום והמסיבות. מותר לפקפק אם היה הדבר באחד הימים למציאות כללית בכל בתי-הדין הממשלתיים. הגבלת מספרם של עורכי-הדין הוטלה קודם-כל על בתי-הדין הגבוהים, שעליהם במיוחד היה לחץ גדול מצד מועמדים רבים. אולם מסתבר, שהיא לא פסחה גם על בתי-דין פרובינקיאליים; עדות מפורשת על כך נשתמרה ביחס לפרובינקיה סוריה השנייה.⁷⁵ עורכי-דין אחדים היו מתמנים לייצג את הכתר בתביעות משפטיות (advocati fisci) והיו לפקדי ממשלה לכל דבר. ההגבלה על ניידותם של עורכי-הדין היתה קרקע פוריה להיווצרותן של אגודות או חבורות סגורות-למחצה של פרקליטים. טבעי היה גם, שעורכי-דין ביקשו להבטיח לבניהם מעמד עדיף בעת הרשמת פרקליטים חדשים בבתי-דינם.⁷⁶ התמונה שתוארה לעיל מבוססת בעיקר על החוקים שבכתב, וקיימת, כאמור, האפשרות שהדברים

- 72 לעניינים שיידונו להלן עיין: P. Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, Paris 1925 (להלן: קולינט); F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, esp. pp. 268f. (להלן: שולץ); ג'ונס, עמ' 507 ואילך; ליבשוץ, *אנטיוכיה*, עמ' 177, 248 ואילך. אחד המונחים העיקריים לציון עורך-דין בתקופה הנדונה הוא 'סכולאסטיקוס', מונח שבמובן זה הוא מאוחר. ברם כאן וכאן עשויה המלה סכולאסטיקוס לבוא במובן של אחד מלומד ובעל השכלה. ראוי להביא זאת בחשבון, אך נראה שלרוב המושג מכון לעורך-דין. מושג מקובל אחר הוא המושג הישן 'רטור', ויש גם מושגים וביטויים אחרים. אנו נשתמש כאן במושג עורך-דין לעתים במובן הרחב; לא רק לציון פרקליט אלא גם לציון מלומד-חוק וחכם-משפטים.
- 73 על עורכי-דין (ובכלל מלומדי-חוק) שעשו קאריירה בשירות הממשלתי יש עדויות רבות, מהן שנוגעות לארץ-ישראל. לדוגמה ראה ג'ונס, פרוסופוגראפיה, עמ' 727, פריסקיאנוס מס' 1. הלה היה עורך-דין ולאחר-מכן נציב בכמה פרובינקיות. בארץ כיהן כנציב של פלסטינה הראשונה ב-364. דוגמאות נוספות יובאו בהמשך הדיון.
- 74 על החוק של קונסטאנטינוס ראה (a. 319), 2, 10, 2. *Cod. Theod.*, על העניין כולו ראה ג'ונס, עמ' 507.
- 75 ראה (a. 517), 2, 7, 24. *Cod. Just.*, המעמיד את המספר המאקסימאלי של עורכי-הדין בבית דינו של הנציב על שלושים. על החוקים השונים ראה ג'ונס, עמ' 509, והערה 90; שולץ, עמ' 271. אגב, על קיומו של נומרוס קלאוזוס עוד בפרק מוקדם של המאה הרביעית אנו שומעים מחוק של קונסטאנטינוס המורה על ביטולו, *Cod. Theod.*, 10, 1 (a. 319). אין פירושה של חקיקה זו שלעורכי-דין בלתי-רשומים בבתי-הדין של הנציב לא היתה אפשרות לעסוק במקצועם; נראה שעדיין נותר להם כר נרחב לניצול כישוריהם המקצועיים. כמרכן ספק עם החוק נקבע לכל מקום ומקום, או אם יושם כלשונו. ראה להלן בפנים.
- 76 ראה ג'ונס, עמ' 514 והערה 103. ושם עוד על נוהג אחר שהתפשט, והוא תשלום ששילם המבקש להתקבל לרשימת עורכי-הדין בבית-דין.

במציאות היו גמישים הרבה יותר. אף קשה לדעת באיזו מידה יושמו הוראות החוק, במיוחד בבתי-הדין הנמוכים. מכל מקום, אין ספק שלהוראות החוק היתה השפעה.

רמת עריכת-הדין ואיכותה המקצועית הושפעה הרבה מן ההתערבות של השלטון המרכזי, שתבע כישורים מקצועיים גבוהים מעורכי-הדין בבתי-הדין הממשלתיים. בתקופה הביזנטית נתחדש חידוש גדול בנוגע להשכלתם והכשרתם של עורכי-הדין. לימודי החוק נעשו יסוד קבוע, ואפילו הכרחי, בהכשרתו המקצועית של פרקליט, בעוד שבתקופה הקודמת, נחשבו לימודי הרטוריקה יסוד והכשרה מספיקים לפרקליט. בעבר היתה לפרקליט במקרים רבים רק ידיעה קלושה ושטחית בחוק, ובמקרה הצורך הוא נעזר במומחה לחוק ומשפט. מצב זה נשתנה, כאמור, כאשר נהיתה ההשכלה המשפטית יסוד הכרחי למי שביקש להתקבל כפרקליט בבתי-דין של המדינה, בעיקר בגבוהים שבהם ונעשתה תנאי להרשמתו של עורך-הדין. כבר במאה הרביעית ואפשר גם קודם-לכן, נתחזקה ההכרה שלא די לפרקליט שיהיה נואם מוכשר אלא שעליו לרכוש גם בקיאות בחוק. כתוצאה מכך גברה הדרישה לבעלי ידע משפטי וגברה הפניה ללימודי החוק.⁷⁷

החקיקה, החובעת סיום לימודי חוק מן הפרקליט, לא נתקבלה בבתי-אחת. ככל הנראה, נקבע הדבר תחילה ביחס לבתי-הדין הגבוהים. אחר כך נתקבל תנאי זה בבתי-דין נוספים.⁷⁸ עדויותנו המפורשות מעטות, ומכל מקום אין ספק שהעמדת דרישות כאלה בבתי-הדין הגבוהים היה בה להשפיע גם כלפי מטה—מגמה שהביאה בוודאי לא מעט להעלאת יוקרתם של המקצוע והעוסקים בו. רמתה הגבוהה של חכמת המשפט בביזאנטיון היא מן המפורסמות, ובידוע שהיצירות החשובות בשדה החוק והמשפט שהגיבה התקופה השפיעו על התפתחות החוק הבינלאומי הרבה מעבר למסגרת התקופה, ומעבר לתחומי הממלכה.

ההשכלה המשפטית נחשבה עתה יותר מאשר בעבר כנס נאה לאדם, אשר יש בו מן המועיל להתקדמות בחיים. נראה, שפעמים הרבה נחשבו לימודי החוק מעין השלמה פראקטית רצויה להשכלה הכללית הקלאסית.⁷⁹ עדויות רבות מן המאות הרביעית-השישית מלמדות על ריבוי הפונים ללימודי החוק ולמקצוע עריכת-הדין. יודעי החוק יכלו לנצל השכלתם וכישוריהם לא רק כפרקליטים פרטיים בבתי-הדין הממשלתיים או כעורכי-דין של הכתר, אלא גם, כפי שניתן להניח, בפעילות בבתי-דין עירוניים וזעירים. כך, למשל, יכלו לשמש יועצים משפטיים לאנשי השלטון או אף לייצגם כשופטים, או לשמש כיועצים משפטיים לאנשי הכנסייה. הם נחשבו ראויים למלא את תפקיד הדפנסור בערים, או לכהן בתפקידים נכבדים באדמיניסטרציה הקיסרית, למשל כנציבי

77 ראה שולץ, עמ' 268 ואילך; ג'ונס, עמ' 512. שולץ מדגיש שהחוק בא כאן בעקבות הנוהג שפשט לדרוש מן הפרקליט שיהיה בעל השכלה משפטית. על פנייתם של צעירים רבים ללימודי משפטים במאה הרביעית אנו שומעים מליבניוס. המורה והנואם המהולל לא היה שבע-רצון מחופעה זו, שבאה לדבריו על חשבון הרטוריקה. ראה למשל נאום סו, 21; מכתב 1203. מלבד הספרות הנזכרת לעיל ראה גם פטיט, תלמידי ליבניוס, עמ' 169, 179-183.

78 במזרח, בחוק שפירסם הקיסר לאון בשנת 460 (2, 7, 11, 2) *Cod. Just.*, נאסר לרשום עורך-דין בבתי-דינו של הפרפקטוס פרטוריו של המזרח ללא הצגת אישור על השכלתו המשפטית, שעליה צריכים להעיד בשבועה מוריו. חוקים מן המאה השישית מלמדים על החלת תנאי זה, אגב—תוך התייחסות לפרק-זמן קבוע של לימודי חוק, גם על כמה בתי-דין נמוכים יותר. במפורש אנו שומעים על אלה של ה- *Comes Orientis* (שנת 505) ושל נציב (*praeses*) סוריה השנייה: 4, 24 *ibid.*; 2, 7, 22, 4 *Cod. Just.*. ראה גם קולינט, עמ' 259.

79 עדות על החשיבות שייחסו ללימוד החוקים עוד במאה השלישית מצויה אצל *Gregorius Thaumaturgus*, *Panegyricus in Origenem*, 5 (PG 10, col. 1065 B).

פרובינקיות. על-ידי מקצוע של עריכת-דין היו סיכויים להגיע למעמד של הונוראטוס, או לבלוטוס, ולהתחמק באמצעותה משירות קוריאלי. כל אלה (וראה עוד להלן) מסבירים את העובדה, שלימודי החוק משכו צעירים רבים.

תקופה ארוכה, עד אמצע המאה השישית, היתה בריטוס (ביירות) המרכז הגדול והמפורסם במזרח ללימודי חוק. בתי-הספר הגבוהים למשפטים של בריטוס, ולימים של קונסטאנטינופול, היו המוסדות החשובים ביותר מסוגם במזרח.⁸⁰ בריטוס נודעה עוד במאה השלישית, וחשיבותה הלכה וגדלה אחר-כך, כשהיא משכה אליה סטודנטים רבים מכל רחבי המזרח, דבר שרישומו היה ניכר על חייה. על לימודי החוק היתה תהילה, והיא זכתה לכינויי יקר וכבוד רמים ביותר; היא כונתה בין השאר 'אם החוקים', או בפי יוסטיניאנוס 'אומנת החוקים'. היוריסטים המהוללים שלה זכו להיקרא גם 'מורי האויקומיני' (העולם המיושב – ביטוי המכוון כאן לקיסרות),⁸¹ ובידוע שאחדים מהם לקחו חלק בעריכת קובצי החוק, בימיהם של תאודוסיוס השני ויוסטיניאנוס. בשנת 533 העניק יוסטיניאנוס מונופולין בהוראת החוק לערים בריטוס, קונסטאנטינופול ורומא.⁸² אחדים מן המורים בערים הללו נחשבו למורים רשמיים, אשר קיבלו שכר מאוצר המדינה. לצידם פעלו גם מורים פרטיים שלימדו בבתי-הספר. בבריטוס, ואולי גם בקונסטאנטינופול, נתגבשה עוד לפני יוסטיניאנוס תוכנית קבועה ללימודי חוק. בסוף שנת 533 אירגן יוסטיניאנוס מחדש את לימודי החוק, כדי שיתאימו לקדיפיקאציה החדשה. פירוט תוכנית-הלימודים, המחייבת את בתי-הספר המוכרים לחוק, נמסר ב-*Constitutio Omnem* שלו.⁸³ בשנת 551 החריבה רעידת-אדמה קשה את בריטוס ולימודי החוק הועברו ממנה לצידון מתוך כוונה להחזירם לבריטוס לאחר שתשוקם. ספק רב אם כוונה זו נתגשמה, ומכל מקום ברור שגדולת הימים הקודמים חלפה.⁸⁴

השאיפה הרוחנית ללמוד חוק ומשפט לא פסחה גם על צעירים בארץ-ישראל. ואמנם רבים מהם שביקשו לרכוש השכלה משפטית יצאו לבריטוס, עוד לפני שזכתה למעמדה המועדף מידי יוסטיניאנוס.⁸⁵

80 על לימודי החוק בבריטוס ראה בעיקר בספרו הנ"ל של קולינט. דיונים קצרים מצויים במחקרים רבים, ובכלל כאלה שנוכחו כאן כגון שולץ, עמ' 273 ואילך; בקלר, עמ' 214: ב'אוניברסיטה' של קונסטאנטינופול הוקצו בעת יסודה שני מקומות למורי-חוק. על בית-הספר לחוק בעיר זו ראה פוקס (לעיל, הערה 2), עמ' 6–7; ובתקופה מאוחרת שם, עמ' 22 ואילך (ובייחוד 25 ואילך); ביינס, עמ' 163–162; בקלר, עמ' 217.

81 על הכינויים השונים ראה קולינט, עמ' 51, 124 ואילך; שולץ, עמ' 274. הכינוי 'אם החוקים' מצוי עוד אצל ליבניוס, מכתב 652; וראה גם אונאפיוס, חיי פילוסופים וסופיסטים, עמ' 490 (Loeb, עמ' 500: כאן 'אם לימודי החוק'); זכריה סכולאסטיקוס, אמוניוס (*Disp. de Opificio Mundi*) PG 85, 1071A. 'אומנת החוקים' ראה הערה הבאה.

82 *Constitutio Omnem*, 7. מן ה-*Const. Omnem* אנו לומדים על תוכנית-הלימודים לפני יוסטיניאנוס. אשר לתוכנית-הלימודים ראה קולינט, עמ' 223 ואילך; שולץ, עמ' 275–276.

84 ראה קולינט, עמ' 54 ואילך; שטיין, *Histoire*, ב, עמ' 757–758. המקור העיקרי הוא אגתיאס, ב, 15, 4–2. אנטונינוס מפלקנטיה, איטינרריום, 1 (מהד. *Geyer Itin. Hierosol.*, עמ' 159, שורה 12 ואילך), ביקר בבריטוס כעשרים שנה לאחר חורבנה, ומדבריו משמע שבזמן מסעו כבר לא היתה העיר מרכז ללימודים גבוהים (*in qua nuper studium fuit litterarum*).

85 עדות על סטודנטים מערביה (כלומר מפרובינקיה שכנה לארץ-ישראל); שלמדו משפטים בבריטוס בימי דיוקלטיאנוס, מצויה ב-*Cod. Just.*, 10, 50, 1. דיוקלטיאנוס פטר את הסטודנטים הללו בעת לימודיהם בבריטוס, עד גיל 25, מחיובים אישיים. אגב, המושג סכולאסטיקוס כאן מתייחס לסטודנטים, כפי שהעיר קולינט, עמ' 29–30.

עדויות לא מעטות על תלמידים מארץ-ישראל בבריטוס יש בידנו למחצית השנייה של המאה החמישית. פטרוס האיברי פגש בביקורו בעיר זו תלמידים מארץ-ישראל.⁸⁶ אחדים מן התלמידים, מתקופה קצרה לערך, בשליש האחרון של המאה החמישית, ידועים לנו בשמם: זכריה ממימואס, עיר-הנמל של עזה (למד בבריטוס, כפי שמקובל לקבוע, בשנים 487/8–492),⁸⁷ זנודורוס מאותו מקום (או אולי מעזה עצמה),⁸⁸ תאודורוס מאשקלון,⁸⁹ סטפנוס,⁹⁰ יוחנן המכונה 'אודרינוס', שלאחר סיום לימודיו נשאר בבריטוס בשרות הכנסיה,⁹¹ ואולי גם לוקיוס שהיה בן-עירו של זכריה הנ"ל.⁹² כמו-כן שומעים אנו על פטרוס מקיסריה, שעמד לצאת ללימוד משפטים בבריטוס, אך ויתר על כך ופרש למנזר.⁹³

הכבוד והיוקרה שנחלו בוגרי בריטוס היו גורם חשוב בשיקוליהם של היוצאים ללמוד בה. כוח-משיכה היה טמון גם בסיכוי לקשור קשרים עם צעירים מרחבי המזרח, שקצתם עתידים היו לתפוס עמדות חשובות בערים או בשלטון הקיסר. ואמנם לצורך זה היתה בריטוס מקום אידיאלי, שכן נהרו אליה צעירים מכל רחבי המזרח, ורבים מהם בני משפחות נכבדות. כך, למשל, כסנופון, סנאטור חשוב ועשיר מאוד בקונסטנטינופול, שלח את בניו יואנס וארקדיוס ללמוד חוק בבריטוס.⁹⁴ אחד האצילים הגדולים בארמניה, עשיר גדול אשר שלט מטעם הקיסר בסטרפיה ארמנית שהיתה ארץ-מולדתו, שלח את שני בניו, שאחד מהם תומאס נועד לרשתו בשלטון הסטרפיה, ללמוד בבריטוס, אנטיוכיה ועוד.⁹⁵ אמנם, מסופר באופן כללי, שהבנים נשלחו לקנות חכמה יוונית, אבל בנוגע לבריטוס יש להניח שהכוונה בעיקר ללימוד משפטים, הגם שהעיר נודעה אף בלימודים גבוהים אחרים, כגון רטוריקה. בין כך ובין כך, בעת שהותם באותה עיר נשתייכו לחברה הצעירה של הסטודנטים הזרים בה. סוורוס, לימים הפטריארך של אנטיוכיה, שהיה ממשפחה אמידה וחשובה בסוזופוליס שבפיסידיה, יצא ללמוד מחוץ לארצו ביחד עם שני אחיו. בבריטוס למד חוק, ואנו שומעים שהיו לו שם עבדים לשרתו.⁹⁶ אגתיאס, בדברו על חורבן בריטוס ברעש של שנת 551, אומר, שצעירים זרים רבים מן האריסטוקראטיה של מקומותיהם שלמדו בעיר ניספו באסון.⁹⁷

- 86 חיי פטרוס האיברי, מהד' Raabe, עמ' 114.
87 זכריה סכולאסטיקוס, חיי סוורוס, עמ' 47 ואילך. ראה גם יואנס רופוס, פלרופוריות, 73 (ed. Nau, PO 8 p. 128).
אגב, בית-אביו עמד לא הרחק ממנזר פטרוס האיברי, זכריה, חיי סוורוס, עמ' 88. זכריה מציין עצמו גם כאיש עזה, חיי סוורוס, עמ' 24 (כאן הוא אומר על תומאס שהוא 'בר מדינתא דילי מן גאזא'), וכך מציינים אותו חוקרים אחדים. לפעמים תלוי הדבר בזיהוי עם זכריה, אחיו של פרוקופיוס. אשר לבריטוס ראה גם זכריה, אמוניוס (Disp. de Opificio Mundi), PG. 85, 1012ff. על הסטודנטים השונים שאנו מוזכרים בפנים ראה גם קולינט, עמ' 91 ואילך, וכן טבלה עמ' 115.
88 זכריה, חיי סוורוס, עמ' 56, 90. ראה גם לעיל, הערה 67.
89 שם, עמ' 86–87. על תאודורוס סכולאסטיקוס ראה גם חיי פטרוס האיברי, עמ' 78, 81.
90 זכריה, שם, עמ' 56.
91 שם, עמ' 63–64.
92 שם, עמ' 88.
93 ראה לעיל, הערה 39. בנוסף על אלה שמנינו כאן ראה להלן בפנים על אוריון, תלמידו של פרוקופיוס מעזה.
94 שמעון מטאפראסטס, חיי כסנופון (esp. col. 1016), PG 114, 1014f.
95 יואנס מאפסטוס, חיי קדושים מזרחיים, PO 17, עמ' 284 ואילך.
96 זכריה, חיי סוורוס, עמ' 11, 92, 95 ועוד; יואנס, חיי סוורוס, עמ' 211, 229.
97 אגתיאס, ב, 15, 3.

ייתכן שיש לנו עדות לצעיר מארץ-ישראל (?), שיצא ללמוד חוק בקונסטנטינופול.⁹⁸ עם זאת, קרוב להניח, שלמודי חוק בקונסטנטינופול לא היו דבר רווח בקרב צעירי ארץ-ישראל. ניתן לרכוש השכלה משפטית בהיקף מסוים גם בארץ. ב-*Constitutio Omnem*,⁹⁹ בו העניק יוסטיניאנוס הכרה בלעדית לבתי-הספר למשפטים של קונסטנטינופול, רומא ('ערי המלכות') ובריסטוס, הוא מקדים ואומר, שהוראת החוקים באלכסנדריה, קיסריה וערים אחרות מקולקלת. מורי החוק שבהן בורים (*imperiti homines*) ותורתם רמיה. על כן הוא אוסר על הוראת החוקים בכל עיר אחרת מחוץ לערים הראשונות דלעיל. ייתכן שקיסריה הנזכרת היא זו של ארץ-ישראל—והיא הדעה הרווחת⁹⁹—אבל הדבר טעון עדיין הוכחה נחרצת.¹⁰⁰ אגב, בקודקס היוסטיניאני ובאינסטיטוציות נזכרים עורכי-הדין של קיסריה באופן קיבוצי, ושאלות שהעלו הללו לפני השלטון המרכזי הביאו לפירסומם של חוקים אחדים.¹⁰¹ באיזו קיסריה מדובר? קיימות שתי אפשרויות, שקשה להכריע ביניהן: קיסריה של ארץ-ישראל וקיסריה של קאפאדוקיה. אציין רק, שידוע לי חוק שבו נזכרים באופן קיבוצי עורכי-הדין של 'פלסטינה' (*a Palaestina advocazione*), אך ספק אם בכוחה של עדות זו להצביע על קיסריה בארץ-ישראל.¹⁰² בין כך ובין כך, בקיסריה של ארץ-ישראל ניתן היה קרוב לוודאי לרכוש השכלה משפטית, שכן מאחר שהיתה בירת פרובינקיה ומושב בית-דין ראשי התרכזו בה עורכי-דין ואנשי-משפט לא מעטים. מן הסתם ניתן היה לקנות ידיעה בסיסית בחוק אצל מורים פרטיים גם בבית-שאן, שהיתה בירת פרובינקיה, וכן בערים חשובות אחרות, אך אין בידנו עדויות לכך.

בין הפאפירוסים מן המאות השישית-השביעית, שנחגלו בניצנה שבנגב, מצויים טקטיים ספרותיים שנשחיתו לספרייה כנסייתית. בין היתר נחגלו שם קטעים מספרות משפטית חילונית

98 פרוקופיוס מעזה הפנה אחד מתלמידיו עם מכתב-המלצה לאֶחָיו זכריה ופיליפוס, שישבו בקונסטנטינופול (מכתב 143). מן המכתב עולה שהצעיר השלים לימודי רטוריקה אצל פרוקופיוס ומבקש להוסיף עליהם את ידיעת החוקים כדי להיות עורך-דין (רטור).

99 ראה קולינס, עמ' 52, 180; שמל, שם (לעיל, הערה 18), עמ' 1280. H.F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, p. 473; לויין, קיסריה (לעיל הערה 18), עמ' 58, 190 הערה 154. שמל, שם, בהסתמכו על חוריקיוס אומר, שמורי בית-הספר לחוק שבקיסריה ומורים אחרים (רטורים) הציגו מימוס בתיאטרון. אולם הדברים אצל חוריקיוס אינם עומדים כך. חוריקיוס, לב, 94 (עמ' 365) מדבר באופן כללי על רטורים ומלומדי-חוק, או ביתר דיוק: 'אנשים שחונכו בנאומים ובחוקים' (*ἀνδρες ἐν λόγοις τε καὶ νόμοις ἀχθέντες*) — והאחרון עשוי אף להתייחס לעורכי-דין, ואילו בדוגמה הקונקרטית שהוא מביא בהמשך (שם, 95, עמ' 365–366) מקיסריה, הוא מציין רק את 'הרטורים' כמי שמציגים בתיאטרון (מדובר בהצגות של חובבים). זאת ועוד, הוכרת הרטורים באה לאחר הדגשה מפורשת על הצטיינותה של קיסרה ברטוריקה ('הפורחת בנאומים').

100 ראה בפנים להלן. לא ידוע לי על מישהו שלמד משפטים בקיסריה. פטרוס מקיסריה, שנוכר לעיל, אמור היה ללמוד חוק בבריסטוס. אמנם, ידיעה כזאת כשלעצמה אין בה כדי לדחות את האפשרות שניתן היה לרכוש בעירו השכלה משפטית גבוהה. בריטוס היתה, כאמור, המושל בתחום זה, ולא היה לה מתחרה של ממש באזור כולו. בין הסטודנטים לחוק בבריסטוס נמצאו, למשל, צעירים מאלכסנדריה. לדוגמה ראה יואנס רופוס, פלרופוריות, עמ' 78; זכריה סכולאסטיקוס, ביאלוג הנ"ל. PG 85, 1012f.

101 *Cod. Just.*, 2, 3, 30 (a. 531); 6, 58, 12 (a. 532); *Inst.* 2, 8, 2; 3, 19, 12

102 *Cod. Just.*, 8, 40, 27 (a. 531) קרוב להניח, ששולחי השאילתה היו עורכי-הדין של פלסטינה הראשונה, שנציבה היה החשוב בין הנציבים בארץ. אם נכון הדבר, הרי שמדובר בעיקר בעורכי-הדין של קיסריה בירתה. האפשרות שמדובר בעורכי-הדין משתיים מן הפרובינקיות הקריות 'פלסטינה' היא פחות סבירה (ובוודאי לא משלושתן). על כל פנים, נראה לי שהחוק הזה עשוי לשמש טענה לכל אחד משני בני-פלוגתה אפשריים ביחס לזיהוי קיסריה הנזכרת בחוקים הנ"ל. אגב כך, ב-4, 11, 5, 38, *Cod. Just.*, 6, נזכרים עורכי-הדין של איליריקום באופן קיבוצי.

ביוונית. קטע אחד עוסק בהובלה ימית, וככל המסתבר הוא חלק מטקסט שעניינו במסחר. בקטע אחר נדונים כנראה ענייני ירושה ויורשים.¹⁰³ מקטעי ספרות החוק הללו ניתן לבוא לידי מסקנה, שביישוב מרוחק זה בנגב אפשר היה לרכוש התמצאות מסוימת בחוק האזרחי. פראגמטים של ה'אינאס' לורגיליוס והמילון הלאטיני-יווני ליצירה זו שנתגלו באותו ארכיב¹⁰⁴ מעידים על לימוד לאטינית בניצנה. יש מקום לשער, שמטרת לימוד הלאטינית נועדה להכשיר בין השאר את התלמידים ללימוד ספרות החוק.¹⁰⁵ אמנם, במאה השישית הלכה היוונית וכבשה את מקומה גם כלשון החוק בביזאנטיון—וכבר קודם-לכן נזקקו ליוונית בלימודי החוק,¹⁰⁶ אך עדין לא נס ליחה של הלאטינית ודי בכך שהיא היתה הלשון שבה נכתבה ספרות החוק עד אז. לדעת קרמר, היו אלה שרידי ספרייה של בית-ספר מנזרי, שבוודאי היה באותו מקום, והוא מדגיש שספרי הלימוד כאן נועדו ללימודיהם של נזירים או כמרים.¹⁰⁷ גם הסבר זה אינו מקפח את המסקנות לעיל, כי אין זה מן הנמנע שאנשי כמורה או אף נזירים יהיו מעוניינים בהתמצאות בחוק הכללי. ואכן כנסיות ומנזרים החזיקו נכסים והיו מעורבים בענייני חולין. בין אנשי הכמורה היו שנתפרנסו מפרנסות-חולין ובניצנה עצמה עמדו במשך כמה דורות בראש המנזר והכנסייה של סרגיוס הקדוש, בה נתגלו רוב הפאפירוסים, בני משפחה אחת שהיו מעורבים הרבה בחיים העסקיים של ניצנה.¹⁰⁸ אין להוציא מכלל אפשרות, שבבית-הספר שבניצנה למדו לא רק חניכי כמורה ונזירות, אלא גם צעירים אחרים מבני ניצנה.

על אף האמור לעיל נראה בבירור, שמי שביקשו יותר מידע-חוק אלמנטארי, מי שביקשו לזכות ביוקרה של לימודי משפטים ברמה גבוהה ובסיכוי לפעול כפרקליטים בבתי-הדין הממשלתיים, או לקבל משרות רמות בשירות הקיסרי, פנו עוד לפני 533 לבתי-הספר העיקריים, ובראש-וראשונה לבריתוס.

מהו מוצאם החברתי של המשפטנים ומה היתה השכלתם האחרת?

הדברים שאמרנו אודות תלמידי החינוך הכללי הגבוה יפים לכאן ואף ביתר תוקף. מלכתחילה יש לצפות, שעורכי הדין באו לרוב ממשפחות של בעלי היכולת. מלכתחילה אפשר לצפות, שהסטודנטים לחוק היו לרוב בני טובים מן השכבות הבינוניות המבוססות ולמעלה;¹⁰⁹ בנים

L. Casson & E.L. Hettich, *Excavations at Nessana*, 2: Litterary Papyri, Princeton 1950, Nos. 11, 12 103
(pp. 161 ff.; 166 ff.) במס' 11 ניתן ללמוד משהו על תוכן החיבור רק מפראגמט A. על המסחר ראה שם, שורות 5, 7 כל הקטעים הספרותיים נמצאו בכנסיית סרגיוס הקדוש (בכנסיית המנזר של סרגיוס ובכחוס הקדושים) ראה

D.J. Kraemer, *Excavations at Nessana*, 3, 1958, pp. 4, 6, 9

104 ניצנה ב, מס' 2-1 (עמ' 2 ואילך); 66 ואילך. אגב, מלבד שרידי המילון הלאטיני-יווני לאינאס נתגלו קטעי מילון יווני, שם, מס' 8 (עמ' 148 ואילך).

105 לדעות או להדגשות אחרות בנוגע ללימוד ורגיליוס והלאטינית בניצנה ראה קרמר (לעיל, הערה 103), עמ' 12-13; דאוני, בתי-ספר עמ' 304.

106 ראה קולינט. עמ' 211 ואילך; שולץ, עמ' 276. בהקשר הנדון ובמיוחד בשביל האיוור הנזכר יש עניין ב־ *Scholia Sinaitica*; ראה קולינט, עמ' 279 ואילך.

107 קרמר, שם, עמ' 12.

108 ראה עליהם שם, עמ' 6-8, 132 ואילך.

109 עדות חשובה מן המאה הרביעית אצל ליבניוס, נאום סו, 21, והבאנו כבר ידיעות ספרות מתקופה מאוחרת יותר. על המוצא החברתי של עורכי-הדין ראה גם שולץ, עמ' 270; ג'ונס, עמ' 513. ג'ונס מטעים את השכבות האמצעיות, את בני המשפחות שהיה בידם לממן את הלימודים ואשר יכלו לצפות לקאריירה שתפצה אותם, על שנות לימודם.

למשפחות שלעיתים קרובות נמצא בהן רקע השכלתי מתאים ומוטיבציה לרכישת השכלה גבוהה. יש לזכור שלימודי החוק היו יקרים, ובייחוד כשהיו כרוכים בשהייה של שנים אחדות בעיר זרה. בבריטוס נמשכו לימודי החוק ארבע או חמש שנים,¹¹⁰ וזאת, בדרך-כלל, לאחר שנים של לימודים יווניים קלאסיים מתקדמים, ובעיקר במסלול הרטורי,¹¹¹ ואף לימודי לאטינית. בידנו ראיות רבות מארץ-ישראל לבעלי השכלה משפטית, שקיבלו קודם-לכן חינוך ספרותי קלאסי. במכתביו של פרוקופיוס מעזה נזכרים מלומדי חוק (יוריסטים ועורכי-דין) רבים, שהיו בעלי השכלה ספרותית קלאסית גבוהה. אחדים מהם היו תלמידיו לשעבר, ואחד מהם, אוריון, שהיה כנראה מארץ-ישראל, אנו יודעים עליו בבירור שלמד בבריטוס לאחר שהשלים לימודיו אצל פרוקופיוס.¹¹² כבר הזכרנו את הצעיר, שיצא ללמוד חוק בקונסטנטינופול ובידו המלצת פרוקופיוס (מכתב 143). אותו צעיר סיים לימודי רטוריקה אצל המורה המהולל, וניתן להסיק מן המכתב שגם האב היה בעל השכלה יוונית. פונטון שלמד רטוריקה אצל איניאס מעזה הוסיף עליה את ידיעת החוקים (מכתב 11). אחיו הצעיר של מרקיאנוס, האפיסקופוס של עזה, היה עורך-דין, ונאמר עליו ש'חונך היטב בנאומים ובחוקים'.¹¹³ הלה היה כאמור בן למשפחה נכבדה בעזה. כבר הזכרנו את פטרוס, ממשפחה נכבדה מקיסריה, שלמד גראמאטיקה ורטוריקה בעיר-מולדתו והוריו הועידוהו ללמוד בבריטוס אלא שהוא פרש למנזר.¹¹⁴ זכריה סכולאסטיקוס (רטור) ממיומאס של עזה למד לימודים קלאסיים גבוהים באלכסנדריה,¹¹⁵ העיר שהיתה מן המרכזים החשובים ביותר בעולם ההשכלה, וסטפנוס אחיו למד אותו זמן רפואה באלכסנדריה.¹¹⁶ לאחר סיום לימודיו באלכסנדריה עבר זכריה ללמוד חוק בבריטוס, שם פגש צעירים אחרים מארץ-ישראל וכן אחדים מחבריו לספסל-הלימודים באלכסנדריה. לאחר סיום לימודי החוק נאלץ זכריה, לפי עדות עצמו, לצאת לקונסטנטינופול בענייני אביו, ומדובר בפירוש בעניין משפטי. בהקשר זה החל לעסוק בבירת הקיסרות

110 על ארבע השנים והשנה החמישית ראה 5; 1, *Const. Omnem*, וכן קולינט, עמ' 224 ואילך, 234 ואילך. חוקרים מעטים סבורים, שלימודי החוק נמשכו חמש שנים עד לפני הריפורמה של יוסטיניאנוס. ראה שולץ, עמ' 275.

111 יש עדויות רבות על החינוך הקלאסי שקיבלו רבים מעורכי-הדין, ובידוע שרבים מתלמידי החוק בבריטוס הגיעו אליה לאחר שהשלימו לימודים קלאסיים גבוהים במרכזי-ההשכלה הידועים כמו אלכסנדריה ואנטיוכיה. מלבד ידיעות מפורשות רבות על טיב לימודיהם המוקדמים של עורכי-הדין, משתקף החינוך הקלאסי לעתים מדברים בכתב שאחדים מהם הותירו אחריהם. לדוגמה אזכיר, שבין האפיגראמות באוסף של אגתיאס, המשורר וההיסטוריון מן המאה השישית, מצויות אפיגראמות רבות שנתחברו בידי סכולאסטיקים (עורכי-דין), ואף אגתיאס עצמו היה סכולאסטיקוס. ראה קאמרן, אגתיאס (לעיל, הערה 42), עמ' 8 והערה 3. על הלימודים המכניים ראה גם קולינט, עמ' 81 ואילך. על ידיעות נוספות, בייחוד מארץ-ישראל, ראה להלן.

112 מכתבים 144, 155. מן המכתב האחרון אנו שומעים, שאוריון הפליג מבריטוס ובא לקונסטנטינופול. במכתב 139 נזכר דודו של אוריון, שגילה דאגה לחינוכו וקיבל בשבילו מכתב-המלצה מפרוקופיוס. על עורכי-דין בקובץ מכתבי פרוקופיוס ראה לעיל, הערה 66.

113 חוריקיוס, ז, 8 (עמ' 102). ראה גם בפנים, בעמדים קודמים, על חינוכו הקלאסי של מרקיאנוס.

114 ראה לעיל, הערה 39.

115 על לימודיו ראה זכריה, חיי סוורוס, עמ' 11 ואילך, עמ' 46. נשתמר בידנו הדיאלוג אמוניוס מפריעטו, וכן הוצע לזהותו עם מחבר פירושים לאריסטו. ראה כריסט, עמ' 1033; דאוני, בתי-ספר, עמ' 309–310; Th. Nissen, BZ, 40' (1940), p. 15 f.

116 זכריה, שם, עמ' 39. סטפנוס היה אחרי-כן לנזיר.

בעריכת־דין.¹¹⁷ מנתונים אלה ברור שזכריה היה ממשפחה מבוססת מבחינה כלכלית, ועוד בצעירותו ראה כמה מן הערים החשובות של הקיסרות. זכריה, אחיו של פרוקופיוס מעזה (ככל הנראה איננו זהה לזכריה האחרון), היה עורך־דין שלימים נכנס לשרות הקיסרי,¹¹⁸ והיה כמו אחיו (מלבד פרוקופיוס ידוע על פיליפוס וויקטור) בעל השכלה קלאסית. לפי דעה רווחת היה ההיסטוריון פרוקופיוס מקיסריה בעל השכלה משפטית.¹¹⁹ כחיבתו, כידוע, מעידה על חינוכו המעולה בספרות הקלאסית. משפטן דפנסור עירוני בשם איניאס היה ממשפחה טובה, לפי הגדרתו של פרוקופיוס מעזה.¹²⁰ נסטוריוס, סכולאסטיקוס מעזה, היה ככל המסתבר ממשפחה מן המעמד הקוריאלי, כלומר משפחה שנטלה חלק בשלטון העירוני.¹²¹ יואנס, עורך־דין מבית־שאן, היה בנו של הקומפולסור (*ἐξπλελλευστής*), פקיד בכיר ובעל עמדת כוח באדמיניסטרציה הפינאנסית של הפרובינקיה פלסטינה השנייה.¹²² סכולאסטיקוס יהודי, שנזכר

117 שם, עמ' 95; 'מטא נסיונא מדם דגדש לאבי אתאלצת דלמדינתא דאא מלכותא אתא מה אמנא דדיקניקא אחד'. נראה, שזכריה נתמנה במרוצת הזמן לעורך־דין באחד מבתי־הדין הגבוהים בקונסטאנטינופול, ואף היה ליועץ משפטי של ה־*comes sacri patrimonii*. ראה A. Lippold, 'Zacharias Scholastikos', *PW*, II R. 18 Halbb. comes sacri patrimonii. (1967), 2213; אהרנס־קריגר, מבוא לזכריה רטור, היסטוריה של הכנסייה, עמ' XXII.

118 ראה לעיל, הערה 63.

119 ראה רובין, פרוקופיוס מקיסריה, *PW*, שם, עמ' 304–305. אחרת היא דעתו של J. Haury, *Zur Beurteilung des* רובין, פרוקופיוס מקיסריה, *PW*, שם, עמ' 304–305. אחרת היא דעתו של J. Haury, *Zur Beurteilung des* גב, כך ידועים עוד היסטוריונים בחקופה הנדונה שהיו עורכי־דין: סוזומנוס סוקראטס, זכריה סכולאסטיקוס, אנתיאס, מנאדרוס פרוטקטור, יואנס מאפיפאניה, אואגריוס ותאופילאקטוס סימוקאטה.

סוזומנוס הנ"ל היה יליד ארץ־ישראל ועורך־דין בקונסטאנטינופול. העובדה האחרונה מתבררת מעדות עצמו וכן מן התואר סכולאסטיקוס המצוי בכותרת הספר השביעי של חיבורו דברי פוטיוס אדיותיו. ראה סוזומנוס (מהד' J. Bidez), ב, 3, 10; פוטיוס ביבליותיקה, עמ' 30 (ייתכן, שפוטיוס לומד זאת מספרו של סוזומנוס). ראה גם בידה, במבוא למהדורתו, עמ' LXIV ואילך (לעניינו, עמ' LXV); W. Milligan, 'Sozomenos', *Dict. Chr. Biogr.* (ed. by Smith & Wace), 4 (1877), pp. 722f; Eltester, 'Sozomenos (2)', *PW*, II R. 5 Halbb. (1927), 1240 ff. הראשונים ככפר שקיבלו את הנצרות. הסב נחשב לאיש מלומד לפי מושגי סביבתו, וסוזומנוס מציין את ידיעותו גם באריתמטיקה. בקרב הנוצרים של עזה, אשקלון וסביבותיהן נחשב סבו לאישיות חשובה, שכן שימש מפרש של כתבי־הקדש. ככל המסתבר ידע סבו יוונית. דברים מעטים על הסב ועל המשפחה ראה אצל סוזומנוס, ה, 15, 14–16. בעיני פוטיוס נחשב סגנון כתיבתו של סוזומנוס נאה יותר מזה של היסטוריון כנסייתי אחר כן־זמנו, סוקראטס. יש מי שסבור, שסוזומנוס קיבל את חינוכו היווני בבית־הספר לרטוריקה בעזה הסמוכה, ויש מי שסבור, שקיבלו בעיקר אצל נזירים בסביבת מקום הולדתו. אין זה מן הנמנע שהלה ספג בשלבים שונים של חייו משני העולמות. על חינוכו ראה C.D. Hartranft, 'Introduction to Sozomen', *A Select Library of Necene and Post-Nicene Fathers, etc.* (ed. by Schaff & Wace), II, 2 pp. 192f. על חינוכו הקלאסי ראה פ' דלגר, *CMH*, IV, 2, עמ' 226; דאוני, כתיספר, עמ' 307. אף כי ייתכן, שמשלול חינוכו לא היה דומה לזה של האחרים הנדונים כאן, ברור לנו שהוא בא ממשפחה שמסורת הלימוד לא היתה זרה לה, משפחה מכובדת וכנראה גם בעלת אמצעים.

120 מכתב 43, שורה 7.

121 חיי ישעיה הנזיר, עמ' 7, שורה 19 ואילך (Brooks, ed., *CSCO, Script. Syri*, Ser. 3 Vol. 25, 1907) נסטוריוס היה בולווטס (ראה גם להלן בפנים). ומסופר שם על עבדו שגנב את כספו. על פנייתם של בני המעמד הקוריאלי למקצוע עריכת־דין ראה ג'ונס, עמ' 513; ליבשוץ, אנטיוכיה, עמ' 177; פטיט, חלמידי ליבניוס, עמ' 180.

122 קירילוס, חיי סבאס, 61 (עמ' 163). ראה עוד שם, 70 (עמ' 172).

בכתובת מצפורי, היה בנו של הונוראטוס מדרגת קומס.¹²³ אציין עוד שני אחים, היירונימוס ותאודורוס, שאליהם הפנה פרוקופיוס אחד ממכתביו (113), אף-על-פי שאיננו יודעים באיזו עיר חיו השניים, ואין זו בהכרח עיר בארץ-ישראל. הם היו בני משפחה נכבדה בעירם, שהיה לה חלק בשלטון העירוני יותר מדור אחד. אביהם וסבם היו מלומדי-חוק ידועים, ונראה שגם השניים היו בקיאים בחוק ובמשפט, אף כי הדבר לא נאמר במפורש. אם כך, הרי שמדובר ביוריסטים דור שלישי באותה משפחה. ברור מן המכתב, שהשניים קיבלו חינוך קלאסי.¹²⁴

לאור הנתונים שלמעלה ודוגמאות אחרות ניתן לקבוע מה שכבר אמרנו, שעורכי-הדין באו בעיקר ממשפחות של בעלי-היכולת מן המעמדות הבינוניים ומעלה. ראינו, בין השאר, עורכי-דין שהיו ממשפחות הקשורות לשירות הקיסרי, או שלטון העירוני. סכולאסטיקים רבים קיבלו חינוך יווני קלאסי גבוה קודם שפנו ללימודיהם המקצועיים. לעתים קרובות בנים הם לאבות שהיו אף הם אמונים על ברכי מסורת החינוך הקלאסי הגבוה. מצאנו אולי רק דוגמה אחת למשפטים שאבותיהם היו בעלי השכלה משפטית, אך קרוב להניח שבמציאות היתה זו תופעה שכיחה. ראוי להזכיר, שבחוקים מן המאות החמישית-השישית נקבע, שיש להעדיף ברישום לבתי-הדין בניהם של עורכי-דין, בתנאי שיהיו הללו בעלי השכלה משפטית מתאימה.¹²⁵

עורכי-הדין זכו, כאמור, למעמד וליוקרה. כך, למשל, הזמין הקיסר טיבריוס (578–582) את הסכולאסטיקים כדי לקבל מידיהם מתנות-כסף, ראשונים מבין כל בעלי המקצוע הנכבדים בקונסטנטינופול.¹²⁶ מאתיים שנה קודם-לכן, בנאום משנת 387 אודות המהומות באנטיוכיה, מציין ליבניוס גורמים חברתיים נכבדים בעיר, שמחו לפני הנציב על המס החדש שהטיל הקיסר וביקשו לבטלו. והם, לפי הסדר: ההונוראטים (או אנשים מבני-העיר שהיו בשירות הקיסר), הבולווטין ועורכי-הדין,¹²⁷ כל אלה היו חלק ניכר וחשוב מן המעמד העליון בעיר. אפשר להוסיף, שאנשים נכבדים מחוגי השלטון הכללי או העירוני, כמו גם בעלי תפקידים בכנסיה, נהגו לציין בכתובות את דבר היותם סכולאסטיקים, מה שידוע גם בארץ-ישראל.¹²⁸

123 Frey, *CIJ*, No. 991 = *SEG*, 8 (1937), No. 16 = B. Lifshitz, *Donateurs*, etc. No. 74 ראה אצל מ' שובה, 'מנחה לדוד' — ספר היובל לדוד ילין, ירושלים תרצ"ה, עמ' ק ואילך. וכן להלן, הערה 137. בחוק שפורסם ב-418 (בְּאֶנְה) הותר ליהודים לעסוק בעריכת-דין (*Cod. Theod.*, 16, 18, 24). אבל הדבר נאסר עליהם ב-425 (*Const. Sirm.*, 6). עם זאת ייתכן שהיו יהודים שעסקו במקצוע זה חרף האיסור. ב-527 חזר יוסטיניאנוס על האיסור (*Cod. Just.*, 1, 15, 12 § 9). ראה J. Juster, *Les juifs dans l'empire romain*, 2, Paris 1914, pp. 263f.

124 על האפשרות הקרובה שהאחים קיבלו הכשרה בתחום החוק ראה המכתב הנ"ל, שורות 4–5 (*καὶ ἐκ τούτων* etc.). אגב, על סב, בן נכד יוריסטים, ראה קולינט, עמ' 98.

125 על העדפת בניהם של עורכי-דין מדובר לפחות בארבעה חוקים. ראה ג'ונס, ג, עמ' 148, הערה 103. על משפחה שבה היו שלושה דורות של יוריסטים ראה לעיל, הערה 119. לא הבאנו כאן את מריאנוס מבית-גוברין, משום שלא ניתן לזהותו עם הסכולאסטיקוס, מחבר האפיגראמות בשם זה. ראה לעיל, הערה 42.

126 יואנס מאפסוס, היסטוריה של הכנסייה (חלק ג), ג, 11: בטקסט הסורי: W. Cureton, Oxford 1853, p. 168. (transl. P. Payne Smith, Oxford 1860 pp. 185f.) הסכולאסטיקים חולקו לשניים, והחשובים יותר קיבלו תשלום גבוה יותר מזה של הסכולאסטיקים האחרים. ראה גם יואנס מאפסוס, שם, א, 33 (טקסט עמ' 49: 'תר' עמ' 69). המבליט את הסופיסטים, הסכולאסטיקים ובעלי האוניות (נוקליד / *ναύκληροι*) באלכסנדריה כגורם חזק בעיר בימי יוסטיניוס השני.

127 ליבניוס, נאום יט, 26. ראה גם נאום כג, 25: זעמו של הקיסר יצא על אנשי הבולי וכמה מעורכי-הדין (*τοῖσι τῶν* *συνδικαῶν*). למאורעות באנטיוכיה ראה R. Browning, *JRS*, 42 (1952), pp. 13f.

128 ראה בשתי כתובות מבוצרה מסוף המאה החמישית, שתייהן של ראשי השלטון הפרובינקיאלים: W.H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris 1870, No. 1913; Ch. Clermont-Ganneau, *RAO*, I (1888), p. 17, No. 24.

הבאנו כבר למעלה כמה מן הנתונים המלמדים על מעמדם של עורכי־הדין בארץ־ישראל והשתייכותם החברתית.¹²⁹ נסטוריוס מעזה (המאה החמישית) היה בולווטס, כלומר שייך היה למעמד גבוה בעירו וקשור להנהלתה. שני האחים, היירונימוס ותאודורוס, היו אישים נכבדים בעירם ומן המאגיסטראטים שלה. פלאוויוס גאודנטיוס, סכולאסטיקוס שנזכר בכתובת מגרסה משנת 447, כיהן בתפקיד החשוב של דפנסור (אקדיקוס) העיר. במקרה הקונקרטי היה הלה אחראי על פעולת־בנייה מטעם העיר.¹³⁰ הזכרנו גם עורך־דין אחר, איניאס יליד עזה, שהיה דפנסור עירוני, אך לא ידוע באיזו עיר (או ערים) פעל. הסכולאסטיקוס היהודי שנזכר בכתובת מצפורי היה בעל תואר 'קומס', אמנם תואר שחשיבותו הלכה ופחתה.¹³¹ יואנס הסכולאסטיקוס מבית־שאן היה איש נכבד בעירו, כפי שעולה מדברי קירילוס.¹³² מקובץ שאלות ותשובות נוצרי מן המאה השישית מארץ־ישראל אנו שומעים, שאפילו נזיר אחד שביקש להתמנות פרסביטרוס בכנסיית ירושלים ניצל בבקשת המינוי את העובדה שהוא היה סכולאסטיקוס לשעבר. לפי המסופר, התחשב הפטריארך בכך אם כי מינה אותו רק לדיאקון.¹³³

עריכת־הדין עשויה היתה לשאת רווחים נאים, ואכן היו עורכי־דין שהצליחו לצבור הון ונכסים רבים. כך לדוגמה, ליפניוס מספר על עורך־דין מקורינתוס בשם הליודורוס, שנתעשר עושר רב הודות לאומנותו. עושרו כלל אדמות רבות בחלקים שונים של יוון, עבדים ורכוש אחר; חלק ניכר מכל זה הוענק לו על־ידי גבירה אחת, לקוחה שלו.¹³⁴ ידועים לנו בארץ־ישראל עורכי־דין עשירים

אמנם, כאן וכאן ניתן גם לשמוע על פגיעה בעורכי־הדין או אמירה קשה ביחס אליהם, אך אין זה פוגם בתמונה הכללית. חוק אחד בספר החוקים הסורי־הרומאי מדבר בנושמה אחת על הסכולאסטיקוס ועל הזונות: $L\ 122 = R$ II 143 (ראה לעיל, הערה 46). בחלק העיקרי של החוק נקבע, שאין לתבוע מן הרופאים החוזרת הכסף אם החולה לא נרפא ומוסיפים, שאין לתבוע השבת הכסף לא מן הסכולאסטיקוס ולא מן הזונות. אפשר שמישהו יראה בהזכרת עורכי־דין וזונות במשפט אחד משום יחס של זלזול כלפי הראשונים. ואולם אין ליחס לעדות זו משקל רב, וזה במקצת עניין של טעם. בסופו של דבר מצויים כאן הסכולאסטיקוס גם בחברת הרופאים. לפי פרוקופיוס, אנקדוטה, כו, 2 פגע יוסטיניאנוס במעמדם של עורכי־הדין. אבל אפשר לפקפק בפירוש שנתן פרוקופיוס לצעדו של הקיסר ותוצאותיו, ומכל מקום נראה שלא חל כל כינוי יסודי במעמדם של עורכי־הדין ובאפשרויות שהיו לפנייהם בהמשך התקופה.

129 רוב הנתונים נזכרים בפנים, לעיל עמ' 114. בהדפסה של המקורות עמ' 20–21.
130 ולס, כתובות גרסה, מס' 275. גאודנטיוס, שהיה ממונה על הקמת סטואה, צוין בכתובת בתור *ἐκδικος* שהוא אקויוואלנט רגיל ל־*defensor civitatis* של המקורות הלאטיניים. אמנם אפשר שתתעורר השאלה, האם באמת מדובר בכתובת שלנו באותה משרה חשובה של דפנסור עירוני, שכן ה'אקדיקוס' מופיע בעבר־הירדן המזרחי כתואר של פקיד המופקד על עבודות בנייה עוד בתקופה הרומית. אני סבור, כי אכן מדובר בכתובת הנדונה בדפנסור, שאחד מתחומי פעילותו גרסה היה בנייה ציבורית.

131 אשר לכתובת ראה לעיל, הערה 123. על הקומס כתואר־כבוד, כמו שהוא במקרה שלפינו, ראה, למשל, ג'ונס, עמ' 104–105, 526. הסכולאסטיקוס שבכתובת מציפורי, גלאסיוס שמו, תואר גם כ־*λαμπρότατος*, אך ספק גדול אם אפשר לראות בכך תואר רשמי (= *clarissimus*). שהיה דרגת־הכבוד הנמוכה של המעמד הסנאטורי. קרוב יותר לחשוב, שבמקרה הנדון זהו תואר־כבוד פרטי ('מפואר', 'מהולל' וכד').

132 על יואנס ראה לעיל בפנים והערה 122. הועלתה הצעה שיואנס זה הוא אביו של קירילוס (ראה פסטוֹייר בתרגומו לחיי סבאס, עמ' 91, הערה 193, בניגוד לשווארץ על־פי המפתח למהדורתו), אבל יש להטיל ספק רב בזיהוי זה. אמנם, יואנס אבי קירילוס, שמתואר כ־*συμβεβηώς* של האפיסקופוס (חיי סבאס, 75, עמ' 180), היה יעצו המשפטי, כפי שמקובל לחשוב.

133 קובץ וארסאנופיוס ויואנס, מהד' סחוינאס, מס' 813.

134 נאום סב, 46 ואילך. ראה ג'ונס, עמ' 512; והנ"ל, פרוסופוגראפיה, עמ' 411 (הליודורוס מס' 2).

אחדים. אואנגלוס עורכ־דין ('רטור') מקיסריה במאה השישית היה עשיר גדול. עושרו כלל אדמות רבות, ובהן כפר בשם פורפיראון, שאותו קנה בסכום עתק של יותר מעשרים ואחד אלף סולידים. נאמר במפורש שהצלחתו כרטור היא שהביאה לו עושר רב.¹³⁵ דיוניסיוס מעזה (המאה החמישית) היה בעליו של כפר מדרום לעיר.¹³⁶ סכולאסטיקוס בשם נויסיוס (נויסיוס—Noisios) בנה על חשבוננו מנזר בבית־שאן¹³⁷ אך ברור שעדויות אלו מאפיינות רק את השכבה הגבוהה של עורכ־הדין ולא את כלל עורכ־הדין.

כאמור, אחד הגורמים החשובים למעמדם הטוב של עורכ־הדין בחברה היה המגע והקשר שלהם עם אנשי השלטון. במבנה המערכת השלטונית והמשפטית של התקופה היה קיומו של מגע קרוב בין עורכ־הדין לאישי השלטון דבר טבעי וכאמור, הדות לקשריהם צורפו לעתים עורכ־הדין לשרות הקיסרי עצמו בתפקידים שונים, אם במסגרת מומחיותם המקצועית ואם באדמיניסטרציה הכללית. לקשרים עם ראשי השלטון היו השלכות על ענייני הלכות שבטיפולם. במציאות המשפטית של התקופה היה כר נרחב להשפעות חיצוניות על השופטים, בין שהיו הללו נציגי הפרובינקיות, אשר על אף השיפור שחל בתקופה זו עדיין רבים מהם חסרו השכלה משפטית, ובין השופטים (indices) שהללו מינו לפעול בשמם. ההשפעה על בית־הדין לא הצטמצמה רק בפסק־הדין, אלא רישומה היה גם על המהלכים שקדמו לו. בלא קשרים מתאימים היתה הבאת עניין לבית־דין ממשלתי, בייחוד בעניינים אזרחיים, עלולה להיות קשה וממושכת, ואולי גם בלתי־אפשרית. גם ההליכים המשפטיים עלולים היו להימשך זמן רב, ולא כל אדם יכול היה לעמוד בכך. עורכ־דין בעלי קשרים יכולו אפוא לזרו או לעכב את ענייני לקוחותיהם, וכן להביא לידי פסק־דין רצוי להם גם על־ידי פעילות שמחוץ לכותלי בית־הדין.

בארץ־ישראל היו המרכזים החשובים ביותר לפעילות עורכ־הדין ערי־הבירה של הפרובינקיות, הן מקום בתי־הדין הראשיים. הידיעות שבידנו נוגעות בעיקר בעורכ־דין שישבו בקיסריה. אחד מעורכ־הדין הידועים לנו בקיסריה היה דידורוס. הידיעות עליו מצויות בעיקר במכתבי פרוקופיוס מעזה.¹³⁸ כמורכן נשתמרו שני מכתבים שכתב אליו איניאס מעזה.¹³⁹ דידורוס היה אף הוא יליד עזה.¹⁴⁰ ידוע שעשה איזה זמן במצרים יחד עם פרוקופיוס.¹⁴¹ ממכתבי פרוקופיוס, ידידו

135 פרוקופיוס, אנקדוטה, ל, 18 ואילך (מדובר על 3 קנטנריה של זהב = 300 ליטרות זהב = 21,060 סולידים). ראה גם רובין, פרוקופיוס מקיסריה, *PW*, שם, עמ' 305. אין ספק ש'רטור' כאן מובנו עורכ־דין, ולא מורה לרטוריקה או סופיסט. השווה אנקדוטה, כ, 17; כו, 2. הכפר הנזכר מתואר ככפר גדול (שם, סוף 19 — *κομης τοιαύτης*) השוכן לחוף הים. יישוב בשם פורפיראון בחוף הכרמל (בצפון, לא הרחק מקסטרה ושקמונה) ואשר מקובל לזהותו עם חיפה (ראה ויליאם מצור, ט, *RHC. H. Occ. I*, 384 — שמציין את חיפה בתור *Porfiria*), ידוע ממקורות שונים ומתואר לפעמים כ'עיר'. אין לי ספק, שצריך לזהות את 'הכפר' שנוכר אצל פרוקופיוס עם 'העיר' בשם זה באותו איזור. מקורות שונים ראה אצל — *E. Honigmann, 'L'évêché phénicien de Porphyreon', Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, 7 (1939–1944), pp. 381f. טועה בזהותו את 'הכפר' שמעניינו עם מקום ליד צידון (שם, עמ' 385). אגב, לפי פרוקופיוס הוציא יוסטיניאנוס את המקום מרשותו של אואנגלוס.

136 חיי פטרוס האיברי, עמ' 100, שורה 21 ואילך.

137 *J. Starr, AJP*, 58 (1937), pp. 85f. (Insc. C); *SEG*, 8, No. 37. על השם נויסיוס או אניסיוס ראה שם.

138 על המכתבים הרבים לערך ראה לפי המפתח של מהד' גארציה-לנרץ, עמ' 104. על ישיבתו בקיסריה, ראה מכתבים 110, 29.

139 מכתבים 7, 22. באלה הוא נזכר כסכולאסטיקוס. השווה פרוקופיוס, מכתב 21, שורה 7. מקצועו ועיסוקו מתבררים יפה גם מתוכן כמה מן המכתבים. כגון מכתב 8. וראה להלן.

140 פרוקופיוס, מכתבים 29, 77, 110.

141 מכתב 127.

ובן-עירו, יש הרושם שלדודורוס היה מעמד מכובד בקיסריה כעורך-דין, וברור שהיו לו קשרים טובים שם. פרוקופיוס הפנה אליו אנשים שונים וביקשו לסייע להם בענייניהם המשפטיים. במקרה אחד, למשל, ביקש פרוקופיוס את עזרתו לקרוב (או לקרובי) משפחתו, ואף ציין שקרובו, נושא המכתב נזקק לעזרת דודורוס שלא בפעם הראשונה.¹⁴² במקרה אחר הפנה אליו פרוקופיוס צעיר בשם טימותיאוס בתקווה שיעזור לו.¹⁴³ פרוקופיוס מבקש מדודורוס להיות לעזר לטימותיאוס, וכך הוא אומר בלשונו המליצית: 'תן למבקש את לשונך לסעד בעשותך את השופט לנוטה לו חסד'.¹⁴⁴ אין זה מן הנמנע, שפרוקופיוס מתכוון לא רק לטיעונו המוצלחים של עורך-הדין ולדרכי הצדק שיטו לבו של השופט אל טימותיאוס, אלא גם לפעולת דודורוס לטובת שולחו מחוץ לכותלי בית-המשפט.

שני עורכי-דין אחרים בקיסריה, סוסיאנוס ויואנס, קיבלו כל אחד בנפרד פנייה מפרוקופיוס לעזור לאדם אחד אשר היה לו ריב בענייני רכוש עם אחיו.¹⁴⁵ הדברים שמשמיע פרוקופיוס בבקשתו מעורכי-הדין הם מאלפים לענייננו. הוא מבקש מסוסיאנוס, שימליץ על האיש לפני השופט. מסוסיאנוס ומיואנס הוא מבקש לדאוג לכך, שבעלי הכוח וההשפעה (*οἱ μεγά δυνάμεινοι; οἱ* *δυνάτοῖ*) יעמדו לצדו. פרוקופיוס מבקש גם מן השניים שיקצצו בהוצאות הדין,¹⁴⁶ והוא אינו שוכח להדגיש את מצוקתו הכלכלית של האיש הפונה אליהם. באשר לבקשה האחרונה אפשר להעלות על הדעת את שכרם של עורכי-הדין האלה, ואולי גם תשלומים שהיו עלולים לבקש בשביל מתן שוחד לאחרים, ובכלל משפט ממושך שעלול היה לגרום להוצאות גדולות. דברי פרוקופיוס מצביעים על מעמדם של יואנס וסוסיאנוס וקשריהם, ועל דרכי הפעולה של אנשים פרטיים ועורכי-דין.

רק מעט ידוע לנו על בעלי מקצועות חופשיים משכילים אחרים בארץ-ישראל, כמו רופאים או ארכיטקטים; והכוונה למי שחינוכם המקצועי היה מבוסס על לימוד עיוני. אמנם לא מעט בעלי מקצוע חופשי נזכרים כרופאים, אך ברוב המקרים אין לדעת האם מדובר בבעלי השכלה מקצועית עיונית גבוהה, ולפיכך אסתפק בהערות ספורות.¹⁴⁷

142 מכתב 72. מדובר באיש 'צעיר', גיסו או חתנו (*κηδεστής*) של פרוקופיוס. ייתכן שזה האיש שבו מדובר במכתב 31, המתואר כדודן גיס (או חתן) של פרוקופיוס, והוא אולי זכריה שנזכר במכתב 32. כלומר, ייתכן שמכתבים 31, 32, 72 עוסקים באותו אדם.

143 מכתב 111. מן הפרטים שמובאים במכתב מסתבר שטימותיאוס היה עדיין איש צעיר.

144 המכתב הנ"ל, שורות 11–13. תרגמתי 'פילטרופוס' — נוטה חסד, כפי שנראה מובנו כאן. הדגשה על 'לשונך' של דודורוס, היינו על כושרו המקצועי, מצויה גם במכתבים 31, 72.

145 מכתבים 157 (לסוסיאנוס), 158 (ליואנס). ממכתב 158 לומדים שיואנס ישב בקיסריה. מכיוון שמכתב 157 המופנה לסוסיאנוס נשלח בעניינו של אותו איש שהוא נושא מכתב 158, הרי שגם סוסיאנוס ישב בקיסריה. אגב, במכתב 21 מציע פרוקופיוס לסוסיאנוס שיכיר לו את דודורוס. לפי מכתב 156, היה יואנס זמן-מה באלכסנדריה, ופרוקופיוס קיבל ממנו משם מכתב. על מכתבים נוספים שנשלחו אל סוסיאנוס ויואנס ראה במפתח למדה' גאריציה-לנרץ.

146 מכתב 157, שורה 5; מכתב 158, בסופו.

147 ראה דיון כללי אצל ג'ונס, עמ' 1012 ואילך, וכן O. Temkin, 'Byzantine Medicine and Empiricism', *DOP*, 16 (1962), pp. 95f.; E.D. Phillips, *Greek Medicine*, London 1973; J. Scarbournou, *Roman Medicine*, London 1969.

ז' מונטנר, מבוא לספר אסף הרופא, ירושלים תשי"ח; מ' שטרן, 'פילוסופים ואנשי מדע יהודיים ושומרונים ב"חיי איסדורוס לדמאסקיוס', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ג, חיפה תשל"ה, עמ' 89 ואילך; G. Downey, 'Byzantine Architects etc.', *Byzantion*, 18 (1948), pp. 100f.; K. Vogel, *CMH*, IV, 2, pp. 288f.; 299f.

הצד השווה שבין הרופא והגראמאטיקים והרטורים היה ההשכלה. תלמודם המקצועי התבסס על הישגיה של הרפואה היוונית לדורותיה. ברור גם שרבים מן הרופאים היו חניכי הקורסים הגבוהים הרגילים של החינוך הקלאסי. זאת ועוד, הרופאים היו בעלי פריבילגיות, ולא אחת הם נמנים באותם חוקים יחד עם המורים. כמִרְכָּן לא נעלמה הרפואה הצבורית, הידועה יפה כל־כך בתקופות העבר, מן התקופה הביזאנטית, וערים רבות נהגו להעסיק רופאים בשכר. לפי פרוקופיוס, ביטל יוסטיניאנוס תשלום משכורות מאוצר המדינה לרופאים העירוניים.¹⁴⁸

רופאים בעלי־שם, שהיו להם לקוחות עשירים, עשויים היו לזכות בהכנסות גדולות. צריך לומר שאף הרופא הציבורי נטל לעתים קרובות שכר מחוליו. כדוגמה לרופא שמעמדו היה גבוה אפשר לציין את גסיוס מפטרה, שהיה בעל מוניטין רב. גסיוס היה לא רק רופא ומורה־רפואה מהולל, המלומד בכתבי חכמי הרפואה היוונית, אלא גם בעל השכלה יוונית רחבה, והוא אף מתואר כפילוסוף. היו לו קשרים עם הסופיסטים הידועים של עזה, איניאס ופרוקופיוס. מן הקטע על גסיוס בלקסיקון סודה אנו שומעים, שמורו של גסיוס היה רופא יהודי בשם דומנוס.¹⁴⁹ גסיוס צבר הודות לאומנותו עושר רב, וכן זכה לכיבודים מטעם השלטון. לפנינו דוגמה שאיננה יחידה למקצוע הרפואה, שהביא לבעליו ממון וכבוד רב. אגב, אנו שומעים גם על רופא מצטיין יליד ארץ־ישראל בשם טריבונוס, שהיה רופא־החצר של יוסטיניאנוס, והקיסר השאילו לזמ־מה לכוסרו, מלך פרס.¹⁵⁰ כידוע, רופא־החצר נודעו להם השפעה, כבוד ועושר.

רופאים דוגמת גסיוס, שהיו בקיאים ברזיה של תורת הרפואה היוונית, נשתייכו לשכבות הגבוהות של החברה. קרוב להניח, שלא מעט מן הרופאים המלומדים בארץ קנו השכלתם הרפואית באלכסנדריה, שהיתה מרכז לימודי הרפואה החשוב ביותר של התקופה. ודאי, רבים מאוד היו הרופאים העממיים, ומן הסתם היו הללו נחותים במעמדם מן הרופאים המלומדים, אך אלה הם מחוץ למסגרת דיוננו.

אף הארכיטקט המלומד נחשב לבעל מעמד נכבד, ואף הוא עשוי היה לזכות בהכנסות רבות ובתהילה. הבכירים שבין הארכיטקטים הוזמנו לבנות בנייני־ציבור מפוארים שרווח ופירסום היו בצדם. אומנותם הביאה אותם לעתים אל מחוץ לעירם, ואפשר להזכיר, למשל, את הארכיטקט רופינוס מאנטיוכיה, שהוזמן להקים כנסייה בעזה בתחילת המאה החמישית.¹⁵¹ ידוע לנו ארכיטקט חשוב מאשקלון בשם יוליאנוס, שחיבר ספר על חוקי הארץ ומנהגיה בנושאי

148 ראה לעיל, הערה 32.

149 סודה, גסיוס, מהד' אדלר, א, עמ' 520 = דמאסקיוס, חיי איסידורוס, פראגמנט 335 (מהד' C. Zintzen), עמ' 265, ושם גם הקטע מן הביבליותיקה של פטיוס. על גסיוס ראה עוד: Sophronius, 'Miracula Cyrii et Joannis', 30. (PG 87³, p. 3513f.) איניאס, מכתבים 19, 20 (כתוב לגסיוס על מחלתו); פרוקופיוס, המכתבים לפי המפתח למהד' גארציה־לנרץ; זכריה סכולאסטיקוס הדיאלוג, PG 85, עמ' 1012 ואילך; Hesychius, *Biographi Graeci* (ed. I. Flach), No. 162, p. 24; Stephanus Byzant. s.v. *Γέα*, ed. Meineke, p. 200 W. Schmid, ראה גם, (1910), p. 1324 'Gessios', *PW*, I R, 13. Halbb, על רופאים יהודים ובכלל דומנוס, ראה שטרן (לעיל, הערה 147), עמ' 89 ואילך.

150 פרוקופיוס, היסטוריה של המלחמות, ב, 28 ואילך; ח, 10, 11 ואילך. יש דוגמאות לא מעטות של רופאים שיצאו מער־מולדתם למקומות אחרים לרגל פרנסתם. כדוגמה מן המאה הרביעית, שיש לה נגיעה בארץ־ישראל, ראה על אכיליוס מאנקירה, אצל זיק; מכתבי ליבניוס, עמ' 48 (אכיליוס ג'); ג'ונס, פרוסופוגראפיה, עמ' 9 (אכיליוס מס' 2).

151 מרקוס דאקונוס, חיי פורפיריוס, עמ' 78.

הבנייה.¹⁵² ארכיטקט זה חי כנראה במאה השישית. ייתכן שאפשר לזהותו עם יוליאנוס ה'ארכיטקט', שאליו פונה איניאס באחד ממכתביו (מכתב 25). לא צוין להיכן נשלח המכתב, אך מתוכנו ברור שיוליאנוס גר בעיר שאיננה מרוחקת מעזה. אבל צריך להודות, שהבסיס לזהות זה דל—וביחוד כשמדובר בשם נפוץ. יוליאנוס, מכרו של איניאס, תיכנן בגנו של האחרון מכונה משוכללת לשאיבת מים, ואיניאס מבקשו לחקן את המכונה. מן המכתב ניכר בבירור שיוליאנוס קיבל חינוך קלאסי. בנאים רבים, לרוב בשם 'אויקודמוס' (*οἰκοδόμος*—בנאי, ארכיטקט), נזכרים בחומר המקורות, ובייחוד בכתובות בנייה,¹⁵³ אך אין הם מעניינו של מאמרנו.

הדיון במאמר זה עיקרו הוקדש לסופיסטים ולעורכי־דין. בעלי המקצועות החופשיים השונים שהיו מעניינו נמצאו בשלבים הגבוהים יותר של הסולם החברתי. מקצועם נקנה על־ידי לימודים גבוהים, דבר שהקנה להם השפעה על מעמדם. היה מרחק רב בין הללו לבין המורה היסודי, או בינם לבין בעלי אומנויות דומים עממיים, שקנו דעת מקצועם בעיקר על־ידי המעשה, היינו כשוליות, כגון עורכי תעודות משפטיות, רופאים וארכיטקטים־בנאים עממיים. חינוכם הקדם־מקצועי הכללי של בעלי המקצוע שנדונו כאן מושחת היה לרוב על החינוך הקלאסי, כלומר, יסודות של חינוך ותרבות דומים קשרו ביניהם, והיו מכנה משותף להם וליסודות נכבדים אחרים בחברה. תופעה שכיהא אצל בני הקבוצות המקצועיות הללו היתה יציאתם של רבים מהם לרגל תלמודם או פרנסתם ממקומות מולדתם למקומות אחרים.

לעמים אנו נתקלים בבני משפחה אחת בכמה מן המקצועות הנזכרים. לפרוקופיוס הסופיסט היה אח בשם זכריה, עורך־דין במקצועו. לזכריה סכולאסטיקוס היה אח שלמד רפואה. כדוגמאות מערים שמחוץ לארץ־ישראל אפשר לציין שני אחים מאפרודיסיאס, האחד סופיסט של העיר והאחר עורך־דין בה.¹⁵⁴ במאה השישית ידועים חמישה אחים מטרפליס, שמו ארכיטקט אחד, הוא אנתמיוס הארכיטקט המהולל של ההגיה סופיה, גראמאטיקוס, עורך־דין ושני רופאים.¹⁵⁵ כמה מבעלי המקצועות החופשיים הנזכרים אפשר שהיו בזיקה לשירות צירוני, או אפילו ממשלתי. בין המורים ובין הרופאים היו שכינהו במשרות רשמיות מטעם הערים. אחדים מעורכי־הדין נתמנו כעורכי־דין של הכתר, או שנכנסו לשירות הקיסרי בתפקידים אחרים. מבחינת מצבם הכלכלי נשתייכו בני הקבוצות הנזכרות לשכבות חברתיות שונות, אך באופן כללי הם היו חלק מן המעמדות הנכבדים שבחברה; המצליחים, ואין צריך לומר העשירים שבהם, נשתייכו לעילית החברתית של עריהם.

Const. Harmenopolus, *Manuale legum sive Hexabiblos, etc.* (ed. G.E. Heimbach), Leipzig 1851, pp. 152, 2, 4, 12f.; J. Nicole (ed.), *Livre de préfet*, Geneva 1893 (Rep. 1970), pp. 69f.

ש' ליברמן, 'משהו על ספרו של יוליאנוס מאשקלן "חוקי פלטינה ומנהגיה"', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 409 ואילך. לדאבונאי, לא קראתי מאמרו של סיוומוף שנוכר שם.

153 על מושגים שונים לציין ארכיטקט ראה דאוני, במאמר הנזכר בהערה 147 לעיל.

154 זכריה, חיי סורוס, עמ' 39. אח אחר למד לימודים ספרותיים גבוהים באלכסנדריה. שם, עמ' 15 ועוד.

155 אנתיאס, ה, 6, 3–5 (מהד' R. Keydell, עמ' 171).

דיון

עלייה ועלייה-לרגל בתקופת
הכיבוש המוסלמי הראשונה (634–1099)

משה גיל

משתתפים בדיון: שמואל ספראי
אברהם גרוסמן
חגי בן שמאי

עלייה ועלייה-לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (634–1099)

משה גיל

לא היתה הטפה לעלייה

על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו המזכירים את ה' אל דמי לכם. ואל תתנו דמי לו עד יכונן ועד ישים את ירושלים תהלה בארץ (ישעיהו סב ז–ז).

פסוקים אלה הפכו בפי הקראים למעין סיסמה בתעמולתם הנמרצת למען העלייה לארץ-ישראל. מן המפורסמות הוא שהספרות הקראית הקדומה, ובייחוד במאה ה'י, מלאה קריאות התעוררות לאחיהם במזרח, שישבו בעיקר במחוזות שבשלטון הפרסים, כי יקומו ויעלו לירושלים. 'ואם לא תבואו', אומר דניאל אלקומסי, 'שלחו מכל עיר חמשה אנשים ומחיייתם עמם למען ... להתחנן אל אלהינו תמיד על הרי ירושלים כאשר כתוב ... על חומותיך ירושלים וכו'!¹ ואמנם תעמולתם נשאה פרי, וכך קמה שכונת המזרחיים בירושלים, המשארקה, אשר שכנה בסמרתקה, ה-Samaritikē. והראיתי כבר, במקום אחר, שהיה זה במורד המערבי של נחל קדרון, מחוץ לחומת-העיר.² משערים שעליית הקראים לארץ-ישראל התחילה במחצית הראשונה של המאה ה'ט', לאחר שנת 825, זמנה המשוער של מחלוקת דויד בן יהודה ודניאל בבבל. זכרה של מחלוקת זאת הובא באיגרת

רשימת קיצורים הנוגעים לכתבי-הגניזה

אוסף המחיאון הבריטי, לונדון.	BM Or.
אוסף הבודליאנה, אוקספורד.	Bodl. MS Heb.
אוסף אוניברסיטת דרופסי, פילאדלפיה.	Dropsie
האוסף ע"ש א"נ אדלר, בביהמ"ד לרבנים בניר-יורק.	ENA
אוסף טיילור-שכטר, בספריית האוניברסיטה, קיימברידג'.	TS
אוסף כתבי-יד בספריית האוניברסיטה, קיימברידג'.	ULC Or.
אוסף כתבי-יד ב"וסטמינסטר קולג", קיימברידג'.	Westminster Coll.

- 1 דניאל אלקומסי, 16, 13, fs. d 36, Bodl. MS Heb. אצל: J. Mann, 'A Tract, etc.', *JQR*, XII (1922), pp. 273.
 - 2 ff. ראה הקריאה לעלייה אצל סהל בן מצליח: א"א הרכבי, מאסף נידחים, א, 1878, עמ' 189.
- ראה: 'שכונות וכו', שלם, ב (ירושלים תשל"ו), עמ' 33 ואילך. וראה עכשיו גם את דבריו של י' צפריר ב- *IEJ*, XXVII (1977), p. 157. בהערה 27 הוא מתייחס למאמרי זה, ונדמה שהוא מסתייג מהזהות שהוכחת: סמרתקה — Samaritikē; אלא שאינו מפרש את נימוקיו. אשר למיקומה המדויק של השכונה, לענ"ד אין בידינו נתונים מספיקים להחליט: מה שנראה ודאי בשלב זה הוא שהיתה מחוץ לחומה וסמוכה לקבר זכריה.

רב שרירא גאון ובכרוניקה של אבו אלפרג' אבן אלעבר³. על-פי מסורת הקראים התחילה עלייתם באמצע המאה ה' בקירוב, אחר זמנו של בנימין אלנהאונדי⁴; לדברי סלמאן בן ירוחם השתתפו בעלייה זו 'קום מן אל שרק ואלגר' ... וקצדו אל סכני פי ירושלם וזר'גו מן נעמהם ואוטאנהם ... והם אל אלאן מקימין בבית אל מקדם ... והאולי הם אל שושנים, וכו'. (אנשים מן המזרח ומן המערב ... והחליטו לשכון בירושלים, על-כן עזבו את מקומות מיבטחיהם ואת ארצות מולדתם ... ועכשיו הם יושבים בארץ-ישראל ... הלא אלה הם השושנים, וכו'). ובהמשך דבריו מזהה אותם הסופר הקראי עם אבלי-ציון, על-פי תהלים סט יא-יב: 'ואבכה בצום נפשי ואתנה לבושי שק'. בגניזה הקאהירית נמצאת עדות אותנטית על אָבֶל אחד, איש רמלה, ועל-פיה נראה שאותם אבליים היו מן העילית של העדה הקראית. הציבור היה נשמע להוראותיהם. אל אָבֶל זה פנו גם הרבניים ברמלה כאשר ביקשו לגזור תענית על הציבור, ורצו שגם הקראים יצטרפו אליהם.⁵ גם על ההימנעות של הקראים מאכילת בשר בירושלים יש לנו עדות בלתי-אמצעית:

... הגענו לירושלים ולא אכלתי בה בשר ולא עוף מפני יראת שמים ... ונהניתי מהאוכל וגם מהגבינה (הגבינה היתה מתוצרת הקראים, היתה להם מעין תעשיית גבינה על הר הזיתים), אבל הקור נמאס עלי ...⁶

מלבד מכתב זה נשתמרו בגניזה עוד כמה מכתבים אישיים מעניינים של קראים, כולם עולים חדשים בארץ. כמו כן מצויים בין שרידי הגניזה כמה מכתבים של אחד ממנהיגיהם הרוחניים של הקראים במאה הי"א, טוביה בן משה. מנהיג אחר, ישועה בן יהודה, הוא אבו אלפרג' פרקאן בן אסד, מוזכר במכתבים של סוחרים מן המגרב משנת 1060 בקירוב. ניתן לקבוע שאצל הקראים בזמן ההוא היה קיים הן הרעיון של העלייה והן המעשה, שהפך את הרעיון למציאות.

כנגד זה, דחה רב סעדיה גאון את הפירוש הקראי לאותם הפסוקים שבספר ישעיהו, ובוזה דחה גם את עצם רעיון דחיקת הקץ שחרתו הקראים על דגלם. לדעת רב סעדיה גאון מביעים דברי הנביא רעיונות מופשטים ומצביעים על מצב ההשפלה שישורר בזמן הגאולה. יש בהם תביעה לחזור בתשובה, אבל מעשה הגאולה הוא בידי שמים.⁷

בכתבים שיצאו מידי הרבניים בני תקופת הגאונים, כפי שנותרו בגניזה, לא נמצאו מכתבים או תעודות אחרים הכוללות הטפה לעלייה. והלא נשתמרו מאות מכתבים ותעודות, שמקורם ישיבת

3 א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, לונדון 1967, עמ' 38; הכרוניקה של אבן אלעבר, מהדורת אבלוס, עמ' 366.

4 דבריו המצוטטים הרבה של סלמאן בן ירוחם, בפירושו לתהלים סט א, מהדורת מארוויק, עמ' 98.

5 תעודה זו מורכבת מכמה קטעים ואני עומד לפרסמה בקרוב.

6 ENA 3616, f. 9, שורה 17 ואילך; מכתבו של מחבוב בן נסים החזן, מרמלה. על תעשיית הגבינה של הקראים, ראה: TS 10 J 6, f. 14.

7 ראה פירוש רס"ג לישעיה סב, מהדורת דרנבורג, ג, 1896, עמ' 140. השווה מה שכתב וידר, ב-"The Judean Scrolls and Karaism, London 1962, עמ' 103, והערה 3; ועיין: ש' ברון, 'Saadia's Communal Activities', ס' הויכרוך לרב סעדיה גאון, תש"ג, עמ' 47. על השמטת הפיסקה 'אור חדש על ציון תאיר' מן כתב יוצר המאורות, כפי שעשה רב סעדיה גאון ונימוקיו למעשה זה ראה: סידור רס"ג, הוצאת מקיצי נרדמים, במבוא, עמ' 25, ובגוף הסידור, עמ' 37 וההערה לשורה 6.

ארץ-ישראל שבירושלים. משרידי כתבים אלה משתמע בבירור, שאישי התקופה מתייחסים בשוויון-נפש אפילו כלפי הירידה מן הארץ. הגאון שלמה בן יהודה נתן בשנות העשרים של המאה הי"א כתב המלצה בשביל צדקה בן מנחם אשר 'הבטיחו הזקן האדיר השר הגביר לכתוב לו אל אחד משרתיו באשר ינתן לו להעזר בו ... במשא אנשי ביתו אל מצרים להסתפח שם אל מחיה וראוי לאהוב להנהיגו כווסתו, וכו' ⁸. במכתב אחר שנכתב בכתב-ידו של בנו, אברהם, נדון עניינו של אדם שברח מעירו לדמשק מפני המסים הכבדים, שהטיל עליו שליט עירו, ומדמשק נמלט לארץ-ישראל; בדרך פגעו בו ליסטים ושללו כל אשר לו. מירושלים יבקש לצאת למצרים, לקבל שם צידה לדרך כדי שיוכל לשוב אל מקומו ⁹. עמרם המלמד הירושלמי, לעומת זאת, מבקש מחתנו יוסף שעזב את אשתו וילדיו ושוהה במצרים, כי ישוב 'אל ביתו לאכול בצל בירושלים ולא תרנגול במצרים' ¹⁰.

המשכיות בעלייה

מסתבר שאמנם היו כמה גלי עלייה לארץ-ישראל, אף-על-פי שקיים ספק רב אם ראוי לייחס להם תוכן של התנדבות אישית ושל מעשה הבא מתוך אמונה, כפי שתולים זאת במושג עלייה המקובל היום. על-פי הרוב היו אלה בבחינת תופעות שוליות, שנתלו לגלי ההגירה שנגרמו מפאת מצוקה, שגורמיה מדיניים וכלכליים כאחת. הגירה כזאת נתעוררה מחמת מצב האנארכיה, שנשתררה בח'ליפות העבאסית במאה הי'. אחד היהודים שהגרו מבגדאד הוא הסוחר יעקוב אבן פֶּלֶס, שבמשך זמן מסוים ישב ברמלה. לאחר שהסתבך במעשי-תרמית ברמלה יצא למצרים ושם המיר את דתו וסופו שנעשה יועץ ראשי וזיר לח'ליפה הפאטמי. גלים אלה הם שגרמו גם לייסודה של עדה בבליית, אשר לה בית-כנסת משלה, ברמלה, במבצר דן היא באניאס, ושם אף במקומות אחרים בארץ-ישראל. גלי-עלייה באו גם מן המגרב, בייחוד בתקופת ההתפוררות המדינית והרדיפות הקשות שבמחצית המאה הי"א, הקשורות בהשתלטותם של שבטי-הנוודים על קירואן ואלמהדייה. יש לנו עדויות על עולים חדשים מעין אלה, משום שבדרך-כלל נזקקו לעזרת מוסדותיה של ההנהגה היהודית המקומית או לעזרת קרוביהם שנותרו בחוץ-לארץ. יש מן העולים שהיו נגדם טענות ותביעות מצד קרוביהם. למשל, פלוני כתב מקירואן ומבקש מבנו היושב במצרים כי ישתדל להשיג מחתנו, שיצא לארץ-ישראל, את המשנה שהוריש לכתוב אביו. ואם הלה לא ייענה, מציע הוא להכריז עליו חרם, גם מפני שמלבד המשנה נשאר חייב לחתנו גם 1,000 דרהם ¹¹. פלוני יהושוע הניח 'רוב הנאת העולם וימאס בס ויבחר במעט מהמון, להנצל מדימון ואדמון ומתועי ישימון, ולהתחסן באמון ולגור בעיר ארמון ולכן ראוי לכל ירא ואוהב לחזק ולעזור בלי למאן' וכו'. האיש אינו יכול לשוב למצרים (אולי מפני שנשאר חייב תשלום מסים?) ושלמה בן יהודה מבקש שישפיעו על אשתו של יהושוע זה, המסרבת להיפרד מבית-אביה, כי תצטרף אל בעלה. מסתבר שבעלה הניח בידה גט על-תנאי ¹².

8 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid*, Bodl. MS Heb. c 28, f. 8
Caliphs², II, N.Y. 1970, pp. 134 f.

9 TS 10 J 10, f. 9, שם, עמ' 111.

10 ENA 2804, f. 7, בשוליים העליונים: מכתבו של אליהו הכהן אב-בית-דין בן שלמה גאון אל אפרים בן שמריה, בערך 1055: מאן (שם, עמ' 106 ואילך) הדפיס מכתב זה, אבל קטע זה נשמט משם. ראה את התצלום המצורף.

11 TS 13 J 29, f. 7, כתוב על קלף.

12 TS 10 J 11, fs. 20-30

בשוליים העליונים
אפשר לקרוא:

- 1 ומרן] ש צ
- 2 ועמרם המלמד מודה
- 3 יוסף אחינו המעולה
- 4 עליו ביותר ותלו ביה
- 5 טפלי ותעזרו לשוב
- 6 אל ביתו לא[כול] בצל
- 7 בירושלים ולא תרנגול
- 8 ב[מצי]קים ושלוש כבודו
- 9 וחתנו בן דודינו
- 10 יגדל נצח
- 11 סלה

ברשותה האדיבה של ספריית ביהמ"ד לרבנים, ניר-יורק

פלוני בן משה מגרבי ביקש 'לישב בעיר הקדש ולא עלתה בידו לפי דוחק העת'. הוא מבקש לשוב למצרים ומשם לביתו בפאס (הוא בא 'מארץ מולדת אדונו גאון נר [נטרה רחמנא]', ושלמה בן יהודה היה איש פאס). אבל שאיפתו היא לשוב לירושלים.¹³ פלוני פרח בן דונש איש סג'למאסה התיישב בירושלים, נשא אשה מבנות המקום, נולדו לו ילדים ואף התחיל לשלם את המס בירושלים כדין תושב קבוע.¹⁴ הבה אלמצרי אבן אסראיל אלאערג' ישב ברמלה אבל אשתו נשארה בפסטאט. הוא נתן כתב-הרשאה לאברהם בן דויד אלכפרמנדי להביאה משם, 'ואני ברמלה לא אוכל לירד אליה למצרים'.¹⁵ גם באחת מאגרות דניאל בן עזריה משנות החמישים של המאה הי"א מוזכר פלוני משה שעלה לירושלים מפסטאט.¹⁶ יש מאנשי ביזאנטיון, יהודים שהיו בדרכם למצרים וכאשר עברו את ירושלים החליטו להשתקע בה. היה זה בשנת 1061. ישראל בן סהלון, מגרבי איש קירואן, במכתבו אל בן-דודו, הסוחר המפורסם נהוראי בן נסים, מזכיר בשמותם את האחים רויה ולוי, שמעון; יצחק (שהוא המלומד שבהם), בנו ברוך (אולי הוא ברוך בן יצחק שהשתקע אחר כך בחלב).¹⁷ ישראל בן סהלון עצמו התיישב בירושלים והתפרנס מהעסקת ספרים. בשיבתו בירושלים מילא אחר נדרו שנדר בהיותו ב'ל ד א ל ר ו ס' אלהי ישראל 'שימהו שממה'. שם עברו עליו צרות רבות וקשות, והוא נדר שאם אלוהים יצילנו משם ילך וישתקע בירושלים. הוא בא לירושלים בסתיו של שנת 1051, ובשנת 1065, כערך, עדיין הוא יושב בתוכה. ואולי ישב שם עד סוף ימיו. שמונה שנים לאחר שהגיע לירושלים, באוקטובר 1059, הוא מציין באחד ממכתביו שהוא חושש לשוב לפסטאט מפחד חובת המסים. עם בואו לירושלים כבר מצא שם מכתב, שהביא לו ממצרים איש מדרום-צרפת, ידעיה הנארבוני.¹⁸ בירושלים של הזמן ההוא היתה מעין מושבה של מגרבים ואחדים מאישיה, כגון אבון בן צדקה ובני משפחת התאהרתים, ידועים לנו מכתבי הגניזה. משה בן ברהון התאהרתי זכה לשבת בירושלים, נאמר באחד המכתבים, וגם נפטר שם. אף נתמנה בה 'חבר' על-ידי ישיבת גאון יעקב. בנו ברהון עמד על-ידו בעת פטירתו; קרובת-משפחה שלהם, אסתר, שהכותב מפליג בשבחיה, אף היא נפטרה בירושלים.¹⁹

היתה תודעת חשיבותו של היישוב

אנשי ירושלים ידעו יפה את ערכם ומעמדם בעיני יהודי התפוצות. אף-על-פי שאינם יוצאים בקול-קורא לעלייה במכתביהם, הם מדגישים את מעמדם המיוחד ואת מעלת ישיבתם בירושלים. בדרך-כלל מובע רעיון זה בתורת פתיחה לבקשת סיוע כספי. הם 'ממושכים ממורטים ... רצוצי רועץ ... מקימי אהל בל יצען ... תותרת הכנסיה, שומרי תיקונים, אביוני אדם, כבודי דלים ...'.

13 TS 13 J 21, f. 19, כתב-ידו של אברהם בן הגאון. נדפס אצל: מאן (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 110.

14 TS NS J 172

15 Bodl. MS Heb. d 66, f. 1 יחד עם TS 10 J 26, נדפס אצל: ש' אסף, 'שטרות עתיקים מן הגניזה' תרביץ, ט

(תרצ"ח), עמ' 201.

16 Westminster Coll. Misc. 103, נדפס על-ידי מאן (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 361-362.

17 ULC Or. 1080 J 78, על נהוראי בן נסים ראה: גויטיין, *A Mediterranean Society*, I, Berkeley 1967, pp. 153 ff.

18 TS 13 J 16, f. 4 ו-TS 13 J 14, נדפסו על-ידי: י' סטאר, 'לתולדות נהראי וכו' ציון, א (תרצ"ו) עמ'

447-449, 451-451.

19 Bodl. MS heb. b 3, f. 24, על משפחת התאהרתים ראה: גויטיין (לעיל, הערה 17), עמ' 181-182.

כמובן, המצוקה, הדלות, הרדיפות, מסים מיוחדים המוטלים חדשות לבקרים, הם המוטיב הראשי במכתבים היוצאים אל התפוצות מאת ישיבת ירושלים: '... ישיבת כרכים קשה וכל שכן ירושלים כי הקללה מצויה בה ומזונותיה רחוקים ופרנסותיה מצומצמים. והרבה באו אליה עשירים ונדלדלו וישוחו', וכו'.²⁰ ואמנם נהגו אותם עולים שהיה בדעתם לדאוג לפרנסתם ולפרנסת בני-ביתם להתיישב ברמלה. כך, למשל, ישב ברמלה אברהם הכהן בן יצחק בן פראת, מנכבדי פסטאט, רופא ומקורב לשלטון. אנחנו מוצאים אותו ברמלה ב-1038 ונראה שישב ברמלה עד שנות החמישים. אפשר ששהה בארץ כעשרים שנה, עד שנאלץ לשוב למצרים מפני סיבות משפחתיות כלשהן.²¹ אנחנו מוצאים עולים ממצרים גם בטבריה. מבארך בן והב עלה מפסטאט והתיישב בטבריה והוא כותב אל גיסו שנשאר במצרים, כלפה אבן אברהם: 'אם החלטת לנסוע לארץ ישראל, טבריה היא המקום בשבילך'; 'טבריה זולה מרמלה'. הלחם עולה בה רק דרהם אחד הרטל.²² אנחנו רואים אפוא שהיישוב היהודי בארץ, ובייחוד זה שבירושלים, היתה לו הכרת ערך עצמו, והוא ידע היטב מה ערכו בעיניו של כל יהודי בקהילות ישראל בעולם כולו. עם זאת, אנו עדים לעובדת הימנעותם של בני אותם דורות מלקרוא לאחיהם לעלות. קיבוץ-גלויות הוא עניין שיש להשאירו לימות-המשיח. כאשר באים יהודים, שמחים על בואם ועוזרים להם; אבל עוזרים גם ליורדים מן הארץ.

לא היתה בעיה של חידוש היישוב

הניגוד בין עמדת הרבניים לבין עמדת הקראים קיים אפוא בתחום האידיאולוגי וממילא גם במציאות. דניאל אלקומסי והבאים אחריו קוראים לבני ישראל לעלות — ובני ישראל הם אצלם בני הכת, הקראים — מפני שהם עדיין אינם יושבים בארץ-ישראל. הקראים היו עולים חדשים. שכונתם בירושלים היתה חדשה ונבנתה מחוץ לחומה. כנגד זה היו הרבניים צאצאיהם של יושבי-הארץ מימים ימימה, ניתן לומר שמימי יהושע בן נון. אין לנגד עיניהם בעיה של חידוש היישוב, כי היישוב קיים. (אמנם דומה שיש זמנים כאשר האוכלוסיה היהודית, כשאר האוכלוסיה הקבועה, ביישוב זה או אחר, נפגעת מפלישת שבטי-הנוודים ושאר מלחמות אין-ספור, שהתנהלו על אדמת ארץ-ישראל. אבל יש גם זמנים של קימום ההריסות והתחדשות החיים. תקופה כזאת — במידה שיש לנו מידע עליה בזכות הגניזה — של יציבות יחסית ושל צמיחה והתעוררות, היא התקופה שבין 1030–1060 בערך.)

העלייה לרגל

יש לנו עדויות לרוב על עליית יהודים לרגל מארצות שונות. זמן העלייה היה בעיקר בחודש תשרי, לקראת חג-הסוכות, כמו בימי-הבית. אחימעץ, איש דרום איטליה, דהיינו תחום ביזאנטיון, עלה

20 ראה: ENA 223, וכן: המכתב מאוסף פירקוביץ, מס' 2 שהדפיס: הרמב"ם, אוצר טוב, תרל"ז, עמ' 77–81. וכן בעוד מכתבים רבים.

21 ראה: ULC Add. 3358 (נדפס על-ידי: ש' אסף, מקורות, עמ' 28–29), משנת 1038, שם הוא חותם בתורת עד. ראה פרטים נוספים עליו במכתבי דניאל בן עזריה: גויטיין, 'דניאל, וכו' / שלם, ב (תשל"ו), עמ' 41–99; ויש עוד מכתבים שטרם נדפסו.

22 BM Or. 5544, f. 9, ראה: ברסלבי, לחקר, עמ' 45–46.

לירושלים שלוש פעמים ובכל פעם הביא 100 זהובים (= דינרים).²³ העולים לרגל נתכנו במכתבים מן התקופה ההיא בשם חוגגים. שמואל בר יצחק הספרדי כותב אל שמריה בן אלחנן בפסטאט, בראשית המאה הי"א (לפני 1010) ואגב תיאור פגישתו עם גר-צדק בירושלים: '... ולאחר ביאתי מן דמשק אל מצרים והלכתי אל עיר הקדש מצאתיהו שמה, כי הלך אליה עם אחינו ההולכים מדמשק לחוג בה'.²⁴ נאצר ח'סרו מציין אף הוא כי נוצרים ויהודים במספר רב באים מגלילות ביזאנטיון לעלות לרגל לארץ-ישראל.²⁵ היו בודאי עולים לרגל גם מארצות אירופה אחרות. (אבל במה שכותב ר' יונה אבן ג'נאח, במחצית הראשונה של המאה הי"א, בספר הרקמה על ספר ירושלמי, אשר 'הביאו אצלנו מר יעקב החוגג הליוני מבית המקדש והיה בכתב ידו' יש לקרוא כנראה: 'הליוני, דהיינו הלוי, כי כך הם נהגו לקראו ללויים, ואין זה איש ליאון שבצרפת).²⁶ היה מקובל לנדור נדר לעלות לירושלים בשעה שהיה האדם במצוקה וביקש להיחלץ ממנה. עולה לרגל כזה כותב אל אחת מקהילות מצרים אחרי שטבעה ספינתו סמוך לחוף אלכסנדריה והוא ניצל בנס ומסתתר מפני השלטונות שהטילו עליו מס גבוה: 'נדרתי לילך לירושלים'.²⁷ למוסא בן ברהון התאהרתי, קרובו של נהוראי בן נסים, קרה אסון ונפטר אצלו בן משפחה. לרגל אסון זה כתב משה בן יעקב, סוחר מגרבי, אל נהוראי בן נסים כדברים האלה:

... ואכן אומר אני כי הזמן הראוי ביותר שישים בו האדם את פעמיו אל הבית הזה הוא ימי האבל, כפי שהוא מצבו (של מוסא) בזמן הזה עד אשר יזכהו אלהים יתעלה לימים שבהם יעלו אליו בחדווה ובשמחה, וכו'.²⁸

אותו משה בן יעקב מספר במכתביו גם על דבר הלבטים שהוא מתלבט, כדי להכין דיור נאות בירושלים למוסא בן ברהון התאהרתי, לקראת עלייתו לרגל. ברצונו היה לשכור לו את הדירה שהוא בעצמו התגורר בה בעת שעלה לרגל בפעם הקדמת, אבל בינתיים כבר הושכרה לאחר. על כן שכר דירה אחרת בשביל מוסא והוא שומר אותה לו, אף-על-פי שהוא בושש לבוא והדירה עומדת ריקה.²⁹

יש מן העולים לרגל המתארים במכתביהם גם קצת מחוויותיהם ומן הנעשה בירושלים. שלמה בן משה ספאקצי כותב אל נהוראי בן נסים ב-26 בדצמבר 1059:

... שלומי טוב ואני מאושר; התודה לאל אשר הגיעני לזמן הזה, לראות את המחזה הכביר הזה ... הגעתי אדוני לירושלים שלם ובריא אתמול, אחרי סבל נורא (ואחרי) שלג שתפס אותנו בדרך ... אני אדוני זקוק לעופות ואני עומד לרדת לרמלה ואינני יודע אדוני כמה אשהה מפני שהעיר נתקפה על-ידי גשם נורא ושלג ונמשך הגשם קרוב לד' ימים ...³⁰

23 מגילת אחימעץ, מהדורת בנימין קלאר, עמ' טו; ספר יוחסין, אצל נויבאואר (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 113.

24 ULC Or. 1080 J 115, אצל: גולב, 'גר צדק וכו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' 88-90.

25 הוצאת שפר, עמ' 66-67 של התרגום, ועמ' 20 של המקור.

26 ספר הרקמה, מהדורת מיכאל וילנסקי, א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 338.

27 PER, מס' 27 ברשימת אלוני; אצל: ש' אסף, מקורות, עמ' 59-60, שורה 3.

28 TS 13 J 6, f. 22, ע"א, שורה 22 ואילך.

29 TS 13 J 17, f. 18, שורה 16 ואילך (יולי 1053).

30 TS Box Misc. 25, f. 124, ע"א, שורה 19 ואילך.

מתיאורים כגון אלה אנו למדים שהעלייה לרגל לא היתה מוגבלת רק לעונת החג, אלא היו עולים לירושלים בכל עת שנודמן הדבר; אולי משום שבחורף היו הסוחרים פנויים יותר מעסקיהם. את המסיימים את עלייתם לרגל היו מברכים בברכה הערבית שהיתה שגורה גם בפי המוסלמים: '... אסל אללה תעאלי אן יגעלה חג מקבול', מי יתן ואלוהים יתעלה יקבל (לרצון) את עלייתך לרגל.³¹

הר הזיתים

מרכז ההתכנסות והתפילה בעת העלייה לרגל בחודש תשרי היה על הר הזיתים. היה מי שסבר שעובדה זו נבעה מדחיקת רגליהם ההדרגתית של היהודים מן הגישה אל הר הבית. אבל נראה שלהתכנסות על הר הזיתים שורשים קדומים יותר. המכתב מירושלים שפרסם הרכבי מסמך את עניין הר הזיתים לחידוש היישוב היהודי בירושלים עם הכיבוש הערבי: 'וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו' (זוהי בלי-ספק לשון-גזומה). קדושתו של הר הזיתים מעוגנת לדעת כותב המכתב — ודעה זו חוזרת גם במקומות אחרים — בדברי הנביא יחזקאל: 'ויעל כבוד ה' מעל העיר ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר' (יא כג). שלמה בן יהודה מזכיר כמה וכמה פעמים במכתביו את ההתכנסות על הר הזיתים, שיש עליה הסכמת השלטונות המוסלמיים, וגם את הרשות —

לסובב שערי המקדש ולהתפלל עליהם בקול רם בקדוש וברוך (כלומר: הקדושה וברכו) ובעלותם אל הר הזיתים בשיר ובעמדם עליו בימי החגים מול היכל ה', מקום שכנית עזו והדום רגליו.

וכך גם במכתב שפירסם הרכבי 'ולולי כן (דהיינו, לולי תשלום המסים) לא היינו יכולים לסובב על השערים ולעמוד על הר הזיתים להתפלל בקול רם, וכו'. ובמקום אחר באותו מכתב: 'כן במקדש מעט כן בהר הזיתים בהקביץ (=בהקבץ) אחינו בית ישראל אל ירושלים בחדש תשרי'. וכן: 'הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים מול היכל ה' ביום הושענא ושם יברכו כל בית ישראל, מדינה ומדינה (=עיר ועיר) קהלותיה, זקינה, נדיבה'. (גם במקום אחר מציין בעל המכתב כי המנדבים למען ירושלים יוזכרו בעת העצרת על הר הזיתים).³² עם התחדשות היישוב בירושלים, לאחר הכיבוש המוסלמי, התחדש כנראה גם המנהג העתיק להכריז על קידוש החודש ועיבור השנים לפי סדרי הלוח, על הר הזיתים. גאון ארץ-ישראל, כנראה מאיר גאון, מדבר על 'הכרזת תלמידיו בהר הזיתים סדרי מועדים'.³³

31 TS 12.793, ע"א, שורה 6 ואילך.

32 ח"ז הירשברג, 'ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 156; אוצר טוב, תרל"ז (מכתב הרכבי), עמ' 79 שורות 8-9, 15-20; ועמ' 80, שורות 3-4. שלמה בן יהודה, ראה, למשל: f. 11 TS 13 J, שורה 15 ואילך (מאן [לעיל, הערה 8], ב, עמ' 186). ראה: f. 15 Bodl. MS Heb. c 28, שורות 23-25. הדפיסו: ורטהיימר, גנוי ירושלים, ב (תרס"א), עמ' 17. שם מבטיח שלמה בן יהודה לאפרים בן שמריה שיוכירו את קהילות פסטאט על הר הזיתים (1029). הנ"ל ב' 5 f. 11 TS 13 J, (מאן, שם, ב, עמ' 186): 'עולים אל הר הזיתים בשיר' (בערך 1035). עלי הכהן בן יחזקאל כותב לפסטאט, אל עלי הכהן בן חיים: הוא מתפלל למענו בעת שהוא מסובב על שערי הר הבית ובהר הזיתים ... מקום מעמד השכינה: Dropsie 397, ע"א, שורה 12 (יולי 1061).

33 ראה: 533 p. (1914-1915), *JQR*, V, 'Further Documents, etc.', Guillaume, השווה: מ' גיל, 'לתולדות וכו', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 145 והערה 17.

הסופר הערבי אלכירוני, בן זמנו של שלמה בן יהודה, יודע לספר אף הוא כי —

היום האחרון לחג הסוכות, הוא היום השביעי בו והעשרים ואחד לחודש, נקרא ע ר א פ א ,
בו עמד השלו על ראשי בני ישראל במדבר ובו חג העצרת, מפני שבו יתכנסו היהודים ב ה א ר
ה ר א שבירושלים בתורת עולים לרגל והם מקיפים את ה א ו ר ו ן (=הארון) אשר בבתי
כנסיותיהם, שהוא כמו ה מ נ ב ר (אצל המוסלמים).³⁴

בשעת ההתכנסות על הר הזיתים נהוג היה להכריז את החרם על הקראים, שעליו יודע לספר גם
הראב"ד. ידוע ממכתבי המאה הי"א שמנהג זה היה מקור לסכסוכים קשים שגרמו לפילוג אף בעדת
הרבניים וגם להתערבות השלטונות ולמעצרים ולהגלייתם של אחדים מאישיה של ישיבת
ארץ-ישראל.³⁵

על הר הזיתים היו מכריזים גם על המינויים מטעם ישיבת גאון יעקב בירושלים ועל תוארי הכבוד
שהישיבה היתה מעניקה לנאמניה בקהילות ישראל בתפוצה. הגאון שלמה בן יהודה מזכיר את רוגזו
של הגאון שלמה הכהן בן יהוסף, שקדם לו במישרה, כאשר הודיעו שם על סהלאן בן אברהם שהוא
ראש-כלה (כי הלא ראש-כלה היה תואר שהיתה מעניקה הישיבה הבבלית).³⁶
על הר הזיתים נמצאה אבן שאורכה עשר אמות ורוחבה שתי אמות, אשר נקראה 'כסא החזנים'.
האמינו שכסא זה ניצב במקום שבו עמד הכבוד שלוש שנים ומחצה עד לחורבנה של ירושלים
(על-פי דברי יחזקאל שהובאו לעיל); ולשם עתיד הכבוד לשוב. שם היה ראש-הישיבה דורש בעת
העצרת.³⁷

העלייה לרגל היתה ביטוי לרציפות היישוב

אין ספק שלעליות לרגל היתה חשיבות עצומה לגבי מעמדה של ישיבת ארץ-ישראל, מבחינת
השפעתה וחיוזוקה ברוח ובחומר וממילא יהיה זה טבעי שמירושלים תצא הקריאה להתעוררות
'לבוא לירושלים', דהיינו לעלות לרגל.³⁸

34 אלכירוני, אח'אר (הוצאת Sachau), עמ' 277.

35 ספר הקבלה (מהדורת ג' כהן), עמ' 68 (וראה הערות המהדיר בעמ' 94 ו-127 בחלק האנגלי);
וכשהיו ישראל חוגגים חג הסוכות בהר הזיתים היו חוננים בהר מחנות מחנות אוהבים אלו את אלו ומברכין אלו את
אלו. והמינין חוננים כנגדם כב' (=כשני) חשיפי (=עדר) עזים, והרבנין היו מוציאין ספר תורה ומחרימין שמות
המינים בפניהם והם שותקים כמו כלבים אלמים. ראה גם: מאן (לעיל, הערה 8), א, עמ' 135 ואילך. TS Loan 11
אצל J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, pp. 310 ff. (התעודה בעמ' 315-316); וראה שם, ב, עמ' 62 ואילך.

36 ULC Or. 1080 J 105, שורה 16.

37 ראה: TS Ar. Box 53, f. 2, א ע"ב, שורה 8 ואילך (ברסלבי, ארץ-ישראל, ז, תשכ"ד, עמ' 79-80, קרא בטעות:
'כרסי הראים' [כסא 'הראש', כלומר ראש-הישיבה]). שלמה בן יהודה כותב: '... ואעמד מעל הכסא ...', ראה: TS
Loan 11, שורה 13 (מאן [לעיל, הערה 35], א, עמ' 315-316). ראה גם: TS NS 320.42, שורה 9 (גוייטין, ספר
ברן, 'New Sources, etc.', עמ' 529): 'ראש הישיבה דורש על ההר'.

38 TS 13 J 33, f. 12, שורות 24-28 (שלמה בן יהודה, בערך 1035; אצל: מאן [לעיל, הערה 8], ב, עמ' 155-157).

העלייה לרגל היתה כרוכה בקשיים גדולים ובתלאות רבות, גם מפאת תנאי ההפלגה בים — וזאת היתה הדרך העיקרית להגיע לארץ־ישראל ואך לעתים רחוקות נראה שנסעו בשיירות־גמלים — וגם מפני הסכנה שבדרכי־היבשה, אשר הרבה פעמים משובשות היו על־ידי גייסות וליסטים. תלאות מעין תלאותיהם של עולי הרגל הנוצריים, ובייחוד שיירת העולים לרגל בהנהגתו של גינתר, בישוף באמברג, שהותקפה על־יד רמלה במארס 1065, דומה שלא היו מנת־חלקם של היהודים העולים לרגל. בדרך־כלל הם היו מתושבי האיזור והתמצאו יפה בתנאי הסביבה. ידוע שרבים מהם היו נוסעים דרך קבע לצורכי מסחר. ואולם יש ידיעות לא מעטות על הירידה במספר העולים לרגל בזמנים של אי־שקט. כך כותב שלמה בן יהודה אל סהלאן בן אברהם, מנהיג הבבליים בפסטאט: 'לא נכחד ממך כי אפילו אותם החוגגים שהיו מתכנסים בכל שנה נמנעו מסכסוך החילות ושבוש הדרכים'.³⁹ תלונות מעין אלה חוזרות ונשנות גם במכתבים אחרים. יש מתלוננים הן על מספרם הקטן של החוגגים והן על מיעוט יכולתם הכספית.

בסיכום, אפשר לומר שבתקופה זו שאנו דנים בה, מהכיבוש המוסלמי ועד הפלישה הצלבנית, היתה העלייה לרגל מקוימת מדי שנה בשנה, ככל שהדבר נתאפשר על־ידי הנסיבות החיצוניות. היה זה ביטוי לרציפות ההווה היהודית במעבר מהעת העתיקה אל ימי־הביניים. זה היה גם הביטוי המעשי החוזר ונשנה לקשר הנפשי העמוק של יהודי התפוצות לירושלים.*

39 TS 13 J 26, f. 1, ע"א. שורות 14–15, אצל: מאן, שם, ב, עמ' 187.
* דיון נרחב יותר על נושאים אלה ייכלל בספרי על תולדות ארץ־ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה. תעודות הגניזה שצוינו בהערות כלולות בקורפוס של כתבי־גניזה מן התקופה הנ"ל שעניינם ארץ־ישראל, שאני מכין לדפוס.

השלמות להרצאתו של פרופ' משה גיל

שמואל ספראי

דומני כי אביע את השקפותיהם של הנוכחים בהצטרפותי להבעת התודה לפרופ' גיל על כל החדש והמאלף שלמדנו בפרשה של עלייה ועלייה לרגל בתקופה שאנו יודעים עליה כה מעט. ליד כל החדש ששמענו מתעודות בלתי ידועות לנו נהנינו מן הניתוח ומהארת הדברים ודברי לא יהיו אלא ניסיונות להביא תוספת־מה לדברים ששמענו, תוך שאלות־בירור שאנו מקווים לשמוע את דעתו של המרצה עליהן.

המרצה סיים בפרשת העלייה־לרגל. מבחינות רבות העלייה־לרגל בתקופה המוסלמית היא גיבוש של רעיונות על העלייה־לרגל לירושלים לאחר החורבן, אשר מצויים הרבה בספרות התלמודית ובמיוחד בספרות האמוראית. חורבן הבית כאילו נטל מן העלייה־לרגל את כל משמעותה: בית המקדש חרב ואין אפשרות להקריב קרבנות, אף לא את קרבן הפסח, אין מביאים מחצית שקל ואין עלייה אל חכמי התורה היושבים במקדש כדי לשמוע מהם הכרעה בשאלות שנחשורו. גם אין אפשרות לקבל בירושלים עותקים של ספרי הקודש או להגיה את ספרי הקודש, כפי שעשו עולי־הרגל בימי הבית. ואף־על־פי כן אנו שומעים הרבה על עלייה־לרגל לירושלים בין בימים שלפני שהוטל האיסור על יהודים לשהות בירושלים ובין בימים שבהם היה איסור על כך. בירושלמי, ברכות פ"ט יג ע"ד, שואל אדם אחד את רבי בר חייא בר אבא: 'בגין דאנא חמר וסליק לירושלם כל שעה' (כך בכ"י רומי ואצל ראשונים). באיכה רבא פ"א נב מתאר המדרש את העגמומיות שבעלייה־לרגל לירושלים בימים של חורבן, בניגוד לשמחה ולהדר שנילוו לה בימי הבית. בשיר השירים רבא ד ב אנו קוראים: 'כך ישראל אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו שלוש רגלים בשנה'. כלפי התקופה שאנו דנים בה אנו למדים על התכיפות בעלייה־לרגל, ממקור שפורסם לפני שנים מעטות מעזבונו של מרדכי מרגליות ז"ל ב'הלכות ארץ ישראל מן הגניזה' (תשל"ד) עמ' קלט:

אם תזכה ותעלה לירושלים כשתביט מן הצופים אם תהיה רכוב חמור תרד ואם יהיה ברגלך מנעל חלוץ אתי יקרע בגדיך ואמור [...] יתכנס אבל וחפוי ראש כשתגיע למדינה הוסף וקרע על המקדש ועל עם ה' ועל בית ישראל ואמור [...] וסובב כל השערים וכל הפינות סובי ציון והקיפוה ספרו מגדליה.

המרצה הזכיר את המנהג הידוע לעלות על הר הזיתים בהושענא רבא ובצדק הוא דוחה את הסברה, שמנהג זה מקורו בדחיקת רגליהם של היהודים מגישה אל הר הבית, שכן מסתבר שמנהג זה שורשי

קדומים. ואמנם, כבר התלמוד הירושלמי, בברכות פ"ד ח ע"ב, בסוגיה הדנה בחשיבות שיש לתפילה 'במקום שהוא מיוחד לתפילה', מובאת ראייה לדבריה מדוד המלך, שהתפלל בברחו מפני אבשלום במעלה הזיתים במקום 'אשר ישתחוה שם', במקום שהיה מיועד לתפילה.

בראשית דבריו מצביע פרופ' גיל על הקריאה לעלייה שאנו מוצאים בספרות הקראית בעוד שלא נמצאו דברי הטפה לעלייה בספרות היהודית, ואדרבה, אנו מוצאים אפילו שהוצעה עזרה כספית ליהודי שנאלץ לעזוב את הארץ. ברם, תחילה יש להדגיש שהתעודות מן הגניזה הן תעודות מחוץ לארץ-ישראל וכדרכם של דברים ניתן למצוא בהם פרטים על אנשים שעזבו את הארץ מסיבה זו או אחרת ונזקקו לעזרתם של יהודי מצרים. הקראות היתה תנועה חדשה שבין ענייניה היתה גם העלייה לארץ-ישראל וקראה לנלווים אליה לעלות לארץ. ביהדות היתה מאז ומעולם דרישה לעלות לארץ. יש שהיו עליות מועטות ויש שהיו מרובות ביותר.

כבר צוין שמדבריו של פירקוי בן באבוי יש ללמוד על ריבויים של עולים מבבל, שעלה בידם לשנות מנהגי תפילה בארץ-ישראל במקומות רבים. על כך יש להוסיף שלא רק שינויי נוסח תפילה נשתנו בארץ בהשפעת העולים, אלא גם דרך לימודם של בני ארץ-ישראל. בעוד שהספרות הארצישראלית התלמודית הקדומה תלויה בעיקרה במסורת הלימוד הארצישראלי ומהלכת אחר התלמוד הירושלמי, הרי ספרות הגאונים הארצישראלית משתמשת בעיקרה בתלמוד הבבלי וספק גדול אם זיקתה לתלמוד הירושלמי עולה בהרבה מזיקתם של גאוני בבל, בדורות האחרונים, לתלמוד הירושלמי.

העלייה לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה

אברהם גרוסמן

א

רצוני להביע תחילה תודה כפולה לפרופ' גיל. כל העוסק בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, יודע מה מעטים המקורות העומדים לפנינו, ועד כמה יקרה כל ידיעה על טיבו של היישוב באותם ימים, אפילו היא מקוטעת וחלקית. בהרצאה זו זכינו לראשונה להתוודע אל מספר מקורות חדשים שטרם פורסמו. אחרים — אף שכבר שזפתם עין הדפוס — הוארו באור חדש מבחינת קביעת זמנם או מקומם. בכמה מקרים אף לא השתבח פרופ' גיל בסחורתו, והטמין את העובדה שהוא מתקן זיהויים המצויים כיום בספרות המחקר. יש בכל אלה תרומה חשובה ורבת ערך לחקר העליות לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה ולכמה וכמה עניינים הקשורים בטיבו של היישוב בכלל.

התודה השנייה היא עבור ההגינות היתרה. בדרך-כלל מקבלים פותחי הדיון ב'קתדרה' ראשי פרקים בלבד של ההרצאה. פרופ' גיל המציא לנו מראש את דבריו לפרטי פרטיהם, כולל האפאראט המדעי, אף שבזאת העמיד לדיון לא רק את הנחות היסוד שלו, אלא את פרטי דבריו כולם.

ב

רצוני להתייחס לשני הנושאים שעמדו במרכז הרצאתו של פרופ' גיל: תיאור העלייה בתקופה הנדונה והדיון באידיאולוגיה שלה (למעשה: באידיאולוגיה של ההימנעות מעלייה), ולהעלות שני סימני שאלה. דיונו של פרופ' גיל התרכז כולו בחלקה השני של התקופה, ובמיוחד בימי השלטון הפאטימי (969 ואילך). לא הובא כל מקור מן התקופה, הראשונה, מהמאות ז'–ח'. הוא אף הצביע על צמיחה והתעוררות של העלייה בין השנים 1030–1060.

תיאור זה עומד כולו תחת השפעתן המכרעת של התעודות רבות הערך שנתגלו בגניזה הקאהירית. אמנם, אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, ודיון המתבסס על המקורות המצויים בלבד ועל ריבויים, אכן, מוביל לאותה מסקנה. אך ספק, אם זו הדרך שבה עלינו לילך. מאתיים השנים שלפני הכיבוש הערבי ומאתיים השנים שלאחריהן, הן, כידוע, מן התקופות החשוכות ביותר בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מבחינת מיעוט המקורות ההיסטוריים שהגיעו אלינו. אך אסור לה לעובדה זו להביא לדחיקתן ולהרחקתן מנושאי מחקרנו. נראה לי, כי בדיקה מקפת וכוללת של התנאים ההיסטוריים שהולידו את העליות ועיצבו את דמותן מעלה את האפשרות כי 'תור הזהב' של העלייה לארץ-ישראל בתקופה הנדונה היה דווקא בחלקה הראשון ובמיוחד במאות ז'–ח'. סיוע רב ערך לכך מצוי מקור ספרותי ששרד אף הוא בגניזה: איגרתו של פירקוי בן באבוי, שנשלחה סביב שנת 800,

כנראה לצפון אפריקה ואולי גם למרכזים אחרים. האיגרת נדונה במקומות שונים,¹ אך לא הודגשה חשיבותה היתרה לדין בעלייה לארץ-ישראל באותם ימים. פירקוי מעיד כי:

עד עכשיו אין אומרים בארץ ישראל קדוש ושמע אלא בשבת או בימים טובים בלבד בשחרית בלבד, חוץ מירושלים ובכל מדינה שיש בה בבלאיין, שעשו מריבה ומחלוקת עד שקיבלו עליהם לומר קדושה בכל יום. אבל בשאר מדינות ועירות שבארץ ישראל, שאין בהם בבלאיין, אין אומרים קדוש אלא בשבת ובימים טובים בלבד.²

'מדינה' כאן משמעה: עיר, כהוראתה בערבית (4:4). אמנם, אין בידינו לקבוע מהו מספרם של הערים או המקומות בהם התיישבו העולים מבבל,³ אך לשון הריבוי 'ובכל מדינה שיש בה בבלאיין' מלמדת שהיו לפחות כמה כאלה. מאידך, יודעים אנו כמה קינאו היהודים בימי הביניים בכל אתר למנהגי התפילה שקיבלו מאבותיהם ועד כמה סירבו לשנותם.⁴ כבר הראה ר"ל גינצבורג שמנהגי התפילה, נגדם יצא בחקיפות רבה פירקוי באיגרתו זאת, מקובלים היו בידי בני ארץ-ישראל מדורות הרבה וכמנהג הירושלמי הם.⁵ יכולתם של בני בבל לשנותם תוך-כדי 'מריבה ומחלוקת' מעידה, כי באותן ערים היה מספרם גדול, ואולי אף היוו רוב באוכלוסיה היהודית. עם ערים אלה נמנתה גם ירושלים.

יש לקבל את דבריו כאמת היסטורית. פרט זה, שבני בבל ניצחו בכמה מקומות, איננו עיקר בטיעונו של פירקוי נגד מנהגם של בני ארץ-ישראל. מאידך, אם שקר הוא, עלול היה להתגלות בנקל ולהעמיד את כל טיעונו וניסיונות השכנוע שלו באור שלילי. חלק מן המהגרים מן המזרח לצפון אפריקה עברו דרך ארץ-ישראל. אלה יכלו לסתור עדותו זאת. ובפרט שהוא מנה במפורש גם את ירושלים בין הערים שבהן גברה ידם של הבבליים, ומוזכר 'תלמידים' מארץ-ישראל, שהגיעו לצפון אפריקה ואולי גם לספרד.

ג

אין לשלול את ההוכחה הנ"ל מאיגרתו של פירקוי בטענה שבני בבל עלו לארץ-ישראל בחקופה קדומה יותר, בעת הכיבוש הפרסי או אף לפניו, וכי צאצאיהם של אותם עולים שמרו על מנהגי אבותיהם במשך מאות שנים, ואליהם מתייחס פירקוי בדבריו. לו היה כן, קשה מאוד להניח שהוא לא היה מעיר על כך במפורש ומנצל עובדה זו כעדות נוספת לטיעונו שמנהגי בני ארץ-ישראל 'מנהג

1 ראה במיוחד ל' גינצבורג, גנזי שכתר, ב, ניריורק תרפ"ט, עמ' 504-573; ב"מ לוי, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 383-405; י"נ אפשטיין, מדעי היהדות, ב, תרפ"ח, עמ' 149-161; J. Mann, *REJ*, LXX (1920), pp. 113-148; ש' שפיגל, ספר היובל לצ' וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמג ואילך.

2 גנזי שכתר, שם, עמ' 555-556.

3 לכאורה נראה היה לדייק מלשוננו, שעולי בבל גרו בארץ-ישראל רק בערים ולא בעיירות, שהרי הזכיר תיבה זו (עיירות) דווקא בשלילתו. אך ספק אם כיוון בלשונו ואם רשאים אנו לדייק זאת ממנה.

4 מצויות עשרות הוכחות לכך ואסתפק בכמה דוגמאות בלבד וממרכזי יישוב שונים: כשלונו של רס"ג לשנות מנהגם של בני בבל, אוצר הגאונים לברכות, חיפה תרפ"ח, חלק התשובות, עמ' 33; כשלונו של הרמב"ם לשנות מנהג יהודי מצרים, שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רז ועוד; כשלונו של הרא"ש לשנות מנהגם של בני ספרד, שו"ת הרא"ש, כלל ד, סימן י; ההתנגדות למעשהו של ר' יצחק בר' יהודה במגנצא, מעשה הגאונים, סימן כז, עמ' 17; הניסיון לשנות מנהג בני רומא שנכשל ('מפני המנהג'), מחזור ויטרי, סימן רסה, עמ' 227.

5 גנזי שכתר (לעיל, הערה 1), בעיקר עמ' 523-527. ראה גם ב"מ לוי (לעיל, הערה 1), שם.

דיון: עלייה ועלייה לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה

שמד' הוא, שלא כמנהגם של בני בבל ששמרו על המנהג המקורי. גם ריבויים של העולים מבבל בירושלים יוכיח. היישוב היהודי בה חודש רק לאחר הכיבוש המוסלמי. קשה להניח, שמושבות שלמות של בני בבל עקרו ממקומות ישיבתם בארץ-ישראל ועברו לירושלים. על אחת כמה וכמה, שאין מקום לסברה זו לפי המסורת המצויה במקור מן הגניזה, כי לאחר כיבושה של ירושלים נאבקו היהודים כדי להשיג רשות למספר רב מהם לשוב אליה, ורק לחלק מהם הותר הדבר.⁶ אין להניח, שבני ארץ-ישראל היו מוותרים על זכותם להימנות עם שבים אלה. כללו של דבר, בדברי פירקוי מצויה כנראה עדות על עלייתם של יהודים מבבל לארץ-ישראל במהלך המאות ז'-ח', עלייה שהיתה גדולה באופן יחסי.

ד

גורמים נוספים מסייעים להנחה זו. דומה, כי הרקע החברתי והאידיאולוגי לעידודה של העלייה מבבל וסביבותיה טובים היו דווקא במחצית השנייה של המאה הז' ובמאה הח', וזאת — בשל מספר גורמים:

א. הגירתם של פרסים לארץ-ישראל במספרים משמעותיים בתקופת בית אומאיה. הגיאוגרף הערבי אליעקובי, שחי במחצית השנייה של המאה הט', מונה אוכלוסיה פרסית בערי החוף הצפוניים (ביירות, צור ועוד). הוא משתמש בלשון 'פורס' (فرس), וברור, אם כן, שכוונתו לפרסים ממש. אפשר שמצאם גם במקומות אחרים בארץ.⁷ ככל הנראה, הובאו רבים מהם כבר על-ידי הח'ליפה מועאוויה, שחפץ לבצר בעזרתם בעיקר את ערי החוף. בכל מקרה, אף אם 'עלייה ביטחונית' היא בעיקרה, קשה להניח שלא השאירה את רישומה בקרב היהודים באותם מקומות, בראותם חלק משכניהם עוקרים לארץ-ישראל.

ב. צמיחתן של תנועות משיחיות רבות במאות ז'-ח', במיוחד באיזור פרס ובבל. אם נכלול בתוכן גם את אלה שהיו קטנות ומקומיות, הגיע מספרן של תנועות אלה לכמה עשרות, וכמה מהן היו תנועות המוניות. אף אם דאי הוא, שהמספרים שמנו גיאוגראפים וכרוניקאים ערביים ואחרים

6 ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 18-32. על מידת מהימנותו של מקור זה נחלקו הדעות. ראה במיוחד ש"ד גויטיין, מלילה, III-IV (ספרי האוניברסיטה של מנצ'סטר), תש"י, עמ' 156-165.

7 أحمد بن أبي يعقوب، كتاب البلدان، מהדורת de Goeje, לידן 1892, עמ' 327. בערים אחרות, וביניהן רמלה ושכם, הזכיר בין השכבות האתניות את 'עג'ם' (عجم). ובדרך כלל משמשת גם חיבה זו לציין את הפרסים.

בדיון כללתי גם את שכם בין המקומות שישבו בהם הפרסים. בהעמדת הספק כאן מקבל אני באופן חלקי את השגתם של מר עמיקם אלעד ושל פרופ' גיל. עדיין יש פנים לכאן ולכאן. מאחר שאליעקובי שינה מן הלשון 'פורס', שבה השתמש שם תחילה בתיאור היישוב בערי החוף הצפוניים ובחר ב'עג'ם, נראה שלא התכוון אל הפרסים. מאידך, אלבלאד'ורי מזכיר במפורש גם את עכו (יחד עם צור וערים 'אחרות') בין המקומות בהם יישב מועאוויה את הפרסים (פתוח אלבלדאן, מהדורת de Goeje, עמ' 117). אליעקובי אינו מונה את ה'פורס' בין תושבי עכו, אלא את ה'עג'ם (שם, עמ' 327 בסופו). להניח שהיסוד הפרסי נעלם כליל, יהיה רחוק, מסתבר יותר שאליהם התכוון אליעקובי. אפשר, אם כן, שגם בערים האחרות, שכרך אותן שם יחידיו, התכוון ב'עג'ם אל הפרסים. נראה לי שדעה זו היא המסתברת, אף שקיים ספק-מה.

מאידך, לא נראית לי כאפשרית ההצעה שהועלתה בדיון, כי אליעקובי כיוון ב'עג'ם אל הנוצרים, שהרי בדיונו שם ברמלה (עמ' 328) כתב: 'المدينة اختلط من الناس من العرب والعجم وضمها سامرة' (ותושבי העיר הינם תערובת מהערבים ועג'ם, והד'ימים שלה הם השומרונים). הרי שהוציא במפורש את 'עג'ם' מכלל 'בני החסות'! על כל פנים, מאחר שאין ספק שהפרסים יושבו בערי החוף הצפוניים, כולל עכו, נשארת טענתי העקרונית בעינה.

מופוזים הם, אין ספק שיש בהם כדי להעיד על היקפן הנרחב ועל הרושם העז שעשו בזמנן.⁸ במיוחד ראוי להזכיר את תנועותיהם של עיסא אל איספהני, יודגאן ומושכא. משיחיות זו לבשה במספר מקרים צורה מדינית. כמה מאותם משיחי שקר טענו, כי בכוח הזרוע ינצחו את האויבים ויובילו את ישראל לארץ-ישראל. על כמה מהם יש אף מסורות שנפלו בקרב. לא כאן המקום לדון ברקע ההיסטורי להתעוררות המשיחית הרבה בתקופה זו, אך אין ספק שכיבושי האסלאם תרמו לה רבות. בכל אופן, סביר להניח, שהתעוררות משיחית זו בהיקף כה נרחב והציפייה לגאולה שתשיבם לציון, עוררה ערגה לעלייה לארץ-ישראל ואולי גם עלייה בפועל אליה. זאת, אף אם כמה מאותם משיחים ומאמיניהם סטו בכמה ממנהגיהם מן ההלכה התלמודית. באותם ימים עדים אנו לפריחה מחודשת של הספרות האפוקליפטית, שקשרה את הכיבוש המוסלמי עם ביאת הגאולה.⁹ ציפייה משיחית מצויה גם בכמה מן הפיוטים שחברו באותם ימים בארץ-ישראל ובניהם פיוטיו של הקליר.¹⁰ גם אלה הכשירו את הלבבות לגאולה והגבירו את הציפייה לשיבת נידחים לציון עוד בזמנם.

ג. במאות ח'–ט' נתקיימה הגירה גדולה של יהודים מסביבות בבל. מניעה של הגירה זו לכליים היו בעיקרם. רבים מאוד מיהודי בבל נטשו את אדמותיהם ואת העבודה החקלאית ועברו לעסוק במסחר.¹¹ הזיקה הנפשית, הקושרת כל אדם באשר הוא אל אדמתו, פסקה. ריבוי האפשרויות וצמיחת מרכזי סחר במערב משכו את היהודים אליהם. אמנם, עיקרה של הגירה זו היה למצרים, לספרד ובמיוחד לצפון אפריקה,¹² אך ייתכן שגם ארץ-ישראל קלטה חלק ממהגרים אלה. רבים מהם עברו בה בדרכם מערבה בדרך היבשתית, ולא ייפלא אם החליטו להישאר בה. ד. משקלה של ארץ-ישראל כמרכז רוחני היה גדול בתודעתם של יהודי בבל בתקופה הראשונה עד ראשית המאה הט' יותר מאשר בתקופה השנייה. במאות ו'–ח' פרחו, כאמור, בארץ-ישראל הספרות האפוקליפטית וספרות הפיוט. ובעיקר: בתקופה זו עדיין הכירו חכמי בבל בכפיפותם לחכמי ארץ-ישראל בענייני הלוח. עדות ברורה על כך יש בדבריו של ראש הגולה דוד, המספר על משלחת של חכמי בבל שנסעה לארץ-ישראל בערך בשנת 835, כדי ללמוד בה את סוד העיבור:

8 חלק גדול מן המקורות הביא א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים חש"ז, עמ' 117–136; L. Nemoy, 'Al-Qirqisani's Account of the Jewish Sects and Christianity', *HUCA*, VII (1930), pp. 317–397.

9 ראה: י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים 1954, עמ' 162 ואילך.

10 ראה: י' מרקוס, 'ר' אלעזר בירבי קליר ופיוטיו החדשים', חורב, א, ניירורק תרצ"א; מ' זולאי, 'ארץ ישראל ועליית רגלים בפיוטי ר' פינחס', ירושלים, מחקרי ארץ ישראל, ד (ספר פרס), תש"ג, עמ' נא–פא; הנ"ל, 'לתולדות הפיוט בארץ ישראל', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קז–קפ; ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 117–119.

11 עדות ברורה לכך בתשובת רב משה גאון (סורא, 825–838): 'משום דהכא, רובא דעלמא לית להון מקרקעי' (תשובות גאונים, חמדה גנוזה, ירושלים תשכ"ז, ס"ז, סימן סה). מציאות זו היתה קיימת לכל המאוחר בשנת 785. ראה: אגרת רב שריא גאון, מהדורת לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 105. על הרקע ההיסטורי למעבר זה ראה: E. Ashtor, *Annales Économies Sociétés Civilisations* (1972), pp. 185–214; S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 217–241.

12 ראה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 69–70; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, Berkeley 1967, pp. 42–59, 148–149, 273 ff.

ולעולם עליהן סמכין דלא ליהוי ישראל אגודות אגודות, ונא וראשי מתיבתה
ורבנין וכל יש' אסמכין על עיבורא דאישתדר לקמי ח[ב]ירין...¹³

עלייתו של תלמיד חכם מובהק כרב אחא משבחא, בעל השאלות — באמצע המאה הח' —
סייעה בוודאי גם היא לראיית ארץ-ישראל בעיני יהודי בבל וסביבותיה כמרכז רוחני.¹⁴

ה

עובדה אחרת המאששת במידה רבה את המסקנה העולה מדבריו של פירקוי בן באבוי, היא הפצתו
של התלמוד הבבלי בארץ-ישראל וגידול השפעתו בה החל מן המאה הח'.¹⁵ לדעת מרגליות (שם)
הביא לכך במידה רבה גם מכתבו של רב יהודאי גאון אל בני ארץ-ישראל. אך ספק הוא, אם אכן יש
לייחס לפנייתו משקל כה רב. סביר יותר לתלות זאת בעלייה שהיתה באותם ימים. בני בבל הביאו
עמם את תלמודם ואת מסורותיהם.¹⁶
צירופם של כל אלה אל עדותו של פירקוי מגבירה את הסבירות, שאכן עיקר העלייה הבבלית
לארץ-ישראל היה במאות ז'-ח'.

מיעוט העלייה — תוצאה של אידיאולוגיה?

קשה לחלוק על מסקנתו של פרופ' גיל, כי העלייה לארץ-ישראל קטנה היתה באופן יחסי. ודאי שכן
הוא במאות ט'-י"א, אשר לגביהן עשירים אנו יותר בתעודות. עובדה זו ראויה להדגשה יתרה בשל
ההגירה הרבה של יהודים לעבר צפון אפריקה, ספרד ומצרים באותם ימים מחד גיסא, ובשל האתגר
הקראי, ההטפה של כמה מחכמיהם המובהקים במאות ט'-י"א לעלייה לארץ-ישראל, מאידך גיסא.
פרופ' גיל תולה מציאות זו בעיקר בקיומה של אידיאולוגיה רבנית, ששללה את דחיית הקץ
והותירה את הגאולה עצמה בידי שמים. כלומר, קיומה של אידיאולוגיה ששללה למעשה את
העלייה לציון כההליך בגאולת האומה. אין צריך לומר, מה רבה חשיבותה של קביעה זו וכי ראויה
היא לדיון יסודי ומפורט. אף שאין המצע הקצר כאן מאפשר זאת, ראוי להביא את עיקרי הדברים
ולו ברמיזה בלבד.

פרופ' גיל הביא שתי ראיות: התנגדותו של רס"ג לאמירת 'אור חדש על ציון תאיר' בברכת יוצר
המאורות, ודחיית הפירושים הקראיים לכתובים שבספר ישעיהו על-ידו, פירושים שנכרכה בהם
הקריאה לעלייה לארץ-ישראל.¹⁷

קשה לקבל שתי ראיות אלה כמכריעות. התנגדותו של רס"ג לאמירת 'אור חדש' נומקה על-ידו
במפורש מבלי שנקשרה כלל עם הזיקה לארץ-ישראל:

13 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, II, Oxford 1922, p. 42

14 אגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 11), עמ' 103.

15 ראה: מ' מרגליות, הלכות א"י מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' 8-9, 14.

16 הניסיון לחלוק את גידול ההשפעה בעלייתו של מר זוטרא סביב שנת 500 מסופק הוא. ב'ספר המעשים לבני א"י',
המשקף בעיקרו את המצב בסוף התקופה הביזנטית — במקורותיו הקדומים שטרם חלו בהם ידי עורכים — מעטה

עד מאוד השפעת הבבלי. ראה: מרגליות, שם, עמ' 2-11.

17 הערה 7 במאמרו.

ובין כל מה ששמעתי מוסיפים וגורעים בג' ברכות אלה [= של קריאת שמע], לא ראיתי דיבור מבטל את הכוונה אלא שני דיבורים. אחד מהם, יש אומרים 'אור חדש על ציון תאיר'... וזה אסור, כי האור שעליו נברך את האלוהים בכל יום הוא אור השמש עצמו ולא דבר זולתו.¹⁸

כלומר, רס"ג התנגד להוספת פסקה זו בתפילת יוצר בשל החשש שיהא בה משום ביטול כוונתה העיקרית והמקורית של הברכה: הודאה על המאורות, והעברתה לעניין אחר (בקשת גאולה), ובכך להביא לידי פירוש מוטעה של משמעות הברכה כולה.¹⁹ נראה, שהחפצים לדייק מכאן על עמדתו של רס"ג ביחס לזיקתו לארץ-ישראל, חושדים בו שלא עמד לו העוז לפרש את נימוקו האמיתי. אך כבר הראה י' היינמן, כי לפנינו גישה עקרונית של רס"ג, שהתנגד בחריפות לשינויי נוסח בתפילות החובה והקבע, וכי הוא הקפיד על כל דבר שיש בו משום פגיעה בצורתה המקורית של התפילה, כפי שתיקנוה חכמי התלמוד.²⁰ יתר יתר על כן, לדעתם של אלבוגן ושכטר, הנוסח הארץ-ישראלי המקורי של ברכת יוצר לא כלל את הפסקה 'אור חדש'.²¹ אם קביעתם נכונה היא, ודאי שנופל טיעון זה מעיקרו, שהרי לא ייחשדו בני ארץ-ישראל שאף הם שללו מנימוקים אידיאולוגיים את העלייה אליה בזמנם. באמת, כל הניסיון לדייק ממקור זה תמוה הוא מראשיתו, הרי מצויות בתפילות הקבע האחרות בקשות לקירוב הגאולה, מעין הבקשה 'אור חדש על ציון תאיר'. וכי לא אמר רס"ג עצמו בתפילת שמונה-עשרה? ('ולירושלים עירך ברחמים תשוב' ואחרות),²² ומה עוד שבתפילות הרשות, בבקשות שחיבר רס"ג עצמו, רוח ומצוי מוטיב הגאולה בציון.²³ ובאשר להוכחה מפירושו של רס"ג לפסוקי הגאולה בישעיה (בעיקר פרק סב). אמת, כי מפירושו ואף משתיקתו ניתן ללמוד, כי התנגד לתפיסה הקראית שראתה בהם עדות על התגשמות תהליך הגאולה בזמנם וכרכה עמהם את הקריאה לעלייה לארץ. אך גם מזאת אין לדייק בהכרח על שלילת העלייה. הקראים — לפחות כמה מחכמיהם הידועים — כרכו יחד את העלייה לארץ עם השקפתם המשיחית על כל הנלווה אליה: הסיגופים למיניהם, האמונה בחידוש הנבואה, התנגדות תקיפה למסחר וקריאה לשיבה אל הקרקע, והאמונה כי מעשיהם קירבו את הגאולה וכי בוא תבוא במהרה עוד בזמנם.²⁴ כל אלה נקשרו יחדיו כמקשה אחת ונדרשו מכתובי המקרא. אליהם צירף אלקומסי

18 N. Wieder, *Saadya Studies*, Manchester 1943, p. 262. ראה גם המקורות שהביא ב"מ לוי, אוצר הגאונים לברכות, חיפה תרפ"ח, חלק התשובות, עמ' 32–34.

19 ראה מה שכתב על כך י' היינמן, סיני, סו (תש"ל), עמ' שעד ואילך.

20 ספר בר-אילן, א, רמת-גן תשכ"ג, עמ' 220 ואילך.

21 אלבוגן והיינמן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 15; A.I. Schechter, *Studies*, pp. 55–57. שכטר מתבסס בעיקר על העובדה שבקטעי הגניזה אין נוסח זה מצוי וכן איננו בנוסחאות התפילה הקדומות של איטליה, גרמניה וצרפת. גם רש"י התנגד לאמירתו. ראה הגהות מיימוניות, סדר תפילות של כל השנה, אות ד, ובטור, אורח חיים, סימן נט.

22 אמת, כי בחוגים מסוימים של תנועת הריפורמה במאה ה"ט ביטלו את הפסקה 'אור חדש' כחלק מן האידיאולוגיה שלהם. אך יחד עמה הוציאו גם את הבקשות האחרות לציפייה לגאולה בציון. ראה אלבוגן והיינמן, שם, עמ' 303 ואילך, 326–327.

23 ראה, למשל, בסידור ירושלים תש"א, עמ' סב, עט-פו. מיתור להעיר שרס"ג עצמו עלה ממצרים לארץ-ישראל ושהה בה מספר שנים.

24 'באחרית הימים בימי מלכות ישמעאל', בפירושו של אלקומסי להושע, פתרון שנים-עשר, מהדורת מארקן, ירושלים תשי"ח, עמ' 3. על העניין כולו ראה: J. Mann, *JQR*, XII (1922), pp. 257–298; ע' שוחט, 'השקפותיו של דניאל אלקומסי על הנבואה, התורה שבעל-פה, הגלות והגאולה', ספר יובל ל' בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 125–133; ח"ה בן-ששון, שלם, ב (ירושלים תשל"ו), עמ' 1–18.

את האשמתו החמורה, כי כל עבודת ה' בבתי הכנסת בגולה כמוה כעבודה זרה וכמעשה תועבה ואת חזונו, כי עת רעה ממשמשת לבוא על יהודי הגולה באשר הם.²⁵ לו הסכים רס"ג לפירושיו (למעשה: לדרשותיו) של אלקומסי לכתובים שבישעיה סב ('על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים' וכו') היה בכך משום הודאה בתפיסתם המשיחית באותם ימים ובאמונה בהגשמתם עוד בזמנם. לא יחא זה רחוק להניח, שהניסיון המר של התנועות המשיחיות בבבל ובפרס במאות שקדמו לו, על כל הנוק הרב שגרמו לקהילות ישראל שם, עמד גם הוא מול עיניו בחזקו את האמונה בגאולה העתידה מחד גיסא (אמונות ודעות, פרק ח), וביציאתו נגד התפיסה שהיא כבר החלה ומחייבת כל בית ישראל לעלות מיד ארצה, מאידך גיסא. מה היתה עמדתו של רס"ג, לו קראו הקראים לעלייה לארץ מבלי לקושרה עם תפיסתם המשיחית הנ"ל על כל הכרוך בה, אין בידינו לדעת ומכלל השערה וספק לא יצאה.

מאידך, נראה שבידינו שתי עדויות אחרות מאותם ימים שמשמעותן רבה יותר, ומהן ניתן ללמוד שאכן קיימת היתה אידיאולוגיה ששללה את העלייה בחוגים מסוימים של יהדות בבל. א. בהטפתו לעלייה לירושלים ולהתאבלות בה כותב אלקומסי:

ודע כי הנבלים אשר ביש' [מדבר]ים זה לזה: אין עלינו לבוא לירושלם עד שיקבצנו כאשר השליכנו, וזה דבר המכעיסים ...²⁶

אין בידינו לקבוע בביטחה למי כוונתו. לעתים קרובות כיוון אלקומסי בתיבה 'ישראל' דווקא אל הקראים, שהם בני ישראל האמיתיים בעיניו. הטפותיו החוזרות ונישנות שם לעלייה, והצעתו (שיש בה משום הודאה חלקית בכשלונו) להסתפק במשלוח חמישה אנשים מכל עיר, יש בהן כדי ללמד, כי גם בין הקראים לא היתה עלייה המונית לארץ-ישראל, ואולי קמו לה גם מתנגדים. עם זאת, ייתכן מאוד שבדבריו אלה כאן התייחס אל חלק מ'הרבניים'. אך העובדה שלא יצא בהתקפה כללית עליהם כבמקומות אחרים, אלא רק על חלק מהם ('הנבלים אשר בישראל') מוכיחה בעליל, שלא היתה זאת אידיאולוגיה של חכמי ישראל באותם ימים ככלל.

ב. מדבריו התקיפים של פירקוי בן באבוי בשבחה של בבל ובשבח ישיבותיה ניתן אולי ללמוד על מגמה של התנגדות ל'דחיקת הקץ':

אף לימות המשיח אין רואין (= בני בבל) חבלו של משיח שכך כת' הוי ציון המלטי יושבת בת בבל המלטי מאדום הרשעה... ואין ציון אלא ישיבה שמצוינן בתורה ובמצות... ואין גאולה באה תחלה אלא לשיבה דבבל...²⁷

אפשר שבעקיפין יש בהם גם כדי ללמד על התנגדותו לעלייה לארץ-ישראל בזמנו. במדרש המצוי בכתב-יד ובתנחומא בהם מצויים הדברים מוסף בתיאור הגאולה: 'ומשם עולין לירושלים שנאמר ועלו מושיעים בהר ציון'.²⁸ פירקוי לא הביאם.

25 בקטע הנ"ל שפירסם מאן (לעיל, הערה 24), עמ' 285, וראה הערה 35 להלן.

26 שם, עמ' 283.

27 ב"מ ליון, תרביץ, ב. (תרצ"א), עמ' 396, והשווה שם, בעמ' 402-403, הנוסח מכת"י הגניזה שבפאריס. עם זאת, נראה לי, כי מה שנתלה בדבריו אלה: 'בבל נעשית אלטרנטיבה' (ש' רחנברג, קתדרה, 4 [תשל"ז], עמ' 161), יש בו משום הפרזה (וכן מה שכתב שפיגל [לעיל, הערה 1], עמ' רסט). ראה המקורות עליהם ביסס פירקוי את דבריו בבבלי, ברכות סד ע"א ושם, ח ע"א ('אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב — אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה...').

28 ב"מ ליון, שם, עמ' 396, הערה 10; שפיגל, שם, עמ' רס"ח.

ואף אם מצויים בשני מקורות אלה ניצני אידיאולוגיה השוללת את העלייה, אין להסיק מהם לבדם בשום פנים על השקפתם של חכמי ישראל באותם ימים ככלל. כשם שבתקופת הבית השני אין לדבר על 'דעת חז"ל' כמיקשה אחת כך גם בתקופה שלנו. עלייתו של רב אחא משבחה והתמיכה הרבה לה זכו חלק מן התנועות המשיחיות שחפצו להביא את הגאולה עוד בזמנם, יש בהן כדי להעיד שהיתה קיימת גם מגמה אחרת.

כך עולה גם מעובדת מציאותם של 'אבילי ציון' באותם ימים, שלא נימנו עם הקראים אלא עם 'הרבניים'.²⁹ דעה זו היתה מקובלת בעבר ובין מציעיה היו גם י' מאן וב"צ דינור. פרופ' צוקר בא להרסה בטענו, כי הקטע שבפסיקתא רבתי ואחרים מתייחסים גם הם אל הקראים, ומשקפים הערכה אליהם גם מצד חכמים ואישים 'רבניים'. אך האמת היא עם הראשונים. ניתן להביא סיוע ברור וחד משמעי לדעתם ממגילת אחימעץ, סיוע שהם עצמם לא עמדו עליו.³⁰

נראה לי, כי גם את הימנעותם של חכמי ארץ-ישראל מהטפה לעלייה אין לתלות באידיאולוגיה כלשהי, אלא במצב הכלכלי והביטחוני הקשה ששרר בארץ בעיקר במאות י'-י"א. מתקופה זו שרד לנו רובן המכריע של האיגרות שבגניזה. מכתבים אלה בחלקם הגדול מלאים תיני צרות קשות, מצוקה גדולה ובקשת עזרה וסיוע. לצרף להם קריאה לעלייה לארץ בגדר אירוניה היא.

29 המקורות רוכזו בספר היישוב, ב. ירושלים תש"ד, עמ' 115-119 ואצל ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, 2, תשכ"א, עמ' 215-218.

30 ראה מאן (לעיל, הערה 13), א, עמ' 47-50; ב"צ דינור, שם; מ' צוקר, 'תגובות לתנועת אבילי ציון הקראים בספרות הרבנית', ספר היוכל לח' אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 378-401, ושם, עמ' 385, הערה 25. צוקר יצא שם נגד דעתו של מרמורשטיין, כי המקור בפסיקתא מתייחס לכת יהודית מתקופת האמוראים ונגד דעתו של מאן, כי המדובר ב'אבילי ציון' רבניים במאה התשיעית. עיקר הוכחתו של צוקר מקורה בזוהר שבין רעיונות היסוד של אבילי ציון הקראים ובין אלה שבפסיקתא (הסבל והסיגופים מרצון, אמונה כי מעשיהם מקרבים הגאולה, ציפיותם למלכות ה' ולעג הסביבה כלפיהם). אין באלה ייחוד נדיר ואין להתפלל אם עליו גם אצל קבוצה יהודית 'רבנית' המתאבלת על חורבן הבית וניזונה מן הכתובים שבחזיונות הנביאים. חסידי אשכנז התלוננו גם הם על הלעג לחסיד מצד סביבתו היהודית. הזכרתם של אבילי ציון בתפילת מנחה בט' באב וב'מקורות רבניים' (ראה ספר היישוב, שם; דינור, שם) מקשה מאוד על זיהוים עם הקראים.

מאידך, במגילת אחימעץ מצויה ראיה ברורה לסתור. לדעת צוקר, 'אבילי ציון', להם מביאים ר' פלטיאל ובנו ר' שמואל עזרה כספית בעת ביקורם בארץ, הם קראים. צוקר מצא בכך עדות על אהדה ותמיכה של 'רבניים' בהם. אך באותה מגילה מסופר על אחד מאבותיהם של שני אלה, ר' אחימעץ (מחצית שנייה של המאה ה'ט'), שהביא גם הוא עזרה לאותם אבילים (מהדורת קלאר, תשל"ד, עמ' 14; 'אבילי זבול תפארת'). והנה חכם זה בהיותו בירושלים עבר לפני התיבה ושילב בתפילתו, כהו"ס פה שלו, בסליחתו של הפייטן סילנו, התקפה חריפה על הקראים: 'זכו רבנים ונחלו מטמונים, גרמו המינים ונהרסו ארמונים'. התקפה זו גורמת קורת רוח מרובה למאזיניו 'החברים וראש הישיבה' ('שאהב ועלה הרבנים, ורחק ותעב המינים'). ראה לכל אלה מגילת אחימעץ, שם, עמ' 17, 55, ובהערות קלאר, שם, עמ' 143. היעלה על הדעת שחכם זה הביא עמו תמיכה לקראים?! הלא יהיה טובל ושרץ בידו בעיני בני ישיבת ירושלים! ובפרט שמדבריו משמע, שקיימים היו יחסי איבה בין הרבנים ובין הקראים באותו זמן. ואם יטען טוען שאחימעץ השני כותב האיגרת מתאר הכל אליבא דידה ולפי זמנו, הרי ממה נפשך: הוא הוא שמסר לנו על 'אבילי ציון' שבהם תמכו ר' פלטיאל ובנו שמואל, וכל שנרדף היה איחור המציאות הנ"ל לזמנו, המחצית הראשונה של המאה ה"א. על כל פנים, עולה מדבריו בבירור קיומה של תנועת אבילי ציון רבנית. ובאשר ל'משכנים', קלאר הביא במהדורתו (שם, עמ' 37) את הנוסח: 'ולאבילי ההיכל והמשכנים' (ש' מינית, כ' קמוצה). אך בכתב-היד גופו (ספריית הקתדראלה של טולידו) אין ר' החיבור מצויה. צילומי של כתב-היד פורסם בקונטרס שהוציא החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז. צוקר הגיה: 'משכילים', והסתמך על כך לשיטתו (ואף אם כן הוא, אין הדברים מחייבים). אך הגהה של שתי אותיות היא. הקרוב ביותר לאמת הוא לפרשו בש' שמאלית, כדעת דינור, דהיינו: מסכנים, ועדיין נשמרת החריזה!

מאידך, מבין השיטין של איגרות אלה למדים אנו כמה גדולה היתה מעלת ישיבת ארץ-ישראל בעיניהם. כך גם עולה ממכתבו רב העניין של הגאון הארץ-ישראלי ר' שלמה בר' יהודה, אותו הביא פרופ' גיל בדבריו כאן, על יהושע שהניח 'רוב הנאת העולם ... ויבחר במעט מהמון להנצל מדימון ואדמון ומתועי ישימון ... ולגור בעיר ארמון'. מבחינתן של שלילת הגולה ומעלתה של ארץ-ישראל יש בו אף יותר מאשר קריאה מפורשת לעלייה. ממכתב זה ומאחרים הדומים לו משתמע בבירור, שהעלייה לארץ-ישראל והישיבה בה כרוכים בקשיים כלכליים רבים, אך נתפסים כבעלי ערך רב ביותר מבחינה רוחנית. תיאור קשיים אלה חוזר ונישנה גם באיגרות פרטיות ששלחו יהודים שעלו לארץ במאות י"א אל בני משפחותיהם בגולה.³¹ ודאי היה בהם כדי להרחיע חלק מאלה שאולי שקלו עלייה לארץ באותם ימים.

ההתלהבות הרבה (כולל נדרים ושבעות), שליוותה את עלייתם של יחידים, גם בה יש כדי להעיד על מקומה של ארץ-ישראל ושל העלייה אליה בתודעתם של היהודים — או לפחות חלק מהם — באותה תקופה.³²

מכל אלה נראה לי, שאין לתלות את מיעוט העלייה לארץ בגורם אידיאולוגי כלשהו, אלא במציאות הכלכלית של אותם ימים. כאמור, עברו ערוצי הסחר העיקריים דרך צפון אפריקה וספרד, ועריהן הן שזכו לפריחה כלכלית.³³ מציאות זו היא שמשכה את היהודים מן המזרח אליהן. אופייני לכך הוא מכתבו של עולה מצפון אפריקה הכותב לבני משפחתו, כי ארץ-ישראל שייכת לעובדי אדמה מסכנים, שאין להם חנויות.³⁴ עדות ברורה להנחתנו מצויה בדבריו של אלקומסי. לקריאתו הנרגשת לעליית הקראים לארץ הוא מוסיף:

אשרי הגבר אשר יבטח ויעז בעוז יי, ולא יאמר איך אלך אל ירושלם מפחד שודדים וגנבים ו מאין לי מחיה בירוש' ... ואם לא תבואו כי אתם הומים ואצים אחר סחורותיכם, שלחו מכל עיר חמשה אנשים ומחיתם עמם למען נהיה לאגודה אחת.³⁵

לפנינו עדות חד-משמעית של בן הדור. המצב לאחר ימיו, במאות י"א, היה בדרך כלל גרוע עוד יותר, הן מן הבחינה הכלכלית והן מן הבחינה הביטחונית.

31 ראה בספרו הנזכר של מאן (לעיל, הערה 13), כך ב, עמ' 61, 71, 89, 110, 131, 158, 179, 183, 186–188, 189–190; 228; ש' אסף, ספר זכרון לגולאק וקליין, ירושלים תש"ב, עמ' 23–27; הנ"ל, ציון, ו (תש"א), עמ' 44–40; י' סטאר, ציון, א (תרצ"ו), עמ' 443–444, וכאלה נוספים.
32 ראה, למשל, המקורות שהובאו בספר היישוב, (לעיל הערה 29), עמ' 39–40.
33 ראה בספרו הנ"ל של גיטיין (לעיל, הערה 12), וכן I.W. Raymond & R.S. Lopez, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1955.
34 ראה: B. Chapira, *REJ*, LVI (1908), p. 237; ספר היישוב, שם, עמ' 29.
35 מאן (לעיל, הערה 24), עמ' 284–285.

העלייה בראי האידיאולוגיות

חגי בן שמאי

רצוני לנגוע בעניין האידיאולוגיה שנוכרה כאן. אין לדבר על אידיאולוגיה אחת אלא על אידיאולוגיות. כך במחנה הרבני וכך במחנה הקראי. אם הוזכרו העליות הרבניות במאות ה' והח', שעליהן למדים במשתמע, ואם העליות האלה הונעו על-ידי אידיאולוגיה כלשהי, הרי מי שנשאר בבבל יכול היה להיתלות באילן גדול, ולהסתמך על מה שאמרו כבר אמוראים קדמונים 'כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה', וכן 'כל הדר בבבל כאילו דר בארץ ישראל' (רב יהודה — כתובות קי ע"ב; קיא ע"א). הרי שקשת-הדעות במחנה הרבני עשויה היתה להתרווח בין התנגדות עקרונית לעלייה ובין תמיכה שאין בה להט והתלהבות. ואילו במחנה הקראי אפשר למצוא, למשל, את קרקסאני, בן זמנו של רס"ג, שבכל מה שנשחמך מכתביו אין עניין ארץ-ישראלי תופס שום מקום. אפשר להגדיר את יחסו לארץ-ישראל בכלל — ולעניין העלייה אליה בפרט — בהשוואה ליחסו של דניאל אלקומסי, כאדישות. גם מחברים קראיים ארצישראלים, עם כל החשיבות שהם מחשיבים את קדושת הארץ ואת האבל על חורבן המקדש, אינם מטיפים לעלייה. אזכיר רק דוגמאות אחדות של מחברים שפעלו במאה העשירית. סלמון בן ירוחם מזכיר את העולים לארץ-ישראל כשלב בדרך לנצחון 'השארית' (כינוי שבו כינו הקראים את עצמם) ומייחד בפירוש את הקראים כאבלי-ציון, בניגוד לרבניים.¹ חישובי-קץ וכיסופים משיחיים תופסים מקום חשוב בפירושי יפת בן עלי (שעל-פי כינויו, 'אלבצרי', היה בוודאי ממשפחה שעלתה לארץ-ישראל מקרוב, ואולי עלה הוא גופו), וביותר בפירושו לדניאל. אולם כיסופי-גאולה וחישובי-קץ כשלעצמם אינם הטפה לעלייה. דרכו של יפת בפירוש דניאל אינה שונה בעיקרה מדרכו של רס"ג במאמר השמיני בספר אמונות ודעות (שעליה הגן במאה ה"ב הרמב"ם² כנגד מי שביקש לטעון על רס"ג שעבר על איסור חכמים לחשב קצים). כשם שאין ללמוד מדברי רס"ג לעניין הנדון, כך אין ללמוד מפירושי יפת ואין לראות בהם הטפה לעלייה. ועדות ניצחת מזו היא איגרתו של סהל בן מצליח, בקירוב בן-זמנו של יפת. קראי זה, שבא 'להזהיר מבית המקדש', היינו מירושלים, משבח אמנם את הקראים שעלו לירושלים ומקרבם באבלם ובסיגופיהם את הגאולה, אולם בין כל העניינים הרבים שהוא מטיף להם באיגרתו המפורסמת³ אין הוא מטיף לעלייה. קשת-הדעות במחנה הקראי, כפי שהיא משתקפת במקורות הספרותיים, משתרעת אפוא מהטפה נלהבת לעלייה לארץ-ישראל עד אדישות.

1 פירושו לתהלים, מהדורת מארוויק, עמ' 98, 100; והרבה בפירושו לאיכה, שפרק א ממנו נדפס על-ידי א' פירשטיין, קרקוב 1898.

2 איגרת תימן, מהדורת הר"י קאפח, עמ' מא-מב.

3 נדפסה לראשונה על-ידי ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, נספחים, עמ' 27 ואילך.

מבחינת ההתפתחות הרעיונית ייתכן שבסוף המאה ה' ובמחצית הראשונה של המאה ה"א העדיפו מנהיגי הקראים בארץ-ישראל את הפצת תורתם בחוץ-לארץ על-פני העלייה. מלבד איגרת סהל הנזכרת, אפשר להזכיר עוד שטוביה בן משה ואבן אלתראס עולים במחצית הראשונה של המאה ה"א לירושלים, לא על-מנת להשתקע בה, אלא על-מנת ללמוד בה ועל-מנת לחזור לאחר-מכן לארצות-מוצאם שבגולה (לביזאנטיון ולספרד) ולהפיץ בהן את תורת הקראות. מחבר קראי ידוע באמצע המאה ה"א הוא עלי בן סלימאן, המכונה 'אלמקדסי', היינו הירושלמי. ונחלקו החוקרים בימינו אם פירוש כינויו הוא שמוצאו מירושלים, או שפירושו שעלה לרגל לירושלים (בסוף ימי-הביניים ובזמן החדש רגיל הכינוי 'ירושלמי' לקראים שעלו לרגל לירושלים פעם אחת בימי-חייהם). בין כך ובין כך שישה קולופונים בעצם כתב-ידו מלמדים שבמשך כל שנות פעילותו הספרותית, כארבעים שנה (1040–1080 בקירוב), ישב במצרים. אין ספק, שהלהט וההתלהבות של דניאל אלקומסי היו גורם חשוב להקמת המרכז הקראי בארץ-ישראל, אולם קשה למצוא במקורות הספרותיים הקראיים המשך ברור לאידיאולוגיה זו.

דברי סיכום

משה גיל

מכיר אני תודה מרובה למשתתפים בדיון על תרומתם לחידוד התמונה בסוגיה זו שאנו דנים בה. הבקורת והעימות עוזרים לנו להתקרב אל האמת. אין בדעתי לסכם ולסיים עתה את הדיון, והוא יימשך. מכל-מקום אינני פטור מלהבהיר כי הכל מסכימים שהיתה עלייה גם באותם דורות שאין לנו עליהם כמעט שום מידע, מלבד עלייתו של רב אחא משבחא וקיומן של קהילות בבליות בארץ-ישראל. הבאתי בדבריי עובדות (ויש עוד) המוכיחות שהיתה עלייה במאה ה' ובמאה ה"א. ומדוע נניח אפוא שהיא לא התקיימה גם בדורות הקדומים יותר. לעומת-זאת לא מצאתי אצל אבותינו ה ט פ ה לעלייה (מעין זו שמצאנו אצל הקראים), דווקא מפני שהיתה רציפות ביישוב היהודי בארץ-ישראל והוא מעולם לא נעקר ממנה עד ימי הצלבנים.

שערי ירושלים בתיאור מוקדסי—הצעת זיהוי חדשה על-פי מקורות ביזאנטיים

יורם צפריר

בתיאור ירושלים על-ידי הגיאוגרף הערבי המפורסם מוקדסי, משנת 985 לספירה, נמנים שמונה שערי ברזל בחומת העיר: 1. באב צהיון (שער ציון); 2. באב את-תיה (שער מדבר הנדודים); 3. באב אל בֶּלָאט (שער הארמון, או שער הרחבה המרוצפת); 4. באב ג'ב ארמיא (שער בור ירמיהו); 5. באב סילוואן (שער השילוח); 6. באב א-ריחא (שער יריחו); 7. באב אל עמוד (שער העמוד); 8. באב מחראב דאוד (שער מקום תפילת דוד).¹

על-פי הזיהויים המקובלים במחקר, למשל של לה סטראנג', וונסאן ואבל או מִיֶּקֶל,² עולה, שמוקדסי מנה את השערים בסדר מקרי וללא רציפות כלשהי. הגילוי של מגדל שער מן המאה הי"ג לספירה בחפירותיו של מ' ברושי, כ-100 מ' ממזרח לשער ציון של ימינו³ עורר את מ' שרון ואת המחבר לבדוק מחדש את זיהוי השערים ברשימת מוקדסי. שרון חזר והציע, בעקבות קלרמון-גאנו,⁴ לחקן, על-ידי השמטת נקודה אחת בראש האות הערבית ת את הקריאה באב את-תיה לבאב א-נֶה ולקשור את השם עם הכנסיה המפורסמת של מרים אֵם האלהים, שהשלים יוסטיניאנוס בירושלים, ואשר נודעה בעיקר בכינויה 'נֶיָאָה' (ביוונית: 'החדשה'). שרידי כנסיה זו נתגלו ברובע היהודי, בעיקר בחפירות נ' אביגד,⁵ בקירבת-מקום יחסית למגדל השער האיופי שחשף ברושי. כך נמצא חיזוק להנחה, שאמנם היה, בסמוך למקום שבו חשף ברושי שער מן המאה הי"ג, שער קדום יותר מן המאה הי' — ימי מוקדסי — אשר נקרא על שם הניאה.

- 1 מוקדסי, עמ' 167. הציטוט על-פי G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, pp. 212–213.
- 2 שם, עמ' 217–212, Fig. 217–212; L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jerusalem nouvelle*, II, Paris 1926, pp. 940–941, Fig. 384; F.M. Abel, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VII (1927), cols. 2305–2306, s.v. 'Jérusalem'; A. Miquel, 'Jérusalem arabe, notes de topographie historique', *Bulletin d'études orientales*, XVI (1958–1960), pp. 7–13.
- 3 מ' ברושי, 'חפירות חדשות לאורך חומות ירושלים', קדמוניות, מס' 34–35, שנה ט (תשל"ו), עמ' 77–78. תדחי נתונה למגן ברושי על שחלק עמי את תוצאות חפירותיו ועל הערותיו הנדיבות לעצם הדין שלפנינו.
- 4 C. Clermont-Ganneau, 'La Néa, ou église de la Vierge de Justinian à Jérusalem', *Recueil d'archéologie orientale*, III, Paris 1900, p. 56.
- 5 N. Avigad, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem', *IEJ*, XX (1970), pp. 137–138; Idem, 'A Building Inscription of the Emperor Justinian and the Nea in Jerusalem', *IEJ*, XXVII (1977), pp. 145–151; M. Ben Dov, 'Discovery of the Nea Church—Jewel of Byzantine Jerusalem', *Christian News from Israel*, XXVI (1977), p. 88.

לבירור שאלה זו ושאלת הסדר הכללי של השערים בחומה הקדישו ד"ר שרון והמחבר דיונים רבים.⁶ במאמר שיתפרסם בנפרד,⁷ ואשר המאמר שלפנינו צריך להיות נקרא כהמשך לו, עתיד שרון לדון בהרחבה בשאלת גלגולו של שער הניאה וכמרכן גם באספקטים אחרים של הרשימה, בעיקר מבחינת הפילולוגיה הערבית ונוסחי כתב-היד. המאמר הנוכחי מוקדש כאמור לבירור זיהויים ומיקומם של השערים שבחומה. כדי לבחון שאלה זו חייבים אנו להקדים ולברר עניין אחר השנוי במחלוקת — מה היה תוואי מהלכה של החומה אותה תיאר מוקדסי בספרו.

מהלך חומת ירושלים בימי מוקדסי

במקום אחר כבר ניסינו לבסס את הטענה, שחומת ירושלים שהכיר ותיאר מוקדסי, עברה, פחות או יותר, באותו התוואי, שכיום עוברת בו חומת ירושלים התורכית.⁸ לפי שעה אין שום נתון ארכיאולוגי שיסייע לבירור מקומו של השער המזרחי — שער יריחו — הוא השער השישי ברשימה. אך קשה להטיל ספק בדעה המקובלת, המבקשת למקמו בקירבת-מקום רבה, או אף ממש מתחת ליסודו של שער האריות התורכי. השער הצפוני — שער העמוד, הוא השביעי בסדר, מצוי היה מתחת ליסודות שער שכם התורכי, אשר נקרא עד היום בפי תושבי העיר הערבית באב אל עמוד. זאת אנו למדים מן העובדה שבמקום נתגלו שרידי השער הרומאי-ביזאנטי על-ידי המילטון,⁹ ושרידים של השער הצלבני על-ידי הנסי.¹⁰ השער המערבי — מקום תפילת דוד — הוא האחרון ברשימה, היה בנוי קרוב לוודאי כמה עשרות מטרים ממזרח לשער יפו של ימינו, במרכז הרחבה הפנימית שלפני השער. זאת למדים אנו מחפירותיו של ג'והנס, אשר הראו, כי הצלבנים היו הראשונים להעתיק את החומה מערבה לתוואי הנוכחי של שער יפו.¹¹ שרידים של חומה קדם-צלבנית נתגלו בחפירות המצודה, אך לא נתגלו שם שרידי שער. סבירה ביותר היא ההנחה, ששער זה מוקם מצפון 'למגדל-דוד', הוא 'מחרב דוד', ממש על מקום פרשת המים בין הנחל היורד מזרחה בכיוון הר הבית (מתחת לרחוב דוד של ימינו) לבין הערוץ היורד מערבה אל גיא בן הינום.

המהלך המדויק של החומה בדרום, עניין העומד במרכז המאמר, הוא הרבה יותר קשה לבירור. היטב מוכרים לנו שני קווי חומה, שהיו קיימים בדרומה של העיר ואשר שימשו לחילופין מאז ימי הבית השני. אחת היא 'החומה הראשונה', כפי שכינה אותה יוסף בן מתתיהו, שנוסדה בידי החשמונאים. זו נבנתה מעל המדרון הדרומי של הר ציון וכללה בתוך העיר פנימה את הר ציון ומורדותיו, את

6 לראשונה נדון הנושא בהרצאה פומבית במסגרת הקתדרה לתולדות ארץ-ישראל ביד יצחק בן-צבי בירושלים, כ-17 בדצמבר 1975. כמו כן ראה תמצית הדברים אצל י' צפרי, 'ציון—הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזאנטית' (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור), ירושלים תשל"ה, עמ' 272–274.

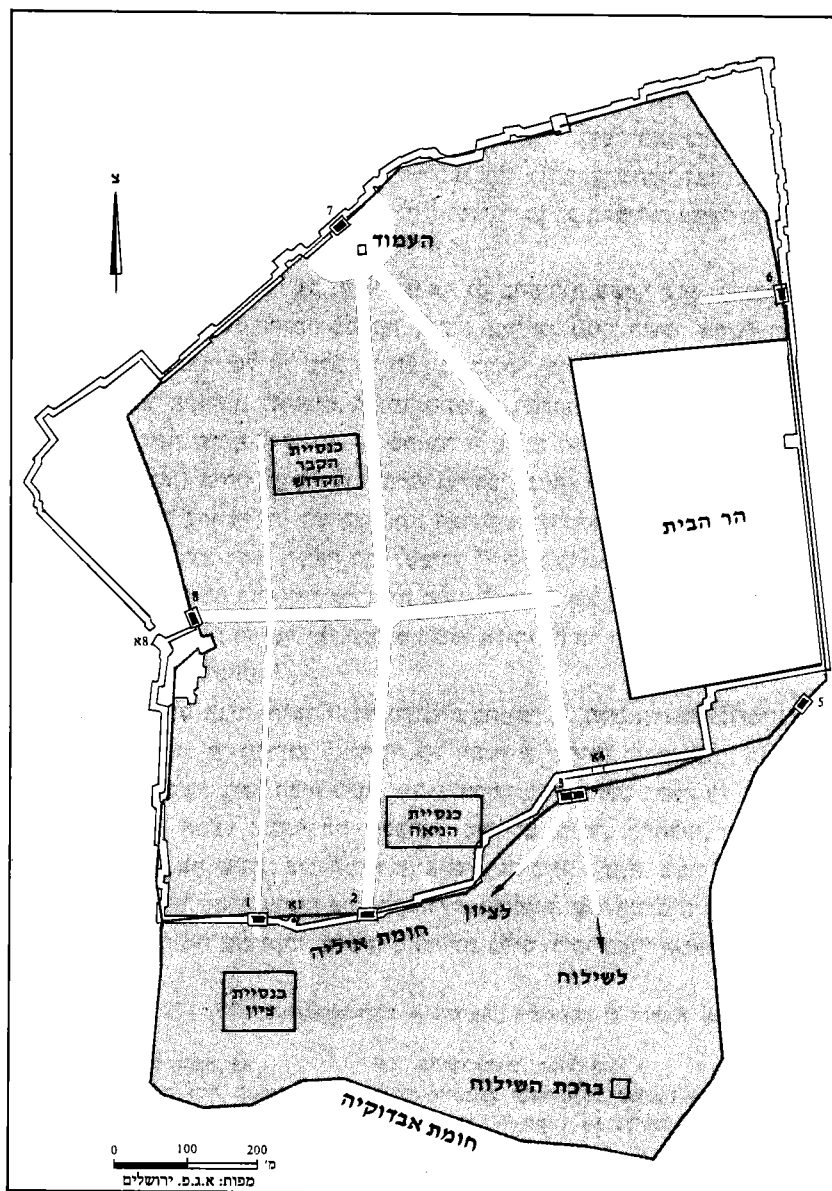
7 עתיד להתפרסם. תודתי נתונה לד"ר משה שרון על שחלק עמי את ידיעותיו וביקאותו הרבה במקורות הערביים ובלשון הערבית של התקופה ועל עצם הצעתו לדון בנושא במשותף.

8 M. Broshi & Y. Tsafir, 'The Excavations at Zion Gate, Jerusalem', *IEJ*, XXVII (1977), pp. 28–37.

9 R.W. Hamilton, 'Excavations against the North Wall of Jerusalem 1937–1938', *QDAP*, X (1944), pp. 1–26.

10 J.B. Hennessy, 'Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem', *Levant*, II (1970), pp. 22–27.

11 C.N. Johns, 'The Citadel, Jerusalem', *QDAP*, XIV (1950), pp. 152–158.

חומות ירושלים ושעריה בימי מוקדסי. החומה העות'מאנית הנוכחית מופיעה בקו כפול; חומות העיר הביזאנטית והערבית בקו יחיד

ש ע ר י ם (בסוגריים — שמות השערים כיום): 1 — באב צהיין (א1 — שער ציין); 2 — באב את-תיה; 3 — באב אל
בָּלָאט; 4 — באב ג'ב ארמאי (א4 — שער האשפות); 5 — באב סילוואן; 6 — באב א־ריחא (שער האריות); 7 — באב
אל עמוד (שער שכם); 8 — באב מחראב דאוד (א8 — שער יפו)
ה ע ר ה: הרחובות המופיעים על גבי המפה הם רחובות העיר הביזנטית, אשר חלו בהם שינויים הדרגתיים במהלך
התקופה הערבית

הגבעה הדרומית-מזרחית, היא 'עיר דוד' ואת איזור השילוח שבין שתי הגבעות. הקו האחר הותר מחוץ לתחום העיר המוגן את רוב שטחם של המקומות שנזכרו למעלה. בתוואי מהלכו של קו זה נבנתה לימים החומה התורכית המשמשת עד זמננו. החפירות האחרונות אכן הראו שהחומה התורכית נבנתה על-גבי חומה קדומה יותר, אשר התקיימה בתקופה האיובית. חומה זו נתגלתה לראשונה בידי מרגובסקי סמוך לבורג' כברית,¹² על-ידי ברושי והמחבר לצד שער ציון מפנים לחומה,¹³ על-ידי ברושי בחפירה שנזכרה למעלה¹⁴ ועל-ידי בן דב בחפירות שלצד החומה התורכית במחוז, בקטע שבין שער האשפות ובורג' כברית.¹⁵

הן בחפירת ברושי הן בחפירת בן דב, וכפי הנראה גם בחפירות בשער ציון נחשפו מגדלי שער. תאריך מדויק לזמן קיומה של החומה מספקת כתובת בניה של מגדל השער שחשף ברושי, משנת 1212 לספירה, ימי שלטונו של אל מלך אל מעט'ם. ברושי ובן דב שותפים לדעה שאותה החומה נתקיימה גם בתקופה הקדומה לאיובים, כלומר התקופה הצלבנית, או אף קודם להם. מקובל על המחבר — ואף ברושי שותף לדעה זו — שחומה זו עצמה (או חומה שקדמה לה והיתה בנויה במקור באותו התוואי) היתה קיימת כבר בימי מוקדסי, בסוף המאה ה' לספירה.

לראשונה נבנתה חומה בתוואי זה, כפי שמראות העדויות הארכיאולוגיות והספרותיות, כבר בימי איליה קפיטולינה הרומית, בסוף המאה ה' לספירה.¹⁶ שלא כדוגמת החומה התורכית מן המאה ה'ט"ז, אשר סוגרת אל חומת הר הבית הדרומית סמוך לאמצעה של האחרונה, ליד 'השער-הכפול', נראה היה שהחומה הרומית חו של ימי הביניים הגיעו אל חומת הר הבית מזרחה מכאן, אל הפינה הדרומית-מזרחית של המיתחם.¹⁷

ההוכחה שמוקדסי אמנם הכיר ותיאר חומה העוברת בתוואי זה, מתבארת מתולדותיה של החומה האחרת, העוברת כ-300 מ' מדרום. ראשיתה של חומה זו 'החומה הראשונה', בתקופת מלכות החשמונאים והיא שימשה בימי הבית השני, עד שנהרסה בידי טיטוס בשנת 70 לספירה. החומה עמדה בתורבותיה עד אמצע המאה ה' לספירה. בינתיים נבנתה, כתחליף, החומה של איליה קפיטולינה המצמצמת את שטח העיר המוגן והיא שימשה כ-150 שנה. סמוך לאמצע המאה ה' נבנתה 'החומה הראשונה' מחורבותיה בידי הקיסרית אבדוקיה. שני השלבים בתולדות החומה — 'החומה הראשונה' ו'חומת אבדוקיה' נחשפו בחפירות בליס ודיקי בסוף המאה ה'ט"ז. בחפירות

I. Margovski, 'Bordj Kabrit et environs (chronique archéologique)', *RB*, LXXVIII (1971), pp. 597–598

13 ברושי וצפיר (לעיל, הערה 8). 14 ברושי (לעיל, הערה 3).

15 מ' בן דב, דפים למורי דרך, הוצאת משרד התיירות ירושלים, ינואר 1976, עמ' 16–20.

16 על קטעים של חומה זו בצפון העיר ראה: המילטון (לעיל, הערה 9), עמ' 1–53. על קטעים של חומה זו במערב ראה: ג'ונס (לעיל, הערה 11). כללית על תוואי חומת ירושלים בתקופה הרומית ראה: M. Avi-Yona, in: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, II, Jerusalem 1976, pp. 610–611, s.v. 'Jerusalem'; Y. Tsafir, in: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III, Stuttgart 1975, cols. 544–552, s.v. 'Jerusalem'

17 זאת במנוגד למה שהציע המחבר (ראה לעיל, הערה 16), ציור 8, שם מחוברת החומה להר הבית בפניה הדרומית-מערבית. שרידים של שתי חומות אלה, זו שמימי הביניים והאחרת, המיוחסת לסוף ימי איליה והמצויה מעט דרומה לה, נתגלו בחפירות מור מדרום להר הבית. ראה בן דב (לעיל, הערה 15), עמ' 12, 14.

18 R.J. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations of Jerusalem 1894–1897*, London 1898. הראשון שזיהה את החומה המאוחרת שחשפו בליס ודיקי עם החומה המיוחסת במקורות לאבדוקיה היה שיק, ראה אצל: F.J. Bliss, J.N. Dalton, 'Note on the First Wall of Jerusalem', *PEFQS* (1894), p. 254. *Ancient Jerusalem and the Present Excavations*, *PEFQS* (1895), pp. 26–29

קניון שב ונתאשר השייך של השלב המאוחר לתקופה הביזאנטית.¹⁹ 'חומת אבדוקיה' שימשה כקו מגן דרומי מאז אמצע המאה ה-4, אך אין אנו יודעים בוודאות מתי ניטשה. רמזים אחדים שבמקורות הביזאנטיים, ובמיוחד תיאור ירושלים במפת מידבא, מראים ש'חומת איליה' המשיכה להתקיים, לפחות באופן מקוטע, כחומה פנימית גם במשך התקופה הביזאנטית.²⁰ כאשר נעזבה 'חומת אבדוקיה', שבו והשלימו את 'חומת איליה' לקו רצוף, על מנת שתשמש קו הגנה דרומי. כשם שהיתה הבנייה של 'חומת אבדוקיה' סמל וביטוי לגידולה ועלייתה של העיר בתקופה הביזאנטית, כך סימלה נטישת החומה ונסיגת הביצור צפונה שלב של ירידה במצבה של ירושלים. ירידתה של ירושלים היתה חלק מתהליך כללי של התדלדלות יישובים של ארץ-ישראל בכלל, שהחריף במיוחד החל מן התקופה העבאסית. בכל זאת מפתיע חסרוננו של מקור מפורש, המספר על הרקע להחלטה לצמצם את שטח העיר המוגן בפאת דרום.²¹

גם המחקר הארכיאולוגי אינו מסייע בתיאור המדויק של החלפת החומות, אלא באופן כללי ביותר. מחד אנו למדים מן החפירות שחומת אבדוקיה שימשה כחומת עיר במאה השביעית, מאידך יש הוכחה ברורה שהחומה המצמצמת היתה קיימת במאה ה-11. כדי לצמצם תחום-זמנים רחב מדי זה עלינו לשוב אל המקורות ההיסטוריים. רוב התיאורים הנוגעים לענייננו הם תיאורים של צליינים נוצרים. אלה היו מעוניינים בעיקר במקומות הקדושים, בכנסיות ובמנזרים ואינם כוללים כמעט תיאורים גיאוגרפיים לשמם. כדי לברר אם מצוי היה הר ציון בתוך העיר או מחוצה לה, עלינו לבדוק את מה שנאמר על הכנסיות והמנזרים שבאותו המקום, אם הם בפנים החומה או מחוצה לה; בעיקר חשובות ההוכחות של כנסיית ציון, לימים המקום המסורתי של פטירת מרים (דורמיטיו), קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה (קנאקולום).

במפת מידבא, מן המחצית השנייה של המאה ה-17 לספירה, מתוארות כנסיית ציון וכנסיית השילוח בתוך תחום החומות. תמונה דומה עולה מתיאור ירושלים של ארקולפוס — בידי אדמנוס — המתאר את העיר סביב שנת 680 לספירה, אם כי יש קשיים ניכרים בשחזור הטקסט המקורי.²² במחצית הראשונה של המאה ה-18 ביקר בירושלים וויליבאלדוס וראה את כנסיית ציון בתוך העיר.²³ אחריו, בשנת 1870 לספירה, ביקר בה הנזיר ברנרדוס ומצא את כנסיית ציון (בכתב-היד נשתבש השם Simon ל-Sion, אך אין ספק בזיהוי) בתוך העיר. יחד עם כנסיית פטרוס גליקנטה היא נמנית עם הכנסיות שבעיר, בניגוד לכנסיות עמק יהושפט המצויות מחוץ לעיר.²⁴

- 19 K.M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London 1974, pp. 268–270
- 20 M. Avi-Yona, *Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, pp. 50–60; צפריר (לעיל, הערה 16), עמדות 588–575.
- 21 על-פי דעת אבל (לעיל, הערה 2), עמ' 940, נעזבה החומה הדרומית ושטח העיר צומצם על-ידי השליטים הפטימיים של ירושלים, במטרה לצמצם את אורך קו ההגנה של העיר אחרי ההתקפה של יוהנס צימיטקס בשנת 975 לספירה. קרופוט, המביא את דעת אבל, מסכם את תוצאות חפירותיו שלו בעופל באופן כללי ביותר: 'Zion was inside the walls in the ninth century, outside them in the eleventh'. J.W. Crowfoot, 'Ophel Again', *PEQ* (1945), p. 77.
- 22 הקשיים נגרמו בגלל שיטתו של אדמנוס לשלב בתוך הטקסט של ארקולפוס מסקנות וציטטות מתוך התיאור המפורסם של אבכריוס, הקדום לו כדי 240 שנה. וראה על כך אצל צפריר (לעיל, הערה 6), עמ' 174–176.
- 23 Wilibaldus X, in T. Tobler & A. Molinier (eds.), *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*, I, Geneva 1879, p. 291
- 24 Bernardus Monachus XII, in *ibid.*, pp. 315–316

לפי סדר הזמנים כאן מקומו של תיאור מוקדסי, השנוי במחלוקת. אין הוא מציין במפורש את מהלך החומה ואף לא את היחס שבין הר ציון לבין החומה. למרות זאת נדמה שאפשר להבין מתוך תיאורו את השילוח, שבימיו כבר הוזנה החומה צפונה. דבר זה עולה מדבריו שכפר השילוח והמעין שלרגליו נמצאים מחוץ לעיר²⁵ — ניסוח בלתי אפשרי לו היתה 'חומת אבדוקיה' בשימוש. נאציר אייחוסרו מעיד על מצב הדברים בשנת 1047, כשישים שנה אחרי מוקדסי. הוא מספר שירושלים מוקפת חומה חזקה ושערי ברזל, ומוסיף שיש ללכת מרחק-מה אל מחוץ לעיר כדי להגיע לברכת השילוח.²⁶ אותה תמונה עצמה עולה, כפי הנראה, מתעודה יהודית מגניזת קאהיר, משנת 1064.²⁷ מפורשים עוד יותר הדברים בתיאור ירושלים ערב הכיבוש הצלבני (סביב 1095); כאן מתואר הר ציון בקירבת העיר אך מחוצה לה.²⁸ מקורות שאחרי הכיבוש הצלבני, בין נוצריים²⁹ בין ערביים³⁰ מבהירים, שגם אחרי הכיבוש הצלבני מצוי היה הר ציון מחוץ לעיר המבוצרת, כלומר, חומת העיר עקבה אחרי התואי של 'חומת איליה'.

על-פי סידור עוקב זה של המקורות עולה שמוקדסי הוא הראשון בסדרה של מקורות המתארים את ירושלים בגבולותיה המצומצמים. צמצום זה שהותיר את הר ציון, 'עיר דוד' והשילוח מחוץ לעיר אירע במרוצת מאה וחמש-עשרה השנים שבין ביקור ברנרדוס (870 לספירה) לתיאור מוקדסי (985 לספירה). הקו של חומת איליה, אשר עמד בחורבותיו, או שימש בחלקו כקיר פנימי, שב ונעשה גבול העיר, כאשר נבנתה לאורכו חומה חדשה. חומה חדשה זו היא קרוב לוודאי החומה שנחשפה במספר מקומות מתחת ליסודות החומה התורכית.

זיהוים ומיקומם של השערים

כפי שצוין למעלה, אין כל קושי באיתור הכללי של שלושת השערים העיקריים: במזרח (באב א-ריחא), בצפון (באב אל עמוד) ובמערב (באב מחראב דאוד). אך יש קושי רב באיתור חמשת השערים הנוותרים, הם הראשונים ברשימה: באב צהיון, באב את-תיה, באב אל בלאט, באב ג'ב

25 מוקדסי, עמ' 171, אצל לה סטראנג' (לעיל, הערה 1), עמ' 221.

26 נאציר אייחוסרו, אצל לה סטראנג' שם.

27 מ' גיל, 'שכונות היהודים בירושלים בחקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638–1099 לספירה)', שלם, ב, ירושלים 1976, עמ' 20–21. בתעודה המתוארכת על-ידי גיל לשנת 1064 נזכרים שניים מן השערים שבחומה הדרומית — שער ציון ושער השילוח, שכל אחד מהם עשוי היה להוביל אל מחוץ לחומה, אל הרובע הקראי הקרוי סמרתקה או צלע האלף. גיל מניח שמדובר ב'חומת אבדוקיה' הדרומית. לפיכך הוא נדחף למקם את רובע סמרתקה מחוץ לקו של 'חומת אבדוקיה' כלומר, על המדרון המזרחי התלול של גבעת 'עיר דוד' או 'העופל'. במקום זה אין די מקום לקיים רובע ואף לא נתגלו כל שרידים מימי הביניים בחפירות המדרון. אם נניח, כפי שניסינו להוכיח, שמדובר בקו 'חומת איליה' המצומצם, הרי באים הדברים על פתרונם ואנו אף זוכים לאינפורמציה הנדעצת ממקורות ביזאנטיים ומאחרים. היא היתה ממוקמת על המדרון המזרחי של הר ציון, או מה שסביר יותר — על גבעת העופל. וראה דיונו המקיף של גיל, והביבליוגרפיה שם, עמ' 33–35, אליה יש להוסיף את הדיון החשוב של מיליק: J.T. Milik, 'La Topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine', *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, XXXVII (1960–1961), pp. 133, 136–137, and esp. pp. 163–167.

(6), עמ' 138–140.

28 טובלר ומולינר (לעיל, הערה 23), עמ' 348.

29 למשל, תיאורו של סיוולף, בתוך: *Palestine Pilgrims' Text Society*, IV, London 1896, p. 19.

B. de Khitrowo (ed.), *Itinéraires Russes en Orient*, Geneva 1889, pp. 35–36.

30 דניאל: G. le Strange, 'The Arabic Geographers', *PEFQS* (1888), p. 34. למשל, אדירסי אצל:

ארמיה ובאב סילוואן. אנו מבקשים להראות, שכל השערים האלה מצויים בחומה הדרומית והם נמנו לפי הסדר ממערב למזרח.³¹

המכשול שעמד בפני החוקרים הקודמים והוביל אותם, לפי דעתנו, למסקנות מוטעות, היה מתודולוגי בעיקרו. הם ניסו לזהות את השערים על-פי מקורות מאוחרים למוקדסי, כגון תיאורי מוג'יר א-דין מסוף המאה ה'ט"ו, או מסורות מקומיות מאוחרות בכלל (כך, למשל, מיקמו את באב ג'ב ארמיה בצפון, בגלל המסורת על מערת ירמיהו המראה מקום זה מצפון-מזרח לשער שכם). הרבה יותר סבירה הדרך ההפוכה — הניסיון לזהות את שערי מוקדסי על-פי המקורות שקדמו לזמנו והמסורות שנקבעו לפני זמנו ונתגלגלו עד אליו. אלה משתקפים בעיקר במקורות שמן התקופה הביזנטית. שרון ציין³² עד כמה מתבאר המושג הסתום באב את-חיה (שער מדבר הנדודים — מדבר סיני) אם נמקמו בדרום, ולא במערב, כפי שהציע לה סטראנג', ונתקן את השם לבאב א-ניה. שהרי הראו החפירות, עד כמה היתה כנסיית הניאה סמוכה למקום מוצאו של הקארדו — רחוב האורך הראשי — של ירושלים הרומית-ביזנטית אל חומת העיר, שם הותקן ללא ספק שער עיר.

כמו במקרה של הניאה, כך גם במקרה של באב אל בלאט ובאב ג'ב ארמיה, מכון שם השער אל מבנים חשובים שהיו מצויים בסמוך להם בתוך העיר.³³ בדרך כלל קשרו החוקרים את המושג בְּלָאט עם המלה הלטינית — Palatium, כלומר ארמון. אנו מציעים לגזור את המושג מן השם Pilatus, הוא הנציב הרומאי שדן את ישו למות ושבתו עמד, כפי שנראה בהמשך, בקירבת השער. בראשונה נהגה השם בערבית לפי שחזורנו בנוסח באב אל בִּילָאט, אך בהמשך הזמן נשתנה ההגייה לבאב אל בְּלָאט, מושג שיש לו פירוש בערבית — 'שער הרחבה המרוצפת'.

בעוד איננו מכירים שום מקור המזכיר Palatium בירושלים (ומלכתחילה מוזר היה להניח קיומה של מלה לטינית זו בירושלים דוברת היוונית), הרי ביתו של פילאטוס היה ידוע היטב; על המדרון היורד לגיא המרכזי (הטירופויאון של ימי הבית), לא רחוק משער האשפות של ימינו. עולה-הרגל מבורדו (333 לספירה) ראה קירות, שהוצגו לפניו כביתו, או הפרטוריום, של פונטיוס פילאטוס; הם נמצאו מימינו, בגיא שמתחתיו, כאשר הלך דרך מרכז העיר לכיוון צפון, אל שער ניאפוליס (שער שכם).³⁴ תיאודוסיוס, במחצית הראשונה של המאה ה'ו' לספירה, מציין את מקומו של הפרטוריום של פילאטוס בעזרת מרחקים מנקודות ידועות אחרות שבעיר. מבית כיפא הוא מונה 100 פאסוס (צעדים-כפולים) עד לפרטוריום של פילאטוס, שם היתה כנסיית סט' סופיה (=החכמה הקדושה)

31 עניין שקשה להסבירו הוא עצם קיומם של חמישה שערים בחומה הדרומית לבדה, כאשר ביתר העברים מצוי רק שער אחד. מציאות שערים כה רבים במקום זה אולי מוסברת בכך, שעדיין היו מצויים תושבים רבים על הר ציון ומורדותיו ובגבעת העופל, שעה שהחומה נסוגה. אלה נזקקו לקשר תכוף ונזח עם פנים העיר, הן לצורכי יום יום ובמיוחד בעתות סכנה. כפי שנראה בהמשך, יצומצם קושי זה במידה קטנה אם נניח ששניים מבין השערים אינם אלא שני פתחים של שער אחד.

32 ראה לעיל, עמ' 147, והערה 7.

33 לקבוצה זו שייכים גם באב אל עמד ובאב מחראב דאוד. שערים אחרים קרויים על שם היעד אליו הם מוליכים — בין אם מרוחק כמו באב א-ריחא או קרוב כמו באב סלוואן ובאב צהיון.

34 'Itinerarium Burdigalense', CCSL, CLXXV, Turnhout 1965, pp. 16–17

וסמוך לשם נמצא המקום שבו הושלך ירמיהו אל הבור. אחר-כך הוא מוסיף שגם ברכת השילוח מצויה במרחק דומה של 100 פאסוס מבור ירמיהו. מרחק שלישי הוא המרחק מבית פילאטוס לברכת הפרובתיקה — שוב 100 פאסוס בקירוב.³⁵

אם אנו מתייחסים למספרים כפשוטם, אין לתיאור כל אחיזה במציאות (פאסוס אחד שווה 1.48 מ', והמרחקים על כן קצרים מדי). אך לעומת זאת, אם אנו מתייחסים למרחקים באופן יחסי ומשווים אותם זה עם זה, אנו מגיעים לתוצאות מתקבלות על הדעת. במקרה שלפנינו עולה, שבית פילאטוס מצוי בנקודה המרוחקת מרחק שווה מן הפרובתיקה, מברכת השילוח ומכנסיית פטרוס גליקנטה שתיאודוסיוס זיהה אותה כבית כיפא. מקום זה נמצא על-גבי מפת ירושלים הריאלית כמה עשרות מטרים מצפון לשער האשפות של היום.³⁶

נתונים יותר מדויקים מספר בן הלוויה של אנטונינוס מפלקנטיה, במחצית השנייה של המאה השישית. אנטונינוס הגיע אל מקום הפרטורים ממערב, מכיוון הניאה:

התפללנו בפרטורים, בו עמד ישו למשפט; שם מצויה עד היום הבסיליקה של סט' סופיה מול חרבות מקדש שלמה, מתחת לרחוב היורד אל מעין השילוח לצד הפורטיקו של שלמה. ובאותה הבסיליקה יש כיסא, שעליו ישב פילאטוס, כאשר שפט את ישו . . . ומכאן באנו אל קשת, שם היה פעם שער קדום לעיר. במקום זה יש מים עכורים, אל תוכם הושלך ירמיהו. ומאותה הקשת יורדים אל השילוח דרך מדרגות רבות . . .³⁷

תיאור אנטונינוס מאשר את הקירבה הרבה בין בית פילאטוס לבין בור ירמיהו. סמיכות מקום זו מעלה על הדעת שאולי לא היו שני השערים הקרובים על שם בית פילאטוס ועל שם בור ירמיהו אלא שני פתחים של שער כפול בחומת העיר.³⁸ המיקום אינו ניתן לטעות: הנוסע מבורדו מציין שהמקום מצוי בעמק; אנטונינוס מוסיף, שהוא סמוך לרחוב ולא רחוק מהר הבית. מדרגות יורדות מכאן לשילוח ועדיין שרדה בזמנו של אנטונינוס קשת, שפעם היתה שער העיר. אין ספק ששער קדום זה, שעדיין נשתמר, היה, לפני שנבנתה חומת אבדוקיה, שערה העיקרי של ירושלים בדרום-מזרח. הוא נמצא במוצאו של הקארדו המשני, הוא רחוב האורך שירד לאורך הגיא המרכזי וממנו יצא עולה-הרגל מבורדו את ירושלים על מנת לעלות, דרך השילוח, אל ציון.³⁹ במקומו של שער זה, נבנה לימים השער האחר, שנחשף על-ידי בן דב ושימש עד המאה הי"ג.⁴⁰ בסמוך לו נבנה במאה הט"ז שער האשפות התורכי. ויש חוקרים המבקשים לזהות את השער

35 תיאודוסיוס, 7–8 (CCSL), שם, עמ' 118.

36 על בעיה זו של המרחקים אצל תיאודוסיוס ראה בפירוט אצל צפיר (לעיל, הערה 6), עמ' 143–149.

37 אנטונינוס, 23–24 (CCSL) [לעיל הערה 34], עמ' 141. בור ירמיהו והשילוח נמנים זה אחרי זה גם במקור הלגנדרה המאוחר, 'חיי קונסטנטינוס והלנה', ראה: M. Guidi, *Un bios di Costantino*, Rome 1908, p. 52.

מאחר שלא ידוע בבירור תאריכו של מקור זה, קשה להסיק מתוכנו מסקנה כלשהי.

38 ראה, למשל, מקרה דומה ב'שער הזהב' ששני פתחים לו וכל אחד נקרא בשם שונה: שער הרחמים ושער החשובה.

39 הנוסע מבורדו, CCSL (לעיל, הערה 34), עמ' 16.

40 בן דב (לעיל, הערה 15), עמ' 19–20.

הרומאי-ביזאנטי עם אחד הפתחים המתוארים בקצה הקארדו המשני על-גבי מפת הפסיפס של מידבא.⁴¹

בקצה המערבי מצוי היה שער ציון (באב צהיון). אין אנו יודעים את מיקומו המדויק. ייתכן שנמצא מתחת לשער ציון של ימינו, שם היה, קרוב לוודאי, שער אחר במאה ה"ג.⁴² אך ייתכן, והדברים נראים סבירים יותר, ששער זה נמצא כמה עשרות מטרים מערבה, מקום שבו היה ממוקם, כפי הנראה, 'שער ציון' בתקופה הביזאנטית.⁴³ גם לגבי שער השילוח (באב סילוואן) אין בידינו כל ידיעה. הדעת נותנת שהוא נמצא בקצה המזרחי של החומה הסוגרת אל הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית וממנו ירדה הדרך לקדרון, לכפר השילוח ולברכת השילוח.

41 אבי יונה (לעיל, הערה 20), עמ' 53.

42 ברושי וצפרייר (לעיל, הערה 8).

43 על כך אפשר להסיק, אם ממשיכים את קטע הרחוב שנתגלה על-ידי ברושי ליד בית כיפא הארמני (M. Broshi, 'Excavations on Mount Zion', *IEJ*, XXVI [1976], p. 87) כלפי צפון עד שהוא פוגע ברחוב הנוצרים של ימינו. נראה שזהו הרחוב המתואר במפת מידבא במקביל מצד מערב לקארדו הראשי. רחוב זה חיבר בין מרכז העיר וכנסיית הקבר ובין כנסיית ציון; במקורו היה אולי ה־Via Praetoria של מחנה הצבא הרומאי, ראה צפרייר (לעיל, הערה 16), עמ' 562, 579, וכן צפרייר (לעיל, הערה 6), עמ' 268–269, 308–310. (על בעיית שערי ציון בתקופה הביזאנטית ראה: מיליק [לעיל, הערה 27], עמ' 142–143). יותר מאוחר בתקופה הצלבנית נדד השם שער ציון מזרחה ונראה שבאותה תקופה ניתן השם שער ציון לשער היציאה של הקארדו הראשי, הוא באב א־ניה של מוקדסי. וראה על כך וינסאן ואבל (לעיל, הערה 2).

ערי-החוף של ארץ-ישראל בתקופה הערבית (640–1099 לספירת הנוצרים) על-פי מקורות ערביים

עמיקם אלעד

א

כבר מתחילת הכיבוש המוסלמי נחשב איזור-החוף של סוריה וארץ-ישראל לאיזור-ספר (ת'גר) בעל חשיבות אסטרטגית גדולה. במקורות המוסלמים הוא מכונה גם איזור הספר הימי (אלת'גור אלכחריה). לעתים היה חלק מאיזור-הספר של סוריה וארץ-ישראל (אלת'גור אלשאמיה). ערי-החוף של ארץ-ישראל נחלקו לחלוקה פנימית, על-פי החלוקה למחוזות: ערי-החוף של מחוז אלארדן (סואחל ג'נד אלארדן): צור ועכו, וערי-החוף של מחוז פלסטיין (סואחל ג'נד פלסטיין), שהחשובות שבהן היו קיסריה, ארסוף, יפו, אשקלון ועזה. חלק גדול של הערים הללו ניטשו על-ידי תושביהן בעת הכיבוש הערבי, וכנראה נהרסו.¹

עם כיבושן של ערי-החוף (בראשית שנות הארבעים של המאה השביעית) השקיעו הח'ליפים הראשונים מאמצים ניכרים לשיקום ערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל. מאמצים אלו כבר החלו בתקופת שלטונו של עמר בן אלח'טאב (634–644), ונמשכו תחת שלטונו של עת'מאן בן עפאן (644–656), ביוזמתו, פיקוחו ועידודו של מושל סוריה וארץ-ישראל (משנת 640), מעאויה בן אבי ספיאן (משנת 660—הח'ליף הראשון לבית אמיה).

על חשיבותו הרבה של איזור-החוף בשביל הערבים הכובשים למדים אנו מן העובדה, כי עמר מינה מושל מיוחד על איזור-החוף של סוריה וארץ-ישראל—את עבדאללה בן קיס אלג'אסי, אלפזארי.² קיסריה, שהיתה בירת המחוז הביזאנטי פלסטינה פרימה, נכנעה לערבים בשנת 640 לערך, כשמרבית ארץ-ישראל כבר כבושה. אשקלון נכבשה לאחר קיסריה, אולם תושביה הפרו את הברית שכרתו עם המוסלמים. מעאויה, שנתמנה עתה-זה כנציב במקום אחיו יזיד אשר מת במגפת עמואס, כבשה בשנית, יישב בה חיל-מצב רכוב על סוסים (רואבט) והפקיד עליה שומרים (חפטיה).³

1 אלבלאד'רי, כתאב פתוח אלבלדאן, ליידין 1866, עמ' 126, 127, 128, (להלן: אלבלאד'רי). וראה גם: E. Ashtor, 'Quelques Observations sur la thèse de Pirenne', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII (1970), p. 168

2 טברי, תאריך' אלרסל ואלמלוך, א, ליידין 1885–1889 (הדפסה חדשה 1964–1965), עמ' 2526, שורות 5–6 (להלן: טברי) בשנת 17 להג'רה (639/38): 'ועלא אלסואחל עבדאללה בן קיס'; וראה שם, עמ' 2523, שורה 9: 'ואסתעמל (עמר) עבדאללה בן קיס עלא אלסואחל מן כל כוריה'. עמר מינה את עבדאללה בן קיס למושל על ערי החוף של כל מחוז ומחוז. מינוי זה נעשה בשנת 17 להג'רה (639/38), בטרם נכבשו כל ערי-החוף של ארץ-ישראל; וראה גם אבן עסאכר, תהדיב תאריך' מדינת דמשק, ו, דמשק 1349 להג'רה, עמ' 300, שורות 26–27 (להלן: אבן עסאכר); וראה גם טברי, א, עמ' 2646.

3 אלבלאד'רי, עמ' 142.

מצב זה של אשקלון שרר גם בחלק מערי-החוף. הביזאנטים התקיפו אותן התקפות חוזרות ונשנות בסוף שלטונו של עמר, או תחילת שלטונו של עת'מאן, והשתלטו עליהן. מעאווה תיקן וחזר והקים את ביצוריה, הציב בהן חילות-מצב והעניק להם חלקות-אדמה (קטאאע) בערים הללו.⁴ אלבלאד'רי, שהוא המקור החשוב ביותר לתולדות כיבושי הערבים, מוסר כי בתקופת עמר היו ערי-החוף הרוסות ונטושות, וכי עמר כתב אל מעאווה בתחילת שנות הארבעים של המאה השביעית וציווה עליו לתקן את ביצורי ערי-החוף, להציב בהן ח'לים, להקים משמר על מגדלי-השמירה שלהן ולקבוע בהן אמצעי-אזעקה-וקשר על-ידי שימוש בהבערת משואות של אש (מואקיד).⁵ בתחילת שלטונו של עת'מאן החלו המוסלמים להגיב על התקפותיהם של הביזאנטים ופשיטותיהם בפשיטות-נגד ימיות. מעאווה, נציב סוריה וארץ-ישראל, החל לשלוח ציים של אוניות-מלחמה לפשיטות ימיות כנגד אוניות הביזאנטים. לשם כך אף יצר משרה חדשה, מושל הים, שאיני יודע בדיוק מה טיבה. נאמר כי מינה את עבדאללה בן קיס, שהיה, כאמור, מושל איזור ערי-החוף בתקופת שלטונו של עמר בשנת 638, למושל על הים.⁶ אותו ביטוי 'מושל על הים' חוזר בשנת 656 לקראת תום שלטונו של עת'מאן, שעה שאלטברי מונה את רשימת מושלי עת'מאן: 'עת'מאן ירצהו האל מת כש[ה]מושל[ו] על סוריה וארץ-ישראל הוא מעאווה, ו[ה]מושל [מטעם] מעאווה על חמץ הוא ... ועל קנסרין ... ועל אלארדן ... ועל הים עבדאללה בן קיס אלפוארי ועל השיפוט ממונה אבו אלדרדאא'.⁷ עצם הזכרת עבדאללה בן קיס ברשימת המושלים של מחוזות סוריה וארץ-ישראל עשויה אולי להעיד על כך, כי הביטוי 'על הים' מבקש לומר כי היה מושל איזור-החוף, שכן שנים אחדות קודם-לכן נאמר במפורש שהיה המושל של איזור ערי-החוף. אבל אפשר גם שמתקופת עת'מאן היה אותו מושל אחראי על הפשיטות הימיות כנגד הביזאנטים, וכל התפקידים האלה שולבו בתואר (המושל) על הים. ואמנם משרה זו היתה חשובה ביותר בתקופה הנדונה. על כך ניתן ללמוד גם מן העובדה, כי שנים אחדות לאחר-מכן מינה מעאווה את בסר בן אבי אלארטאא 'על הים'. בסר היה אחד מחשובי המפקדים הערבים באותה תקופה.⁸ עם זאת אין הפירוש 'על הים' חד-משמעי, ואפשר שיש להפריד בין המושלות לבין פעולות-המלחמה הימיות, שלהן היה אחראי עבדאללה בן קיס.

עמר אסר על מעאווה לצאת בפעולות התקפה בים כנגד הביזאנטים.⁹ הוא לא נכנע להפצרותיו של מעאווה להשיב לביזאנטים במידה שמדדו לו ובחר בדרך-הגנה פאסיבית של ערי החוף.

4 שם, עמ' 126-127.

5 שם, עמ' 128.

6 טברי, א, עמ' 2824, שורות 4-6: 'ואסתעמל עלא אלבחר עבדאללה בן קיס ... פגזא ח'מסין גזאת מן בין שאתיה וצאאפה פי אלבחר' (עת'מאן מינה כמושל על הים את עבדאללה בן קיס ו[הוא] ערך חמישים פשיטות ימיות בחורף ובקיץ).

7 טברי, א, עמ' 3057, שורה 19 — עמ' 3058 שורה 2.

8 ראה עליו: Busr b. Abī Arqā' (להלן: E.I.², *Encyclopaedia of Islam*, Second edition) וגם אבן עסאכר, ג, עמ' 220-225; והנ"ל, תאריך' מדינת דמשק, י (מהדורת צלאח אלדין אלמנג'י) (1963), עמ' 2-15.

9 ראה על כך: ד' איילוק, 'הממלוכים והערצמה הימית', בקובץ מערבו של גליל וחופי גליל, הכינוס הארצי ה-19 להידעת הארץ, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 116-128. במיוחד שם, עמ' 116: וראה גם על יחס המוסלמים לים בביליוגרפיה בהערה לעמ' 82 בספרו של אלבלאד'רי, אנסאב אלאשראף, 4A (מהד' שלינגר וקיסטר) ירושלים 1971, שם, עמ' 40 בחלק המוקדש להערות.

עת'מאן בן עפאן (644–656) המשיך מצד אחד במדיניות שנקט עמר קודמו ואף הרחיבה. כשעלה לשלטון ציוה על מעאויה לבצר את ערי-החוף, להציב בהן גייסות ולהעניק למי שיתגורר בהן חלקות-אדמה.¹⁰ לחילות-המצב הקבועים בערי-החוף העניק מעאויה, בנוסף לחלקות-קרקע, גם את בתי-המגורים של תושבי הערים אשר גלו מהן. אף בנה בערים מסגדים והרחיב את הבניינים שכבר נבנו בתקופת עמר.¹¹ אומר אלבלאד'רי: 'לאחר מכן [כלומר לאחר שבוצעו פעולות אלו על-ידי מעאויה ובעקבותיהן] עברו האנשים אל ערי החוף מכל איזור' (ת'ם אן אלנאס בעד אנתקלו אלא אלסואחל מן כל נאחיה).¹²

מאידך גיסא שינה עת'מאן את הקו התקיף שנקט עמר כנגד הפעלת גייסות על הים. כבר ראינו, כי בראשית שלטונו מינה מפקד מיוחד 'על הים', את עבדאללה בן קיס, שערך חמישים פשיטות ימיות.¹³ אחד המיבצעים הימיים החשובים של מעאויה היה כיבוש קפריסין (בשנת 27 או 28 להג'רה, בין 647–649). ריכוזו הצי המוסלמי לפשיטה זו נעשה בעכו, ולפני יציאתו לפשיטה הימית תיקן את ביצורי העיר. עכו החלה משמשת כאחת מערי-הנמל העיקריות, ששימשו מקום מוצא לפשיטות ימיות.¹⁴ מדיניות זו של פשיטות ומלחמות על הים חייבה הספקה שוטפת של אוניות. באותה תקופה, מוסר אלבלאד'רי, לא היתה מספנה בחופי ארץ-ישראל. המספנה הקרובה היתה במצרים. מעאויה הקים (כבר בעת היותו ח'ליף לאחר שנת 670) מספנה בעכו, והעביר אליה אומנים, בוני אוניות ונגרים.¹⁵

הח'ליף השאם בן עבד אלמלכ (שלט 724–744) העביר את המספנה מעכו אל צור. לפי אלבלאד'רי, המוסר על כך,¹⁶ ניתן להבין כאילו העביר השאם את המספנה מעכו לצור בשל סכסוך שהיה לו עם אחד מבני משפחת אבו מעיט, אשר היו לו בעכו טחנות (קמח?) ומיבנים שהביאו לו הכנסה.¹⁷ השאם ביקש ממנו למכור לו את הטחנות והמיבנים אולם האיש סירב. כיוון שכך העביר השאם את המספנה לצור, שם היו לו מיבנה ששימש כח'אן וכן מיבנים שהביאו לו הכנסה.¹⁸ הטקסט היחיד של

10 אלבלאד'רי, עמ' 128.

11 שם.

12 שם; וראה גם שם בעמ' 117, עדות נוספת לתופעה זו.

13 ראה הערה 6 לעיל.

14 ראה, למשל, יציאתו של מעאויה בשנת 28 או 29 להג'רה לפשיטה ימית מעכו עם אוניות רבות, אלבלאד'רי, עמ' 153; וראה גם על פשיטותיו מעכו, אבן אעת'ם אלכופי, כתאב אלפתוח, ב, חידראבאד 1969, עמ' 118, 128; וראה אלבלאד'רי, אנסאב אלשאראף, שם, עמ' 82, שורות 15–16, עמ' 83, שורות 3–5.

15 אלבלאד'רי, עמ' 117. ייתכן שיש להבין על-פי טקסט זה כי מעאויה הושיב בעלי-מלאכה אלה ונגרים גם בערי-חוף אחרות חוץ מעכו. וראה אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 171.

16 שם, עמ' 117–118.

17 המונחים הם: 'ארחא' ומסתגלאת'. ב'מסתגלאת' ניתן לציין כל דבר המביא הכנסה, לעתים קרובות אף מציניים הם אחוזות. ואמנם ייתכן כי הכוונה לאחוזות שהיו להשאם סביב עכו (?). על ביטוי זה ראה בגלוסאריים של אלבלאד'רי, בערך 'גל'; בתקופת אלוליד בן עבד אלמלכ (שלט 705–715) היה משרד ממשלתי (דיואן) מיוחד, האחראי ל'מסתגלאת' (!). ראה: ג'השיארי, אלהוראא ואלכתאב, קאהיר 1354 להג'רה (1938), עמ' 47 (להלן: ג'השיארי); טברי, ב, עמ' 838, שורה 1.

18 אלבלאד'רי, שם; המונחים הם: 'פנדק' ומסתגלאת'. משפחת אבן אבי מעיט משתייכת לשבט קריש, מהמשפחה האמיית. אחד מאבותיה, עוקבה, היה ממתנגדיו החריפים של חממד, ונהרג בידי חממד בקרב בדר בשנת 624. ראה טברי, אינדקס. על משפחה זו ראה גם: אבן חזם, ג'מהרת אנסאב אלערב (מהד' עבד אלסלאם הארין), מצרים 1962, עמ' 114–115; צאצאי עוקבה שימשו במשרות נכבדות בכופה, במצרים, בג'זירה ובספרד. מעניין להתחקות אחר פלג המשפחה בעכו ותולדותיו, שכן ניתן לשער כי היו בין המתיישבים הראשונים בעיר, שלהם הוענקו

אלבלאד'רי מלמד אותנו על נסיונותיו של השאם להשתלט על מקורות-הכנסה חשובים בעכו. הייתכן כי המיבנים הללו שבהם מדובר הם מחסנים הכפופים לנמל? ניסיון זה של השאם היה, כנראה, חלק ממאמציו לרכוש אדמות ורכוש בארץ-ישראל, שכן ממקור אחר למדים אנו כי היו לו אחוזות (צ'יאע) במחוז אלארדן. הממונה על האחוזות המלכותיות של השאם במחוז זה היה אסחאק בן קביצה בן ד'איב, שהיה ממונה על 'דיואן אלצדקה' (= המשרד האחראי על גביית מסי הצדקה).¹⁹ בשלב מסוים מונה אסחאק בן קביצה כמושל מחוז אל ארדן, ואף התגורר במחוז זה.²⁰ כמעט ודאי שהתגורר בטבריה, בירת המחוז. בעכו נבנה בפקודתו ארמון או מבצר²¹ – קרוב לוודאי בעת שכיחן כמושל על המחוז.

יאקות מוסיף מספר פרטים על המסורת של אלבלאד'רי בדבר פעולותיו של השאם בן עבד אלמלכ בעכו. על-פי יאקות, בנה השאם מחדש את עכו לאחר שהיתה חרבה. בעיר זו היתה אז המספנה של מחוז אלארדן... לאחר-מכן העביר השאם את המספנה מעכו אל צור 'ונשארה [עכו] במצב זה [כלומר בלא מספנה] עד קרוב לימי [שלטונו של] אלמקתדר [העבאסי, שלט 908–932]. אחר-כך התחלפו בה השליטים, ואוכלוסיית עכו שגשגה והתפתחה והמספנה עברה לשכון בה עד היום הזה. והיא [עכו] בידי הפרנקים.²² עכו נהרסה על-ידי הביזאנטים בתקופת המרד של עבדאללה בן אלזביר כנגד האמיים בשנים 683–693, ועבד אלמלכ, הח'ליף האמיי, שיקמה והושיב בה חיל-מצב.²³ השאם עלה לכס הח'ליפות בשנת 724 ושלט עד שנת 744. אין לנו ידיעות על עכו משנת 693 לערך עד לתקופת שלטונו של השאם. מדיעה זו של יאקות למדים אנו, כי עכו נהרסה שוב לאחר השיקום של עבד אלמלכ ונבנתה מחדש על-ידי השאם. אפשר שיאקות כשהוא מדבר על חילופי השלטון בארץ-ישראל לפני שלטון אלמקתדר מתכוון הוא לשלטונם של הטולונים (878–905) על ארץ-ישראל ממצרים. על-פי יאקות אין אנו יכולים לקבוע מתי חל השינוי בעכו, והיא אוכלסה, התפתחה וכד'. יש לזכור כי אחדות בן טולון, הראשון לשליטי הטולונים, בנה את נמל עכו. אולם נראה כי יאקות מתכוון בתיאורו לצלבנים שבנו ופיתחו את עכו.

חלקות-אדמה או זכויות אחרים בעיר עצמה. אפשר שהכוונה בטחנות לטחנות-הקמח שבנהר הנעמן, שעליהן יש עדויות מן התקופה הצלבנית, וראה י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1971, עמ' 335; שם, עמ' 451, על מגדל שמירה שהגן עליהן; שם, עמ' 442, על טחנות-הקמח של ההוספיטלרים והטמפלרים ועל סכרים לחיסות מי הנעמן. אולם אפשר שהכוונה לטחנות שאינן מופעלות על-ידי מים, וגמצאות בתוך העיר עצמה. ראה, למשל, על טחנות כאלה בתוך בית גדול שהכיל בתי-מגורים רבים וחצר (= דאר) במצרים, אצל: אבן עבד אלחכם, פתוח מצר, ליידין 1920, עמ' 122, שורות 16–17 (תודתי לפרופ' קיסטר על מראה-המקום).

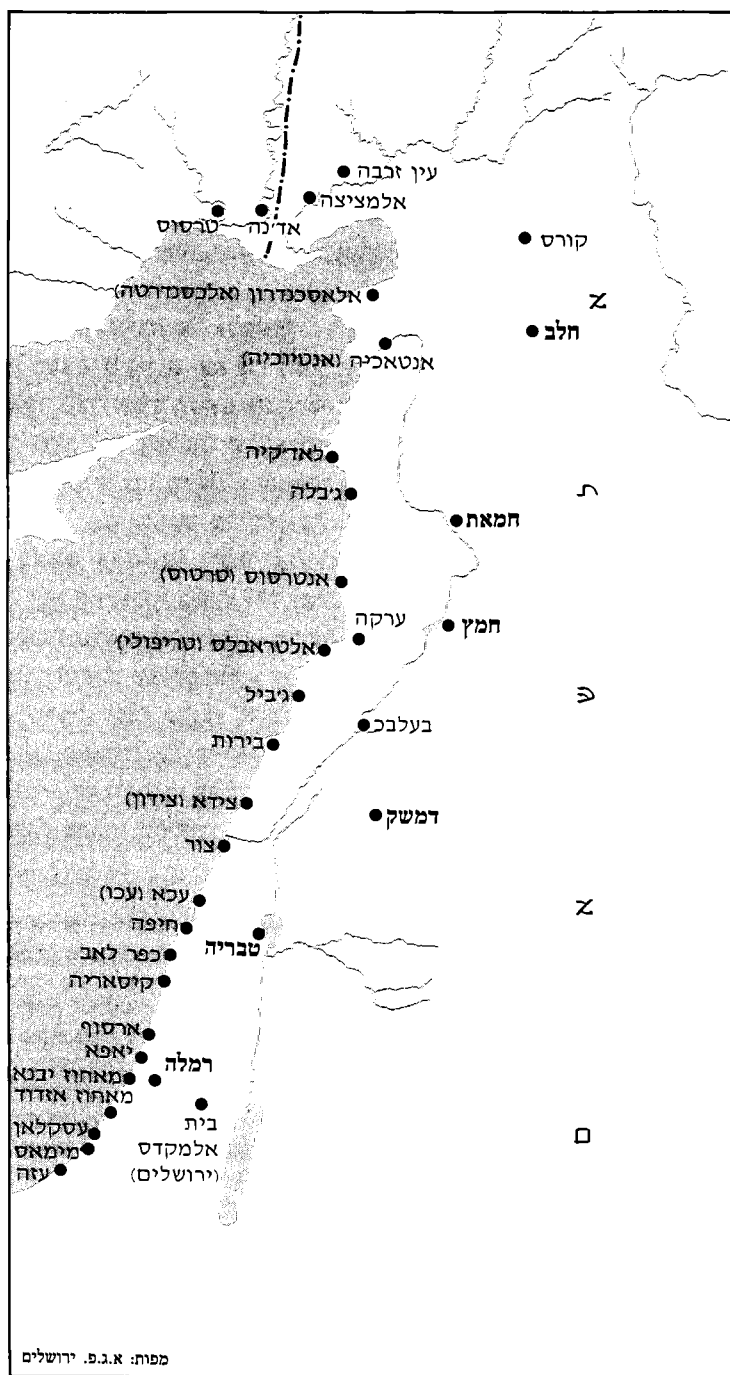
19 ג'השיארי, עמ' 60, שורות 9–11.

20 אבן עסאכר, ב (1330 להג'רה), עמ' 449–450.

21 ג'השיארי, שם: 'ותקלד אסחאק בן קביצה בן ד'איב דיואן אלצדקה להשאם ותקלד איצ'ן צ'יאעה באלארדן ואסמה מכתוב באלפסיפסאא עלא קצ'ר מן קצור אלצבאח בעכאא: ממא ג'רא עלא ידי אסחאק בן קביצה'. (אסחאק בן קביצה בן ד'איב נתמנה כאחראי על ניהול משרד הצדקה בשביל השאם, וכמרכ'ן נתמנה כאחראי לניהול אחוזותיו ב[מחוז] אלארדן. ושמו כתוב בפסיפס על אחד ממבצרי [או ארמונות?] אלצבאח בעכו [לשון הכתובת על-גבי הפסיפס היא כדלקמן:] בניה זו נוהלה על-ידי אסחאק בן קביצה. טקסט זה, בהיותו יחיד, מעורר כמובן מספר שאלות: (א) מה מובנו של 'קצ'ר: ארמון? מבצר? בעיר יש מספר 'קצור' כאלה; (ב) מהי המשמעות של 'אלצבאח'? שם של אישיות מסוימת? המהדיר מבקש לקרוא 'קצור אלצ'יאע' (מבצרי האחוזות). במקום 'קצור אלצבאח', וראה שם.

22 יאקות, מעג'ם אלבלדאן (מהד' ויסטינפלד), ג, 1868, עמ' 708 (להלן: יאקות). וראה גם אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 171.

23 ראה אלבלאד'רי, עמ' 143, 144.

מפת אלשאם וסוריה וארץ־ישראל בתקופה הערבית הקדומה

השאם בן עבד אלמלכ בנה גם את כפר לאב, בקרבת הים התיכון, בין קיסריה לחיפה, כשמונה ק"מ דרומה לעתלית וכ-15 ק"מ צפונה לקיסריה. כפר לאב ידוע גם ככפר לאם. יאקות המספר לנו על כך, מביא ידיעה חשובה נוספת ואשר לפיה אנו למדים על מלומד, שנולד בה כנראה לקראת סוף המאה העשירית, והוא היה אחד המורים של אלמשרף בן אלמרג'א, תושב ירושלים, שחיבר את הספר החשוב ביותר על שבחי ירושלים בתחילת המאה האחת-עשרה!²⁴

בתקופת שלטונו של מרואן בן מחמד, האחרון לשליטי בית אמייה (שלט 744–750), נעשו תיקונים בנמל של עכו וצור. התיקונים היו מעשה-ידי של זיאד בן אבי אלורד אלאשג'עי, ושמו הונצח בכתובת הנמל צור ועכו.²⁵

מדיניות זו, שנקטו ראשוני הח'ליפים (אלראשדון) ומעאוויה ואשר באה לעודד אנשי צבא ליישב את ערי-החוף על-ידי הענקת חלקות-אדמה ובתים בחינם, היתה מקובלת לא רק כלפי איזור-החוף של סוריה וארץ-ישראל אלא גם לגבי ערי-הספר הפנים-יבשתיות. גם ערים אלו כערי-החוף נתרוננו מתושביהן הקודמים, ועל השליטים המוסלמים הוטלה הדאגה ליישבן ולבצרן. נראה כי על אף מאמצי השלטונות לא היתה נהירה גדולה של מתיישבים אל ערי-הספר בפנים הארץ ובחופיה, ומעאוויה העביר אל ערי-הספר הללו אלמנטים לא-ערבים, ברובם פרסים. כך העביר בשנת 42 להג'רה (= 662/663) פרסים, שישבו בחמץ ובבעלבכ ואנטיוכיה, אל ערי-החוף של מחוז אלארדן, צור ועכו. אל אנטיוכיה (אנטאכיה) העביר חלק מחילות-העזר, ששרתו עוד את המלכים הפרסיים (האסאורה) ואשר הצטרפו אל המוסלמים בתחילת הכיבושים והיוו כוח צבאי מעולה, שישב בעיקר בבצרה ובכופה. כן העביר מעאוויה פרסים מבעלבכ וחמץ אל אנטיוכיה.²⁶

עידוד השלטונות להתיישב בערי-החוף לא הצטמצם בחלוקת אדמות. בדרך-כלל נהגו הם גם להעלות את משכורתם של אותם חיילים שהתיישבו בערי-הספר.²⁷ נסיונות יישובן של ערי-הספר, אם ערי-חוף ואם ערים פנימיות, נמשך לאורך תקופת שלטון האמיים (660–750) ואף בתקופה העבאסית. בנוסף לפרסים, שישב מעאוויה בערים אחדות, הוא הושיב יהודים בטריפולי.²⁸ הח'ליף מרואן בן מחמד (שלט 744–750) הושיב צקלאבה ('סלאבים') בערי הספר ואולי גם בחצן סלמאן, במקום הנקרא קורס,²⁹ והעביר לאלמציצה פרסים, צקלאבה ואנבאט נצארא (איכרים נוצרים).³⁰

24 יאקות, שם, ד (1869), עמ' 290, שורה 23 — עמ' 291, שורה 1; וראה גם M. Benvenisty, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970, pp. 329–331.

25 ג'היארי, עמ' 80.

26 אלבלאד'רי, עמ' 117; על ה'אסאורה' ראה מ' שרון, עליית העבאסים לשלטון (הדעה העבאסית), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים (לא יצא לאור), חש"ל, עמ' 266–267. וראה גם Ch. Pellat, *Le Milieu Basrien et la Fomation de Jāhiz*, בחרגום ערבי של אברהים אלכילאני, דמשק 1961, עמ' 67–69; וראה גם שם, הערה 1; וראה גם M.A. Fahd, *Muslim Sea Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D.*, Studies in Navel Organization, 1950, pp. 51–53. וראה אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 170.

27 ראה אצל אלבלאד'רי עדויות גם מן התקופה העבאסית, עמ' 166, 168, 171, 187, 194.

28 שם, עמ' 127.

29 שם, עמ' 150; וראה על מקום זה: G. Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, London 1890, pp. 454–455.

30 אלבלאד'רי, שם, עמ' 166; על אלמציצה ראה: לה סטרנג', שם, עמ' 505–506.

ואילו אלמעצצם, הח'ליף העבאסי (שלט 833–842), העביר מעראק את הזט, אלמנט צבאי(?) שמקורו אולי מהודו ששירת גם כן את המלכים הפרסים, לעין זרבה ואזוריה.³¹ אלמנט צבאי זה, אל-זט כבר העביר מעאוויה בשנת 49 או 50 להג'רה (= 669–771) לערי-החוף. את הזט העביר מבצרה, חלקם הושיב באנטאכיה ובסביבותיה, ואלבלאד'רי מוסיף כי בעיר יש רובע הנקרא על שמם. בנוסף העביר מעאוויה אלמנט צבאי זר נוסף (פרסי?), הנקרא אלסיאבג'ה. גם אלוליד בן עבד אלמלכ (שלט 705–715) העביר לאנטאכיה קבוצה של הזט מסנד (קום מן זט אלסנד).³²

ערי-החוף אוכלסו אפוא מתחילתן על-ידי ערב רב של עמים וגזעים. האלמנט המכריע ביניהם היו הפרסים. עוד בסוף המאה התשיעית כותב אליעקובי, כשהוא דן בערי-החוף ערקה, טריפולי, ג'ביל, צידון וביירות: 'תושבי האזורים הללו כולם, הם אנשים פרסיים (קום מן אלפרס), שהעביר אותם אליהן מעאוויה בן אבי ספיאן'.³³ כשהוא מדבר על צור אומר הוא, כי תושביה הם ערב-רב של אנשים (ואלהא אח'לאט מן אלנאס).³⁴

לאחר מותו של מעאוויה (680) החלה תקופה של אנארכיה וחוסר יציבות של השלטון הערבי. במשך כעשר שנים, בין 683 ל-693, נאבק הח'ליף עבד אלמלכ (שלט 685–705) עם ח'ליף מתחרה שקם באלמדינה ואשר לו נשבעו אמונים חלקים נרחבים של הח'ליפות. תקופה זו של מלחמות פנימיות וחוסר קיום שלטון תקין בסוריה ובארץ-ישראל ניצלו הביזאנטים, שחידשו, ואפשר המשיכו, את התקפותיהם על חופי ארץ-ישראל. יש בידינו ידיעות כי הם הרסו והחריבו את אשקלון, קיסריה, עכו וצור. באשקלון אף הגלו את תושביה. עבד אלמלכ בנה מחדש ערים אלו, קומם את הריסותיהן, בנה את מסגדיהן ויישב בהן אנשים ששימשו כחיל-מצב. כמעאוויה קודמו, כן עבד אלמלכ חילק חלקות-אדמה לפרשי חיל-המצב שהתיישבו בעיר.³⁵

לא ידוע לנו אימתי שיקם עבד אלמלכ ערים אלו. מסורת אחת אומרת, כי עשה כך כאשר עלה לכס הח'ליפות (685).³⁶ על-פי מסורת אחרת עשה זאת רק כאשר נתאפשר לו הדבר (אסתקאם לה אלאמר),³⁷ ונראה שהכוונה לתקופת גמר המרד של עבדאללה בן אלזביר. שפן מוצאים אנו במקום אחר, כי בשנת 71 להג'רה (= 690) כבש (!) עבד אלמלכ את קיסריה. הכתוב מעיד אולי על כך, שהעיר הוחזקה על-ידי הביזאנטים.³⁸ ושמה היה הדבר כן גם לגבי שאר ערי-החוף? מצבן הקשה של ערי-החוף, המצב הבטחוני, החברתי והכלכלי, גרם לכך שהח'ליפים לבית אמיה יעודדו, יפתחו ויישבו ערים אלו. העידוד ניתן בעיקר על-ידי הענקת הנחות והקלות למתיישבים בהן. באותה תקופה ממש התפתחו המסורות בדבר שבחי סוריה וארץ-ישראל. (פצ'אל) חלקן מזכיר במפורש

31 אלבלאד'רי, עמ' 171; לה סטרנג', שם, עמ' 387–388.

32 אלבלאד'רי, עמ' 162.

33 יעקובי, כתאב אלבלאד'ן, BGA (בהוצ' דה חויה, Bibliotheca Geographorum Arabicorum) כרך ז, עמ' 327.

שורות 4–5 (להלן: יעקובי).

34 יעקובי, שם, שורות 18–20.

35 אלבלאד'רי, עמ' 143, 144. וראה גם אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 170.

36 שם, עמ' 143.

37 שם, עמ' 144.

38 טברי, ב, עמ' 821, מפי אלואקדי.

את ערי-החוף של ארץ-ישראל. מסורות אלו מבקשות לעודד התיישבות בערי-החוף על-ידי הדגשת מעלותיהן וקדושתן, הבטחה למוסלמים שיתישבו בהן גן-עדן וכן יתרונות רבים נוספים.³⁹ בין ערי-החוף של ארץ-ישראל מוזכרות בספרות השבחים עכו⁴⁰ וקיסריה,⁴¹ אולם העיר שזכתה לתשומת-הלב הגדולה ביותר בספרות זו היא אשקלון; שבחיה של זו מרובים יותר מכל עיר-חוף אחרת בארץ-ישראל.⁴²

איזור אשקלון היה כנראה פורה במיוחד, שכן מעאווה בן אבי ספיאן כתב אל מזכירו במחוז פלסטין, סלימאן אלמשג'עי, מקצ'אעה כי ירכוש בשבילו אחוזות באיזור זה. הנחיותיו למזכירו היו: 'אל להן [לאחוזות שתקנה] להיות באלדארום הצחיחה, ולא בקיסריה הביצתית [!], רכוש אחוזות במקום בו מרבים העננים לעבור מעליו [= מקום פורה] ו[אז] רכש לו המזכיר את שטחי האדמה המישוריים, הנמוכים באיזור אשקלון'.⁴³

לאיזור אשקלון השתייכו מספר כפרים כמו פרביא,⁴⁴ חבלה,⁴⁵ ג'רחא,⁴⁶ חתאווה,⁴⁷ חנדרה,⁴⁸ אלדימאס,⁴⁹ סנאג'יה,⁵⁰ מאנמין,⁵¹ עג'ס,⁵² ומסכה, שתפוחיה היו ידועים בטיבם.⁵³

39 ראה, למשל, על שבחי ערי-החוף (אלסואחל), אלמשרף בן אלמרג'א, פצ'אאל אלביית אלמקדס ואלשאם ואלח'ליל, כ"י טיבינגן מס' 27, VI (גם בספריה הלאומית בירושלים, F.I. 1964) דפים 84 ב—85 א (להלן: אבן אלמרג'א), אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק (לעיל, הערה 8), א (1951), 271; ב (1953), 107, 125, 188–189; אבן עסאכר (לעיל, הערה 2), א, עמ' 58, שורה 14.

40 שם, עמ' 47, בצירוף אשקלון ועכו; שם, עמ' 234, שורה 19.

41 ראה אבן אלמרג'א, שם, דף 113 ב; קיסריה כמעט שאינה נזכרת בספרות השבחים, ואפשר שהדבר מעיד על ירידת מעמדה בתקופה הערבית.

42 ראה על שבחי אשקלון: אבן אלמרג'א, דף 109 א; אבן אלפקיה, מח'תצר כתאב אלבלדאן, BGA, כרך ה, עמ' 103, שורות 8–10, 12–15, 17–15 (להלן: אבן אלפקיה); אבן עסאכר, א, עמ' 47, שורה 8; שם, עמ' 234, שורה 19; אבן עסאכר, תאריח' (לעיל, הערה 8), א, עמ' 86–87; ב, עמ' 107; יאקות, ב, עמ' 674.

43 ג'השיארי, עמ' 26, שורות 6–11: 'אתחח'ד' לי צ'יאען ולא תכן באלדארום אלמג'ד'אב ולא בקיסאריה אלמגראק ואתחח'ד'א במג'ארי אלסחאב. פאתחח'ד' לה אלבטנאן מן כורת עסקלאן'. ידיעה זו מזכיר קיסטר. ראה: M.J. Kister, The Battle of the Harra, Some Socio-Economic Aspects, in: *Studies in Memory of Gaston Viet* (ed. M.R. Ayalon), Jerusalem 1977, pp. 43–44.

44 יאקות, ג, עמ' 867.

45 שם, ב (1867), עמ' 198–199.

46 סמעאני, כתאב אלאנסאב, ג, חידראבאד, 1383 להג'רה (1963), עמ' 243–244; יאקות, ב, עמ' 56, שורות 8–11.

47 שם, עמ' 202, שורות 12–14; ראה על חתאווה בהערה של מהדיר ספרו של אלסמעאני, שם ד, עמ' 60, המצטט את ספרו של מחמד בן עבד אלגני אלחנבלי, הידוע כאבן נקטה (579–629 = 1183/84–1231/32), אלאסתדראכ, המצוי עדיין בכתב-יד. ראה על המחבר ועל הספר בהקדמת המהדיר לאלאכמאל, של אבן מאכולה, א, חידראבאד 1381 להג'רה (1962), עמ' 8–9.

48 סמעאני, שם, עמ' 282; יאקות, שם, עמ' 347.

49 סמעאני, ה, 1385 להג'רה (1966), עמ' 450–451; יאקות, שם, עמ' 712; אלדימאס מתוארת כמשתרעת במרכז אשקלון במקום גבוה, בו נמצאים עמחים (עמד), בקרבת המסגד הגדול.

50 סמעאני, כתאב אלאנסאב, תצלום כתב-היד, יצא לאור בכרך החמישה-עשר לזכרו של גיב, ליידין 1912, דף 311 ב שורה 25 — דף 312 א שורה 6; יאקות, ג, עמ' 154.

51 שם, ד, 392, שורות 14–15.

52 סמעאני, דף 384 ב שורות 28–30; יאקות, ג, עמ' 618 שורה 20 — עמ' 619 שורה 1.

53 יאקות, ד, עמ' 531. אף-על-פי שיאקות מזכיר את מסכה ככפר מכפרי אשקלון, אפשר שהכוונה לכפר השוכן צפונית-מזרחית מאשקלון, על-יד רמלה. שכן יאקות מספר כי תפוחיה המפורסמים של מסכה הועברו על-ידי אלוהיר אליאזורי גם למצרים. במצרים היו ידועים תפוחים אלה כתפוחי מסכה (אלתפאח אלמסכי). הזויר הנזכר הוא אלחסן בן עלי בן עבד אלרחמן (מת 1058), יליד הכפר יאזור (בסביבות רמלה), שאביו עבר עם משפחתו

עם עליית השושלת העבאסית לשלטון (750) הוסט המרכז הפוליטי אל עראק. סוריה איבדה את מעמדה המרכזי בח'ליפות. יש בידינו עדויות רבות לדאגה ולתשומת-הלב שהקדישו העבאסים לאיזור-הספר היבשתי, הגובל בבזאנץ. פעולות הבנייה והביצורים של הערים באיזור הזה נעשו בתקופת שלטונם של אלמנצור (754–775),⁵⁴ אלמהדי (775–786),⁵⁵ הארון אלרשיד (786–809),⁵⁶ אלמאמון (813–833),⁵⁷ אלמעחצם (833–842)⁵⁸ ואלמתוכל (847–861).⁵⁹

ידיעות אלו, שהן מרובות באופן יחסי, על בניית ביצורים והושבת חילות-מצב, מעידות בלא ספק על חשיבותה של החזית היבשתית הביזאנטית בעיני הח'ליפים העבאסים. אולם ככל שמדרימים אנו כלפי-ערי-החוף של ארץ-ישראל נעשות הידיעות אודותן בתקופה העבאסית דלות, נדירות כמעט. אולם דווקא מיעוטן של הידיעות מחייב זהירות בהסקת מסקנות חותכות לגבי מעמדה של ארץ-ישראל באותה תקופה. יש חוקרים הנוטים לראות בהעדר המקורות עדות לאי-התעניינות, ואין הכרח שהדבר כך. אולם ענייננו כאן ערי-החוף של ארץ-ישראל. כבר הזכרנו כי השאם בן עבד אלמלכ (724–744) העביר את האוניות מעכו אל צור, 'והן נמצאות בצור עד היום' (כלומר ימיו של אלואקדי, סביבות שנת 800).⁶⁰ צור הוסיפה להיות העיר המרכזית של ערי-החוף גם במאה העשירית ובה עדיין הוסיפה להתקיים המספנה, שממנה יצאו ספינות מלכותיות לפשיטות כנגד הביזאנטים.⁶¹ המלחמות עם הביזאנטים נתחדשו ביתר שאת בתקופת שלטונו של הארון אלרשיד (786–809). הוא מינה את בן-משפחתו, את עבדאלמלכ בן צאלח בן עלי בן עבדאללה בן אלעבאס, כמושל ערי-הספר (אלת'גור). אפשר שתחום ממשלו של זה השתרע גם על ערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל, שכן שומעים אנו כי בתקופת נציבותו על אלת'גור היה גם אחראי על קפריסין.⁶² ייתכן כי מינויו של עבד אלמלכ בן צאלח קשור ברצונו של אלרשיד לחזק ולארגן מחדש את ערי-הספר היבשתיות והימיות, שכן בשנת 190 להג'רה (= 806) בעת פשיטת-קיץ כנגד הביזאנטים מינה אלרשיד את חמיד בן אלמעיוף על (כל) ערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל עד (ערי-החוף של)

לארמלה, שם שימש אחיו כמושל העיר ואחר-כך מונה אלחסן כמושל במקומו. בשלב מסוים עבר לקאהיר, מונה לחיר במצרים בשנת 1050/51 ואף לראש השופטים (קאצי אלקצ'את) במצרים. ראה עליו אבו אלקאסם, עלי בן מנ'ב בן סלימאן (הידוע כאבן אלצירפי), אלאשארה אלא מן נאל אלחארה, קאהיר 1924, עמ' 40–45. יאקות, שם, בדברו על העברת התפוחים על-ידי החיר הנ'ל מזכיר, כי מקור מוצאו מיאזור שהיא כפר השייך למסכה. ונראה על כן, שמסכה זו אינה נמצאת בקרבתה המידית של אשקלון.

54 אלבלאד'רי, עמ' 163, 166, 168; אבן אלפקיה (לעיל, הערה 42), עמ' 112, 113–114; ראה גם אודי, תאריח' מוצל, קאהיר 1967, עמ' 171, 173 (להלן: אודי).

55 אלבלאד'רי, שם; אבן אלפקיה, עמ' 113; וראה גם יעקובי, תאריח', ב (לבנון 1960), עמ' 396 (להלן: יעקובי, תאריח').

56 אלבלאד'רי, שם; שם, עמ' 169, 171; אבן אלפקיה, עמ' 111, 113; ח'ליפה בן אלח'יאט, תאריח', ב, דמשק 1968, עמ' 711, שורה 4; אודי, עמ' 170, 410.

57 אבן אלפקיה, עמ' 112.

58 שם.

59 אלבלאד'רי, עמ' 163; ראה גם יאקות, א, עמ' 173; ג, עמ' 526.

60 אלבלאד'רי, עמ' 118.

61 יעקובי (לעיל, הערה 33), עמ' 327, שורות 18–20. וראה גם אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 171.

62 אלבלאד'רי, עמ' 155.

מצרים. חמיד זה, המושל של איזור החוף, עמד בראש התקפה ימית על קפריסין.⁶³ ידיעה יחידה זו אינה אלא דוגמה למצב ידיעותינו על ארץ-ישראל בתקופת שלטון העבאסים. לא ידועים לנו פרטים נוספים על המושל חמיד ומפעליו. החלל בידיעותינו על ערי-החוף של ארץ-ישראל נמשך למעשה עד לתקופת שלטונו של אלמתוכל (שלט 847–861). אלבלאד'רי המספר מפי אלואקדי על העברת המספנה מעכו לצור על-ידי השאם (מת 744), ממשיך ואומר כי הח'ליף אלמתוכל העבאסי ציווה בשנת 247 להג'רה (= 861) להציב את הספינות בעכו ובכל ערי-החוף ולהציב בהן חיילים.⁶⁴

ושוב, כמעט במקרה, עדים אנו לידיעה יחידה בספרות המוסלמית על ארץ-ישראל, ומידעה זו ניתן אולי ללמוד כי עד שנת 247 להג'רה (= 861) היו ערי-החוף של ארץ-ישראל בלא חילות-מצב ובלא אוניות שיגנו עליהן מפני פשיטות הביזאנטים.⁶⁵

מפעלו של אלמתוכל היה כנראה חלק מתוכנית כללית לשיקום הח'ליפות ולהעברת המרכז המדיני לסוריה. בנוסף לכך ישנן ידיעות על פשיטות של הצי הביזאנטי על חופי מצרים. בסוף שנת 238 להג'רה (= מאי 853) פלשו הביזאנטים למצרים וכבשו את דמיאט. מקריזי מספר, כי בעקבות הכיבוש הזה ופלישות נוספות על תניס, בנה אלמתוכל מבצרים בתניס בדמיאט ובפרמא. בשנת 239 להג'רה (= 854) הקים במצרים צי של אוניות-מלחמה—בפעם הראשונה בתולדותיה של מצרים המוסלמית.⁶⁶ אין אנו יודעים מה עלה בגורל תוכניתו בדבר ביצורי חופיה של ארץ-ישראל והצבת

63 טברי, ג, עמ' 709. לפשיטה זו יצא אלרשיד ב-20 לחודש רג'ב 190 (יוני 806). וראה גם יעקובי, תאריח', ב, עמ' 431.

64 אלבלאד'רי, עמ' 118; ראה גם אשתור (לעיל הערה 1), עמ' 171. עדות יחידה למפעל עבאסי בעיר-חוף היא כתובת-אבן מאשקלן שנחקקה בימי אלמנזור. ראה: *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe*, 1 (1931), pp. 32–33, No. 42. הכתובת נושאת את התאריך מחרס 155 להג'רה (דצמבר 771—ינואר 772), בטקסט מחוחר אלמהדי כאמיר אלמאמנין, קרי ח'ליפה, בעוד שעלה לכח הח'ליפות רק בשנת 775. וראה על כך בהערת, Van Berchem, *Journal Asiatique*, I (1891), p. 479. עדות בודדת נוספת לבנייה עבאסית בארץ-ישראל היא מאגרה-המים הגדול ברמלה, שנבנה בשנת 789, בתקופת הארון אלרשיד, הנקרא היום 'בריכת הקשתות' (לעתים מיוחס לסנט הלנה). אין לנו עדויות על בנייתו וקיומו במקורות הערביים, ועל תאריך בנייתו אנו למדים מכתובת הבנייה שבמאגר עצמו. ראה, K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, part II (Early Abbasids), Oxford 1950, pp. 161–164.

65 ראה, למשל, התקפותיהם של הביזאנטים על מצרים בשנת 101 להג'רה (719), אלמקריזי, ח'טט, א, קאהיר 1967, עמ' 331 (הוצ' בולאק, א, עמ' 176); התקפותיהם בשנים: 90 להג'רה (708/9), 121 להג'רה (738/39), 238 להג'רה (852/53); שם, עמ' 401 (בולאק, א, עמ' 213); וראה גם יעקובי, תאריח', ב (לבנון), עמ' 488 (שנת 237 להג'רה), שנת 343 להג'רה (954/55), מקריזי, שם, עמ' 396 (בולאק, א, עמ' 211), שנת 357 להג'רה (967/68), שם, עמ' 401; אפשר שבשנים אלה פשטו אף אל חופי ארץ-ישראל, אף-על-פי שאין על כך ידיעות בכתובים. עדות אחת לכך היא שבשנות השמונים של המאה התשיעית ערכו הביזאנטים התקפה על אשקלון, והובילו ממנה שבויים לקונסטאנטינופול. דבר זה למדים אנו מתיאור של אחד השבויים, הארון בן יחיא, שתיאר את קונסטאנטינופול בין 880 ל-890, אם כי יש הטוענים שההתקפות נערכו בתאריכים אחרים, כגון 900, או בין 912 ל-913. A. Miquel, *La Géographie Humaine du Monde Musulman, Jusqu'au Milieu du 11e Siècle*, 2, Paris, La Hayte 1975 (אינדקס); ראה גם אשתור (לעיל, הערה 1), עמ' 168; וראה גם EI². *Hārūn b. Yahyā*

66 אלמקריזי, עמ' 336 (בולאק, א, עמ' 179) וראה גם שם, עמ' 401, שם הוא מוסר, כי מבצר דמיאט נבנה ב-3 לרמצ'אן (5 בפברואר, 854).

אוניות-מלחמה בהן. אפשר שניסה להגשימה; זאת יכולים אנו אולי להסיק ממפעליו בערי-החוף של מצרים. עם זאת נראה, שהמספנה המשיכה להתקיים בצור, שהיתה העיר המרכזית של ערי-החוף עוד במאה העשירית, וממנה יצאו הספינות המלכותיות לפשיטות ימיות כנגד הביזאנטים.⁶⁷

הידיעות על שלטונם של הטולונים (878–905) ושל האח'שידים (935–969) בארץ-ישראל מעורפלות הן למדי. אפשר שבניית נמל עכו על-ידי אחמד בן טולון מציינת מגמת פיתוח של הארץ וחופיה.⁶⁸ בתחילת המאה העשירית נהגו המוסלמים לערוך פשיטות ימיות כנגד הביזאנטים, ולשם כך נהגו לאסוף אוניות מחופי סוריה וארץ-ישראל (אלשאם) ומצרים אל קפריסין, ששימשה כמקום כינוס לפשיטות. האחראי לאוניות של סוריה ומצרים והכנתן למלחמות הימיות באותה תקופה היה המושל של איזור-הספר של סוריה.⁶⁹

אלמקריזי מספר, כי בפעם הראשונה נבנה צי של אוניות-מלחמה במצרים בשנת 239 להג'רה (= 854/853) בתקופת שלטונו של אלמתוכל, הח'ליף העבאסי. מאז, הוא ממשיך ואומר, נעשה הטיפול בצי וטיפוחו אחד מן הדברים החשובים ביותר במצרים. פיתוח הצי נעשה על-ידי ממשלת מצרים, והלוחמים על הים זכו לאותן משכורות של לוחמי היבשה. הלוחמים באוניות נבחנו בקפידה רבה; כולם היו לוחמים מעולים. פרסומו של הצי היה מרובה כל-כך, שהאנשים לימדו את בניהם צורות-לחימה ימיות. תיאור זה של אלמקריזי אמור לתאר את התקופה שלאחר שלטונו של אלמתוכל, משנת 861 ואילך.⁷⁰

כשכבשו הפאטמים את מצרים, ממשיך ואומר אלמקריזי, המשיכו ח'ליפיהם ביתר שאת את בניית צי-המלחמה ופיתוחו. הראשון שפעל ברוח זו היה אלמעז (שלט 953–975), ובניו אחריו המשיכו לבנות אוניות מסוגים שונים בקאהיר, באלכסנדריה, בדמיאט. אוניות אלו, אומר אלמקריזי, שלחו הפאטמים אל ערי-החוף כגון צור, עכו ואשקלון.⁷¹ בעקבות התוהו ובוהו ששרר בפנים הארץ מסוף המאה העשירית עד לאמצע המאה האחת-עשרה, עלתה חשיבותן של ערי-החוף של ארץ-ישראל. בזכות ציים הגדול והחזק יכלו הפאטמים להחזיק בערי-החוף המבוצרות ולספק להן מזון וציוד-לחימה. לשווא ניסו הבדווים, ששלטונם נתעצם בארץ-ישראל לקראת הרבע הראשון של

67 יעקובי, עמ' 327, שורות 18–20.

68 ראה אלמקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים, BGA, ג, עמ' 162–163.

69 אבן ח'רדאד'בה, אלמסאלכ ואלממאלכ, BGA, ו (1889), עמ' 255 (ציטוט מתוך כתאב אלח'ראג' של קדאמה בן ג'עפר, שכתב את ספרו בשנת 928/29). תודתי למר י' דרורי, על שהיפנה את תשומת-לבי לידיעה זו.

70 אלמקריזי, ג, עמ' 6 (הוצ' בולאק, ב, עמ' 190).

71 אלמקריזי, עמ' 10, וראה בהמשך תיאור ניהול הצי. אולם ראה ד' איילון, הממלוכים והעוצמה (לעיל הערה 9), עמ' 128–116. שם, עמ' 119 מזכיר איילון את הצי החזק של הפאטמים, אולם טוען, כי תיאוריהם של אלמקריזי וקודמו אבן-ח'רדון על הצי הפאטמי לוקים באידיאליזציה מופרזת; על הצי הפאטמי ראה גם M. Lombard, 'Arsenaux et Bois de Marine dans la Mediterani Musulman (VII–XI siecle): La Navir et l'Economie Maritinie du Moyen Âge au XVIII Siecle, Travaux du Deuxieme Colloque International d'Histoire Maritinie tenu les 17 et 18 Mai, 1957, à l'Academie de Marine présentés par Michel Mollat, Paris 1958, pp. 58, 86.

המאה האחת-עשרה, וכן גדודים קרמטים ותורכים לכבוש את ערי-החוף.⁷² אף נכשלו נסיונות רבים של הסלג'וקים לכבוש את ערי החוף בשנות השבעים של המאה.⁷³ הפאטמים היו מעוניינים לשלוט בערי-החוף מטעמים כלכליים וצבאיים. לקראת סוף המאה העשירית נהדקו קשרי המסחר של הח'ליפות הפאטמית עם ערי-המסחר של אמאלי וונציה. לקראת אמצע המאה האחת-עשרה ישנם סימנים להתעוררות כלכלית-מסחרית של ערי סוריה וארץ-ישראל. חשובה במיוחד העיר עכו ונמלה.⁷⁴ אין לנו עדיין עדויות ממקורות מוסלמים על תהליך ביצורם של ערי-החוף של ארץ-ישראל בתקופה הפאטמית ועל מאמצי הפאטמים בנידון זה. על כך למדים אנו מעדותו של ויליאם מצור, הכרוניקן הצלבני בן המאה השתים-עשרה, המתאר את תקופת שלטונו של הח'ליף הפאטמי, אלמסתנצר באללה (שלט 1035–1095). כרוניקן זה אומר, כי באותה תקופה השתלטה ממלכת מצרים על כל הממלכות האחרות, במזרח ובדרום, וכן השתלטה על כל סוריה. (אלמסתנצר) 'מינה מושלים על כל הערים, הן על הערים לחופו של הים והן על ערי פנים הארץ. הוא קבע מסים והפך את כל האיזור נושא מס אליו. יתר על כן, הוא ציווה על כל עיר לבנות מחדש את חומותיה, ולהקים מגדלים חזקים סביבה'.⁷⁵ לחלק זה מתיאורו של ויליאם מצור יש לנו כרוניקה מוסלמית מקבילה. אבן-שדאד, הגיאוגרף וההיסטוריון (1217–1285), מוסר לנו כי בתקופה האמיתית ובראשית שלטונם של הח'ליפים לבית עבאס היו ערי-הספר של סוריה וארץ-ישראל תחת שלטונם הלא-ישיר של מושלי המחוזות ב'אלשאם'; עד 'שהשתלטו הפאטמים על אלשאם הם גילו דאגה רבה לערי-הספר (אעתנו באלת'גור) והפרידו אותן וייחדו אותן ומינו בכל עיר-ספר באיזור זה מושל [מיוחד] ממצרים, וצירפו עימו יחידת-צבא כדי לשמור על העיר כנגד אויב הפונה עליה'.⁷⁶ חילות-מצב אלו נועדו להילחם בים וביבשה. אבן-שדאד מוסר לנו שמות של

72 בשנת 970 השתלטו הקרמטים על רמלה, וחיל-המצב המגרבני הפאטמי בעיר, עבר ליפו, והתבצר בה. אבן אלאח'יר, אלכאמל פי אלתאריח', ח (הוצ' טורנברג, 1851–1876), עמ' 453; בשנת 976 התבצר צבא משלוח פאטמי באשקלון, והמקור מסר כי גייסות אלה תכנן התרכי צרו עליהם במשך שנה ושלושה חודשים ולא הצליחו לכבוש את העיר. ראה סעיד בן אלכטריק (יחיא בן סעיד אלאנטאכ'), תאריח', ב, ביירות, הדפוס הקתולי, 1909, עמ' 145; בשנת 1010 נכנסו בנו אלג'ראח לרמלה, שדדו את העיר ומינו בה ח'ליף משלהם: 'בנו אלג'ראח השתלטו על אלשאם מפרמא (!) ועד לטבריה. הם צרו על מבצרי ערי החוף במשך תקופה ארוכה, אולם לא עלה בידם לכבוש אפילו אחת מהן'. שם, עמ' 201.

73 בשנת 1072 ערכו הסלג'וקים מצור על עכו, שבה התבצר מושלה בדר אלג'מאלי. המפקד הסלג'וקי צר על העיר, 'החריב והשם את האזור הפורה והמעובד שלה (אלטואד) ואת האזור הפורה והמעובד סביב העיר צור ואחרים זולתן. [אולם] אל בדר אלג'מאלי בעכו היתה מגיעה תבואה בספינות דרך הים ולא נתן את לבו אל המצור, וכאשר התיאשו [הסלג'וקים] ממנו פנו לעבר מצרים'. הציטוט הוא מספרו של סבט בן אלג'ווי, מראאת אלזמאן פי תאריח' אלאעיאן (כרך הדן במאורעות המיוחדים להיסטוריה של הסלג'וקים בין השנים 1056–1086), מטבעת אלג'מעיה אלתאריח'יה אלתרכיה, אנקרה 1968, עמ' 158, שורות 1–4.

74 על קשרי המסחר של אמאלי עם המזרח ראה: W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Leipzig 1936 (2^{em} Reimpression), pp. 98–108. וראה גם 'אשתור', ידיעות על היהודים בצפון ארץ-ישראל במאה ה-11 ובמחצית הראשונה של המאה ה-12, זר לגבורות — קובץ מחקרים... מוגש לזלמן שזר נשיא המדינה, קרית ספר, ירושלים תשל"ג, עמ' 489–509. על התעוררות המסחר עם ערי ונציה וחלקן של ערי סוריה וארץ-ישראל במסחר זה ראה שם, עמ' 490–491.

75 *A History of Deeds Beyond the Sea by William, Archbishop of Tyre*, Translated and annotated by Emily Atwater Babcock, & A.C. Krey, New York 1943, vol. I., § 17, p. 405.

76 אבן-שדאד, אלאעלאק אלח'טירה פי ד'כר אמראא אלשאם ואלג'זירה (החלק על לבנון, ירדן ופלסטין יצא לאור על-ידי ס' דהאן), דמשק, הדפוס הקתולי בביירות, 1963, עמ' 93.

מפת אלשאם וסוריה וארץ־ישראל. מתוך ספרו של אלצטחרי, כתאב מסאלך אל ממאלכ, על־פי כ"י פרסי מן המאה הי"ב

ערי-חוף, שבהן מונו מושלים מיוחדים תחת שלטון הפאטמים, כמו ג'ביל⁷⁷ צידון⁷⁸ טריפולי⁷⁹ צור⁸⁰ עכו⁸¹ ואשקלון⁸² אבן-שדאד מתאר גם ערים שאינן לאורך החוף ואשר עבר עליהן אותו תהליך כבעלבכ⁸³ ירושלים⁸⁴ ועוד.

אישור למדיניות זו של הפאטמים, בתקופת שלטונו של אלמסתנצר, ניתן לנו על-ידי אבן אלג'וזי, המספר כי בשנת 462 להג'רה (= 1070/1069) מונו מושלים על טריפולי, צור, רמלה, וערי-החוף (= אלסואחל)⁸⁵.

עדותיו זו של אבן-שדאד תומכת בלי ספק בדברי ויליאם מצור, מאשרת אותם ומגבירה את מהימנותם. ויליאם מצור ממשיך בתיאורה של המדיניות של הח'ליף הפאטמי אלמסתנצר ואומר, כי במסגרת מדיניות זו ציווה על מושל ירושלים לבנות מחדש את חומות העיר ומגדליה. על נוצרי העיר הוטל לדאוג לבניית החומה שהקיפה את שכונתם, בסך-הכול כרבע מכלל ההוצאות של בניית החומה. משא זה היה כבד מדי על נוצרי העיר, והם פנו אל קיסר ביזאנטיון קונסטאנטין העשירי (1059–1067) בבקשת עזרה כספית. אמנם קיסר ביזאנטיון הסכים להעניק תמיכה כספית ואולם בתנאי ששליט הארץ יסכים כי רק נוצרים יגורו בתוך תחום החומה שהם יבנו באמצעות התרומה האימפריאלית. שליט מצרים (אלמסתנצר) הסכים לכך. התושבים הנוצרים בנו בשנת 1063 את החומה מסביב לרובע, שהיה לרובע נוצרי אקסקלוסיבי⁸⁶.

ב

מערכת ההתראה והאזעקה באמצעות סימני אש ועשן בערי-החוף כבר ראינו, כי עמר כתב אל מעאוויה בשנת 641 וציווהו, בנוסף לתיקון ביצורי ערי החוף, להציב גם חיל-משמר על מגדליה ולקבוע בערי-החוף מקומות ששם יוצבו סימני אזעקה ואתרעה באמצעות אש (ואחתח'אד' אלמואקיד להא)⁸⁷. מפני האויב הביזאנטי.

- 77 שם, עמ' 96.
- 78 שם, עמ' 98.
- 79 שם, עמ' 106.
- 80 שם, עמ' 164.
- 81 שם, עמ' 173.
- 82 שם, עמ' 258.
- 83 שם, עמ' 43.
- 84 שם, עמ' 199–200.
- 85 אבן-קלאנס, ד"ל תאריח' דמשק (אמדרות, מהדיר), בריל, לידן, ביירות, הדפוס הקתולי, 1908, עמ' 97, הערה 1, שם מצוטט המהדיר מספרו של אבן-אלג'וזי, מראאת אלזמאן. באותה תקופה לערך נבנתה כנראה חיפה, ובוצרה היטב על-ידי הפאטמים (על כך במאמר נפרד העומד לראות אור).
- 86 ויליאם מצור (לעיל, הערה 75), עמ' 405–407. תודתי למר י' פטריך, על שהיפנה את תשומת-לבי למקור חשוב זה. כל העניין על ירושלים נידון על-ידי פראוור במספר מקומות. ראה הנ"ל, 'היהודים במלכות ירושלים הצלבנית', ציון, יא (תש"ו), עמ' 47, הערה 52; הנ"ל, 'גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית', ציון, יב-ג-ד (תש"ז) עמ' 136–148; על העניין הנדון, שם, עמ' 147; וראה על כך גם בספרו, ממלכת הצלבנים, א, עמ' 175, הערה 23. עדויות נוספות לבנייה פאטמית בארץ-ישראל הן: הח'ליף אלט'אהר (שלט 1021–1034) בנה בשנת 1033 את חומות רמלה וירושלים, שנהרסו ברעידת-האדמה של אותה שנה. ראה סעיד בן אלבטריק (לעיל, הערה 72), ב, עמ' 272, וראה גם הכתובת המעידה על תיקון חומת הר הבית בימיו, רפרטואר (לעיל, הערה 64, ז (1936), עמ' 3, מס' 2404; שם, עמ' 6–7, מס' 2401; עמ' 7–8, מס' 2410. וראה גם תיקון החומה (של הר הבית?) על-ידי אלמסתנצר, שם, ח (1937), עמ' 31. בעת שאשקלון נהרסה על-ידי צלאח אדין (קיץ 1191) נמצאה כתובת על מגדל הדם שהעידה, כי בונה המגדל הוא בדר אלג'מאלי. ראה על כך י' פראוור, 'אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים', ארץ-ישראל, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ד (תשט"ז), עמ' 231–248; על העניין הנדון ראה שם, עמ' 243. מקור הידיעה הוא מקריני סלוב, בתרגום Blochet (ראה גם הוצאת יאדה, קאהיר, כך א, חלק 1, עמ' 106, שורות 5–12).
- 87 אלבלאד'רי, עמ' 128.

אלמקריזי מוסר, כי כאשר נתמנה אברהם בן מחמד בן מחמד בן אלגלב כמושל על אפריקיה (תוניס של היום) בשנת 261 להג'רה (= 875/874), בנה מבצרים ונקודות-משמר לאורך חוף הים. מבצרים אלו היו קשורים ביניהם בקשר של איתות באש. מקריזי אומר, שידיעה באמצעות איתות האש היתה מגיעה מסכתא לאלכסנדריה תוך לילה אחד, כשהמרחק ביניהם הוא מרחק נסיעה של חודשים מספר.⁸⁸ אלדריסי, המתאר ב-1154 את המגרב, מתאר במקום שנקרא בג'אנס מגדל מאבן, שנועד להדלקת האש בתוכו בעת שהאויב נראה מתקרב בים.⁸⁹ אלמקדסי (כתב בשנת 985 לערך) מביא תיאור מעניין של מערכת אזהרה ואיתות בארץ-ישראל, ששימשה לפדיון שבויים. מפני העניין שבדבר וכן מפני הקושי המתעורר בתרגום מונחים אחדים, שתורגמו במקומות אחרים תרגום לא-מדויק, שהולך למסקנות ותיאוריות בלתי-מבוססות, הנני מביא בזה את הטקסט בשלמותו.

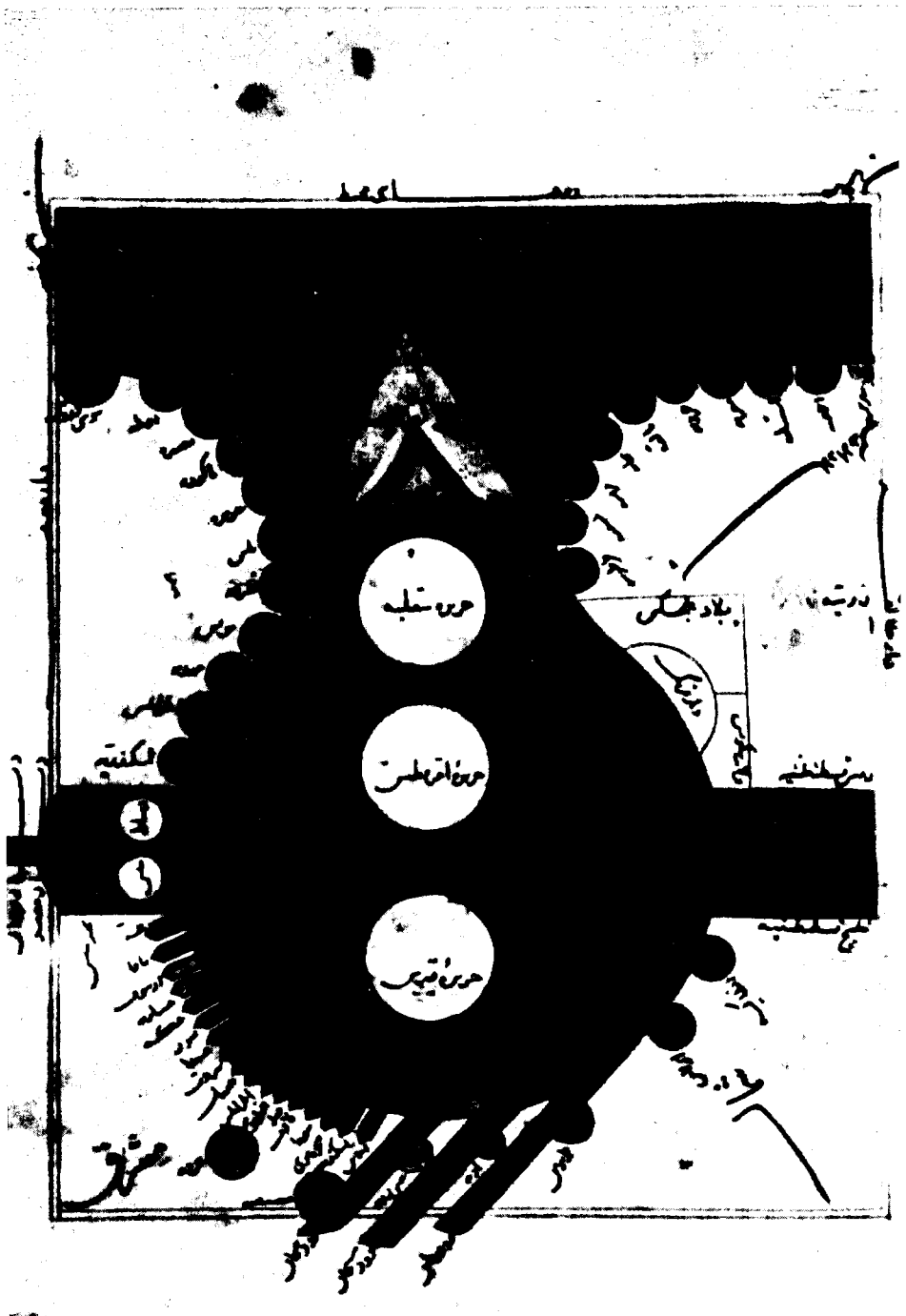
ولهذه القصة رباطات على البحر* يقع بها التغير وتطلع اليها شلنديات الروم وشوانيههم معهم اسارى المسلمين للبيع كل ثلاثة بمائة دينار وفي كل رباط قوم يعرغون لسانهم ويذهبون اليهم في الرسائل ويحمل اليهم اصناف الاطعمة وقد ضج بالتغير لما ترائت مراكزهم فان كان ليل او قدت منارة ذلك الرباط وان كان نهار دخوا ومن كل رباط الى القصة عدة منائر شاهقة قد رتب فيها اقوام فتوقد المنارة التي للرباط ثم التي تليها ثم الاخرى فلا يكون ساعة الا وقد انفر بالقصبة وضرب الطبل على المنارة ونودي الى ذلك الرباط وخرج الناس بالسلاح والقوة واجتمع احداث الرساتيق ثم يكون الفداء فرجل يشتري رجلا و آخر يطرح درهما او خاتما حتى يشتري ما معهم ورباطات هذه [الكورة التي يقع بهن الفداء غزة ميباس عسقلان ماحوز ازود ماحوز بينا يافه ارسوف .

* לפי כ"ו: c: עלی ساحל هذه الكورة رباطات

ולבירה הזאת [= לרמלה] 'רבאטאת' על חוף הים [על-פי כ זיד אחר: על חוף הים של המחוז הזה (מחוז פלסטין) רבאטאת] בהן שוהה חיל-מצב. אליהן מפליגות ספינות של הביזאנטים [הנקראות] 'שלנדיאת ושואניאת', כשעמן שבויים של המוסלמים [המיועדים] למכירה. כל שלושה [שבויים נפדים תמורת] מאה דינאר. ובכל 'רבאט' נמצאים אנשים היודעים את לשונם, ונוהגים ללכת אליהם בשליחויות. ומובאים אליהם סוגי אוכל שונים. וכאשר נראות אוניותיהם מזעיקים את חיל-המצב. אם היה לילה, הדליקו אבוקות על המגדל של אותו ה'רבאט', ואם היה יום, העלו עשן. ומכל 'רבאט' [מתמשכים] מספר מגדלים נישאים אל הבירה, בהם הוצבו אנשים. מדליקים אש במגדל של ה'רבאט' אחר-כך במגדל הבא אחריו, אחר-כך באחר, ולא עוברת שעה עד שניתן אות האזהרה לגיוס בבירה. מכים בתוף על המגדל וקוראים להזעק אל אותו ה'רבאט'. [אז] יוצאים האנשים עם נשק וכוח, וצעירי הכפרים מתאספים. ואחר יחל הפדיון. [יש] ואיש אחד [יכול] לקנות איש אחד, ואילו אחר משליך

88 אלמקריזי, א, עמ' 324; (הוצ' בולאק, א, עמ' 172).

89 ראה אלדריסי, אלמגרב וסודאן ומצר ואנדלוס, לקוח מ: כתאב נוהת אלמשתאק פי אח'תראק אלאאפאק, לידן 1866 (מהד' דווי — דה חויה), עמ' 198; מצוטט עלידי Gaudefroy de Mombynes, *Syrie à l'Epoque*, שם, צ"ל 198 ולא 188. שם, 1 Mamelouks, de Après des auteurs Arabes... Paris 1923, p. 258, note, מובאות דוגמאות לשימוש באיתות באש בתקופה העתיקה ואצל הערבים בג'אהליה.

מפת הים התיכון. מתוך ספרו של אלאצטח'רי

דרהם או טבעת עד שיאספו די כסף לקניית [השבויים] אשר עמם. ו'הרבאטא' של המחוז הזה אשר בהן מתקיים פדיון השבויים הן: עזה, מימאס, אשקלון, מאחוז [= נמל] אזור, מאחוז [= נמל] יבנא, יפו וארסוף.⁹⁰

טקסט זה מצוטט הרבה ואף תורגם פעמים אחדות.⁹¹ המונח הראשון ואולי החשוב ביותר, שאינו ברור די צורכו הוא 'הרבאט', ברבים: 'רבאטא'. לפי הגדרות לקסיקוגרפיות עיקר מובנו שהייה בעיר-ספר, תוך הימצאות בכוננות מתמדת למלחמת-קודש באויב. פירוש אחר של המלה 'רבאט', שהוא אולי פיתוחו של הפירוש הקודם, הוא: השהייה עצמה והמגורים בעיר-הספר.⁹²

מכאן שמובנה המקורי של המלה אינו מתאר מקום מבצר, תחנת-משמר וכד'. אולם, ראינו כי אחד הפירושים הוא, שעצם השהייה והמגורים בעיר-ספר נקראים 'רבאט'. ייתכן מאוד שבשלב כלשהו קיבלה 'רבאט' משמעות של מקום (מבוצר) בנקודה אסטרטגית בגבול העולם המוסלמי, הנתונה לסכנת-התקפה של האויב.

מחקר ממצה ויסודי על 'הרבאט' לא נעשה עד ימינו. המאמר היסודי היחיד בנושא זה הוא של ג'ורג מרסי, אולם המחבר דן אך ורק ב'רבאטא' בצפון-אפריקה, ואפילו לא כל צפון אפריקה אלא בעיקר באפריקה (תוניס של ימינו).⁹³ לאורך חופי צפון אפריקה נבנו 'רבאטא', מבצרים, אשר הציעו, כטירות בימי-הביניים במערב-אירופה, מקלט לתושבי איזור מסוים בשעת סכנה. חלקם היו מבצרים ממש, שבהם היו מגדלי-תצפית, ומשם ניתן היה לשלוח אותות-התרעה לאוכלוסיה העומדת בפני סכנה, או לחילות-המצב שעל הגבול ובפנים הארץ. למבצר, ל'רבאט' מעין זה, היתה חומה שהקיפה אותו, וכן חדרי-מגורים, מחסני-נשק, מחסני-מזון ומגדלי-איתות. אולם בדרך כלל כללו ה'רבאטא' הללו מגדלי-תצפית מבוצר בלבד.⁹⁴

ל'רבאטא' הללו שלאורך החוף היה תפקיד הגנתי והתקפי כאחד. עד למאה האחת-עשרה בוצעו מערים מרכזיות, כמו קירואן וסוס, התקפות ימיות כנגד איי הים התיכון.⁹⁵ מרבית ה'רבאטא' הקדומים הוקמו על-ידי הממשלה, והתגוררו בהן שני סוגים של אנשים: (א) חיל המצב הלוחם; (ב) אנשים יראי-שמים, שקצתם נכנסו אל הרבאט לכל ימי חייהם כאל מנזר. שילוב זה של לוחמים ואנשי דת ויראי-שמים כבר היה קיים מתחילה.⁹⁶ מרבית יושביו של ה'רבאט' התחלפו מדי תקופה,

90 אלמקדסי, שם, BGA, ג, עמ' 177: על סוגי הספינות, 'שלנדיא' ו'שוואני', ראה פהד (לעיל, הערה 26), עמ' 129-132. אני מודה לד"ר א' ארזי על עזרתו הרבה להבנת הטקסט של אלמקדסי ועל עצותיו.

91 ראה, למשל, (1) להסטרנג', פלסטין (לעיל, הערה 29), עמ' 23-24; (2) פהד (לעיל, הערה 26), עמ' 55-56; (3) Al-Muqaddasi, *Aḥsan at-Taqāsīm fī M'arīfat al-Aqālīm* (Le Meilleure Repartition pour la connaissance des provinces) Traduction partielle annotée par André Miquel, Damas 1963, pp. 209-210.

92 ראה לסאן אלערב, ביירות 1956, ז, עמ' 302.
93 G. Marçais, 'Note Sur les Ribāṭs en Berberie', *Mélanges René Bosset*, III, Paris 1925, pp. 395-430.

סיכום של מאמרו זה הביא מרסי באנציקלופדיה של האסלאם, בערך *Ribāṭ*.
94 מרסי (לעיל, הערה 93) באנציקלופדיה של האסלאם, עמ' 1050: ראה גם תיאוריו המפורטים של 'רבאטים' חשובים כמו ה'רבאט' של סוס ואלמנסחיר במאמרו, עמ' 422-429 (רבאט של סוס), 429-430 (ה'רבאט' של מנסחיר).

95 שם, עמ' 404-405.

96 שם, עמ' 414-415.

קצרה או ארוכה, וחיל-המשמר התחלף פעמים אחדות בשנה.⁹⁷ היו גם 'רבאטא' בפנים הארץ, באיזור הרחוק מן הגבול, ומבחינה צבאית לא היה להם כל תפקיד. כאן, לדעת מרסי, היעד הדתי ברור ביותר וה'רבאט' כאן זהה לדעתו ל'זאוויה', כלומר למיבנה ששימש מקום-מגורים לאנשי דת, שעסקו בלימוד דת.⁹⁸

מרסי מעיר, כי ידוע הדבר שנבנו 'רבאטא' גם בחלקים אחרים של העולם המוסלמי, כמו בספרד, בח'ראסאן ובארץ-ישראל. אולם מרסי מדגיש, כי מחקרו מתייחס רק ל'רבאטא' של צפון-אפריקה, אפילו לא כל צפון-אפריקה. כמו-כן מדגיש הוא, שאי-אפשר ליישם את המסקנות העולות מתוך מחקרו לחלק המזרחי של העולם המוסלמי, שכן נושא זה טעון עדיין מחקר מעמיק ויסודי.⁹⁹ הטקסט של אלמקדסי על ה'רבאטא' של ארץ-ישראל הוא יחיד, ואיני מכיר מקורות מוסלמים אחרים מתקופה זו המזכירים 'רבאטא' בסוריה או בארץ-ישראל. גם למרסי עצמו, דומני, לא היו לגנר עיניו טקסטים ערבים נוספים על זה של אלמקדסי.¹⁰⁰

לה סטרנג' תרגם את המונח 'רבאט' בטקסט של אלמקדסי כ-*Watch Station*.¹⁰¹ גם תרגומו של פהד זהה לזה של לה סטרנג'.¹⁰² מיקל לא תרגם ביטוי זה, והעדיף להשאירו כלשונו.¹⁰³ גיחון מתרגם 'רבאט' כתחנות-משמר או תחנות-משמר-ותצפית.¹⁰⁴ המלומדים הללו הולכים בעקבות התיאור המקובל של 'רבאט' בצפון-אפריקה, שאותו תיארו בתחילה. מעיון בטקסט של אלמקדסי נראה לי, שאין לתרגם 'רבאט' כתחנות-משמר או תצפית. אלמקדסי אומר במפורש, שה'רבאטא' של המחוז הזה הם עזה, מימאס, אשקלון, מאחוז אודוד, מאחוז יבנא, יפו וארסוף. כלומר אלמקדסי מזהה את ה'רבאט' עם העיר, אינו מבחין בין העיר ובין ה'רבאט' ואין הוא מפריד ביניהן. עם זאת ייתכן שבתוך כל אחת מערי-החוף הנזכרות על-ידי אלמקדסי היו 'רבאטא', כלומר מצודות עם מגדלים. אולם אין להפריד בין העיר ובין ה'רבאט'. שיקולים היסטוריים נוספים עשויים לחזק דעה זו. הראיתי כי בתקופה האמיית במיוחד, אולם גם בתקופה העבאסית, הקדישו השלטונות מאמצים מיוחדים לביצור ערי-החוף וליישובן על-ידי ה'מראבטה', כלומר היושבים בעיר-ספר מול האויב בכוננות מתמדת. ערים אלו בעצמן היו מבוצרות היטב, והיו בהן חיילים וחילות-מצב.

הידיעות שיש בידינו על מאתיים השנים הראשונות לאחר הכיבוש המוסלמי מספקות מידע על החיילים, שהתיישבו או הוצבו בערי-החוף. קצתם חיילים או שכירים, אלמנטים לא-ערבים, המקבלים מהשלטון משכורות-גדולות, או גדודים אימפריאליים שנשלחו להגן על הערים הללו וזכו

97 שם, עמ' 419.

98 שם, עמ' 410.

99 שם, עמ' 413 והערה 1; ראה, למשל, על מספרם העצום של ה'רבאטא' בח'ראסאן, *BGA*, ד, אינדקס (ערך 'רבאט').

100 שם, עמ' 420, והערה 1. מרסי טעה בהתייחסו לטקסט זה כמתאר מערכת-אזעקה בסוריה, במקום בארץ-ישראל.

101 לה סטרנג', עמ' 23.

102 פהד (לעיל, הערה 26), עמ' 55.

103 מיקל (לעיל, הערה 91 מספר 3), שם.

104 מ' גיחון, השפעת חופי הים התיכון על בטחון ארץ-ישראל, 'הים התיכון ומקומו בתולדות ישראל והעמים ובתרבותם', הכנס הארבעה-עשר לעיון בהיסטוריה (חנוכה, תשכ"ט), עמ' 100-122; שם, עמ' 110; וכן הנ"ל בקתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, חוב' 6 (טבת, תשל"ח), עמ' 133-165; לעניינינו, שם, עמ' 153. אולם תרגומו אינו מדויק ומטעה.

להוספה על משכורתם, או חיילים ואזרחים שזכו להענקת חלקות-אדמה ואחוזות מסביב לערי-החוף הללו תמורת הנחה ניכרת ביותר במיסי הקרקע.¹⁰⁵ וכאן יש להבדיל הבדל חשוב נוסף בין חופי סוריה וארץ-ישראל לבין חופי צפון-אפריקה, והוא גודל השטח החשוף להתקפות האויבים. חופי צפון-אפריקה ארוכים וחשופים הרבה יותר מחופי סוריה וארץ-ישראל. בחופי סוריה וארץ-ישראל ישנן ערי-חוף מבוצרות רבות לערך, והשטח החשוף שאינו מוגן מועט הרבה יותר מן המגרב, שם באמת הצטרכו לבנות מערכת של 'רבאטות', מבצרי-מגן-ותצפית. אולי זוהי הסיבה שלאורך חופי סוריה לא מצאנו 'רבאטות' כאלה. באשר לחופי ארץ-ישראל ראינו כי אך מקדסי מזכירם, אולם כפי שטענתי, על-פי הטקסט הערבי יש לזהות את ה'רבאטות' הללו עם העיר עצמה. נוכל להמשיך ולטעון: מרבית הערים הללו, שהוזכרו על-ידי אלמקדסי: יפו, ארסוף, אשקלון, עזה ומימאס מבוצרות הן, ובשתיים מהן הביצורים חזקים ביותר, באשקלון¹⁰⁶ ועוד יותר ביפו, ואף-על-פי שציר קטנה היא ביחס, טורח אלמקדסי ומתאר את מבצרה על שערי הכרזל שלו והמנארה של המסגד המשקיפה אל הים.¹⁰⁷

אלמקדסי נולד בשנת 946 בירושלים. בשנות העשרים שלו החל לנדוד בעולם כדי לאסוף חומר לספרו הגיאוגרפי, שאותו כתב בשנת 985 לערך. כיוון שכך יכול הוא לתאר את מצב ערי-החוף של ארץ-ישראל לקראת סוף תקופת שלטון האח'שידים (שלטו 935–969), או את מצבן בתחילת השלטון הפאטמי. בכל עיר כזאת הציבו הפאטמים מושל מצרי ועמו חיל-מצב.¹⁰⁸

קשה להניח שצמד ליפו, לאשקלון ולשאר ערי-החוף שמזכיר אלמקדסי, היו עוד תחנות מבוצרות עם חיל-מצב נוסף על זה שבעיר עצמה; פשוט לא היה צורך בהן. עיר-החוף המבוצרת היא בעצמה 'רבאט', שם שאימצה לעצמה עוד מן התקופה האמיתית עת התיישבו בה ה'מראבטה' הראשונים, ובה יש חיל-מצב שמוזעק כאשר מתגלה האויב. אחרת אין להבין את הטקסט של אלמקדסי, שכן אם נניח ש'רבאט' הוא מעין תחנת-משמר-ותצפית מחוץ לעיר, לשם מה וכיצד מוזעקים את המשמר? הרי הוא נמצא שם ממילא, בשטח מצומצם.¹⁰⁹

בתקופה הביזאנטית היו מבצרים ומקומות מבוצרים בצפון-סוריה בין אלאסקנדרון ובין טרסוס ובין אלמציצה ואנטאכיה.¹¹⁰ אולם כאשר כבשו המוסלמים את האזורים הללו גלו מהן תושביהם הביזאנטים.¹¹¹ המבצרים והביצורים הללו נשארו חרבים בחלקם הגדול ובלתי-מיושבים. המוסלמים לא ישבו בהם דרך-קבע; הם השתמשו בהם רק בעת פשיטות הקיץ והחורף שלהם כנגד ביזאנטיון. אז הציבו בהם חילות-מצב לאבטחה, שאותם פינו בעת יציאתם מאזור-הספר. לעתים אף היו המוסלמים מחריבים את המבצרים הללו כשחזרו מגבול ביזאנטיון לבסיסיהם. כך נהגו האמייים

105 ראה למשל הערות 17–22.

106 ראה אלמקדסי (לעיל, הערה 68), עמ' 174, המתארה כמבוצרת (רבת מתארס). פירוש המלה כאן בוודאי אינו חיל-משמר, כפי שמתרגם לה סטרנג', שם, וגיוחן בעקבותיו. פירוש כאן, על-פי הטקסט של אלמקדסי, הוא: ביצורים, כגון כמדלי שמירה, מיבנים מבוצרים סגורים על החומה, מגדל וכדומה. ראה על ה'מחאארס' אצל מרסיי (לעיל, הערה 93), עמ' 400, הערה 1, המפנה לגלוסאריים של ספרו של אדריסי (לעיל, הערה 89), עמ' 283–284.

107 אלמקדסי, שם.

108 ראה אבן-שדאד (לעיל, הערה 76), עמ' 93; לא נראה לי כי אלמקדסי מתאר את מצבן של ערי-החוף בתקופה העבאסית, כפי שסובר גיוחן, שם.

109 בערי צפון-אפריקה הגדולות כגון סוס ומנסחיר היה ה'רבאט' בתוך העיר. ראה לעיל, הערה 94.

110 אלבלאד'רי, עמ' 163–164.

111 יאקות, א, עמ' 386, שורה 9.

והעבאסים.¹¹² ברור מכאן, שאין המבצרים והביצורים הללו זהים כלל ל'רבאטא' שבצפון-אפריקה.¹¹³

לעומת זאת היה דמיון רב בין ה'רבאטא' בצפון-אפריקה לבין ערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל בנוגע להתיישבות מלומדים ואנשי דת בהן. ראינו כי ב'רבאטא' של צפון-אפריקה התיישבו, לצידם של החיילים וחילות המצב, אנשי-דת, שבאו אליהן בגלל היותן ערי-ספר, לשם תיקון הנפש, ולהגן על-ידי עבודת האל על גבולות האסלאם.

באשר לערי-החוף של ארץ-ישראל לא מצאתי עדויות מפורשות להתיישבות מסודרת וממוסדת של אנשי-דת, מעין זו שמוצאים אנו בצפון-אפריקה. אולם יש בידינו ידיעות רבות על אנשי-דת מוסלמים, מוסרי חדי'ת' וכדומה, שישבו בערי-החוף של ארץ-ישראל.

בידינו עדויות על לימוד ומסירת 'חדית' ביפו, בסביבות שנת 900, על מלומדים מוסרי 'חדית' שישבו בקיסריה,¹¹⁵ ארסוף,¹¹⁶ וכמובן העיר שעליה יש ידיעות רבות במיוחד — אשקלון. יאקות מספר, כי באשקלון התגוררה קבוצה של חברי הנביא וחברי-חבריו.¹¹⁷ בתחילת המאה העשירית ישבו בה מספר מלומדים ולימוד 'חדית',¹¹⁸ וגם בכפרים מסביב לאשקלון ישבו מלומדי 'חדית'.¹¹⁹ יש בידינו גם עדויות רבות על מלומדים ואנשי-דת מוסלמים שישבו בערי-הספר של סוריה, ערי-חוף וערים פנימיות על גבול סוריה: צור (השייכת עדיין למחוז אלארדן),¹²⁰ טריפולי,¹²¹ אד'נה,¹²² ביירות,¹²³ טרסוס,¹²⁴ אנטאכיה¹²⁵ אלמציצה.¹²⁶ עדויות אלו מעידות אפוא, על התיישבות של אנשי-דת ומלומדים מוסלמים בערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל. קצתם התיישבו בערים, הללו בתקופות קדומות. אמנם מעט עדויות מעידות על אנשי-דת שישבו בערי-החוף של ארץ-ישראל

112 אלבלאד'רי, עמ' 163-165.

113 עלינו להזכיר שוב, כי אין בהערות אלה על המבצרים הנ"ל משום מחקר ממצה ומקיף, לא עליהם ולא על ערי סוריה. אמנם נראה באמת שתוארו זה של המבצרים נכון בדרך-כלל, אולם ראה למשל ידיעה על אלמנצור, אשר איכלס ובנה את המבצרים והערים שלאורך חוף הים של סוריה (אלבלאד'רי, עמ' 163), וגם על בניית מבצר (חצץ) על חוף הים, בקרבת אנטאכיה, בתקופת שלטונו של אלמעחצם (שלט 833-842; שם, עמ' 167).

114 ראה סמעאני (לעיל, הערה 50), דף 596 ב, שורות 4-8; יאקות, ד, עמ' 1003.

115 יאקות, ד, עמ' 18, 215.

116 סמעאני (לעיל, הערה 46), א 1382 להג'רה (1962) עמ' 166; יאקות, א, עמ' 207.

117 יאקות (הוצ' לבנון, 1957), ג, עמ' 122.

118 ראה אבן-עסאכר, תאריח' (לעיל, הערה 8), א, עמ' 97 על מוסר חדי'ת'ים שחי באשקלון ומסר חדי'ת'ים בשנת 308 (920/21); הנ"ל, תהדיב (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 161, על מוסר חדי'ת'ים שמת במוצל בשנת 358 (968), אשר מסר חדי'ת'ים באשקלון ובירושלים. וראה גם אבן-סעד, טבקא, II 7, עמ' 186 שורות 11-15; שם, VI, עמ' 234, שורה 18 — עמ' 235, שורה 2; יאקות, ב (1867), עמ' 56; סמעאני, דף 390 א-דף 390 ב.

119 ראה הערות 44-53.

120 יאקות, ג (1868), עמ' 433-434.

121 יאקות, א, עמ' 307-309.

122 שם, עמ' 179-180.

123 ביניהם המלומד המפורסם אלאחאזי ראה למשל, אבן-סעד, שם, II 7, עמ' 185; ראה גם עליו ועל מלומדים אחרים שחי וישבו בביירות: צאלח בן יחיא, כתאב תאריח' בירות ואח' באר אלאמראא אלכחחריין מן בני אלמגרב, ביירות

1927, עמ' 15-16.

124 אבן-סעד, שם, II 7, עמ' 93; יאקות, ג, עמ' 526.

125 אבן-סעד, שם, עמ' 186.

126 שם, עמ' 185-187; יאקות, ד, עמ' 558.

בתקופות שלטון אלח'לפאא אלראשדון (632–660) ותקופת שלטון האמיים.¹²⁷ ואולם בשלב זה אין באפשרותנו לעקוב אחר תהליך-ההתיישבות זה, לקבוע את הזמן המדויק וכן מספרם המוחלט של אותם אנשי דת, מספרם היחסי לתושבי העיר, ומספרם היחסי לחילות בערי-החוף.

מרבית אנשי-הדת והמלומדים הנזכרים בערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל וערי-הספר בפנים הארץ חיו בתקופות מאוחרות, למן המאה התשיעית ואילך. מרבית המלומדים ואנשי ה'חדית' שמזכיר אבן-סעד בעיר אלמציצה, למשל, 13 במספר (!) ישבו בה במאה התשיעית בתקופת שלטונם של הח'ליפים הארון אלרשיד (786–809), אלמאמן (813–833) ואלמעצם (833–842).¹²⁸

אף-על-פי שאין בידנו עדויות מפורשות על מיסוד ההתיישבות של חכמי הדת וההלכה המוסלמים בערי-החוף הללו שלא כבצפון-אפריקה, ברור שהיתה משמעות מיוחדת למגורים בערי-החוף של סוריה וארץ-ישראל בפרט ובערי-הספר בכלל. היותן חשופות להתקפות אויב, הימצאותן לעתים קרובות במצב כלכלי-חברתי ירוד, עשו את הישיבה בהן ל'מראבטה', היינו חנייה אל מול האויב, ולחנייה זו נודעה משמעות דתית. רק ידיעות ועומות (שנפלו לידי באקראי) מספרות על מספר מלומדים מוסלמים שחיו במאה התשיעית בערי-החוף שבצפון-סוריה ובערי-ספר בפנים הארץ, ועליהם נאמר במפורש כי פרשו במכוון אל ערי-ספר אלו.¹²⁹ אולם שוב יש להעיר, כי הידיעות הן מקריות, מן המאה התשיעית בלבד, ואינן מארץ-ישראל אלא מצפון-סוריה. מהן לא ניתן להסיק מסקנות כוללות, אפילו לא לגבי הערים הנזכרות. המשמעות הדתית-אסלאמית של הישיבה בערי-החוף, כלומר באיזור-הספר, מתבטאת במפורש במסורות הרבות על שבחי ערי-החוף שכבר מסרנו עליהן. מסורות אלו מעודדות ומשבחות את הישיבה בערי-החוף, ומבקשות להקנות למתיישב בהן יתרונות רבים ומעמד של מי שנלחם במלחמת-קודש ועל כן זכאי הוא עוד בחייו לגן-עדן. באופן זה ניתן לראות את הסברו של יאקות, כשהוא מזכיר את טרסוס: 'טרסוס לא חדלה להיות מקום מגורים לצדיקים ולסגפנים, כשהם באים אליה משום שהיא שייכת לערי-הספר של המוסלמים'.¹³⁰ בלשון זו מתאר הוא גם את אלמציצה,¹³¹ וכשהוא מתאר את ארסוף אומר הוא: 'ובה היתה קבוצה של חכמי דת ו"מראבטון"' (קרי, מי שחונה מול האויב).¹³² מידע חשוב בידנו על ארגון חילי-המשמר באלכסנדריה ובחופי מצרים, מיד לאחר כיבושה על-ידי המוסלמים בשנות הארבעים של המאה השביעית. עמרו בן אלעאן, כובש מצרים, הושיב רבע מצבאו באלכסנדריה כחיל-מצב-ומשמר למשך שישה חודשים, ובתום תקופה זו היה מחליף את חילי-המצב. רבע נוסף מצבאו פיזר בערי-החוף של מצרים, ומחצית צבאו שהתה עמו. עמר בן אלח'טאב היה נוהג לשלוח

127 ראה למשל אבן-סעד, שם, VI, עמ' 234 שורה 18–עמ' 235 שורה 2; יאקות, ג, עמ' 154; אבן אלת'יר, אסד אלגאבה פי מערפת אלצחאבה, א, עמ' 307; אבן חג'ר אלעסקלאני, תהד'יב, ב, חידראבאד, 1325 להג'רה, עמ' 119.

128 ראה הערה 126.

129 ראה אודי, תאריח' מוצל, עמ' 82, 423; אבן-עסאכר, תאריח', א, עמ' 144, 264 (על חכמי דת באלמציצה); אודי, שם, עמ' 363 (על מלומד במלטיה); אבן חזם (לעיל, הערה 18), עמ' 34 (על מלומד בטרסוס).

130 יאקות, ג, עמ' 526, שורה 15: 'ומא זאלת מוטנן ללצאלחין ואלוהאר, יקצדונהא לאנהא מן תגור אלמסלמין'.
131 שם, ד, עמ' 558: 'וכאנת מן משהור תגור אלסלאם קד ראבט בהא אלצאלחון קדימן'.

132 שם, א, עמ' 207; סמעאני, א, עמ' 166.

כל שנה חיילים מאלמדינה, כדי שישמשו חיל-מצב באלכסנדריה. עת'מאן ציווה להמשיך בדרך קודמו, ליתן לחיל-המצב משכורות ולהחליפם כל שישה חודשים.¹³³ יש כאן דמיון רב למה שנהוג היה ב'רבאטא' של צפון-אפריקה. אולם גם כאן אין מתקופה קדומה זו עדויות על התיישבות משותפת של אנשי-דת ומלומדים לצד חיל-המצב.

גיחון, שעה שהוא דן בקטע של אלמקדסי, איננו מזכיר את פדיון השבויים. על-פי הטקסט של אלמקדסי, קשה להסיק מסקנות אסטרטגיות צבאיות, שכן טקסט זה אין לו מקבילות. ראינו כיצד מוזרן בעל שיעור-קומה כמרסיי, אשר כתב מאמר מקיף ויסודי על ה'רבאטא' בצפון-אפריקה, הדגיש את חוסר-הבהירות הקיים בדבר אופיים של ה'רבאטא' במזרח ותפקידיהם.¹³⁴ מקדסי מתאר מערכת פדיון שבויים מיוחדת-במינה, שלא מצאתי לה מקבילות בתקופה הקדומה. אלמקריזי מקדיש עמודים אחדים לתיאור מפורט של פדיון שבויים מוסלמים עם הביזאנטים. על-פי אלמקריזי, לא אירע בתקופה האמיתית פדיון-שבויים ידוע. פדיון-השבויים הראשון תמורת כסף התרחש באסלאם בתקופה העבאסית. בראשית התקופה העבאסית התקיימו פדיונות-שבויים בצורה בלתי-מבוקרת, בלתי-ריכוזית, בחופי סוריה וארץ-ישראל, בפסטאט באלכסנדריה, באיזור מלטיה, ושאר ערי-הספר שגובלות בכוזים עד תקופת שלטונו של הארון אלרשיד. אז היה פדיון השבויים פרי חיכנון וביצוע ממלכתיים, ומקריזי מספר על שנים-עשר פדיונות ממלכתיים כאלו, כולם נערכו באל-לאמס, עיר על חוף הים, בקרבת טרסוס.¹³⁵ פדיון-השבויים הממלכתי הראשון אירע בשנת 189 להג'רה (= 805/804), ונמשך בהפסקות עד לשנת 326 להג'רה (= 938/937) בתקופת שלטונו של אלרזא'י. בנוסף לפדיונות הממלכתיים הללו שנפדו בהם אלפי מוסלמים היו עוד פדיונות-שבויים קטנים, לא-ממלכתיים, ובדרך כלל היה אחראי עליהם מושל ערי-הספר של סוריה (אמיר אלת'גור אלשאמיה).¹³⁶

אלמקדסי דן בפדיון שבויים, שנערך בערי-החוף של ארץ-ישראל¹³⁷ ובמערכת האזעקה שנועדה להתריע על בואם. הוא מביא לפנינו עובדה מעניינת חשובה ואולי אף יוצאת-דופן, שאירעה בחופי סוריה של התקופה הפאטמית.

כבר הזכרנו את מערכת-האזעקה באמצעות אש בחופי צפון-אפריקה בתקופת שלטונם של האגלבים. לאור הידוע לנו אין ספק כמעט כי נקודות-משמר מבוצרות אלו, שעליהן הודלקו המשואות, היו 'רבאטא'.¹³⁸

עדויות נוספות לאזעקה מסוג זה מצאתי רק בתקופות מאוחרות יותר. השימוש באבוקות-אש כמערכת-אזעקה לא היה מפותח אצל הצלבנים בארץ-ישראל. בידינו רק עדות אחת משנת 1183,

133 אבן-עבד אלחכם, פתוח מצר, לידן 1920, עמ' 191-192.

134 והשווה עם מסקנותיו של גיחון (לעיל, הערה 104), שם.

135 ראה על לאמס, יאקות, שם (ביירות 1957) עמ' 5, 8; על טרסוס ראה לה סטרנג' (לעיל, הערה 29), עמ' 377-378.

136 אלמקריזי, ח'טט, ג, עמ' 6-7 ('הוצ' בולאק, ב, עמ' 190-191). בכרוניקות המוסלמיות אנו מוצאים עדויות,

המאשרות את עדותו של אלמקריזי בדבר פדיון השבויים; ראה, למשל, אליעקובי, תאריך, ב (מהד' לבנון 1960),

עמ' 482, ידיעה מעניינת על פדיון שבויים בתקופת אלואת'ק (שלט 842-847) בשנת 231 להג'רה (845/46); שם,

עמ' 490-491, בשנת 241 להג'רה (855/56) בתקופת שלטון אלמחויכל (שלט 847-861).

137 מעניין לציין כי אלמקדסי אינו מזכיר את קיסריה. מדוע?

138 ראה עליהן גם מרסיי (לעיל, הערה 93), עמ' 416.

עת הועלו על מגדלי כרף שבעבר־הירדן משואות־אש שנראו במצודת דוד בירושלים. כוונת האיתות היתה להודיע על התקפת צבאות המוסלמים את העיר.¹³⁹ אלקלקשנדי מקדיש פרק קצר בכרך הארבע־עשר של האנציקלופדיה שלו למערכת האיתות והאזעקה באש, שהיתה קיימת בראשית התקופה הממלוכית.¹⁴⁰ הוא מצטט את ספרו של אבן־פצ'ל אללה אלעמרי (מת 1349) ומספר, כי בעת המלחמות בין המונגולים שבראשם עמד הולאגו (שליט המדינה המונגולית פרסית האילח'אנית 1256–1265) ובין הפרסים נבנתה מערכת של אזעקה מערי־הספר הקיצוניות ביותר על נהר הפרת עד קאהיר. נקודות־המערכת הוקמו לעתים בראשי ההרים ולעתים בבניינים גבוהים. בלילה הובערה בהם אש וביום השתמשו בעשן. מטרת המערכת היתה להתחקות אחר תנועת המונגולים ולהודיע על כוונות המלחמה שלהם או פלישה. היתה קיימת מערכת של אותות מוסכמים (אש ועשן) שונים, שיכלו לספק מידע שונה על מצבו של האויב, כוונותיו, מספרו וכדומה. בכל מקום גבוה כזה הוצבו משמרות עם מכשירים אופטיים,¹⁴¹ והללו קיבלו קיצבה קבועה מהשלטונות. אבן־פצ'ל אללה אלעמרי מונה שורה של מקומות גבוהים מעין אלו, מהעיר אלעאנה (על הפרת, דר' לסמארא) עד לעזה. מעזה נפסקו מגדלי־התצפית הגבוהים, והידיעות על המונגולים הועברו או באמצעות שירות 'הדאר' הממלכתי, אלבריד, כלומר רצים על סוסים, או באמצעות היונים. ידיעה במערכת זו עשויה היתה להגיע תוך יום אחד מהפרת אל קאהיר. ולבסוף מעיר המחבר הנ"ל כי מעת שנכרתה שביתת־הנשק בין שני הצדדים הוחנחה מערכת־אזעקה זו, ושוב לא ניתנה הדעת עליה. כיום אומר הוא (תחילת המאה הארבע־עשרה), מקומות האזעקה והתצפית נמחו מעל פני האדמה ואינם אלא שרידי חרבות.

139 ראה דה מומבין (לעיל, הערה 89), עמ' 129, הערה 1: 'י' פראוור (לעיל, הערה 18), א, עמ' 512 והערה 51.
140 אלקלקשנדי, צבח אלאעשא פי מערפת אלאנשאא, יד, קאהיר 1919, עמ' 398–400; דה מומבין תירגם את הטקסט הזה, ראה שם, עמ' 258–261 והערותיו.

141 'וקד ארצד פי כל מנור אלדיארב ואלנט'ארה', זהו תרגומו של דה מומבין, עמ' 258, וייתכן כי יש לתרגם: ובכל מקום גבוה מואר, הוצבו חיל־משמר וצופים (במקום מכשירים אופטיים).

מפעלי פיתוח בירושלים בראשית השלטון העות'מאני*

אמנון כהן

א

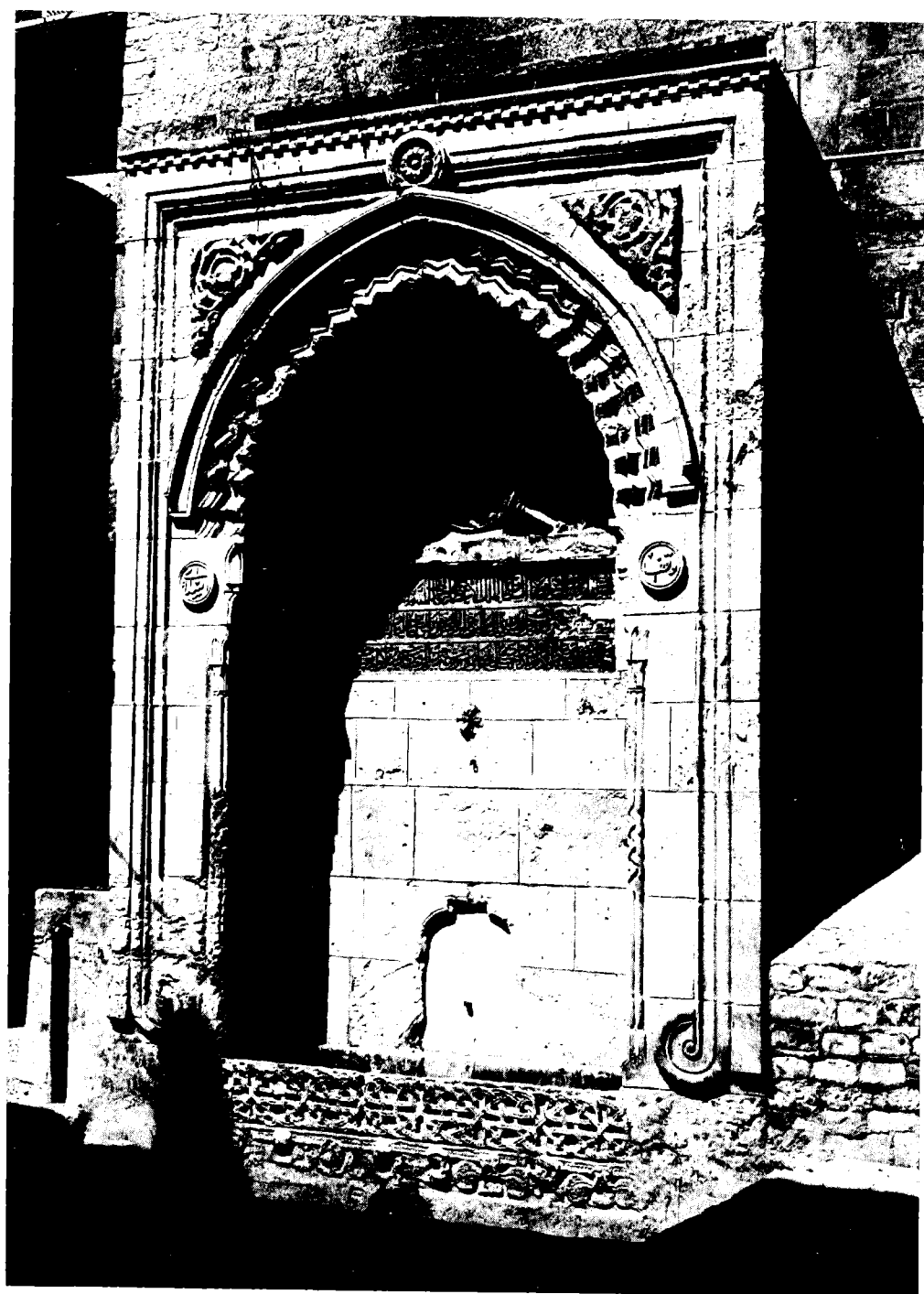
כיבוש ארץ-ישראל על-ידי העות'מאנים בשלהי שנת 1516 לא היה כרוך בקרבות גדולים ואף לא הביא לסבל רב לאוכלוסיה המקומית. השליט החדש משל בארץ-ישראל מן הצפון בעוד בירתו של קודמו, הממלוכי, היתה בדרום; ממדיה של האימפריה העות'מאנית היו מרשימים מאוד; הלשון שדיברו השליטים מקרוב באו היתה מוזרה ולא-מובנת. ואולם מה שאיפיין את הממלוכים ואת האימפריה העות'מאנית כאחד היתה דתם הסונית-אסלאמית. בכך הוקל ודאי בהרבה נטל הפחדים והחששות הטבעיים, שקידמו את פני השליט החדש והלא-ידוע. נתגלגלו הדברים ושליט זה לא רק שהיה מוסלמי אדוק, אלא גם גילה עניין רב בקידום הארץ ואנשיה. משמעותו של דבר זה, בין השאר, היתה גם בכך, ששלטון העות'מאנים בארץ-ישראל, אשר החליף את שלטון הממלוכים, לא זו בלבד שבלם את המגמה הקודמת של שקיעה וניוון, אלא שנקט גם מדיניות, שהיתה היפוכה הגמור של זו שקדמה לה. מכאן ואילך נחלקה ארץ-ישראל ליחידות אדמיניסטרטיביות אחדות, שנועדו לשפר את מצבה וליישם ביעילות את מדיניות השלטון החדש בה. ננקטו פעולות לבלמת חדירותיהם של הבדווים ולהעמדתם תחת פיקוח השלטון המרכזי; הושלטה בארץ מידה מרובה יותר של ביטחון, וכך הביא הדבר לא רק לקידומם של התחבורה והמסחר אלא גם של החקלאות והמלאכה. כל זה, וכן פעולות נוספות אחרות, תרמו במחצית הראשונה של המאה להופעתן של שתי מגמות-יסוד, שניתן בבהירות להתחקות עליהן: שיעור גידול מרשים ויציב של אוכלוסיית המקום, ולאחר-מכן עלייה ברורה בפעילות הכלכלית. אף כי נטיות אלו היו רווחות, כנראה, בכל חלקי ארץ-ישראל, הן נחקרו עד כה רק במידה שנגיעתן היתה במרכזים עירוניים, והמימצאים התבססו בעיקר על רשימות התחריר הסינופטיות של מחוזותיה (סנג'ק) השונים של הארץ.¹

במאמר זה נשתדל להסב שימת-לבו של הקורא אל מקצת מן ההיבטים הכלכליים, המתגבשים כתוצאה משימוש במקור זה ובשילובו של מקור אחר והם ארכיוני הסג'ל של בית-הדין השרעי בירושלים.² שלא כראשון חשיבותו של המקור האחרון בכך, שעד הזמן האחרון הוא היה שרוי בצל

* נוסח עברי של מאמר, שנכתב במקורו באנגלית ועומד להתפרסם ב-G. Baer (ed.), *Asian & African Studies*, Vol. 12/1

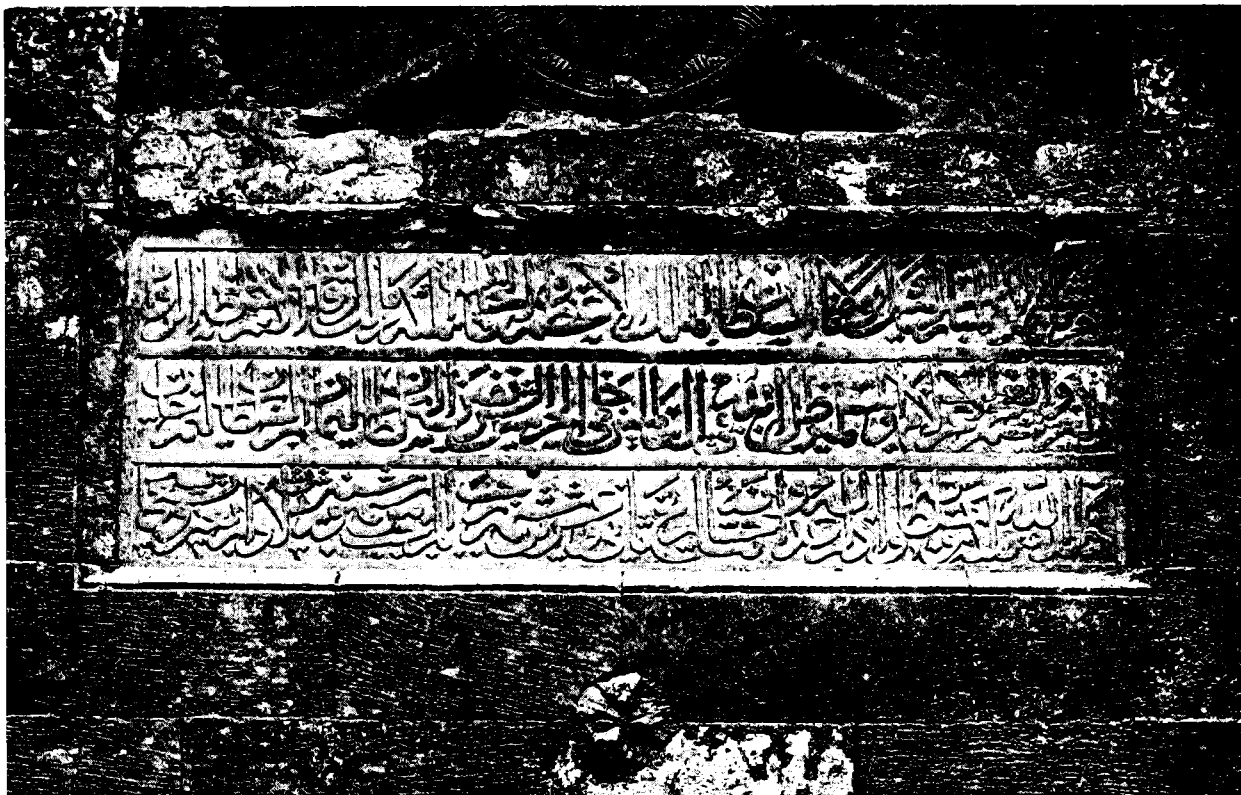
1 A. Cohen & B. Lewis, *Population and revenues in the towns of Palestine in the 16th Century*, Princeton University Press 1978

2 א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית-הדין השרעי, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-13. J.E. Mandaville, 'The Jerusalem Shari'a court records; a supplement and complement to the central Ottoman archives', in: M. Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman period*, Jerusalem 1975, pp. 517-524

(צילום: דוד אייזנברג, א.ג.פ.)

הסביל שבפתח שער השלשלת ממערב להר הבית

הכתובת שמעל הסביל של שער השלשלת המעידה על הקמתו על-ידי הסולטאן סולימאן

המקורות האחרים, אשר היו קודם לכן בהישג-ידם של החוקרים. ליקוי אובייקטיבי יותר נעוץ בעובדה, שמאחר ובית-הדין דן כרגיל בעניינים הנוגעים לאותם תושבי הארץ שהיו נתונים לסמכות השיפוט שלו, הוא הצטמצם בעיקר בענייני ירושלים וסביבותיה. אף-על-פי-כן, ככל שאתה מוסיף ומעיין ברשומות אלו של הקאדי המקומי, אתה משתכנע יותר בתפקידן המרכזי — בכוח, לפי שעה — בכל ניסיון להכיר ולשחזר את ההיסטוריה הסוציאלית והכלכלית של מוסדות ותהליכים בתוך האימפריה בכלל, ובפרובינציות של ארץ-ישראל בפרט.

ב

מבחינה דימוגרפית היתה ירושלים העיר המאוכלסת ביותר בארץ-ישראל במשך המאה השש-עשרה. היתה רק הפסקה קצרה, בשלהי שנות השלושים של המאה, כשהעיר עזה עלתה במקצת במספר תושביה על זה שבירושלים. ואולם עד-מהרה, בעשור השנים שלאחר-מכן,³ חזרה

3 השווה: כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 94, וראה גם כן במאמרי: 'תמורות דמוגרפיות בקהילה היהודית בירושלים במאה הט"ז', פרקים בתולדות ירושלים ויהודי ירושלים, ג (בדפוס).

ירושלים והשיגה את עליונותה. לא ייפלא אפוא, שהשלטונות העות'מאניים החשיבו אותה יותר; ככלות הכל היו בה מספר גדול יותר של אוכלוסין וגם מקומות מקודשים לפולחן הדתי. כדי להגן על מקומות אלה הוקמו בזמן שלטונו של סולימאן המפואר חומות ירושלים. כיוון שתאריך הקמתן של אלו צויין בבהירות בכתובות-הזיכרון אשר בשעריה הראשיים של העיר, הרי שהיבט זה ביוזמתו של סולימאן ידוע לכול. והדברים אמורים גם במפעל אחר, שנטל סולטאן זה על עצמו, הלא היא בריכת הסולטאן, על הסביל (רהט) המפורסם שלה שמחוץ לחומת העיר, דרומית-מזרחית לשער יפו. ואולם פחות ידוע לציבור הרחב הוא החלק האחר בפרויקט זה: אמות-המים שנועדו להוליך את המים שהגיעו לירושלים אל מוצאיהן השונים בעיר. לכל אלה היה כיוון אחד: הרהיבת (אל-חרם אל-שריף) וסביבתו הקרובה. המים כוונו אל שלושה סבילים בתוך תחומיו, ואל חמישה סבילים אחרים מחוץ להרהיבת (שניים מהם לצפון ושלושה למערב), ושניים נוספים שימשו את בתי המרחצאות הציבוריים (חמאם).⁴ אספקתם של המים הזורמים הללו נועדה במפורש לצורך רחיצתם של המאמינים קודם לתפילותיהם (ראה הע' 4), ומכאן הזיקה הפונקציונלית המובהקת שלהם אל הרהיבת. אך גם ללא הציון המפורש הזה מעידים על זיקה זו המקומות שנקבעו לרוב הסבילים, דהיינו: סמוך לכניסות הראשיות אליו. מעבר למילוי מצוות הדת יש לזכור, כמובן, כי גם בימים ההם היו המים חשובים לצורכי יום-יום של התושבים באותה מידה, לפחות. ואכן, בסבילים אלה, שמקומם נקבע כפי שנקבע באחדים מן הרבעים החשובים והמאוכלסים ביותר בירושלים, יש לראות ניסיון מצד האדמיניסטרציה העות'מאנית לספק לאוכלוסיה המקומית מיצרך חיוני זה. עד שנת 1541 הושלם כל הפרויקט של מפעל המים, ומכאן ואילך כבר זרמו הללו לכל המקומות שנוכרו למעלה 'על בסיס שווה', או כלשון הכתוב: *ان نقص الماء ينقص عن الجميع وان زاد يزيد للجميع*.⁵

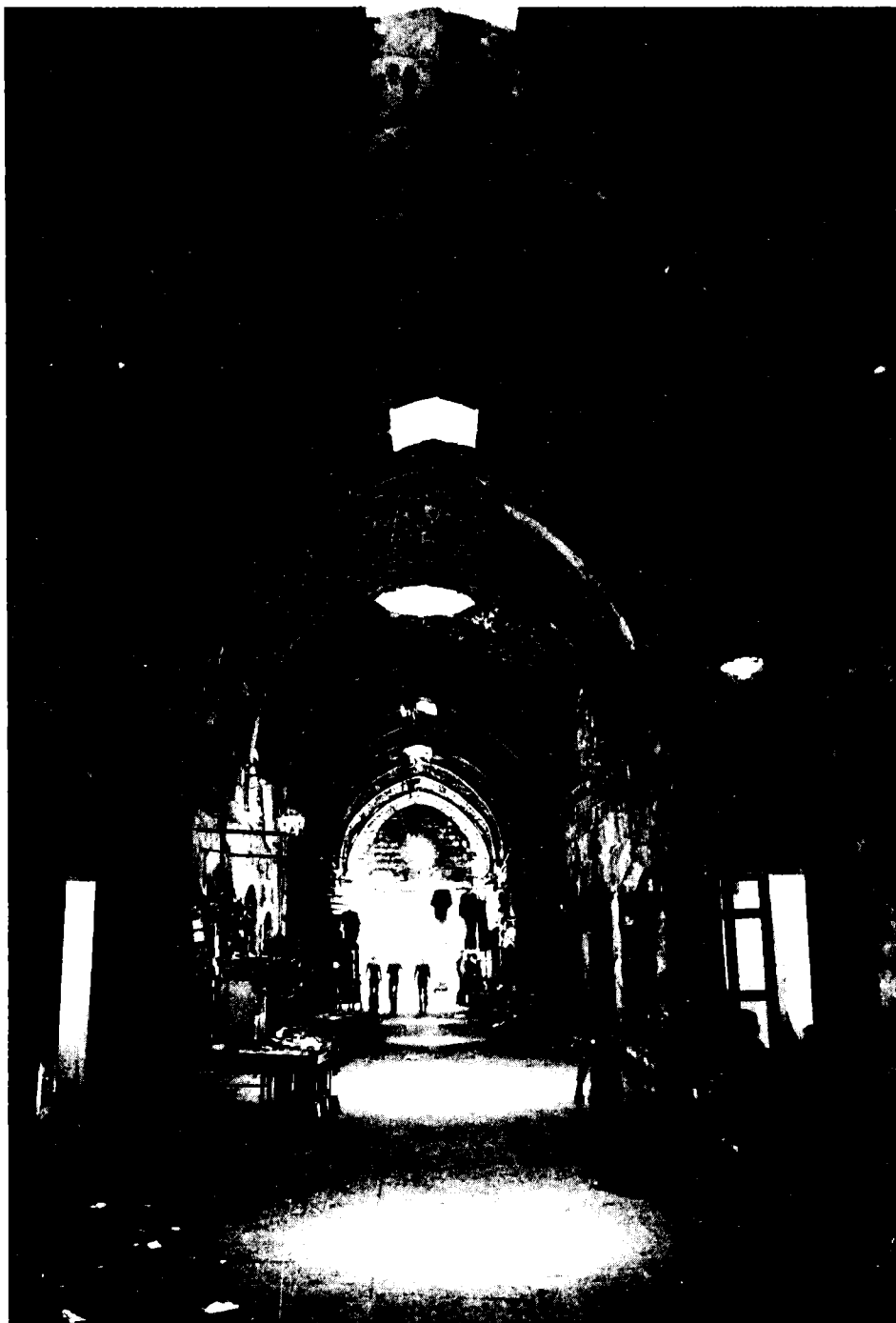
ג

בניית חומות ירושלים והבאת מים לעיר נעשו כדי להגביר את הבטיחות בה, לקדם את רווחתם של תושביה ועל-ידי כך להגדיל את מספרם ולאפשר להם תנאים טובים יותר לא רק לפעילות דתית, אלא גם לפעילות כלכלית. בניגוד למה שניתן להסיק מן הדימוי שנוצר בתקופה העות'מאנית המאוחרת, היתה ירושלים במאה השש-עשרה מרכז כלכלי תוסס ופעיל. אפילו בתוך חומות העיר, ואין צורך לומר מחוץ להן, היו חלקות-אדמה מעובדות, שגידלו בהן ירקות, והיו כרמים ומטעים שהניבו פירות מפירות שונים (תאנים, זיתים, משמש, אגסים ועוד). קצתם של המטעים ודאי מתקופת הממלוכים, אולם היו גם מטעים מתקופת האדמיניסטרציה העות'מאנית אשר ייחסו אותם ל'נטיעה החדשה' (אל-גראס אל מוסתג'ד).⁶ אף-על-פי-כן, עבודת האדמה היתה ענף כלכלי משני בחשיבותו, ויותר משהיה זה עניין עקרוני במרכז 'עירוני' כירושלים נבע הדבר בעיקר מן

4 שםם של הסבילים נקרא על שם מקומם: מחלת באב אל-סלסלה; מחלת באב אל-קטאנין; מחלת באב אל-נאור, נוכח באב אל דוידאריה (שנקרא אחר-כך באב פיצל); באב אל-אסבאט במחלת באב חטה (על השערים השונים של הרהיבת ראה: עארף אל-עארף, תאריך 'קבת אל-צ'ורה אל-משרפה ואל-מסג'ד אל-אקצא אל-מבארק, ירושלים 1955, עמ' 220-214). שלושת הסבילים בהרהיבת נועדו לצורך 'רחצת הטהרה של החנפים', 'רחצת הטהרה של השאפעים' ואל-שאדרואן. שני המרחצאות היו חמאם תנפו וחמאם באב אל-אסבאט.

5 סג'ל, כרך 14, עמ' 303.

6 סג'ל, כרך 80, עמ' 262.

(צילם: דוד אייזנברג, א.ג.פ.)

שוק טווי הכותנה (מבט ממערב למזרח, לעבר הר הבית)

המחסור במים בעיר ובסביבתה. דומה כי המלאכה והתעשייה היו ענפים פרודוקטיביים יותר בפעילות הכלכלית: בתי הבד (מעצרה),⁷ תעשיית הסבון (מצבנה),⁸ טחנות-הקמח (טאחון),⁹ אריגת הפשתן (חיאפת אל-פתאן)¹⁰ וייצור כלי-נשק אינם אלא מקצת דוגמאות מכל מה שייצרו בעיר, אם לצריכה מקומית ואם לשם ייצוא.

ענף כלכלי שלישי הראוי לציון היה המסחר. אף כי יש אזכורים לחנויות במקומות שונים בעיר, התקיים המסחר בדרך כלל בשווקים (סוק) שהוגדרו במדויק. בעקבות הסג'ל נמנה שמותיהם:¹¹ סוק אל-תג'אר ('הסוחרים'), סוק אל-עטארין ('סוחרי התבלינים'), סוק אל-ח'טר ואל-באשורה ('המידה והמוק'),¹² אל-סוק אל-כביר ('השוק הגדול') וסוק אל-ס'יאג ('צורפי זהב וכסף'). קשה לומר אם אמנם רשימה זו ממצה, אף כי לא קל להעלות על הדעת סיבה כלשהי על שום מה לא יכלל שוק גדול כלשהו בגדר אחריותם של אלה שהופקדו במפורש על שמירת השווקים בעיר, ואשר מכתב המינוי שלהם נלקחה הרשימה דלעיל.

ואף-על-פי-כן הושמט שוק אחד: ח'אן אל-קטאנין (טווי הכותנה), או סוק אל-קטן. אפשר שזהו השוק שפונה לעיל אל-תג'אר או האחר שפונה אל-כביר, ומשניהם סביר יותר השני. מכל מקום, ח'אן אל-קטאנין היה אחד ממרכזי המסחר בירושלים. מאחורי חומותיו היו חנויות ומחסנים וכן נכלל בו מספר גדול של חנויות, שהותקנו משני צדי הכניסה אליו. ח'אן ניצב עוד על עמדה מתקופת הממלוכים, והיה בחזקת הקדש (וקף) של מסגד כיפת הסלע. בשלהי שנות שלטונם של הממלוכים הוזניחו אותו השלטונות והממונים על ניהול הוקף, וסופו שירד ערכו הן מבחינת מראהו החיצוני והן מבחינת תפקידיו. שנים אחדות לאחר שנסתיימה תוכנית אספקת-המים, ב-1544, אנו נתקלים בניסיון (ודאי לא הראשון) לשקם ח'אן זה. במשך שבועיים ויותר, אף כי לסירוגין, נוקו החנויות מן האשפה שנצטברה שם זה שנים, הותקנו דלתות ושערים, וידיהם של הנגרים והצבעים מלאו עבודה בחידוש המחסנים והחנויות.¹³ ודאי, הרושם המצטבר של שנות-הזנחה מרובות אי-אפשר שיימחק על-ידי שורה אחת ויחידה של פעולות, ותהיינה הללו קונסטרוקטיביות ככל שתהיינה. במשך המאה השש-עשרה אתה מוצא אזכורים חוזרים ונשנים לנסיונות נוספים, שתכליתם שיפור התנאים במקום זה.¹⁴ יתירה מזאת, יש אף כמה רמזים לתוצאות החיוביות ולהתקדמות שהושגה בעקבות ביצוען של תוכניות-פיתוח אלו. מספר החנויות שנבנו מעבר לכניסה לשוק ושל אלו הסמוכות לה גדל מ-28 באוגוסט 1564 ל-32 בפברואר 1566.¹⁵ חשוב יותר היה, כמובן, הגידול בהיקף המסחר בשוק זה,

7 הללו היו לפחות משני טיפוסים: הללו שהפיקו את השמן מן הזיתים (עצר זיתון), כגון ברובע באב אל-עאמדה (סג'ל, כרך 80, עמ' 268), או הללו שהפיקו את השמן משומשום (סירג'), כגון ברובע שרף (על פרטים רבים על כל תהליכי הפקת השמן ראה: סג'ל, כרך 80, עמ' 71).

8 סג'ל, כרך 80, עמ' 96. 9 שם, עמ' 383. 10 שם, כרך 58, עמ' 337. 11 שם, כרך 61, עמ' 206. זוהי רשימת כל השווקים אשר השמירה עליהם הוחכרה לממונה על הבטחון (סובאשי) של ירושלים.

12 זהו זוג מאוד לא-רגיל. בטקסט קודם יותר היה אזכור לדאר אל-ח'דר ('בית הירקות'). מקום שם היתה גם חנות בשם אל-באשורה ואל-בואז (מוך וסוחר בדים) (סג'ל, כרך 17, עמ' 126). וכן ראה דברים מפורשים במקום אחר (סג'ל, כרך 54, עמ' 319): 'אל-באשורה אשר בה נמכרים הירקות (אל-ח'דרות)', שמו של השוק הנדון אפשר שהוא צורה מסורסת של השם הקודם ויש לראותו כ'שוק הירקות'. ואפשר שטעות היתה של המעתיק בקריאת התיבה 'ח'טר' במקום 'קטן' (הדומה במידה רבה בערבית קורסיבית), ואז יהיה זה שוק הכותנה.

13 סג'ל, כרך 17, עמ' 204 מביא רשימה מפורטת מאוד של עבודות והוצאות שנעשו.

14 סג'ל, כרך 44, עמ' 176, מתחילת שנת 1563. בין השאר יש חנות אחת שנשכרה על-ידי נוצרי.

15 סג'ל, כרך 45, עמ' 355, וכן כרך 48, עמ' 404 בהתאמה.

וזאת ניתן להסיק על-פי העלייה בדמי-השכירות שהיה על השוכר לשלם. השטח שנקבע תחילה כוקף של כיפת הסלע נבנה רק אחר-כך על-ידי הסולטאנים הממלוכים והוקדש כוקף משפחתי. כדי לקבל את זכות השימוש באדמה זו שולמו לוקף של כיפת הסלע על-ידי הנהנים דמי חכירה (חפר-אראזי) בסכום של 20 פארה. מאחר שהפעילות הכלכלית בשוק זה גדלה בשיעור ניכר, הוטל על השוכרים לשלם סכומי כסף גבוהים יותר בשביל שכירת הח'אן על חנויותיו: 8,000 פארה לשנה במקום אלפיים פארה. בשל כך התלוננו האחראים על ניהול הוקף של כיפת הסלע לפני השער העליון וטענו, כי לנוכח ההתפתחויות שחלו שוב אין לראות ב-20 הפארה דלעיל פיצוי נאות (אג'רי מת'לי).¹⁶ ואמנם ניתנה גם להם הרשות להגדיל את הכנסתם מן הח'אן לאחר שנוהלה חקירה נאותה על ידי הקאדי המקומי.¹⁷ קשה לקבוע במדויק אם היוזמה לפיתוח סוק אל-קטאנין באה מצד השלטונות עצמם, או שמחזיקי הוקף נטלו אף הם חלק ביוזמה ובהוצאתם לפועל של השיפורים. אם אמנם היתה זו יוזמתם של האחרונים, הרי שקשורים בעניין זה גם אינטרסים דתיים לא פחות מאינטרסים כלכליים. כך או כך יש לזכור שלמעשה נתאפשר השינוי דלעיל רק על-ידי הכיבוש העות'מאני, וכי ההקדשים של הר הבית, הכנסותיהם והוצאותיהם, נוהלו ע"י משרד החרמין שריפין בקושטא הבירה.¹⁸

אכן, פיתוחו של סוק אל-קטאנין לא היה בבחינת יוצא מן הכלל אלא שימש דוגמה למדיניות הכללית. רמזים נוספים למה שניתן לראות כפעילות דומה הם האזכורים של שני שווקים 'חדשים', או בחר דיוק: מחודשים, אשר היו כפופים למשרד החרמין דלעיל. שוק הירקות, סוק אל-ח'דר,¹⁹ אפשר שהורחב או עוצב שנית ושוקם בשלהי שנת 1563. קבוצה מסוחרת המקום (רובם יהודים וקצתם נוצרים ומוסלמים) באו אל הקאדי וביקשו רשות לנקות כראוי מקום זה ואחר-כך לשקמו (תעמיר). משקיבלו על עצמם לשאת בהוצאות הכרוכות בתוכנית זו, ניתנו הוראות מתאימות לבנאי הראשי (מעמאר באשי) לנקוט כל הצעדים ההכרחיים, ובכללם התקנת שערי ברזל נאותים בכניסה.²⁰ למן שנת 1563 כבר נקרא השוק בשם 'השוק החדש' (אל-סוק אל-ג'דיד), וארבעים החנויות שבו הושכרו למשך תשע שנים רצופות, ולא לתקופות השכירות המקובלות של 1–3 שנים בלבד. השכירות לתקופה ארוכה נועדה לעודד עידוד נוסף את הסוחרים להשקעות ומאמץ לשם הגברת פעולתם הכלכלית וכמובן, גם רווחיהם.²¹ ושוב שינה שוק זה את שמו כעבור עשרים שנה, והפעם נקרא סוק אל-סלטאן (שוק הסולטאן). כנראה לאות הוקרה למאמצים שנעשו על-ידי סולימאן המפואר לשקמו.²²

16 השווה: 'Adjir' (by Schacht), 'Idjara' (by Tyan), in: *Encyclopaedia of Islam* (New Edition, EI²)

17 הטקסט של הפירמאן (סג'ל, כרך 47, עמ' 188) ברור מאוד בנוגע לייחוס הפעילות המחודשת של שוק זה לשלטון העות'מאני: 'החנויות של הח'אן הנוכח [למעלה] נתפרסמו לאחר הכיבוש [העות'מאני] ו[מאז] הושכרו כרגיל בשכר של עשרת אלפים פארה'.

18 השווה: 'Haramayn' (by B. Lewis), EI²

19 בכרכים הקודמים יש אזכורים לדאר אל-ח'דר שמקומם היה בח'אן אל-ופאלה (סג'ל, כרך 17, עמ' 126; כרך 29, עמ' 165). נראה מאוד שהוא זהה לסוק אל-ח'דר.

20 סג'ל, כרך 44, עמ' 382 ועמ' 424.

21 סג'ל, כרך 44, עמ' 448 ועמ' 462.

22 דבר זה לא צויין במיוחד, כפי שהיה בתעודה הקודמת, אבל אפשר להסיקו במידה ניכרת של ודאות: הפריטים שנמכרו בח'אן אל ופאלה, או דאר אל-ח'דר, ואשר חלקם יובאו לארץ, היו זהים לאלה שנמכרו אחר-כך כמוצרים שהורשו להימכר באופן בלעדי בסוק אל-סלטאן (סג'ל, כרך 29, עמ' 165 מיולי 1555, וסג'ל, כרך 64, עמ' 40 מיולי 1585). השווה: כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), פרק שביעי (רמלה).

שוק אחר, שחל בו חידוש מהותי, היה סוק אל-עטארין ('שוק סוחרי התבלינים'). בינואר 1565 היה בעיצומה של תנופת פיתוח, שהביאה לידי הקמתו של מיכנה חדש, אשר הובדל לבסוף מן השוק הישן בקירות בנויים היטב וננעל מאחורי שני שערים. ודאי שהיה בכך הרכה יותר מהקמתן גרידא של חנויות נוספות, שכן הפיתוח והתוספת הגיעו לשלב שבו נתכנה המקום בשם: 'השוק החדש של מוכרי התבלינים' (סוק אל-עטארין אל-ג'דיד), להבדיל בינו לבין 'השוק הישן' (סוק אל-עטארין אל-קדים).²³

ד

ביסוד בנייתם, שיקומם והרחבתם של מוסדות ציבוריים הונחה השאיפה להרבות את השימוש בהם לטובת האוכלוסיה המקומית, ובאשר לשווקים — לעשותם טובים ונוחים יותר לצרכנים ולסוחרים כאחד. כבר ציינו שוק אחד, והוא שוק אל-קטאנין, אשר בנוסף על רשימת ההוכחות הנסיבתיות שבהשיגידנו מצביע ארכיון הסג'ל, כנ"ל, על רמזים ספציפיים לגידול בפעילות המסחרית שהתקיימה בו. גם על שוק אחר, שוק אל-ח'דר, מותר להצביע ולהסיק כי היתה בו פעילות מרובה. בתלונה שהוגשה על-ידי הכרוזים הציבוריים (דלאל), שהכריזו על סחורות שהובאו למכירה בירושלים, בסוק אל-סלטאן, נאסר באופן רשמי לקנות סחורות אלו מחוץ לשוק, לאגור אותן או להעלות את מחירן, שנקבע על-ידי השלטונות.²⁴ כל אלה אות הם לדרישה גוברת והולכת למוצרים אלה בירושלים, כלומר לפעילות עירנית ויתר סחר ב'שוק החדש' הזה. יש לזכור שהיחזמה להשקיע כספים ולחזור ולהפעיל את השוק באה מאת הסוחרים עצמם, אשר לא היו עושים זאת, כמובן, אלמלא חזו אפשרות סבירה לרווח. והוא הדין לגבי סוחרי התבלינים, שלמענם וכתוצאה מן הביקוש הגובר הוקמו אותן חנויות חדשות ונוספות שנוכרו לעיל. סוחרים אלה היו, כפי ששמותיהם מרמזים, מוכרי תבלינים שונים, שארץ-ישראל, כידוע לנו, לא היתה ארץ גידולם. עד המאה השש-עשרה, משהתחילו הפורטוגזים לעקוף את הדרכים המקובלות באותו זמן, הובאו הללו מן המזרח הרחוק, בעיקר דרך ים-סוף. המלומד התורכי פרופ' אינאלג'יק כבר חיקן את המושגים המקובלים בעבר בנוגע להשפעה המיידית שנבעה מגילוי דרך כף התקווה הטובה, בהביאו מספרים על קיומו של סחר-תבלינים פעיל ועירני העובר דרך הים התיכון במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.²⁵ אכן ההיסטוריה של ירושלים ממציאה לנו ראיות נוספות לטענתו זו ולמציאותו של מסחר פעיל בתבלינים לא רק במחצית הראשונה, כנ"ל, אלא במשך המאה השש-עשרה כולה. מאחר שירושלים עצמה לא נמצאה על נתיב המסחר עצמו היא נטלה חלק פעיל במסחר זה, ומכאן שפעילותם המתעצמת של סוחרי התבלינים לא יכלה לגדול אלא אם כן הופנו והגיעו אליהם מיצרכים אלה דרך ג'דה ומצרים.

עוד ב-1590 שומעים אנו על פולי קפה ואינדיגו שהגיעו לירושלים בדרך זו ומחירים במצרים היה קצת זול יותר מזה שבירושלים.²⁶ מכל מקום, נראה שהעות'מאנים היו ערים לקשיים האמיתיים או

23 סג'ל, כרך 46, עמ' 143. המעמאר באשי, הבנאי הראשי בירושלים, הופקד גם על השלמת תפקיד זה, ומאחר שהיה די עשיר יכול היה אפילו לשכור את המקום ממחזיק החרמין.

24 סג'ל, כרך 64, עמ' 40.

25 H. Inalcik, 'The heyday and decline of the Ottoman Empire', in: *The Cambridge history of Islam*, Cambridge 1970, I, p. 332

26 סג'ל, כרך 69, עמ' 487.

הפוטנציאליים, שסחר זה עתיד היה להיתקל בהם. יש אפוא לראות את הקמתו של שוק חדש בשביל סוחרי התבלינים לא רק בהקשר של שיפור תנאי המסחר המקומיים בירושלים, כנוכח לעיל, אלא במסגרת רחבה הרבה יותר. העות'מאנים ניסו לעודד את המסחר בענף זה (שלעמים נראה להם מזיק מבחינה דתית, כמקרה הקפה).²⁷ כדי לקדם את הסערה של הסטת המסחר אל דרך כף התקווה הטובה, או לצמצם ככל האפשר נזקיה. הקאנון-נאמה (ספר החוק והנהוג הפיסקאליים) כבר פטר את המיצרכים שנמכרו בסוק אל-עטארין מתשלום המסים הרגילים, שהוטלו על ידי הממונה (מחתסב) המקומי על השווקים וניהולם.²⁸ פטור זה זמנו במחצית הראשונה של המאה. המחחסב ניסה, כפי שניתן לשער, להתעלם מתקנה זו. ואמנם בין השנים 1538–1563 נאסר עליו כמה וכמה פעמים להטיל מסים על מצרכים אלה כדי שלא ייגרם נזק כלשהו לסחר התבלינים ולסחר אחר או דומה שהתנהל בשוק זה.²⁹ בעידוד הפעילות המסחרית בסוק אל-עטארין יש לראות, לכן, גם ניסיון לעידוד צריכת התבלינים, או מכל מקום להגנה על המסחר בהם. היתה זו תרומה צנועה מצד השלטון העות'מאני בארץ-ישראל למגמה הכללית לעצור בעד התוצאה הבלתי-נמנעת של התגליות הפורטוגזיות ועליונותה של פורטוגאל על הימים.

ה

כניסתה של האדמיניסטרציה העות'מאנית לארץ-ישראל צררה בכנפיה תקופה של שקט ושגשוג יחסי. אכן, קשה להפריז בחשיבות חיזוקם של החוק והסדר לפיתוח הכלכלה. העות'מאנים, שהנהיגו אותם בארץ-ישראל כמו בארצות-ערב האחרות שכבשו מקרוב, לא נעצרו בנקודה זו. בד בבד עם יצירת תנאים מתאימים³⁰ נקטו גם מדיניות אקטיבית שנועדה לעידוד הכלכלה המקומית. בנוגע לירושלים אין ספק בדבר, שער זו, אף כי משכה את חשיבותה, ביסודו של דבר, מהיותה מרכז לקיום מצוות הדת וביטוי לרגשות דתיים עמוקים, יזמו בה העות'מאנים פעילות כלכלית, המריצוה וקיימוה ברמה גבוהה. פעולותיהם בתחום זה לא היו מקשה סדורה ושלמה אחת: לעתים היו הן בודדות ונפרדות ולכל היותר אפשר לציין סדרה ממושכת של פעולות בנושא כלכלי כלשהו. אף-על-פי-כן ניתן להבחין בהן שתי תקופות עיקריות: שנות הארבעים המוקדמות ושנות השישים המוקדמות של המאה השש-עשרה, שבהן הוצאה אל הפועל מדיניות מואצת להגדלת הפעילות המסחרית בעיר. יהיה זה מעניין לבדוק וחשוב למצוא אם אמנם הודרכו פעולות אלו מכוח רצון כן לראות ברווחתה של האוכלוסיה המקומית, או שמקורן של אלו בשיקולים כספיים. ואולם לענייננו יש לבדיקה זו נגיעה קלה בלבד. עיקר החשיבות ביישומן של פעולות השיקום בשווקי ירושלים הוא בעצם היותן תרומה חשובה, הן לרווחתם של אוכלוסי העיר והן לשלומה של האימפריה. ימי שלטונו של סולימאן המפואר (1520–1566), שבדרך כלל רואים בהם את תור-הזהב של האימפריה העות'מאנית, עלו בקנה אחד, אם כן, לא רק עם מפעל הבניה המונומנטאלי של חומות העיר, אלא עם שורה ארוכה של פעולות שיקום כלכליות. תמציתן של אלה מתאימה להחיל על תקופה זו גם את התיאור של ימי-פריחתו של השלטון העות'מאני בירושלים.

27 סג'ל, כרך 47, עמ' 36, המציין את פתיחתם של חמישה בתי-קפה חדשים בירושלים בראשית שנות השישים של המאה הט"ז.

28 R. Mantran & J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans, les provinces Syriennes*, Beyrouth 1951, p. 38; Ö.L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imparatorluğunda zırai ekonominin hukuki ve mali esasları*, Istanbul 1943, I, Kanunlar, p. 218

29 סג'ל, כרך 42, עמ' 94; כרך 44, עמ' 354.

30 U. Heyd, *Ottoman documents on Palestine, 1552–1615*, Oxford 1960, pp. 102–103

תעודה

בעריכת ישראל ברטל

ידיעות נוספות

על פרעות ביהודי צפת בשנת 1517

אברהם דוד

ידיעות נוספות על פרעות ביהודי צפת בשנת 1517

אברהם דוד

במחצית השנייה של שנת 1516 יצא השולטאן העות'מאני סלים הראשון בראש צבאו למסע כיבוש סוריה, ארץ-ישראל ומצרים מידי הממלוכים. בתחודשים יולי ואוגוסט 1516 התנהלה מערכה צבאית כבדה לכיבוש סוריה. מספטמבר ועד דצמבר מוגר הצבא הממלוכי בשטחי ארץ-ישראל ובינואר שנת 1517 כבש הצבא התורכי את קאהיר תוך קרבות קשים.¹ על גורלה של אוכלוסיית ארץ-ישראל בימי המלחמה יודעים אנו אך מעט. ואולם, נשתמרו בידינו ידיעות אחדות על סבלם של תושבי העיר צפת באותם מאורעות. שמש אל דין מחמד אבן טולון אלצאלחי אלדמשקי (1475–1546) מספר בכרוניקה שלו 'מפאכהת אלח'לאן פי חואדת' אל זמאן' (התלוצצות עם הידידים אודות מקרי הזמן)² על התנגשות אלימה ועקובה מדם בין נאמני הממלוכים ונציגי השלטונות העות'מאניים. שמועות כוזבות שהופצו בארץ-ישראל על תבוסת השולטאן העות'מאני בשערי קאהיר עוררו רבים מתומכי השליט הממלוכי לפגוע בחבר פקידי ונאמניו של השולטאן.

וזו לשונו:

שנת 923³ וביום ששי ראשון למחרם⁴ ההמון חולל בצפת הרג רב, הסיבה היא שנודע להמון על תבוסת מלך העותמאניים, והם נשאו נשק והסתובבו בעיר בחפשם אחר העותמאנים כדי לעשות בהם שפטים, ונקרה בדרכם אחד והרגוהו. התעוררה מהומה בין העותמאניים וההמון. מושל העיר העותמאני ברח אל המצודה עם כל האנשים אשר עמו והתבצרו בה. וביום א' לשבוע ביום העשירי למוחרם הגיעה אגרת מאיש הצבא נאצר אל דין בן אל-חנש אל מוחיבי המשגיח על הצבא, וכתוב בה שהעותמאנים הובסו ע"י הצבא המצרי ונתפש הסולטאן שלהם סלים ח'אן.⁵

- 1 על מהלך הכיבוש והקרבות ראה J.J. Von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman* (traduit J.J. Hallest), IV, Paris 1836, p. 261 ff. חרגוס אנגלי של דברי ההיסטוריון אבן איאס על הכבוש ראה W.H. Salmon, *An account of the Ottoman conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (1516)*, London 1921. ידיעות חשובות מעניינו של הכיבוש מובאות גם על-ידי אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, פרקים קט-קלג (מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו), ירושלים תשל"ו, עמ' 312–365. וראה עוד: P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, London 1966, pp. 33–41.
- 2 סופר ערבי שחי באותו זמן, שרידי הכרוניקה שלו בערבית נדפסו על-ידי R. Hartmann בחיבורו: *Das Tübinger Fragment der chronik des Ibn Tūlūn*, Berlin 1926. עליו ראה: "דוריר", ההיסטוריוגרפיה הממלוכית ותרומתה לתולדות ארץ-ישראל, קתדרה, 1 (תשל"ו), עמ' 132–133.
- 3 להג'רה, היינו שנת 1517.
- 4 החודש הראשון למניין ההג'רה, היינו 24.1.1517.
- 5 בכרוניקה הנ"ל, עמ' 127. הריני מודה למר נעים שהרבני מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באוניברסיטה העברית שהואיל לתרגם קטע זה מן המקור לעברית. דבריו אלו של אבן טולון הוזכרו ע"י מהדירי סדר אליהו זוטא, לאליהו קפשאלי, פרק קכו, עמ' 349, הערה 7.

הכרוניסטון ר' אליהו קפסאלי מספר בספרו 'סדר אליהו זוטא' שהתנגשות זו לא פסחה על האוכלוסיה היהודית בצפת. לדבריו נפגעה הקהילה היהודית קשות ממעשי ביזה ושווד שנגרמו עקב מהומות אלו:

ויהי בהיות המלחמה תוך מצרים ומצרי שאול מצאום הוציאו המור"י⁶ קול כי נשבר חיל האדון. חזון לבם ידברו ועיוני לבם על לשניהון סליקו. ויצא הנגיד ממצרים ויבא אל כל המקום אשר יבא שם להגיד כי יום בשורה הוא כי נוצחו התוגרמים ונצחו הממלוקי... ויבא המגיד אל שפי"ט להגיד כי שפטם ה' מידי אויביהם וישמחו האנשים... ונקלה כבוד ישראל בעיניהם ויאמרו נדרך נשיג נחלק שלל. ויעמדו על היהודי אשר בשפי"ט וישפטום במשפטיהם ושפטום עשו בם, ושחתו רחמיהם ועברתם שמרה נצח וישללו את כל אשר להם... ויאמרו לית דין ולית דין. וערומי הלכו אותם מבלי לבוש, ולא השאירו להם מחיה. ורבי' מהיהודי השיגה ידם ומהרו והסתירו מנכסיהם במחבואות ובסדקין, ויבואו אחריהם ויחפשו חפץ מחופש... ולא השאירו להם מחיה או כל מאותה ואפי' בגדיהם היו פושטים מעליהם, פושטו ואפילו בשוק, ועפעפי היהודים יזלו מים... ויתכסו בבליוי סחבות לכסות דבר ערוה על כל לוחותיהם, שק ואפר יוצע לרבים.⁷

בהמשכם של דברים מספר ר' אליהו קפסאלי כיצד נחלצו יהודי מצרים לעזרת אחיהם בצפת באיסוף כספים ומלבושים ומסרו את הנאסף לידי שלוח קהילת צפת 'כה"ר נסים ביבא'.⁸ הדים נוספים למאורעות קשים אלו מוצאים אנו במקור עברי אחר בלתי ידוע. באחת מדרשותיו של ר' יוסף ב"ר מאיר גרסון הנמצאת בספר 'בן פורת יוסף' — חיבור המצוי עדיין בכתב-יד.⁹ ר' יוסף גרסון שישב באותה עת בדמשק ייחד דרשה מיוחדת למאורעות אלו. תוך קריאה נרגשת להיחלץ

6 הכוונה למוסלמים.

7 סדר אליהו זוטא, פרק כז, עמ' 349.

8 שם, עמ' 350. דברי קפסאלי הובאו כבר בליקוטים שונים מס' דבי אליהו מאת מ' לאטיש, פאדובה תרכ"ט, עמ' 93-95, וכבר נדונו על-ידי חוקרים בתולדותיה של קהילת צפת במאה הט"ז. י' כנעני במאמר, 'החיים הכלכליים בצפת וסביבותיה במאה השש עשרה וחצי המאה השבע עשרה', ציון (מאסף), ו (תרצ"ד), עמ' קעד; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 219-220; י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 151-153 (הביא את דברי קפסאלי ללא כל הסבר מכ"י אוקספורד 2411) וכן ד' תמר, 'צפת ערב בואו של מרן', קובץ רבי יוסף קארו בעריכת י' רפאל, ירושלים תשכ"ט, עמ' טז-יז (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 78-79).

9 באוסף הבריטי מוזיאום בלונדון 10726—אוסף גסטר 762 שתצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 8041, דף 149ב-150ב. מתוך דרשותיו שבכתב יד ניתן לעמוד על מספר פרטים אוטוביוגרפיים של המחבר הדרשן.

המחבר יוסף ב"ר מאיר גרסון היה בין מגורשי ספרד (שם, דף יא) ולאחר תלאות מרובות הגיע לשאלוניקי, שם שימש כדרשן בקהלים שונים בשנים ר"ס-רס"ד (דף 222, 168 ועוד). בשנת רס"ה דרש בעיר 'מאסיה במלכות טורכיה'—Amasya (צפון תורכיה, דף א30). בשנים רס"ו-רפ"ג שימש ר' יוסף כדרשן בעיר דמשק (דף 33ב, 102 ועוד), ורוב דרשותיו נשא בעיר זו. באחת מדרשותיו בשנת רס"ז הביע משאלת לב להגיע לירושלים: 'השם יזכני לעיין דרושים... ויזכני לילך לירושלם עיר הקדש כי זו היא סבת ביאתי לדמשק' (דף א55). אין אנו יודעים אם הגשים משאלת לב זו. על כל פנים בשנת רפ"ג עדיין היה בדמשק. בין שאר דרושיו מוצאים אנו הספרים על חכמים וגדולים, מרביתם מירושלים וצפת. קטעים מדבריו הובאו כבר ע"י ח"ה בן ששון במאמרו: 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 27-28. בהקדמתו מזכיר המחבר את חיבורו 'מערת המכפלה' אודות 'הפסוקים הנמצאים בנביאים אחרונים אשר בהם אמר הרב ר' דוד קמחי ז"ל כפל ענין במלות שונות ונתתי צריכות לאותו כפל'.

וְעַתָּה שָׂא נָא אֶת־עֵינֶיךָ מִן־הַשָּׁמַיִם

ה' ו' יחזקאל
ה' ו' יחזקאל
ה' ו' יחזקאל

[illegible]

לעזרתם של יהודי צפת הנתונים בצרה. בדברי חתימתו לדרשה מספר ר' יוסף גרסון שנוסף למעשי הביזה והשוד קיפחו הישמעאלים חייהם של יהודים, עינו ואנסו נשותיהם, ואף לא חסו על ילדים קטנים.

וזו לשונו:

אני יוסף בן לאדוני ומרי ר' מאיר גרסון זצ"ל דרשתיהו בכאן בדמשק בשנת עזרה¹⁰ בצרות, נמצא מאד על עניי צפת ששללום ובוזום הישמעאלי תושבי הארץ על לא חמס בכפיהם ונהרגו יהודים וענו נשים ונהרגו קטנים. והיה זה המאורע בזו השנה הנזכרת שבא המלך שלטן שלם מלך תוגרמה וכבש זה המלכות של מצרים. הש"י יביא משיחנו במהרה בימינו ויראוי וישפוט ויקח נקמתינו מהם אמן.¹¹

ובדרשתו כותב הוא בין השאר:

מאחינו אנשי שלומינו ואנשי ארץ הקדושה ארץ הגליל המכונית צפת... כי שללו אותם ובוזו אותם והניחו אותם ערומים מבלי לבוש בקרה, ראוי שנרחם עליהם... שבעוונות אירע לאלו אחינו כי הוציאו אותם מבתיהם לשלול שלל ולבוז בז, והם ברחו לכפרים ערומים בלא צידה לדרך.

דוד תמר¹² מציין שאמנם אין לפקפק ביסוד הדברים שמוסר ר' אליהו קפשאל, אך עם זאת מטעים הוא שאין להפריז בממדיה של הפורענות, בלשונו: "ייתכן מאד שלרגל המאורעות החמורים ומעשי הביזה שארעו באותו זמן נתדלדל הישוב ונעזב מכמה מתושביו". למסקנה זו מגיע הוא בהסתמכו על דברי ר' משה באסולה משנת רפ"ב, כחמש שנים מאוחר יותר, שמצא בצפת 'יותר מג' מאות בעלי בתים'.¹³ מנימת דברי ר' יוסף גרסון אין בהכרח להגיע למסקנתו של תמר. יתר על כן מדבריו משמע שלא נעזב היישוב רק 'מכמה מתושביו' כלשונו של תמר, אלא אחדים מיהודי העיר נהרגו, חולל כבודן של נשים יהודיות והיו מעשי חמס וביזה. ואלו שנבזו רכושם 'ברחו לכפרים ערומים בלא צידה לדרך'. בכך ניתן אולי אישור למסקנת ר' בן-צבי, שאותה אמנם דוחה תמר, ש'נחרב הישוב בצפת כמעט לגמרי'.¹⁴ במאורעות אלו, אם כי לא חרב היישוב היהודי באופן מוחלט, כפי שעולה מנוסח דברי הדרשן הנ"ל. הדברים הנמסרים ע"י ר' משה באסולה ושעליהם מסתמך תמר אין בהם כדי להכריע לא לכאן ולא לכאן. על כל פנים דבריו על מציאותם של יותר מג' מאות בעלי-בתים בצפת כחמש שנים לאחר המאורעות הללו אינם סותרים את דברי ר' בן-צבי, שפן תקופה של חמש שנים ארוכה היה כדי לשקם יישוב המונה כמה מאות משפחות. אל נשכח שתנועת

10 לפרט גדול שנת רע"ז (1517).

11 שם, דף 150ב.

12 שם, עמ' יז (ובספרו הנ"ל, עמ' 79).

13 מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה, מהד' י' בן צבי, ירושלים תרנ"ץ, עמ' 43.

14 י' בן צבי, במבואו לספר הנ"ל, עמ' 18.

צילום עמוד 150 מכ"י הבריטיש מוזיאום, לונדון. Or 107226 (אוסף גסטר 762)

העולים לארץ-ישראל, ולצפת בפרט, בתקופה זו גברה והלכה, שעה שהשלטונות העות'מאניים ראו בעין אוהדת עליתם של יהודים לארץ-ישראל, שרבים מהם הגיעו דרך תורכיה. ר' יוסף גרסון ניסה לשכנע את שומעיו לסייע ליהודי צפת בנימוק שיהודי צפת לקו כביכול כפליים, גם במקומם של יהודי דמשק שניצלו מן הפורענות.

כי מי יודע אם הש"י הצילנו כדי לנסותנו מה נעשה עמהם או כי אולי כי בעבור כי הם בארץ הקדושה וצדק ילין בה והב"ה הסכים לעשות איזה דין בנו, ורצה שמאחר שהם בארץ יהיו לקרבן בעדנו... וכל א' יעשה חשבון כי הנכסים שיש לו כי הש"י עשה עמו חסד ויחלוק נכסיו עמהם.

ואכן במקום אחר בדרשתו מספר ר' יוסף גרסון שתושבי דמשק אחוזים היו בחרדה שמא גם עליהם תבוא הפורענות, ואת אשר יגורו לא בא עליהם.

כי מאחר שהש"י למען רחמיו וחסדיו הרבים עשה עמנו כל כך שהצילנו מהצרות שהיינו חושבים שיבאו עלינו מאויבינו והמתאווים לכלותנו ולשלוט שלל ולבוז בו... ואנו היינו בחשך הצרה והש"י הסירה ממנו.

מתקבלת על הדעת דעתו של תמר¹⁵ הרואה כעילה לפגיעה ביהודים בעת הכיבוש העות'מאני או בסמוך לו את אהדתם של היהודים בארצות המזרח לשליטי קושטא,¹⁶ אהדה שהיתה כמובן לצנינים בעיניהם של נאמני השלטון הממלוכי, כפי שראינו בדבריו של אבן טולון. קרוב לוודאי שחששם של יהודי דמשק מפני פורענות דומה לא היה חסר יסוד.

15 שם, עמ' טז (ובספרו הנ"ל, עמ' 78), ובמבואו למהדורת צילום של הספר לקח טוב לר' יום טוב צהלון, ירושלים תשל"ז, עמ' 7.

16 בעניין זה מביא תמר פסקא של ר' יוסף סמברי שהובאה מתוך כ"י פריס H130A (במכון לתצלומי כתבי יד עבריים ס' 3202), דף עט, א ע"ש ר' רחאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א, תל אביב תר"ץ², עמ' 92, בדבר נבואתו של ר' שלמה דיל מדרש' בשנת רע"ה לנצחוננו של 'שלטן שלים' במצרים. אכן נעלם ממנו בדיונו האחרון שדבריו של סמברי אינם אלא תמצית דברי ר' אליהו קפשאלי בספרו (לעיל, הערה 1), פרק קלח, עמ' 375-377.

אתחר = אשיח

יאיר זקוביץ

הכתובת העמונית על בקבוק הברונזה מתל-סיראן זכתה לאחרונה לפרסום בלשון העברית על-ידי שמואל אחיטוב.¹ בתיאור 'מעבדי' המלך עמנדב: 'הכרם והגנת והאתחר ואשחת' (שורות 4–5) נותרה ללא הסבר המלה 'אתחר' (שורה 4).

ההקשר בו מופיעה המלה מחייבנו להניח שהיא מציינת סוג מסוים של מטע (כמו 'הכרם והגנת') או מפעל מים כלשהו (כמו 'האשחת').

אין להניח שבין המטעים לבין מפעל המים ייזכר 'מעבד' מתחום אחר שהרי מפעלי-המים הם המאפשרים את השקייתם של המטעים. סמיכות זו מפורשת במקבילה עליה הצביעו מהדירי הכתובת:² 'עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי עשיתי לי ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים' (קהלת ב ו), וראה גם בתיאור נטיעת גן עדן על-ידי ה': '...ויצמח ה' אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע. ונהר יצא מעדן להשקות את הגן...' (בראשית ב ט–י).

שימושו הבולט של הכותב בדפוס התקבולת באיחולים למלך שבסיום הכתובת: 'יגל // וישמח' (שורה 6). 'ביומת רבם // ושנת רחקת' (שורות 7–8)³ מעורר את הרושם שאף בתיאור מפעלי המלך כן; כרמים וגנות מופיעים, אמנם, אלה מול אלה בתקבולת צלעות: 'ונטעו כרמים ושתו את יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם' (עמוס ט יד).⁴ לפיכך נדמה כי יש לחפש ל'אתחר' משמעות מקבילה לזו של 'אשחת'. תרגומי האינטואיטיבי של דיון⁵ tunnel המובא על-ידו בסימן-שאלה וללא הנמקה הוא צעד חשוב בכיוון הנכון.

1 ש' אחיטוב, 'שתי כתובות עמוניות', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 186–189. רשימת הדיונים הקודמים בכתובת: שם, עמ' 186.

2 H.O. Thompson & F. Zayadine, 'The Tell Sira Inscription', *BASOR*, CCXII (Dec. 1973), p. 10

3 למקבילות המקראיות לצירופים אלה ראה: אחיטוב, שם, עמ' 188.

4 ראה גם: עמוס ד ט.

5 P.E. Dion, 'Notes d'épigraphie Ammonite', *RB*, LXXXII (1975), p. 25

בבוא האשוח (=אשחת), מקבילו המשוער של אתחר, בתיאור מפעלי-בנייה ופיתוח נזכר לצדו שם-עצם מקביל ומצוינת במפורש פעולה של חפירה: את שמעון בן יוחנן הכהן משבח בן סירא 'אשר בדורו נכרה מקוה אשיח בם בהמנו' (בן סירא נ ג).⁶ בכתובת מישע מלך מואב מזכיר המלך את עשיית האשוח בשורה 9 ושם ומזכירה בשורה 23: 'ואנכ. עשתי. כלאי. האשוח[ח]...'. והנה בשורה 25 שם הוא מתאר עשיית מפעלי-המים בעזרת שבויים מישראל הוא מכנהו על שמה של פעולת החפירה, הכריה: 'ואנכ. כרתי. המכרת...'.⁷

להנחתנו שאַתַּחַר הוא שם-עצם מקביל לאשיח המציין את פעולת החפירה נביא עתה הסבר לשוני. בין שמות-העצם על משקל אַתַּחַר בלשון העברית שהאל"ף שלהם פרוסטאטית⁸ אנו מוצאים כאלה ששתי אותיות השורש הראשונות שלהם משוכלות: אתנן הוא משורש נת"ן⁹ (ראה פסוקים כמו 'ובתתך אתנן ואתנן לא נתן לך' [יחזקאל טז לד], 'וגם אתנן לא תתני עוד' [שם, פסוק מא]) ואשנב הוא משורש נש"ב.¹⁰ אתחר אינו אפוא משורש תח"ר בלתי-ידוע¹¹ כי אם משורש חת"ר = חפ"ר (יחזקאל ח ח; יב ה, יב; עמוס ט ג; איוב כד טז [ובהשאלה: יונה א י]), שם-עצם שמקבילו הנקבית מחתרת מופיעה במקרא (שמות כב א; ירמיה ב לד).

לאור ההקשרים שבהם מופיע השורש חת"ר (ושה"ע מחתרת) במקרא ניתן אולי לקבוע שאתחר הוא תעלה¹² או מנהרה החצובה באבן בין מעל פני-האדמה ובין מתחתיה. הנחה זו גם תעלה בקנה אחד עם השערותיו של ידין¹³ על מהותו של האשיח.

6 להיותם של 'מקוה' ו'אשיח' שמות מקבילים ראה: מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם, ירושלים תשי"ח, עמ' שמג. לשורש 'כרה' אצל שיחה המקראית ראה: ירמיה יח כב; תהלים נו ז; קיט פה.

7 את האשוח והמכרתת מזהה י' ידין: Y. Yadin, 'Excavations at Hazor', *IEJ*, XIX (1969), p. 18.

8 לניקוד המלה ולהנחת האל"ף הפרוטאטית ראה: אחיטוב, שם, עמ' 187; גם בשם העצם המקביל האל"ף פרוסטאטית.

9 L. Köhler, W. Baumgartner, *Hebräische und aramäische Lexicon zum alten Testament*, Leiden 1967³, pp. 101, 643.

10 idem, 'Hebräische Vokalen III', *ZAW*, LVIII (1940–1941), pp. 228–229. קהלר מצביע על קשר דומה בשפה האנגלית בין window ו-wind.

11 ניסוחו של אחיטוב, שם.

12 ראה לעיל על תרגומו של דיון—tunnel.

13 ידין, שם.

אדום זהב ★ ר"ט ★ אריה הערות נומיסמטיות

שמואל לכמן

בגליון 1 של קתדרה (אלול, תשל"ו) נתפרסמו שני מאמרים שבהם נגיעה בעניינים נומיסמטיים.¹ יש להעיר על כמה מזיהויי המטבעות שנקטו בהם המחברים. בעבר, היה ערך המטבעות כערכה של המתכת שממנה נעשו—זהב או כסף. כך, למשל, כאשר הטביע הסולטן עבדול מג'יד את המטבעות החדשים שלו—משנת 1844 ואילך—היה היחס בין הזהב והכסף 1:15.² בשנות השבעים של המאה הי"ט השתיתו מדינות רבות את המטבע שלהם על זהב בלבד, וערך הכסף ירד. במדינות הרבה היה ערכם המוטבע של מטבעות הכסף פיקטיבי, כפי שזה בימינו. ואגב—בתורכיה לא חל כל שינוי וערך מטבעות הכסף ירד. לירה זהב היה ערכה בשנת 1844 100 גרוש כסף וערך זה עלה לכדי 108 גרוש כסף.

ל ע מ' 108, הערה 12. אדום זהב הוא הדוקט, ולפנינו דוקט רוסי, כנראה. עד לשנת 1868 הטביעו הרוסים חיקוי של דוקטים הולנדיים, ושוויים היה שלושה רובלים. בתקופה שבין 1796 ו-1886 לא הוטבעו ברוסיה מטבעות בני עשרה רובל.³

ל ע מ' 109, הערות 15–16. הרייכסטאלר בתקופה זו היה ה-Vereinsthaler, שמשקלו 22.275 גרם; תכולת הכסף שבו היתה 750/1000—דהיינו: 16.704 גרם כסף טהור (לאחר המאה הי"ח לא הטביעו עוד את הרייכסטאלר). הרובל שקל אז 20.731 גרם, תכולת הכסף שבו היתה 868/1000—דהיינו 17.995 גרם כסף טהור. עולה אפוא כי ערך הטאלר היה כ-93% מערכו של הרובל.⁴ נראה שהמשפט משובש. ר"ט הוא כנראה מטבע אחר או שהסכומים היו אחרים.

ל ע מ' 169, הערה 11. האריה הוא מטבע הולנדי, ולא אירופי כללי. יש אמנם חיקויים, שנעשו באיטליה, בגרמניה ובדנמרק, אך אלה הוטבעו בכמויות קטנות ביחס. ההולנדים הטביעו למעלה מ-25 מיליון מטבעות כאלה, משנת 1575 עד שנת 1713.⁵ החל בתחילת המאה הי"ז, משנת 1620, לערך, הם הוטבעו לצורכי המסחר עם תורכיה בלבד.⁶ התורכים לא הטביעו כלל את האריה (או האסדי), כגרסתו המוטעית של

1 מ' אלטבאואר, 'איגרת הרב משה יהושע זעליג הכהן משנת תרי"ג על אודות עלייתו ארצה', עמ' 105–110; א' חיים, 'ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל תחת השלטון העות'מאני', עמ' 171–166.

2 F.v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig 1930, p. 739

3 R. Fridberg, *Gold Coins of the World*, New York 1976, p. 349; פון שרוטר, שם, עמ' 98.

4 W.D. Craig, *Coins of the World 1750–1850*; שרוטר, שם, תכופות.

5 A. Delmonte, *The Silver Benelux*, Amsterdam 1967

6 H.E. van Gelder, 'Leeuwendaalders', *De Geuzenpenning*, VIII (April 1938), no. 2, p. 13. (in Dutch)

אריה ואסדי, מטבע הולנדי

פון-האמר.⁷ בתעריף העות'מאני הרשמי, משנת 1138 ה' (שנת תפ"ו—1725/6, לערך), מופיעים הערכים הבאים (בתורכית מודרנית):⁸

Cedid kurus	120 akçe
Sekiz buçuk dirhem gelen atik esedi kurus	144 akçe
Sağ paranin 40 adedi	1 kurus
Cedid akçenin 120 adedi	1 kurus

יוצא אפוא שהאריה היה שווה 48 פארה, ואילו הגרוש התורכי—רק 40 פארה. לפי משקלו של הגרוש העות'מאני משנת 1188 ה' (1774) היה האריה שווה $1\frac{1}{2}$ גרוש תורכי. מדובר כאן בחובות שהצטברו, ויש להניח שהמדובר באריות, אך צורת התשלום לא היתה בהכרח באריות. האריה לא נחלק לפארות. החלוקה במסמך נועדה, כנראה, רק לצורכי החישוב.

הפארה הוטבע לראשונה בתורכיה עצמה, בימי שלטונו של הסולטן מורד הרביעי (1032–1049 ה'/1623–1640). אולם בארץ-ישראל היה המצב שונה: המדין המצרי, ששימש בארץ מאז הכיבוש העות'מאני, נקרא בתורכית פארה.⁹

v. Hammer-Purgstall, 'Die Geschichte des Osmanischen Reiches', Pest, VI (1835), p. 628 7

Ibrahim ve Cevriye Artuk, *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki Islami Sikkeler Katalogu*, II, Istanbul 1974, p. 631 (in Turkish) 8

S.J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization of Ottoman Egypt 1517–1798*, Princeton, New Jersey 1962, p. XXII; י" בן-צבי, מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים תר"ץ, עמ' 36; א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 273 ('מסעות ר' משה פוריית מפראג בשנת ת"י [1650]'). 9

עבודות-מחקר בתולדות ארץ-ישראל*

עורכת: שלומית משולם

א. תקופת המקרא

1. עבודות שכתובותן נסתיימה

ברטל, אריה: מלכות שאול

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ח. מדריכים: פרופ' י' אהרני ז"ל, ד"ר י' אפעל

הסיבות למעבר למשטר מלוכני בעם ישראל, בשלב מאוחר יחסית, נעוצות, לדעת המחבר, בהתפתחותו החברתית ובתודעתו הדתית של עם זה. מלכות שאול בסוף המאה הי"א לפנה"ס הייתה אפוא מיפנה מכריע בתולדות העם. נוכח החומר ההיסטורי המרובה שנכתב בנושא זה, חוזר המחבר ובדק את המקורות המקראיים ומשווה אותם אל הממצא הארכיאולוגי. תיאור ההשתלשלות ההיסטורית למן התארגנות השבטים בארץ-ישראל ועלייתו של שאול, דיון במלחמותיו של מלך זה ובארגון המינהלי של ממלכתו ועד למשבר המלוכה ונפילתו.

גבע, שולמית: ביצורי תקופת הברונזה התיכונה בתל-ג'רישה; חפירות פרופ' א"ל סוקניק

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' י' דין
עבודה זו היא סיכום חפירותיו של פרופ' סוקניק ז"ל, למן שנת 1927, הממצאים בחפירות האחרונה במקום ב-1951 שלא היה סיפק בידו לעבדם, וכן מימצאי החפירה האחרונה שנערכה ב-1976. בתוכן: דיון סטראטיגרפי על סמך הנתונים משתי החפירות האחרונות, הצגת החומר הקרמי שנמצא בחפירות, דיון בשלוש חפירות נוספות שלהן נגיעה בחומר שנמצא בתל-ג'רישה.

* רשימה ביבליוגרפית זו היא המשך והשלמה לרשימותינו הקודמות: האחת של י' ברנאי, 'מחקר ארץ-ישראל והיישוב היהודי בה באוניברסיטאות ישראל' (ירושלים תשל"ד), והאחרת של ר' יורעאל בקדורה, 2 (חשוון תשל"ז). ברשימה נכללו עבודות-גמר למ"א ולתואר ד"ר, שכתובותן נסתיימה עד מארס 1978, וכן עבודות ברפוס או בשלבי-שיפוט ועבודות שעדיין בהכנה. תודתי נתונה לגב' בלה שטרן, האקדמיה הישראלית למדעים, על שיתוף-הפעולה במימון רשימת העבודות.

מפתח הקיצורים:

א"ע: אוניברסיטה העברית, ירושלים

ב"א: אוניברסיטת בראלן

ת"א: אוניברסיטת תל-אביב.

גופנא, רם: הגיאוגרפיה היישובית של מישור-החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ד. מדריך: פרופ' י' אהרני ז"ל
החוקר מבקש בחיבורו לעקוב אחר תהליכי ההתיישבות שפקדו את מישור-החוף בתקופה הנדונה, לקבוע את מוצאם, קורותיהם וכיווני התפשטותם של היישובים; לשרטט את מפות תפוצת היישובים ומערכיהם בשלביה העיקריים של התקופה ולהשוותן למפות התקופה הכלקולית-ע"סולית, מצד אחד, ולתקופת הברונזה התיכונה, מצד אחר. כמרכז מנסה המחבר לברר את חשיבותו היחסית של היישוב באזור בזיקה לשאר חבלי-הארץ באותה תקופה.

גל, צבי: תולדות הגליל התחתון המזרחי בתקופות הברונזה והברזל

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ז. מדריך: ד"ר רם גופנא
החיבור, שהוא פרי עבודת-שדה, משלב את הנתונים הארכיאולוגיים במיבנה הגיאוגרפי של האזור, במגמה לנתח את תהליכי ההתיישבות באזור, למן סוף האלף הרביעי לפני סה"נ ועד ראשית האלף הראשון לפני סה"נ. חלוקת פרקי החיבור נעשתה על-פי תקופות. המחבר סוקר בכל תקופה את התגליות באתרים השונים ומסיק מהן על צורת היישוב, אופי מתיישביו ועיסוקם.

דמסקי אהרן: ידיעת קרוא וכתוב בישראל ובשכנותיה בתקופת המקרא

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ז. מדריכים: פרופ' ב' מזר, פרופ' א' מלמט

נקודת-המוצא למחקר זה היא חלוקת החברות העתיקות, שהשאירו תעודות בכתב: מהן שידיעת קרוא וכתוב היתה מוגבלת בהן למעמד של סופרים מקצועיים, ומהן שאיפיונם בידיעה רחבה שחדרה במידה זו או זו לכל רבדיהן. המחבר מנסה לאבחן הנחות-יסוד אלו לגבי תרבויות המזרח התיכון, מסופוטמיה, מצרים, כנען וישראל בפרק-זמן של 1500 שנה, למן ראשית האלף השני—תחילת הופעת הכתיבה (היתדות) בארץ כנען—ועד לחורבן ממלכת יהודה.

דר, שמעון: ישובי ברונזה תיכונה א' בשרון

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרוך: ד"ר מ' כוכבי
כבסיס לעבודה זו משמש עיבוד חומר החפירות משלושה
אתרים בשרון: תל נורית, נחל אלכסנדר ובית-הקברות של
מעברות. בשני הפרקים הראשונים תוארו החפירות
וממצאיהן, ובפרק האחרון נעשה ניסיון למצוא קורלציה
בחומר שמן היישוב והקברים, דיון כרונולוגיה של היישוב
והעדרת לאופיה ובעיותיה של תקופת ברונזה תיכונה א'.

הרצוג, זאב: שער העיר בארץ-ישראל ושכנותיה

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ו. מדרוך: פרופ' י' אהרונז'ל
דיון בשער העיר בארץ-ישראל ושכנותיה, מראשיתם של שרי
כניסה ליישובים בתקופה הכלקוליתית, ועד סוף תקופת הברזל.
מתוך ניתוח ארכיטקטוני ועיבוד הנתונים הארכיטקטוניים,
מנסה המחבר למצוא שיטת-מחקר אחידה, שתתאים לבחינת
השערים בארץ-ישראל ושכנותיה ותאפשר מפרט שימושי
השער על כל בחינותיהם.

זיגלמן, עזריאל: אומנות הבנייה בארמונות הברונזה
המאוחרת בארץ-ישראל ובסוריה

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדרכים: ד"ר א' נגבי, א'
קמפינסקי
תכלית החיבור להוכיח את האחידות התרבותית של המרחב
הסוריאריצישראלי, כפי שבאה לידי ביטוי בתרבות הבנייה של
ארבעת ארמונות-מלכים באלח, באוגרית, במגידו ובחל
אל-פארעה הדרומי. המחבר מתאר כל ארמון דין בו דיון
ארכיטקטוני. בסיום נבחנים הקשרים שבין הארמונות
לסביבתם, הן מבחינתם הגיאוגרפית והן מבחינת זמנם.

יעקבי, רות: תיאורי ערים בתבליטים האשוריים

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדרוך: פרופ' י' ידן
תיאורי הערים בהם עוסק החיבור לקוחים מן האורטוסטטים
ותחריטי הברונזה, המעטרים את ארמונות מלכי אשור, מימי
אשורנאצרפל II ועד לימי אשורבניפל. הדיון עוסק גם
בתיאור ערי ארץ-ישראל, וביניהן גור, לכיש, עקרון, גבתון,
עשתרות, רפיח, עזה ועוד, כפי שבאו לידי ביטוי אצל אמני
מלכי אשור בכובשם את הארץ.

מזר, עמיחי: המקדש בתל קסילה; החפירות והשלכותיהן
לחקר הפולחן והתרבות החומרית בארץ-ישראל במאות
ה"ב-י' לפני סה"נ

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מדרכים: פרופ' י' ידן, פרופ' ט'
דותן

העבודה מבוססת על ארבע עונות-חפירה בתל-קסילה, בין
השנים 1971-1974. סידרת המקדשים הפלישתיים שנחשפו
בחפירות מאפשרת, לראשונה, לעמוד על צמיחתו והתפתחותו
של מרכז פולחן פלישתי במאות ה"ב-י' לפני סה"נ. חלקה
הראשון של העבודה דן בהתפתחות המבנים ובסטרטגיגראפיה
שלם. החלק השני מוקדש לניתוח הממצאים השונים בתל—

ביניהם אוסף כלי הפולחן, המלווה דיון מקיף בהתפתחות
כלי-הפולחן בארץ-ישראל. פרק מיוחד הוקדש לסקירה כללית
של התפתחות התרבות החומרית בארץ-ישראל בתקופת הברזל
א' ופרק נוסף לבעיות זיהוי האללוהות, שאותה העריצו תושבי
תל-קסילה, ולסקירת אופיו של הפולחן במקום.

נאמן, נדב: המערך המדיני וההשתלשלות ההיסטורית
בארץ-ישראל לפי תעודות עמארנה

עבודת ד"ר, ת"א, 1975. מדרכים: פרופ' י' אהרונז'ל, פרופ'
א"פ רייני
החיבור עוסק בתולדות התחום הגיאוגרפי של ארץ-ישראל
באלף השני לפני סה"נ, קדם שהיה ליחידה מדינית. במרכז
החיבור עיקר בתעודות הארכיון המלכותי המצרי בתל
אל-עמארנה ובחינתן מבחינה פילולוגית וטקסטואלית. כמרכז
דן המחבר במבנה האדמיניסטרטיבי וביחס של המינהל
המצרי לשליטתן של ערי המדינה באזור, כגון שכם, גור,
ירושלים ועוד.

פורת, יוסף: התרבות החומרית של ה'התנחלות' בהר
שומרון

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרוך: ד"ר מ' כוכבי
העבודה מציגה את שרידי התרבות החומרית שנחשפו בחפירות
ארכיאולוגיות ברחבי הר שומרון, ואשר מיוחסים למתנחלים
משבטי ישראל. הדיון מתרכז בסקר סטראטיגראפי ובמבנים
שנחשפו באחרי ההתנחלות בהר שומרון, בהגדרת מכלול
כלי-החרס האופייניים לתרבות החומרית המיוחסת למתנחלים
משבטי ישראל ובניסיון תיאורן יחסי ומוחלט של השרידים,
מתוך מגמה לקבוע את הכרונולוגיה של ההתנחלות בהר
שומרון.

רייך, רוני: תכנון עירוני ובנייה ממלכתית בעיר
האשורית בתקופת האימפריה האשורית המאוחרת
(האלף הראשון לפני סה"נ)

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ה. מדרוך: פרופ' י' ידן
התופעה המיוחדת את התקופה האשורית המאוחרת היא בנייתן
של ערים חדשות מתוכננות, שלא כתופעה המוכרת של צמיחת
ערים מהתפתחות של יישובים קדומים. המחבר מנסה לנתח את
החוקיות שבתכנון העיר החדשה, תוך בדיקת מספר דוגמאות
של ערים חדשות, הנבנות בפקודת השליטים ברחבי האימפריה
האשורית. נדונה הבנייה הממלכתית האשורית המתוכננת
בארץ-ישראל בערים מגידו וחצור. פרק נפרד מוקדש לארמון
בלכיש.

שני, יעקב: ממלכות ישראל ויהודה במחצית הראשונה
של המאה השמינית לפני סה"נ (היסטוריה מדינית)

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרוך: ד"ר י' אפעל
עוצמתן המחודשת של ממלכות ישראל ויהודה, לאחר תקופה
של שפל מדיני וכלכלי, היא פרי תולדה של מהלכים חיצוניים
בהיסטוריה העולמית. במחצית השנייה של המאה התשיעית

עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: פרופ' מ' ברור, פרופ' ח' הלפרין ו"ל, פרופ' י' קלצמן

שי, טליה: מנהגי קבורה בארץ-ישראל מהתקופה הכלכליתית ע'סולית ועד סוף תקופת הברונזה הביניימית

עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: ד"ר א' הורביץ, ד"ר א' רונן

ב. תקופת שיבת-ציון ובית שני

1. עבודות שכתובות נסתיימה

בן-שחר, זאב: לוח-השנה של בני כת מדבר יהודה

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ה. מדריך: פרופ' י' ליכט מקורו של לוח הכת והזמן המשוער שבו הונגה בישראל הם תכלית חיבור זה, המתבסס על חומר שנשמר מימי בית שני הן בספרות האפוקריפית, בעיקר ספר חנוך א' וספר היובלים, והן בתגליות מערות קומראן. לאחר בדיקת חומר זה הוברר, כי הלוח המוזכר במקורות הוא ביסודו לוח אחד וכי המטרה העיקרית של הלוח היתה שמירת השבת לפי הבנתם של אנשי הכת. בעיה מרכזית נוספת בחיבור היא שאלת העיבור.

גרינברג, מרים: היישוב היהודי בקיסריה מיום היווסדה עד הכיבוש הערבי

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ז. מדריך: פרופ' ש' ספראי המחקר פותח בתיאור הרקע ההיסטורי מומן יסודה של העיר סביב מגדל סטרטון ועד חורבן הבית, בהדגשת חשיבותה כמרכז השלטון הרומאי, ובסקירת מקומם של היהודים בה באותה תקופה. בחלק השני של החיבור דנה המחברת בחידוש היישוב היהודי בקיסרין תוך דיון בבית-הקברות, בבית-הכנסת ובכתובותיו. בחלק השלישי המחברת בוחנת את היחסים שבין שלושת מרכיבי האוכלוסיה: היהודים, השומרונים והנוצרים.

נצר, אהוד: ניתוח ארכיטקטוני-ארכיאולוגי של הבנייה מן התקופה ההרדיאנית בהרודיון ויריחו

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' י' ידין חומר-רקע בסיסי לעבודת-מחקר זו משמשים נתוני החפירות הקדמות, שנערכו בהרודיון ובריחו, יחד עם הממצאים החדשים שהעלו החפירות האחרונות, בלוויית סקרים ומדידות שנעשו בצילומי-אוויר. בפתח העבודה סוקר המחבר את תולדות המחקר על מפעלי הבנייה של הורדוס בשני האתרים, ואחר-כך הוא עובר לניתוח הנדסי וארכיטקטוני של ארמון מבצר ההר בהרודיון למערכותיו ולסקירת החפירות בתולול אבו אל עלייק ביריחו. בסיכום ניתן ניתוח משווה של שני המכלולים וסקירת הרקע לבנינם בעולם ההלניסטי-רומי.

פריץ ריי אילון: בריחת העדה הנוצרית לפלה (Pella) (אנגלית)

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' ד' פלוסר

ארס-דמשק ולאחריה אשור הן הכוחות הדומיננטים במזרח. המחקר בוחן בחינה היסטורית-מדינית את המקורות המקראיים, האשוריים והמימצא הארכיאולוגי, והמחבר משבץ את המאורעות ההיסטוריים בטבלה כרונולוגית לאור הנחותיו.

שפר, אביגיל: אריגי תמנע

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדריכים: פרופ' ש' אביצור, ד"ר א' נגבי

זמנם של שרידי האריגים שנמצאו במקדש תמנע מתוארך למאות י"ג-י"ב לפני סה"נ, ערב התנחלותם של בני ישראל בארץ כנען. בעבודה נבחנים ביסודיות האלמנטים הטכניים הקשורים בהפקת האריגים, כגון החומר, הגול והתפתחותו, וכן טכניקת האריגה, מתוך ניסיון לבדיקת שימושם של האריגים כמרכיב במבנה הפולחני.

2. עבודות בהכנה

אחיטוב, שמואל: הרשימות הטופוגראפיות המצריות בזיקתן לתולדות ארץ-ישראל בתקופת המקרא

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' א' מלמט, פרופ' ז' קלאי

אמיר, דוד: תולדות הגליל בתקופת המקרא

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' א' מלמט, פרופ' ז' קלאי

בן-שם, ישראל: כיבוש מערב ארץ-ישראל

עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: פרופ' י"מ גרינץ ז"ל

גבע, שולמית: התרבות החומרית של איזור ממלכת ישראל במאות השמינית והשביעית לפני סה"נ

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' ט' דותן, פרופ' י' ידין

גונן, רבקה: קבוצות אוכלוסיה כנען בתקופת הברונזה המאוחרת לאור הקברים והמימצא בהם

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' ב' מזר, פרופ' ט' דותן

ורגון, שמואל: הנביא מיכה חמנו (ספר מיכה לאור הרקע הגיאוגרפי וההיסטורי)

עבודת ד"ר, ב"א. מדריכים: פרופ' פ' ארצי, ד"ר א' סקייסט

טלשיר, צפורה: מסורת פילוג הממלכה בהתפתחותה

עבודת מ"א, א"ע. מדריך: פרופ' י"א זליגמן

מזור, יהורם: הריפורמה הדתית של חזקיהו מלך יהודה

עבודת מ"א, א"ע. מדריך: ד"ר משה אילת

רון, צבי: המלונות כביטוי לתרבות המדרגות החקלאיות ביהודה ובשומרון

2. עבודות בהכנה

בן שלום, ישראל: בית שמאי ומקומו בהיסטוריה הפוליטית והחברתית של ארץ-ישראל במאה הראשונה לסה"נ

עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: פרופ' י' אפרון, פרופ' ש' ספראי

פטרין, יוסף: הפולחנים האליליים של העיר עזה בתקופה ההלניסטית-רומית-ביזנטית

עבודת מ"א, א"ע. מדריכים: ד"ר י' משורר, פרופ' ד' פלוסר

פישר, לדיסלב: התפתחות הכותרת הקורינתית בארץ-ישראל מראשיתה ועד לימי קונסטנטינוס

עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: פרופ' מ' גיחון

קדר, רחל: מוסדות מינהליים וחברתיים בפחוות יהוד בתקופת שיבת-ציון

עבודת מ"א, ב"א. מדריכים: פרופ' פ' ארצי, ד"ר א' דמסקי

קוכמן, מיכאל: היקפה ומעמדה של 'יהוד מדינתא' בתקופה הפרסית

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' ב' מזר, פרופ' א' מלמט

רותם, מרדכי: הנובאה בכתבי עדת קומראן

עבודת מ"א, א"ע. מדריך: פרופ' ש' טלמון

רייך, רוני: מיתקני-מים בבתיים והשימוש בהם בסוף תקופת הבית השני

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' נ' אביגד, ד"ר י' לוי

שוורץ, דניאל: התנגדות למקדש וספיריטואליזציה של הפולחן בסוף ימי הבית השני

עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' מ' שטרן, ד"ר מ"ד הר

סלומון דוד: זיקות-גומלין רוחניות-תרבותיות בין יהודי ארץ-ישראל לבין התפוצה ההלניסטית-רומית מראשיתה ועד מרד טריינוס

עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' מ' שטרן

ג. תקופת המשנה והתלמוד

1. עבודות שכתובות נסתיימה

אנקר, אבישי: ראשי ישיבת טבריה במאות השלישית והרביעית לסה"נ

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ו. מדריך: פרופ' מ' בר

תולדות ישיבת טבריה על שושלת ראשי-הישיבה שלה בתקופת האמוראים. המחבר מבקש לקבוע את התקופה בה עמד חכם מסוים בראש הישיבה, לזהותו, להגדיר סמכויותיו וכן לסקור את מערכת היחסים שבין הנשיא לחכמים.

ברבי, נסים: רבי יהודה נשיא (נכדו של רב)—זהויו, הגדרת זמנו ופעלו בהנהגה הציבורית והדתית

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ה. מדריך: פרופ' ש' ספראי חלק עיקרי בעבודה מוקדש לדין בכרונולוגיה של נכדו של רבי יהודה הנשיא, מסדר המשנה, ובהצעת שושלת הנשיאים ל'בית דוד'. בשמו של נשיא נכדו שתי בעיות חשובות, שאותן מנסה המחבר לפתור, והן: (א) זיהויו של האיש על הלוח הכרונולוגי; (ב) זיהוים של נשיאים בספרות התלמודית שנשאו שם זה. כמרכן מתוארים מעמדו וסמכויותיו של הנשיא בהנהגה הציבורית ובתחום חיי הדת.

גולדשטיין, נפתלי: מחקרים בהגותם של חז"ל על העבודה בבית-המקדש והשפעתם על עיצובה

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' א"א אורבך החיבור מבקש להבהיר: (א) חלקם של החכמים בעיצוב אופי הפולחן, כפי שהתנהל בסוף ימי הבית השני; (ב) אמונות ודעות של חז"ל, שהיו מניעים או רקע לפעלם בתחום המקדש, וכפי שהן משתקפות במאמריהם ובפירושיהם לחוקי הקרבנות שבתורה, מהלכותיהם ותקנותיהם. בתחילת חיבורו דן המחבר בדרכי חשיבתם של חז"ל על מהותו ותכליתו של הקרבן הישראלי. בהמשך הדברים מתייחס המחבר בעיקר למאמריהם בדבר חשיבותה של עבודת הקרבנות והשפעתה על האדם והעולם, תוך סקירת דרכי המחשבה בהגות חז"ל עם חורבן הבית וביטול העבודה. בסיום דן המחבר בהתייחסותם של חז"ל אל סוגי הקרבנות השונים, תפקידיהם וייחודם.

גרא, דב: המימשל והצבא הרומאי ביהודה מחורבן הבית השני ועד לפרוץ מרד בריכוכבא (70–132 לסה"נ)

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' מ' שטרן המחבר פותח בסקירת נציגי יהודה משנות 70 לסה"נ ועד 132 לסה"נ, ודן בכל אחד מהם בנפרד. מכאן עובר המחבר לבדיקת זמן העלאתה של יהודה לדרגה של פרובינקיה קונסולרית. מקומו של חיל-המצב באיזור ומעמדה של יהודה ביחס למקומה של סוריה באיזור.

דן, ירון: המציאות החברתית בארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית במאות הששית והשביעית

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ז. מדריך: פרופ' מ' שטרן יריעה רחבה של המציאות החברתית בכמה וכמה תחומים וקווים לדמותה של החברה הכללית, העירונית והכפרית. בעבודה שני חלקים עיקריים. החלק הראשון של החיבור מוקדש לדין בחברה העירונית, באורחות חייה ובהווי שלה. המחבר מנסה לברר מה היו מוקדי הכוח וההשפעה שבחברה, היכן היו ומי מננה עם העלית החברתית. הבירור מתרכז

והתלמוד בארץ ישראל, את דפוסי האבל המקובלים. בשל אורכה של התקופה ניתנת כאן האפשרות לבחינת הדינאמיקה של תהליך חברתי בפרק-זמן ארוך. הבחינה נעשית בשלושה תחומים: בתחום הסוציולוגי, בתחום התלמודי ובתחום ההיסטורי, בעוד ניתוח מנהגי האבל נעשה בשלוש רמות: מיכני, פונקציונאלי וסימבולי.

רוזנפלד, בן-ציון: היסודות ההיסטוריים לחילוקים שבין בני ארץ-ישראל ובבל

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ז. מדרין: פרופ' מ' בר מרכיבים החילוקים בין ארץ-ישראל ובבל בהלכה ובמנהג מסוף התקופה התלמודית ואילך, הנובעים מתחרות על מעמד-הבכורה בהנהגת האומה. גורמים רבים לחילוקים אלה היו מקומיים, כגון אקלים, טבע, היחס לנוכרים וכו'. תכלית החיבור לחשוף את היסודות ההיסטוריים של החילוקים, ובתוך כך להאיר על היחס בין שני המרכזים הגדולים בפרק-הזמן הנדון, וכן על הגישה שנקטו חכמי שתי הארצות לפתרון הבעיות שעוררו עיון הלכתי. המחבר התרכז בעיקר בחילוקים הקשורים במאכלות אסורים ובעניינים הקשורים במועדים.

שוורץ, יהושע: העליה מבבל בתקופת האמוראים

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדרין: פרופ' ש' ספראי תכלית העבודה לזהות את כל החכמים שהגיעו לארץ מבבל בתקופת האמוראים, לבדוק את מקומות שבתם ביחס לשאר העולים, את הסיבות לעלייתם, הרכבם וכו'. המחבר מבקש להוכיח, שלא גורמים חיצוניים כגון מצב פוליטי או כלכלי הוא שהשפיע על קצב העלייה, אלא הרצון ללמוד תורת ארץ-ישראל מפי חכם מפורסם, או לזכות ב'זכויות' השונות שהקנתה ארץ-ישראל לתושביה ולחכמיה. בפרקי עבודתו דן המחבר בתהליך הקליטה שלא היה קל וגרם לקצתם של החכמים שישבו בבבל, ביחסי הגומלין בין הארצישראלים ל'עולים החדשים' וכו'. כמרחן הוקדש פרק בעבודה לעלייתם של פשוטי-העם, שהגורם הכלכלי הוא שעודם לעלייה.

שושני, דליה: ההתייחסות היהודית לעיטורים ומקומם של בעלי-חיים בפסיפסים של בתי-הכנסת

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' מ' ברש העבודה פותחת במבוא על הרקע להופעת פסיפסי חיות ועיטורים פיגוראטיביים בבתי-הכנסת. השאלות העולות הן: האם פסיפסים אלה הם יסודות עיטוריים, הווי, ז'אנר ונוי בלבד, או שמסתמנת בהם משמעות עמוקה יותר? האם הם צוירו ברצפות נוצריות ויהודיות בלא הבחנה, בלא רעיון מנחה ומבדיל? האם המקור לתיאור חיות אלו הם ספרי דגמים שהיו נפוצים בעולם ההלניסטי? לאחר בחינת תיאורי החיות בבתי-הכנסת השונים עוברת המחברת למיונם ולתיאורם הוואולוגי, מתוך בדיקת המקורות שבכתב, היהודים והנוצרים.

2. עבודות בהכנה

איילי, מאיר: מעמדו החברתי של הפועל השכיר ויחסי

בשירות הקיסרי, בכנסייה ובשלטון העירוני. החלק השני בחיבור דן בבעלי הקרקעות לסוגיהם ובהרכב מעמד האיכרים.

הרפז, משה: רבי יוחנן בר נפחא, האיש ופעלו עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ח. מדרין: פרופ' ש' ספראי

ינקלביץ, רפאל: יהודים ונוכרים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד

עבודת ד"ר, ב"א, תשל"ה. מדרים: פרופ' מ' בר, פרופ' י"ד גילת

עם התמעטות האוכלוסיה היהודית בארץ לאחר החורבן גדל מספרם של היישובים בעלי אוכלוסיה מעורבת. יהודים ונוכרים יושבים בצוותא, ונקודות-המגע ביניהם רבות יותר, הן בחיי הכלכלה והמסחר, הן בחיים החברתיים, ובעיקר בהשפעה התרבותית של נוכרים על יהודים—תופעה אשר ההנהגה היהודית נתנה דעתה עליה. במחקר שני חלקים. החלק הראשון מתאר את מערכת-היחסים שנוצרה בין יהודים ונוכרים. המחבר סוקר תחילה את מיון היסודות האתניים של האוכלוסיה הנוכרית בארץ ישראל, מביא סקירה של היישובים מוזמן שיבת ציון ועד עליית הנצרות דן ביחסי-הגומלין שבין יהודים ונוכרים. החלק השני עוסק בנושאים ספציפיים, כגון המאבק לביצור כוחו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, השפעות תרבותיות, יחסי אישות, מאכלי נוכרים וסעודתם, ועוד.

נאמן, פנחס: מקורות לשאלת תחומי הארץ בספרות חז"ל

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ה. מדרים: פרופ' י' גילת, פרופ' מ' הראל מחקר זה מבקש לברר וללבן את השמות והזיהויים הגיאוגרפיים הנוכרים בברייתא ודתומין. שיטת המחקר היא להביא תחילה את שם המקום על גירסאותיו השונות במקורות, אחר-כך את דעות החוקרים והפרשנים ונימוקיהם באתור כל מקום ומקום, ולבסוף מסקנותיו של המחבר העולות מטיעונו.

קוחנל, ביאנקה: כנסיית העליה לשמים של ישו בהר-הזיתים

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ה. מדרין: פרופ' ב' נרקיס סקירת תולדות ההתייחסות למקום עלייתו של ישו לשמים. בחלק הראשון של החיבור דנה המחברת בתולדות בניית הכנסייה, למן הכנסייה הראשונה ועד לכנסייה הצלבנית. בחלק השני מתואר מבנה הכנסייה כפי שהוא בימינו. החלק השלישי מוקדש לפיסול האמפוסטים והכתורות, שהם מכריעים בקביעת תאריך הקמתו של הבניין.

רובין, ניסן: דפוסי האבל היהודיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד—ניתוח סוציולוגי עבודת ד"ר, ב"א, תשל"ז. מדרין: פרופ' ש' פול ניסיון לבדוק ולשחזר, בעזרת ניתוח מקורות מתקופת המשנה

עובדים ומעבידים בספרות התלמודית והמדרשית
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' א"א אורבך

אדרת, אברהם: השפעת חורבן בית שני על הליכות
ואורח-חיים בעם היהודי בדורות שלאחר החורבן
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' ש' ספראי

אקונומופולוס, אתניוס: הכנסייה של הקבר הקדוש
בירושלים
עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' השמשוני, ד"ר א' בן-תור,
ד"ר י' צפירי

ברבי, נסים: עלייתם של חכמים מבבל לארץ-ישראל
וירידתם ממנה לבבל בתקופת התנאים והאמוראים
(70–400 לסה"נ)
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' ש' ספראי

דורי, זכריה: העיר לפי חז"ל—מקורות וממצא
עבודת מ"א, ב"א. מדרין: פרופ' ד' שפרבר

דינור, יוסף: מערכת המיסים בארץ ישראל בתקופה
הרומית (63 לפנה"ס–395 לסה"נ)
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' ש' ספראי

וינוגרד, אבינעם: תקנותיו של רב"י
עבודת מ"א, ת"א. מדרין: פרופ' ש' ספראי

חן, דורון: העיצוב הארכיטקטוני הביזאנטי המוקדם
בירושלים—כיפת הסלע והאנאסטסיס
עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: פרופ' ג' הרברט, פרופ' מ' גיחון

שוורץ, יהושע: תולדות היישוב היהודי בדרום-יהודה
מאחרי מלחמת ברי-כוכבא ועד הכיבוש הערבי
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' ש' ספראי

ד. התקופה הערבית-ממלוכית

1. עבודות שכתובתן נסתיימה

גריילסאמר, מרים: Livre au Roi והמציאות
הפיאודאלית בממלכת ירושלים הצלבנית במאה
השתי-עשרה
עבודת מ"א, א"ע, תשל"ז. מדרין: פרופ' י' פראוור

שחק, דליה: כנסיית סנט אן בירושלים
עבודת מ"א, א"ע, תשל"ג. מדריכים: פרופ' מ' ברש, פרופ' י'
פראוור, ד"ר נ' כנען

תכליתה העיקרית של עבודה זו להראות, שהחברה הצלבנית
בארץ אף-על-פי שהיתה עשויה על-פי העקרונות המעצבים את
דמות החברה האירופית והיתה יחידה סגורה ברב או במעט,
הרי המנטאליות התרבותית שלה הושפעה מהמסורת המקומית.
בחלקה הראשון של העבודה דנה המחברת בתולדות הכנסייה,
תוך עיון בתעודות ההיסטוריות ועדויות עוליה-הרגל מכל
התקופות. המשך הדיון נסב על פירוט המוטיבים
הארכיטקטוניים והקישוטיים, בניסיון למצוא הקבלות מן
המערב והשפעות מן המזרח.

2. עבודות בהכנה

אפל, רחל: אקרה: מטרופולין צלבנית בממלכה
הלאטינית של ירושלים
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' י' פראוור

בהט, דן: הטופוגרפיה והטופונומיה של ירושלים
הצלבנית
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' י' פראוור

דרורי, יוסף: שלטון הפאטימים בסוריה ובארץ ישראל
במאות העשירית והאחת-עשרה
עבודת ד"ר, א"ע. מדרין: פרופ' ד' איילון

לימור, אורה: הר-הזיתים באסכאטולוגיה של הדתות
עבודת מ"א, א"ע. מדרין: ד"ר א' לינדר

קוחנל, ביאנקה: הפיסול הצלבני של ירושלים
עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' ב' נרקיס, פרופ' י' פראוור

קוחנל, גוסטב: ציורי-הקיר הצלבניים של כנסיית-המולד
בבית-לחם
עבודת ד"ר, ת"א. מדרין: פרופ' מ' ברש

ה. התקופה העות'מאנית

1. עבודות שכתובתן נסתיימה

אופק, אוריאל: ראשיתה של ספרות-הילדים העברית
עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מדריכים: פרופ' ש' הלמן, פרופ' ד'
נר

עבודה זו, המעוגנת בהיסטוריה של ספרות-הילדים, היא ניסיון
לחקור את התפתחותה של הספרות העברית לבני-הנעורים
מראשיתה ועד תחילת המאה העשרים. עיקרה מעקב כרונולוגי
וביקורתי אחר שלבי-המעבר מספרות בתפוצות ישראל לילדים
שאינם דוברים עברית אל ספרות-ילדים טבעית שצמחה
בארץ-ישראל. החלק האחרון של העבודה עוסק בצמיחתה של
ספרות-הילדים בארץ-ישראל. המחבר סוקר את פעלם של

העלייה השנייה, השלישית והרביעית – היבט היסטורי-חברתי
עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדרין: פרופ' י' גורני

פכטר, מרדכי: ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיהם העיקריים
עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מדרין: פרופ' י' תשבי
תיאור תולדותיה של ספרות הדרוש והמוסר בצפת במאה הט"ז בא להאיר את התפתחותן לפי חוקיות העצמית על רקע מקומן ומנן המיוחדים. בשער הראשון שבחיבור נדונה התפתחות ספרות הדרוש, תוך הארת רקעה הספרותי וההיסטורי בצפת והדגשת היותה חלק אינטגרלי מספרות הדרוש בכללה, ובעיקר זו שפרחה בספרד במאה הט"ז. בשער השני מתוארת התפתחותם של ספרות המוסר וערכי המוסר ועיקריו, אשר לא כספרות הדרוש נוצרה זו בצפת, ויחדה במקום גידולה ומנה.

פריד, רחל: יחסם של חובבי-ציון ליישוב הישן בשנים 1882–1890

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדרין: פרופ' ש' אטינגר
המבוא לחיבור זה עוסק בתמורות שחלו ביישוב הישן בשאלת הפרודוקטיביות ובחיסו של היישוב הישן לבעיה הלאומית ולתוכניות ליישוב ארץ-ישראל. מכאן עוברת המחברת לדיון במיפגש שבין חובבי-ציון לבין היישוב הישן, הקונפליקטים העיקריים ביניהם שמצאו ביטוי באיסור העלייה לארץ, פרשת 'קול מהיכל' ופולמוס השמיטה. מצד אחד מובלטים יחסי-הגומלין שבין חובבי-ציון ואנשי היישוב הישן, כגון שיקומה של פתח-תקה, הרחבתה של יפו והקמת חברות להתיישבות בירושלים ובצפת. הפרק האחרון דן במדורס יונידי שנוצר בין חובבי-ציון ובין אנשי היישוב הישן.

קרק, רות: התפתחות הערים ירושלים ויפו משנת 1840 ועד מלחמת-העולם הראשונה (מחקר בגיאוגרפיה היסטורית)

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מדרין: פרופ' י' כן-אריה
שילוב מימד הזמן ומימד המרחב במחקר גיאוגרפי-עירוני-היסטורי-גנטי של שתי הערים ירושלים ויפו בסוף התקופה העות'מאנית. הפרק הראשון בחיבור עוסק בבמה האימפריאלית, האזורית והמקומית, בהתפתחויות הפוליטיות ובהתפתחות התשתית. הפרק השני דן במקורות לדיון באוכלוסיה ומגבלותיהם של מקורות אלו, בתכונות האוכלוסיה שהשפיעו על גידול הערים, בכלכלת הערים, בשינויים במערך הפיסי של כל אחת מהערים, ובסיכום נבדקה שאלת השתלבותן של שתי הערים במערכות המרחביות שלהן, בפעילות-הגומלין והשפעות-הגומלין ביניהן ובין המרחבים המקיפים אותן.

רוזן, מינה: הקהילה היהודית בירושלים משלהי המאה הט"ז עד שלהי המאה הי"ז
עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ו. מדרכים: פרופ' ש' סימונסון, פרופ' ד' קארפי

אליעזר וחמדה בן-יהודה כחלוצי ספרות-הילדים בארץ-ישראל, את סופרי התקופה האחרים ואת עיתוני-הילדים הראשונים בארץ.

אילן, שלמה: התרבות החקלאית הערבית המסורתית שיטותיה והתייחסותה אל הנוף בארץ-ישראל בסוף תקופת השלטון העות'מאני

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ד. מדרין: פרופ' י' כן-אריה
ליישוב הערבי הכפרי היתה השפעה מכרעת על צורת הנוף בארץ. ניתן לומר כי צורת נוף זו היתה במידה רבה פונקציה של שיטות חקלאיות ודרכי קיום מסורתיים בכפר הערבי. בעבודתו דן המחבר ברקע החברתי, בהשפעת השלטון על הכפר, מתוארת החקלאות הערבית המסורתית ומובאים נתונים על צורתו הפיזית של הבית והכפר המסורתי בארץ-ישראל ועל כלי העבודה של משק הפלח, על השפעתו של הפלח הערבי על סביבתו ודרך תפיסתו אותה. כמו כן מביא המחבר בנספח אוסף צילומים מהתקופה המדגימים בצורה חיה את החיים באותם הימים.

הורביץ, דליה: יוזםם של החוגים הלא-פועליים ביישוב לעבודה העברית בתקופת העלייה השנייה (1904–1914)

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' י' גורני
העבודה כוללת סקירת עמדתם של כל החוגים ביישוב שהיתה להם נגיעה, ישירה או עקיפה, לשאלת העבודה העברית. לאחר פרק מבוא שעניינו תקופת העלייה הראשונה, שראתה בעבודה העצמית ובעבודה העברית את התנאי לבניינו ולתחייתו של העם היהודי במולדתו, דנה המחברת ביחסו של כל סקטור בנפרד: לנימוקיהם הכלכליים החברתיים-אידיאולוגיים והפוליטיים-בטחוניים של איכרי המושבות, להשקפת היישוב העירוני, לעמדתם של נותני-העבודה בערים במלאכה ובחרושת, ולעמדתם של חוגי האינטלקטואלים ואנשי-הרוח.

כרם, דרור: ראשית כפרי הילדים והנוער בארץ-ישראל 'קרית ספר'

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדרין: פרופ' ס' אוקן ז"ל
'קרית ספר' הוא הראשון בכפרי הילדים, שביסוד חזונו הונח חינוך לאומי ברוח התורה והעבודה ואשר הוקם על-ידי ישראל בלקינד לשיקום יתומים שהעלה מקישינוב ב-1903. בפתח העבודה תיאור דמותו ודרכו הציונית של ישראל בלקינד, ובהמשכה דיון בתוכנית הפדגוגית, מטרותיה, שיטותיה ויישומה. חלק מיוחד בעבודה דן בכפרי הילדים בשפיה ובן-שמן וכן 'קרית ספר' בבניינו.

להר, שמואל: התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל והשפעתם על היישוב היהודי בארץ ובגולה, תוך בדיקת מערכת היחסים ביניהם עד שנת 1918
עבודת מ"א, ת"א, מדרין: פרופ' י' וואלך

פורת, ראובן: החינוך בקבוצות ובקיבוצים בתקופת

המחקר פותח בדיון בהעתקת מרכזי היישוב היהודי בארץ-ישראל מצפת לירושלים ודמותה של הקהילה בירושלים ערב התמורות במעמדה. אחר-כך דנה המחברת בתמורות הדימוגרפיות בקהילה לאורך התקופה, ביחסים עם השלטונות ועם יתר העדות, בקהלים ובעדות וביחסים ביניהם, בארגון הקהילה ומוסדותיה, בתי-הכנסת וסדריהם, בתי-המדרש והישיבות, בחיי הכלכלה ובקשרי הקהילה עם קהילות אחרות בארץ.

שור, שמעון: 'ההסתדרות המצומצמת'—קבוצת אינטליגנציה ארץ-ישראלית צעירה בפוליטיקה היישובית בתקופת העלייה השנייה

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדריכים: ד"ר א' קורדובה, פרופ' י' שפירא

'ההסתדרות המצומצמת'—קבוצה שנוסדה בין תלמידי המחזור הראשון של הגימנסיה 'הרצליה', בקיץ תרע"ג. חבריה היו בין הפעילים הראשונים במערכה להשלטת השפה העברית ביישוב ב'מלחמת השפות', בין פעילי קבוצת-ההגנה היפואית, בין פעילי 'קבוצת הנשאים' ששמרו על תל-אביב העזובה ממגורשיה, ועוד. המחבר בוחן את האווירה החברתית-פוליטית בציונות וביישוב של רקעה קמה הקבוצה, את גימנסיה 'הרצליה' כמסגרת-רקע של 'ההסתדרות המצומצמת', ולבסוף את דרכם של חברי הקבוצה אל 'אחדות העבודה'.

שחור, אליה: תמורות חברתיות וכיוונים בהנהגה הפנימית בפתח-תקוה מראשיתה ועד תום מלחמת-העולם הראשונה

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדריכים: פרופ' י' גורני, ד"ר ד' גלעד

לאחר מבוא קצר, הסוקר את שאלת היציאה מן החומות והניסיון הראשון בקניית אדמות יריחו, עוברת המחברת לבדיקת התמורות והשינויים בהנהגה הפתח-תקואית. החלק הראשון של החיבור עוסק בתיאור דמותה של הנהגה זו בימייה הראשונים, למן רכישת אדמות אמלכס ועד לחידוש היישוב היהודי, על נסיון-בוסר להנהגה פנימית עצמית, מצד אחד, והתלות הגדולה בראשי ירושלים, מצד אחר. בחלק השני נדון עניין ההנהגה בחסות חובבי-ציון ושלטון האפוטרופסות של הברון, בעוד התלות הכספית גוררת היענות לניהול המושבה בידי שני הגורמים האלה. החלק השלישי דן בשלטון האוטונומי במשך כעשרים שנה, ובו תיאור היחסים הפנימיים של אנשי ההנהגה בינם לבין עצמם ובינם לבין התושבים. בחלק הרביעי—ההנהגה העצמית בפתח-תקוה בתקופת מלחמת-העולם הראשונה.

שילה, מרגלית: חוות-הלימוד של המשרד הארץ-ישראלי 1914–1908

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדריך: פרופ' ש' אטינגר
עבודתו היישובית הראשונה של המשרד הארץ-ישראלי בארץ-ישראל היתה הקמת חוות-הלימוד לפועלים בכינרת.

ולאחר-מכן בבן-שמן וחולדה. חוות-לימוד אלו הפכו למבצרי העבודה העברית, לערש הקבוצה ולמקור-השפעה גדול על היישוב כולו. החיבור מנסה לענות על מספר שאלות כגון: תכלית החווה בעיני יוצריה, יחסם של הפועלים לחוות, המאבקים בחווה, הישגים וכשלונות.

שפירא, נתן: קווים להתפתחות עירונית של פתח-תקוה ביובל הראשון של המושבה

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדריך: פרופ' א' אפרת
המחבר מבקש לעקוב אחר המניעים הגיאוגרפיים והכלכליים, שפעלו והשפיעו על כיווני הצמיחה האורבאנית. במבוא נסקרת ההתפתחות ההיסטורית של היישוב. בחלק השני של החיבור סוקר המחבר ארבע תקופות בהתפתחות תהליכי העיור בפתח-תקוה: (א) מהקמת הבית והמשק הראשון עד סוף תקופת האפוטרופסות של רוטשילד; (ב) מראשית המאה העשרים ועד לערב מלחמת-העולם הראשונה; (ג) מראשית שלטון האנגלים, קליטת העלייה השלישית והרביעית עד מאורעות תרפ"ט; (ד) מראשית שנות השלושים ועד הכרזתה של פתח-תקוה כעיר ב-1937.

2. עבודות בהכנה

אהרונסון, רן: מושבות העלייה הראשונה בראשיתן
עבודת מ"א, א"ע. מדריך: פרופ' י' בן אריה

אילן, צבי: נסיונות לרכישת קרקע ולהתיישבות יהודית בעבר-הירדן המזרחי, במחצית השנייה של המאה הי"ט והמחצית הראשונה של המאה העשרים
עבודת ד"ר, ב"א. מדריך: פרופ' מ' אליאב

איתן, דליה: הווי מוסיקאלי ביישוב היהודי בירושלים בשנים 1858–1914
עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: פרופ' ה' שמואלי

אסולין, דוד: העדה המערבית בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית 1830–1918
עבודת מ"א, א"ע. מדריך: ד"ר מ' סמט

ברטור, רון: חסות קונסולאריה אמריקאית לאנשי היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ט (1856–1916)
עבודת ד"ר, א"ע. מדריכים: פרופ' מ' דייס, פרופ' מ' מעז

ברלוביץ, יפה: חקר השוואתי בין ספרות המתיישבים בארץ-ישראל ובאמריקה הצפונית
עבודת ד"ר, ב"א. מדריכים: ד"ר ר' שרוין, ד"ר י' פרידלנדר

כהן, טובה: תיאורי ארץ-ישראל בתקופת ההשכלה
עבודת ד"ר, ב"א. מדריך: פרופ' א' שאן

העלין, שבה הוגדרו עקרונות המדיניות להגשמתה של התוכנית המדינית הבריטית לגבי ארץ-ישראל; (ב) התמורה בסתיו 1938 לאחר פרסום דו"ח ועדת וודהד; (ג) התמורה ב-1939 במערכת ההצעות המדיניות של הממשלה לפני סיום ועידת סט. ג'יימס; (ד) ההצעות שהתגבשו ליספר הלבן של שנת 1939.

גלבר, יואב: מקומה של ההתנדבות לצבא הבריטי במדיניות הציונית והיישובית בשנים 1939–1942

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מנכ"ל: פרופ' ש' אטינגר לאחר סקירה על מצב העם היהודי בתפוצות, מצב היישוב היהודי בארץ-ישראל והתנועה הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה ומצבה של בריטניה הגדולה, מקדיש המחבר פרק מיוחד לדיון בתוכנית צבאית-יהודית לפני המלחמה, למן התוכניות הראשונות לשילוב היישוב היהודי בארץ-ישראל במערכת ההגנה הקיסרית ועד לגיוס יהודים לצבא הבריטי בארץ-ישראל לפני המלחמה. בפרקים הבאים של חיבורו בוחן המחבר את דרכי ההתנדבות וההתגייסות משנת 1939 ועד הקמת הגדודים העבריים. לדעתו של המחבר, ביטאה ההתנדבות את ראיית המלחמה העולמית כתופעה מרכזית של התקופה, מבחינה חברתית היתה ההתנדבות תופעה הטרוגנית, ששיקפה את המיבנה החברתי של היישוב, ומבחינה צבאית אף כי משקלה של זו היה מועט הרי מבחינת ההגשמה האישית היה בה מעשה של הקרבה.

גרייצר, דינה: התיישבותם של יוצאי תימן בכפר מרמורק למן היווסדו ועד קום המדינה

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מנכ"ל: פרופ' ש' אטינגר המחקר פותח בסקירת מצב התימנים למן העליות הראשונות והתיישבותם בארץ עד שנת 1930. הדיון בהתיישבות יוצאי תימן בכפר מרמורק נסב על תיאור חיי הקהילה, מצבה הכלכלי, החברתי והארגוני, והיחסים שבין המתיישבים לבין מוסדות ומפלגות. בולטת בעייתה של קהילה ותיקה, בעלת אורח-חיים ותפיסת-עולם השונים ביסודם מאלה של רוב בני היישוב היהודי החדש, תוך ניסיון לבדוק באיזו מידה החיש או עיכב המעבר לחיי המושב את תהליך השתלבותם של יוצאי תימן בחברה היישובית בארץ.

ורדיאל, משה: המאבק המדיני בשאלת ארץ-ישראל בתקופת ועידת-השלום (1918–1920)

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ו. מנכ"ל: ד"ר ד' ישראל בפתח העבודה דיון בהסכמים החשאיים מתקופת מלחמת-העולם הראשונה וזיקתם לשאלת ארץ-ישראל ובאירועי שנת 1918, המהווים בסיס ורקע לגישושים הראשונים בין ראשי התנועה הציונית לבין ערביי ארץ-ישראל והמשפחה השיריפאית. בהמשך הדברים המחבר עומד על התופעה, שלמרות חשיבותם של הגורמים המקומיים בארץ, הם לא היו השיקול הקובע בהכרעת המעצמות כשבאו לקבוע את גורלה של ארץ-ישראל. בסיום העבודה דן המחבר במאבק שהתנהל בוועידת-השלום על המאנדאט ועל גבולות ארץ-ישראל וכן על תוצאותיו של מאבק זה.

מורגשטרן, אריה: 'הפקידים והאמרכלים של ארץ הקודש' באמשטרדם והיישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה"ט עבודת ד"ר, א"ע. מנכ"ל: ד"ר מ' סמט

מנאע, עאדל: שלטונו של אבן-פרוח בירושלים עבודת מ"א, א"ע. מנכ"ל: ד"ר א' כהן

ספיר, שאול: חברות המסין האנגליקניות והשפעתן על התפתחות ירושלים שמחוץ לחומות עבודת מ"א, א"ע. מנכ"ל: פרופ' י' בן-אריה

קובץ, צבי: צמיחת היישוב החדש בירושלים בשנים 1882–1914 עבודת ד"ר, ב"א. מנכ"ל: פרופ' מ' אליאב

שטיימן, חיה: עליות התסידים מראשיתן ועד הרבע הראשון של המאה החשע עשרה עבודת ד"ר, ב"א. מנכ"ל: פרופ' א' רובינשטיין

ו. תקופת המאנדאט הבריטי

א. עבודות שכתובות נסתיימה

ברזילי, יגאל: הרצליה—התפתחות השטח הבנוי במושבה שהפכה לעיר

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ה. מנכ"ל: ד"ר ע' גונן מטרת העבודה—בחינת השטח הבנוי בהרצליה, מתוך בדיקה היסטורית של הגורמים שהביאו להקמתה והשפיעו על תכנונה של המושבה בראשית צעדיה ובהשוואה לייסודן של פתח-תקוה וראשון-לציון. בפתח העבודה סקירת התיכנון הראשון, רכישת האדמה והקמת היישוב בשנים 1924–1926. בהמשך דן המחבר בהתפתחות ההדרגתית של המושבה החקלאית 1924–1928, ובסיומה ניתנת סקירה של התרחבות העיר בפרק-הזמן 1948–1974 מלווה דיון בתוכניות-המיתאר לעתיד.

גולן, אשר: מדיניות בריטניה בארץ-ישראל בשנים 1937–1939 בראי העיתונות הערבית והעיתונות העברית

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ה. מנכ"ל: ד"ר ד' קוליק המחבר מבקש לבדוק בחיבורו את התפתחות העמדה הערבית בסכסוך בארץ-ישראל מכמה היבטים: מעמדה של העיתונות הערבית באותן שנים, מנקודת-ראות של ההבדלים היסודיים בין העמדות של העיתונות הערבית והעיתונות העברית בארץ-ישראל, וכן מתוך הצגת אחדות מהמסקנות המקוריות של סופרים ערביים על ההיסטוריה המדינית של ארץ-ישראל. בחיבור מובאת סקירת העמדות והתמורות דרך כמה נקודות-ציון במדיניות הבריטית: (א) התמורה שחלה בסוף 1937 עם פרסום איגרת שר-המושבות אורמסבי-גור אל הנציב

וגמ'ן-אשכולי, חוה: עמדת המנהיגות היהודית בארץ-ישראל להצלת יהודי אירופה (1942–1946)

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ו. מדרין: ד"ר ד' ישראלי תכלית החיבור—בדיקת מידת ההזדהות הנפשית, התפיסה האידיאולוגית והשיקול הפוליטי, שכיוונו את מאמצי ההצלה. תחילה סוקרת המחברת את היישוב בארץ בראשית המלחמה, ובין היתר שאלות שהעסיקו באותו זמן את הנהגת היישוב, הידיעות ביישוב אודות הנעשה בארצות הכבושות והערכתן, וכן מקומה של הצלת יהודי אירופה בפעילות המנהיגות הציונית. בפרק השני דנה המחברת בתגובה הראשונה ביישוב ובפולמוס שנוצר בשאלת התגובה. אחר-כך נבחנים ההתפתחות והחיפוש אחר דרכים חדשות לנסינות ההצלה, דרך ועידת ברמודה, וגורלן של תוכניות ההצלה הראשונות.

יעקובי, יוחנן: מארץ-ישראל לשבי הגרמני—קורות הפלוגות הארצישראליות שנטלו חלק במערכות יוון וכרתים באביב 1941

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' י' ואלך המחבר מעלה את עצם שאלת ההתנדבות של היישוב לשירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, את הבעיה הסבוכה של הגיוס, ואת המשא-ומתן שקדם לו על רקע היחסים המתוחים בין השלטונות לבין הנהגת היישוב. הגיוס לחיל-התפרים, שנעשה במידה רבה בניגוד לרצון הסוכנות, תואר על רקע המצוקה הכלכלית הקשה בשכבות רחבות של היישוב, וביחוד בשכבותיו החלשות. בהמשך דן המחבר ביציאת היחידות הארצישראליות הראשונות מן הארץ ותעסוקתן המיבצעית-מקצועית באזורי-לחימה, בהסתגלות החיילים לתנאים החדשים ותורמתם הממשית למאמץ המלחמתי, שיגורן של הפלוגות הארצישראליות ליוון, ריקמת יחסיהם עם היהדות המקומית, ולבסוף, מיבצע הפינוי והשאלה הנוקבת כיצד נפלו במיבצע הפינוי יהודים רבים כל-כך בשבי הגרמנים.

לוינגר, יוסף: האיש והתומה—זאב ז'בוטינסקי בבעיה הלאומית-הערבית

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' י' גורני בחטיבה הראשונה שבחיבור, העוסקת בשנים 1880–1914, מביא המחבר את המקורות וההשפעות אשר עיצבו את דמותו של ז'בוטינסקי והביאו לכלל גיבוש את האידיאולוגיה הלאומית שלו, מתוך שימת-לב ליחסו לבעיה הערבית. החטיבה השנייה מתמקדת בשנות מלחמת-העולם הראשונה 1914–1923, בהן ז'בוטינסקי רואה את הציונות 'עם כידון' דורש יחס חד-משמעי לכל העומד למכשול בפני התגשמותה. החטיבה השלישית—1923–1935—עוסקת בתקופה שבה חתר ז'בוטינסקי לכך, שהציונות תיהפך למכשיר-הגשמה לרוב יהודי בארץ-ישראל המאנדטטורית. בחטיבה האחרונה העוסקת בשנים 1935–1945, מתמקד המחבר בתוכנית האבאקואציה ובתוכנית-העשור, כפי שנצטיירו בעיני ז'בוטינסקי.

מאיר, טומי: מצרים ושאלת ארץ-ישראל 1929–1936

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדרין: פרופ' ג' בר

המחבר מציע לראות בשנת 1929 את שנת התמורה בתודעה המצרית בשאלת ארץ-ישראל, והתפתחות זו מתוארת במחקר בפרוטרוט. בפרק המבוא סוקר המחבר את שנות הבדלנות 1918–1929, ובפרקים הבאים את התפתחות העמדה המצרית, למן ההיענות לרעיון הערבי וראשית המעורבות המצרית הפעילה בסכסוך הציוני-ערבי בארץ-ישראל, דרך מעורבותם של מדינאים, מניעים ודרכיהם, שיקולים של סדר ובטחון לאומי ושיקולים כלכליים, ועד מגעים ופעולות ציוניים במצרים.

מקובר, רחל: הבעיה הקרקעית במדיניות בריטניה בארץ-ישראל בשנים 1929–1939 והשפעתה על התפתחות הבית הלאומי היהודי

עבודת מ"א, ב"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' נ' קצבורג עלייה יהודית המונית ורכישת קרקעות למען התיישבות רחבה היו ערובה להגשמת המטרה הציונית, והתחייבות בריטניה בתחומים אלה הוגדרו במפורש במאנדטט שקיבלה מחבר-הלאומים ב-1922. החיבור מתרכז בשנים 1929–1939, שבהן הסתמן מיפנה במדיניות הרשמית של בריטניה שלפיה היתה התחייבות כפולה ושוות-ערך בארץ-ישראל כלפי יהודים וערבים, אך למעשה חלה הפחתה בהבטחות ליהודים והועדפה האוכלוסיה הערבית. בדיון, שנערך מנקודת-ראות פוליטית ומשפטית, עוקבת המחברת אחר ההתפתחויות בנושא הקרקע לגבי ארבעת סוגי החשובים: אדמות המדינה; התחיקה הקרקעית; בעיית הערבים 'המנושלים'; ותוכניות-הפיתוח הממשלתיות בתחום הקרקעות וההתיישבות.

שביט, יעקב: התנועה הרביזיוניסטית בארץ-ישראל 1925–1940: היבטים חברתיים וכלכליים, אידיאולוגיה ושיטה

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ו. מדרין: פרופ' ז' לקיר החיבור עוסק בכמה היבטים של תולדות הרביזיוניזם הארץ-ישראלי ושל האידיאולוגיה הרביזיוניסטית, בהתיישבות ובאידיאולוגיה החברתית מצד אחד, ובדפוס הארגון ומעורבות הרביזיוניזם הארץ-ישראלי במאבקים בתוך החברה היישובית מצד אחר. במבוא לחיבור ניתנו תיאור ההיסטוריה הפוליטית של הרביזיוניזם וניתוח המאפיינים הסוציפוליטיים שלו. בחלקה הראשון של העבודה הדיון נסב על בעיות-יסוד בפרוגרמה ובאידיאולוגיה הרביזיוניסטית. בחלקה השני נבחנות שתי מערכות הדימויים: הרביזיוניזם כ'פאשיזם' ותנועת העבודה כ'בולשביזם'. בחלק השלישי מנתח המחבר את הרביזיוניזם במציאות הארצישראלית בדפוסי ארגונו ובמאבקיו.

שטרן, שמעון: התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918–1947

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ד. מדרין: פרופ' י' קרמון עם הכיבוש הבריטי היתה חיפה עיר קטנה וחסרת חשיבות בדרך-כלל. מאז ועד סיום המאנדטט חלו בה שינויים מפליגים. אוכלוסייתה גדלה, כלכלתה התרחבה ושונתה, ומעיר

הר לב, מרדכי: המערכה על ירושלים במלחמת העצמאות—ממבצע נחשון עד מיבצע קלשון (15.5.48–1.4.48)
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' י' ואלך

וילנר, יצחק: עמדת המזרחי לבעיות פוליטיות בתנועה הציונית בשנים 1918–1935
עבודת מ"א, ב"א. מדריך: פרופ' נ' קצבורג

ושיץ, יוסף: תמורות חברתיות ביישוב הערבי בחיפה בתקופת המאנדאט
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' ג' בר

ירדן, יואל: זרם החינוך מזרחי בארץ-ישראל בשנים תרע"ט–תרצ"ג, תולדותיו ושורשיו
עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: פרופ' ס' אקון וז"ל, פרופ' א' טל

מקובר, רחלה: סדרי שלטון ומינהל בארץ-ישראל בשנים 1918–1925
עבודת ד"ר, ב"א. מדריך: פרופ' נ' קצבורג

מרקוביץקי, יעקב: היחידות המיוחדות של הפלמ"ח
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' י' וואלך

נחושטן, דבורה: גיבוש מדיניות ההתיישבות הציונית על-ידי דו"ח הופ-סימפסון
עבודת מ"א, א"ע. מדריך: ד"ר א' פריזל

ניסים, גיל: אוניית 'אלטלנה', מרכישה ב-19.6.47 ועד הפלגתה ב-11.6.48
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' י' וואלך

פילובסקי, אריה: יידיש וספרותה בארץ-ישראל (1907–1945)
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' ח' שמרוק

צינמון, דבורה: יחסם של החוגים האזרחיים אל האצ"ל בשנים 1937–1947
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' ד' קארפי

קוסטינר, אריה: דרכו של 'הפועל המזרחי' בארץ-ישראל כתנועת-פועלים דתית וכמפלגה פוליטית בשנים תרפ"א–תרצ"ה (1921–1935)
עבודת ד"ר, ב"א. מדריך: פרופ' מ' אליאב

קומפאקטית היתה לעיר בעלת שכונות מפוזרות. בחלק הראשון של העבודה משחזר המחבר את התפתחות העיר בשנים שמלפני 1918 ועד שנת 1947, ובוחן את כלכלתה, אוכלוסייתה, התרחבותה הפיזית וכד'. בחלק השני ניתן ניתוח גיאוגרפי של התפתחות המערך העירוני, ונבדקו הגורמים הפיסיים, כלכליים, אנושיים, פוליטיים וחברתיים, אשר השפיעו על אופן התפתחותה של חיפה. לבסוף משווה המחבר את התפתחות חיפה למדלים עירוניים אחרים.

שמואלי, אבשלום: התנחלות נודדים במרחב ירושלים במאה העשרים

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ג. מדריכים: פרופ' ש' כהן, פרופ' ד' עמירן

עבודה זו מתמקדת בהתנחלותו של שבט מוגדר, ערב א-סאחורה, אשר התנחל בתחום השפעתה של העיר ירושלים. המחבר בוחן את התנחלות הנודדים כהליך ארוך של מעבר מתרבות אחת לתרבות אחרת. בפתח העבודה סקירת-רקע על התנאים לקיומה של הנודות בארץ-ישראל בימי העות'מאנים, וסקירת תולדותיו של השבט ושטחי-המחיה שלו. בפרק השני דן המחבר בהתנחלות והגירה, כשהבעיה המרכזית היא הגורמים המשפיעים על ההתנחלות והמעבר מאוהל לבית. בפרק שלאחריו מובא ניתוח ישוב כפרי בדוי, והשינויים שחלו בנוף עקב הקמת ישובי הבדווים. פרקי הסיום של העבודה עוסקים בשינויים במסגרות הפוליטיות, האיגודיות והמוסדיות בקרב הבדווים, ומערכת היחסים בינם לבין השלטונות מצד אחד, ובינם לבין תושבי הקבע שכנו, מצד אחר.

2. עבודות בהכנה

ארד, אריה: התיישבות-חרדית קיבוצית בארץ-ישראל בשנים 1935–1945 וייסוד קיבוץ חפץ חיים
עבודת מ"א, א"ע. מדריך: ד"ר א' פריזל

בצלאל, עמיקם: התפתחות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בתקופת העלייה החמישית (1929–1936)
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: ד"ר א' פריזל

גלבוע, יאיר: מיבצע נחשון
עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: פרופ' י' ואלך

דרורי, יגאל: 'החוגים האזרחיים' ביישוב הארץ-ישראלי בשנות העשרים
עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: פרופ' י' סלוצקי וז"ל

דרכלי, דן: העמדות ביישוב היהודי בארץ והגורמים הרשמיים לעבודת הוועדה האנגלו-אמריקאית
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: ד"ר מ' גטר

ניסיון בירור פרשה, שראשיתה ברעיון 'הקבוצה הגדולה' של שלמה לביא (לסקוביץ) וסיומה בהקמת הקיבוץ המאוחד ב-1927. עם הקרע בגדוד העבודה ויצירת 'קיבוץ עין חרוד' ב-1923 לא פסק הפולמוס בין אנשי הזרם שדגלו ב'קומונה כללית של פועלי ארץ-ישראל' ובפיתוח המשק כגרעין לתנועה ארצית, לבין אלה שנשארו עניהם להתיישבות קיבוצית, אוטונומית וטריטוריאלית; וביסוס המשק הקיים כמפת לקבוצות התיישבותיות נוספות. בחינת תוכנו ומהותו של המאבק הממושך בעין-חרוד.

הינברגר, יצחק: מאורעות 1936-1939 והשפעתם על ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל בהדגמה על חניטה ותל-עמל

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ג. מדריך: פרופ' י' בן-אריה בתקופת המאורעות עלו להתיישבות יותר מחמישים נקודות-יישוב, רובן בשיטת 'חומה ומגדל'. נקודות אלו הוקמו למרות הגורמים המדיניים והבטחוניים, אשר מנעו הקמת יישובים, ולמרות התנאים השליליים להתיישבות בתקופה זו. תכלית העבודה היא לימוד מערכת התנאים והגורמים להקמת יישובים אלו. חלקה הראשון של העבודה בודק את התנאים המדיניים והבטחוניים הן מנקודת-מבט של השלטון הבריטי והן מבחינת מדיניות המוסדות היהודיים, וחלק השני נבחנים שני מפעלי-ההתיישבות ספציפיים שקמו במסגרת ההתיישבות של 'חומה ומגדל'—חניטה ותל-עמל.

ישי, יעל: סיעתיות בתנועת העבודה בישראל יחס-גומלין בין מפלגה וסיעה

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ו. מדריך: ד"ר ע' גוטמן עניינו של מחקר זה בתופעה אוניברסאלית תוך-מפלגתית — סיעתיות, בהיות הסיעה תת-מערכת מפלגתית ניתן להסביר את מניעי התהוותה ודרך התפתחותה על-ידי בחינת תכונות המפלגה, בסיוע השוואה בין טיפוסים שונים של מפלגות. בעבודתה בוחנת החוקרת את המניעים והבסיסים ליסודן של סיעה ב' במפא"י וסיעת אחדות העבודה במפ"ם בשנות השלושים והארבעים. סוקרת את דרכן המדינית של הסיעות עד לפילוגן ממפלגת-האם.

ניר, הנרי: הקיבוץ והחברה הכללית: האידיאולוגיה של עין חרוד—הקיבוץ המאוחד, 1923-1933

עבודת ד"ר, א"ע, תשל"ח. מדריכים: פרופ' ש' אבינרי, פרופ' י' קולת

החיבור עוסק בהיבטים של האידיאולוגיה הקיבוצית הקשורים

רנסקי, רבקה: שאלות דת ביישוב ובהסתדרות הציונית בשנות העשרים של המאה (1920-1929) עבודת מ"א, ב"א. מדריך: פרופ' נ' קצבורג

שביט, זהר: החיים הספרותיים בארץ-ישראל בשנים 1930-1920

עבודת ד"ר, ת"א. מדריך: ד"ר א' אבן זהר

שטייגמן, יצחק: עמדת בריטניה לגבי הקמת כוח יהודי לחם במלחמת-העולם השנייה

עבודת מ"א, ב"א. מדריך: ד"ר י' ישראלי

ז. מחקרים בתולדות תנועת העבודה

1. עבודות שכתובות נסתיימה

אוד, ברוך: 'אבוקה'—אופוזיציה באחדות-העבודה ההיסטורית

עבודת מ"א, א"ע. מדריכים: פרופ' ש' אטינגר, פרופ' מ' מישקנסקי

גת, רפאל: המעורבות הפוליטית של תנועות-הנוער של ארץ-ישראל העובדת בשנים 1933-1945

עבודת ד"ר, ת"א, תשל"ד. מדריך: פרופ' ז' לקויר חוליה חשובה בהבנת המתרחש בתקופה האמורה בארץ הוא בלא ספק הנוער הישראלי בשנות השלושים והארבעים. חיבור זה עוסק בלידתן של שלוש תנועות-הנוער העיקריות: השומר הצעיר, מחנות העולים והנוער העובד. חלקה הראשון של העבודה דן בהתארגנותן ובפעילותן של שלוש התנועות העיקריות למן היווסדן ועד שנת 1933, וחלקה השני למעורבותן הפוליטית. המחבר מציג את מאבקן עם הרביוניסטים, את עמדותיהן לתוכניות החלוקה, התפתחותן הפנימית וחסן לתנועה הציונית, מקומן במלחמת-העולם השנייה, התגייסותן ופעולתן עד לשלב הפוליטיזאציה של ארגוני הנוער ב-1945.

דובוֹנסקי, ראובן: מקיבוץ עין-חרוד לקיבוץ המאוחד (1923-1927)

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ז. מדריך: פרופ' י' סלוצקי ז"ל

בפתח העבודה דיון על היסודות הרעיוניים של תנועת פועלי-ציון וסימני-דרך בהתפתחותה בארץ-ישראל בין שתי מלחמות-העולם. בפרק הראשון נדונות האוריינטאציות הפוליטיות של פועלי-ציון בשנים 1941–1942 בשאלות של מדינה יהודית, הוויכוח על הגיוס לצבא הבריטי ועמדותיהם לגבי הסתדרות העובדים. בפרק השני, העוסק בשאלת הרקע לאיחוד הסוציאליסטי בשנים 1941–1944, עוקבת המחברת אחר התמורות שחלו באידאולוגיה ובמיפנה בהתפתחות הפוליטית של תנועת הפועלים בארץ-ישראל בעקבות תוכנית בילטמור, הדיון על פירוק הקומוניסטרן, המגעים עם השומר הצעיר, ועד לחידוש המגעים עם התנועה לאחדות העבודה.

רשף, שמעון: זרם העובדים בחינוך בשנים תרפ"א–תרצ"ט: נסיונות חינוכיים, תנועה פדגוגית, מערכת חינוך

עבודת ד"ר, תשל"ו. מדריכים: פרופ' ס' אוקן ז"ל, פרופ' י' גורני

בפתח העבודה סקירת השורשים ומקורות ההשפעה לחשיבה ולעשייה הפדגוגית. המחבר דן בחיפוש הדרך בזרם זה ובמעבר מנסיונות חינוכיים לתנועה פדגוגית, והוא סוקר את ציוני-הדרך בחינוך, החל בחינוך בגדוד העבודה וכלה בביה"ס המרכזי. כן מתאר המחבר את ההיבט ההיסטורי, הסוציולוגי והארגוני של זרם העובדים כתנועה פדגוגית, כמעבר למערכת חינוך ולגישות ולעמדות בתנועת העבודה בכל הנוגע לאוטונומיה בחינוך, ולכסוף מועלה הוויכוח בשאלות 'חינוך אחיד' ו'אחדות החינוך' בתנועת העבודה.

שטיפלט, שושנה: ההסתדרות הכללית וגדוד-העבודה בשנים 1920–1923: יחסים בין-ארגוניים בחברה היישובית

עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדריך: פרופ' י' שפירא שני ארגונים אשר פעלו באותו פרק-זמן, ואולם אחד מהם, גדוד-העבודה, נוסד באופן עצמאי, ביוזמתם של אנשים חדשים במערכת הפוליטית ביישוב, אך קיומו היה בתוך המסגרת של הארגון המקביל לו, ההסתדרות הכללית, בעלת המנהיגות הוותיקה והמרכזית. החוקרת בוחנת מנקודת-מבט סוציולוגית את השאלה של הגורמים המבניים והארגוניים, שהביאו להקמתם של שני הגופים הללו, עד לקרע ביניהם. בחלקה הראשון של העבודה נבדק הגושים הארגוני של כל גוף בנפרד—הקמתו, מבניו ומטרותיו וחילופי ההדגשים בהתפתחות שני הארגונים והעיסמות שבין שני הארגונים.

2. עבודות בהכנה

גבע, ישי: תולדות 'הפועל הצעיר' בארץ וה'התאחדות' בחו"ל מאיחודם בשנת 1920 ועד הקמת מפא"י בשנת 1929 וה'איחוד העולמי' בשנת 1932

עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' י' קולת

גלעד, זיו: הפילוג בקיבוץ המאוחד עבודת מ"א, ת"א. מדריך: ד"ר א' מרגלית

ליחס שבין התא הקיבוצי הבהד ובין החברה הסובבת אותו. המחבר מבקש לבדוק כיצד התמודדו חברי הקיבוצים עם מכלול הבעיות הטמונות ביחסים אלה. דוגמה מרכזית להתמודדות זו מהווה קיבוץ עין חרוד — הקיבוץ המאוחד, מבחינת חשיבותו ומעמדו ההיסטורי בתוך התנועה הקיבוצית, התייחסותו המיוחדת לשאלות הקשורות בתפקידי הקיבוץ ביישוב ובציונות, ובמיגוון הדעות שהתגבשו בו ובתנועות המסונפות לו. המחבר פותח בסקירה היסטורית של קיבוץ עין-חרוד עד הפירוד בין עין-חרוד ובין גדוד-העבודה, דן בעין-חרוד בשנים 1923–1927 ומסיים במועצת הקיבוץ המאוחד ביגור, ביולי 1933.

סילברמן, מרק: התמודדותו של ברל כצנלסון עם הגורם הערבי והגורם הבריטי בתקופת המרד הערבי 1936–1939

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדריך: פרופ' ש' אטינגר המחבר מבקש להוכיח את גישתו, שלפיה הגורם במידה רבה את עמדותיו הפוליטיות והערכיות של ברל כצנלסון כלפי ממשל המאנדאט וכלפי ערביי ארץ-ישראל היו הנחותיו האידאולוגיות והערכיות, ולא המאורעות הפוליטיים החיצוניים. בפרק הראשון מוצגות הנחותיו העקרוניות של כצנלסון על התנועה הציונית, מטרותיה, מהותה, וזכויותיה בארץ-ישראל ועליה, וכן תפיסתו את ממשלת המאנדאט וערביי ארץ-ישראל עד שנת 1936. הפרק השני דן בגישתו של ברל כצנלסון למציאות הפוליטית שנוצרה עקב המרד הערבי. בפרק האחרון מעריך המחבר את גישתו של כצנלסון לגורם הבריטי והערבי ומנסה להשיב על שאלות כגון: מה היו הגורמים האידאיים, הנפשיים והמעשיים, לגישה זו; באיזו מידה תאמה גישתו את המציאות הפוליטית; ומה היתה השפעת גישתו על עיצוב המדיניות הציונית, מצד אחד, ועל עיצוב ציבור הפועלים בארץ-ישראל, מצד אחר.

צחור, זאב: תנועת הפועלים בארץ-ישראל בין ייחוד לאיחוד משלהי מלחמת-העולם הראשונה עד הקמת ההסתדרות (1918–1920)

עבודת מ"א, א"ע, תשל"ו. מדריך: פרופ' ש' אטינגר העבודה מבקשת לבדוק את הלבטים המסובכים, שליוו את תנועת-הפועלים הקטנה ואת מסגרותיה השונות עם תום מלחמת-העולם הראשונה, שעיקרם מאבק בין חיפוש הייחוד הקבוצתי, טיפוחו וגיבושו החברתי-פנימי, לבין השאיפה לאיחוד כולל ובעל עוצמה פוליטית. במבוא צוירו קווים לתולדות תנועת הפועלים בעת העלייה השנייה. בהמשך החיבור מנסה המחבר לבדוק את המפלגות והמבנה הפנימי שלהן, את הכוחות והאישים שפעלו בהם, כדי להבהיר את המהלכים שהביאו להקמת 'אחדות העבודה', ומכאן האכזבה שכאה בעקבותיה והסיבות להקמת ההסתדרות הכללית.

קראי, פליציה: מפלגת פועלי-ציון שמאל בארץ-ישראל בין השנים 1941–1944 עבודת מ"א, ת"א, תשל"ד. מדריך: ד"ר א' מרגלית

דיניץ, יגאל: חזון ומציאות בהתנהגותו הפוליטית של דוד
בן-גוריון
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' מ' וליגר

הראל, יהודה: המקורות הסוציאליים, האידיאולוגיים
והפוליטיים של 'סיעה ב' במפלגת פועלי ארץ-ישראל
(1923–1938)
עבודת ד"ר, ת"א. מדריכים: פרופ' י' גורני, פרופ' ש' נאמן

ליפמן, מוסיח: תגובות בתנועת הפועלים הארצישראלית
על הנאציזם ועל השואה בימי מלחמת-העולם השנייה
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' א' טל

צביון, אברהם: השקפתו של ברל כצנלסון על התרבות
היהודית בארץ-ישראל וזיקתה למורשת היהודית
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' א' שביד

צחור, זאב: ההסתדרות—תקופת עיצובה
עבודת ד"ר, א"ע. מדריך: פרופ' ש' אטינגר

קלוסקי, אברהם: רעיון האיחוד בקיבוץ המאוחד למן
שנת 1938
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' י' גורני

שמואלי, שושנה: יסוד מפ"ם
עבודת מ"א, ת"א. מדריך: פרופ' י' גורני

פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ז-תשל"ח

ועדת השופטים פרופ' יעקב זוסמן, יו"ר

פרופ' מרדכי אליאב

פרופ' חיים ביינארט

פרופ' משה גרינברג

פרופ' יוסף גורני

נימוקי ועדת השופטים

פרופ' בנימין מזר

על מפעל-חייו בחקר תולדות ארץ-ישראל ועם ישראל

מחקר ארץ-ישראל וחשיפת עתיקותיה צמחו ועלו עם מפעל התחייה והתקומה של עם ישראל על אדמתו, בארצו המתחדשת—ופרופ' בנימין מזר נטל חלק בראש כל המפעלים המדעיים שנעשו בתחומים אלה במשך שנים ארוכות. בימים אלה מלאו יובל שנים לעלייתו של פרופ' מזר ארצה וכבר אז הביא עמו את פרי ביכורי מחקריו ובהם גילויים חשובים על תרבות כנען וארץ-ישראל לפני התנחלות עם ישראל בארצו.

מאז ועד עתה נקשרו בשמו של פרופ' בנימין מזר תגליות, מחקרים ומפעלים הרבה בחקר תולדות הארץ, תרבותה וקשריה עם עמי האיזור ותרבותיה. הוא עמד בראשן של משלחות מדעיות שעסקו בחשיפתם ובשחזור תולדותיהם של אתרים, שכל אחד ואחד מהם מייצג תרבות לעצמה: בית-שערים, בית-ירח, תל-קסילה, עין-גדי ועוד—ואלה רק בבחינת ציוני-דרך בודדים בפעלו המדעי המקיף ורב הממדים. ומעל כולם מפעלו הכביר בעשור האחרון מאז שחרור ירושלים לחשיפת עברה ותפארתה של עיר המקדש באיזור הר-הבית ובעופל—גולת-הכותרת במפעל חייו המדעי.

פרופ' מזר קבע נתיבות בחקר עתיקות הארץ ובמחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי של ארץ-ישראל. פרי מחקרים ענפים אלה הם ספריו ומאמריו המרובים שמספרם מגיע למאות; הוא פיתח שיטה וסלל דרכים בחקר עברו של עם ישראל ומחקריו הם מנכסי צאן הברזל של חקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. פרופ' מזר היה בין מייסדיה ומתכנניה של האנציקלופדיה המקראית, והוא משמש זה שנים ארוכות יושב-ראש המערכת ומתווה-דרך במפעל מונומנטאלי זה.

בשנות הוראתו ופעילותו הענפה במסגרת האוניברסיטה העברית העמיד פרופ' מזר תלמידים הרבה, הממשיכים במפעלו המדעי המבורך.

על כל אלה, שהם בבחינת מקצת שבחו, מבקשת ועדת הפרס להעניק לפרופ' בנימין מזר את פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ז-תשל"ח ומברכת אותו בברכת אריכות-ימים להמשך מפעלו המדעי המפואר.

ד"ר משה אילת

על מחקרו 'קשרי כלכלה בין ארצות המקרא בימי בית ראשון'

ספר זה הוא עדות מרשימה על המאמץ האדיר שצריך להשקיע כדי לשחזר את המציאות ההיסטורית של ארצנו בתקופת המקרא. כיוון שההיסטוריה מיוסדת על תעודות שבכתב, וכיוון שהמקרא—אשר עד היום הנו התעודה הכתובה העיקרית מימי בית ראשון—מתאר רק בעקיפין את הרקע הכלכלי-המדיני שלו, תלוי המחקר ההיסטורי של ארץ-ישראל בתקופת המקרא באיסוף נתונים מהעמים השכנים שבאו במגע עם ישראל וארצו.

עבודתו של ד"ר אילת היא ראשונה בחקר קשרי הכלכלה הבינלאומיים בימי בית ראשון. היא מלקטת ומנתחת, מלכדת ומשלבת לראשונה בהיקף זה נתונים ממסופוטמיה, אסיה הקטנה, סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, ערב ומצרים—נתונים השאובים מתעודות אכדיות, אוגריות, ארמיות, כנעניות, עבריות ומצריות; גם מקורות תלמודיים, יווניים ורומיים נפקדו. המחבר סוקר את ספרות המחקר הנוגעת לחומר, ואינו מונע מן הקורא הצעת הבעיות הכרוכות בפירוש פרטיו.

הניתוח ערוך בכמה מערכות. בדיקת רשימות המס והשלל של כתובות מלכי אשור מובילה לפרקי סכום על ראשי הסחורות הנזכרות בהן. המחבר דן במינוח החומרים והחפצים, בתולדות הפקתם ויצירתם, ובדרכי בחירתם. לאחר-מכן בא ניתוח לפי ארצות—המסחר בין שבטי ערב לבין הסהר הפורה, המסחר עם מצרים ופניקיה. חומר זה המפוזר על-פני תעודות מרובות מסוגים שונים מאוד רוכז ביסודיות, בשיקול-דעת ובטעם המעוררים התפעלות.

רק לאחר הנחת היסודות הללו, ניגש המחבר לעיבוד נתוני המקרא. הפרק על 'מעמדן הגיאופוליטי של ממלכות יהודה וישראל והשפעתו על כלכלתן' הוא הארה חדשה הן על המקראות הנדונים בו—בפעם הראשונה מתוך ראייה מקפת ומבוססת על רקעם המציאותי, הן על משמעותם ההיסטורית. ראוי לציון מיוחד הדיון בפרק כז של ספר יחזקאל (רשימת מסחרה של צור), המואר מבחינה ספרותית לא פחות מאשר מבחינה כלכלית.

החיבור בכללו מצטיין בכתיבתו הברורה והתמציתית, בארגונו הטוב, בהצגת מקורות בתרגום, בטבלאות ובמפות מאירות עיניים. אין הקורא צריך לספרות-עזר כדי להפיק ממנו תועלת, ולפיכך יפה הספר לקהל רחב של חוקרי מקרא, חוקרי העת העתיקה, חוקרי תולדות הכלכלה וגיאוגרפיה היסטורית.

יבורך המחבר על תרומתו הנכבדת ויוכה להמשיך בעבודתו החלוצית להארת עתיקות ארצנו ואזורינו.

פרופ' מתתיהו מינץ
על ספרו 'דב בורוכוב 1900-1906'—המעגל הראשון

קורותיה של הציונות הן תולדותיו של מאבק מדיני, צבאי, חברתי וגם אינטלקטואלי. היאבקות זו היא בראש-וראשונה דראמה אישית, רעיונית ופוליטית של המשכיל היהודי שניסה למצוא פשר להוויה הלאומית והכללית בה חי. היו שכשלו במאמץ זה ופרשו, אחרים עמדו בו והמשיכו. דב בר בורוכוב, מנהיגם של פועלי-ציון נאמני ארץ-ישראל, היה מן הממשיכים

בספרו נטל על עצמו פרופ' מתתיהו מינץ את המשימה להתמודד עם תורתו ועם הביוגרפיה הפוליטית של אדם, אשר הרבה נכתב על משנתו, ורבים מתלמידיו ומוקיריו עדיין חיים בתוכנו. פרופ' מינץ עוסק במחקרו בתקופה בחייו של בורוכוב, שלא ניתנה לה עד כה תשומת-הלב המספקת. הוא מוכיח בכשרון והתעמקות כי תקופה זו, או 'המעגל הראשון'—לפי הגדרתו—היא פרק חשוב בחייו של האיש ומהווה פרשת מפתח להבנת אישיותו ותורתו.

תוך כדי מחקרו גילה פרופ' מינץ מעיינות הגות נסתרים אשר היפרו את מחשבתו של בורוכוב. הוא חשף מקורות חדשים שטרם פורסמו ולא נחקרו עדיין, הוא לא נרתע מהתמודדות עם דעות קדומות ושגורות, תוך כדי הפגנת בקיאות גדולה בזרמים הפילוסופיים ובתורות החברתיות הסוציאליסטיות אשר עמדו במוקד הווייתה האינטלקטואלית של החברה הכללית והיהודית כאחת. בספרו הוכיח פרופ' מינץ למדנות רבה, שליטה מוחלטת במקורות במספר שפות, כוח התמדה בלתי-נלאה של חוקר המנסה לברר את הנושא עד תומו, ומחשבה מעמיקה של היסטוריון הוגה. 'המעגל הראשון' הוא אפוא אבן-פינה בחקר אישיותו ותורתו של דב בר בורוכוב, עליה שוקד פרופ' מינץ זה שנים רבות. על כל אלה ועל מנת לחזק את ידיו בהמשך עבודתו החשובה ראוי הוא לברכה ולהוקרה.

ד"ר אניטה שפירא
על ספרה 'המאבק הנכזב'—עבודה עברית 1929-1939

השאיפה לעבודה עברית בלעדית נימנתה עם נכסי צאן ברזל של תנועת התחייה הציונית, למן ראשית היווסדה. בימי העלייה השנייה לבשה שאיפה זו צורה של מאבק רצוף תלאות ויסורים, 'כיבוש העבודה' הפך לסיסמת התקופה וליעד מרכזי בפעולתה של תנועת הפועלים המתגבשת; אולם כוחותיה הדלים לא הספיקו כדי נצחון במערכה.

המאבק נתחדש ביתר-עוז בסוף שנות העשרים, למן מאורעות תרפ"ט, שהעלו את הבעיה הערבית למוקד ההתעניינות ביישוב ועד פרוץ מלחמת-העולם השנייה. למאבק בעשור זה—תקופה סוערת ומכריעה בקורות היישוב—מוקדש ספרה של ד"ר אניטה שפירא.

על סמך חומר ארכיוני עשיר ומגוון, על-יסוד ניתוח ממצה של תעודות ופרוטוקולים ובעזרת עיתונות התקופה, ספריהם וזכרונותיהם של האישים הפועלים במערכה, עלה בידי ד"ר שפירא להעלות בפנינו תיאור מאוזן של השתלשלות המאבק על מניעיו, מהלכיו ותוצאותיו. הספר מלמדנו על שילובה של המערכה על כיבוש העבודה בהתפתחות היחסים החברתיים והפוליטיים-הפנימיים של היישוב בשנות השלושים וחושף את השלכות המאבק על העימות עם השאלה הערבית—תוך כדי ציון עמדתו המיוחדת של יצחק בן-צבי ז"ל בשאלה זו, ומנתח את לבטיה המיוחדים של תנועת-הפועלים, אשר חרתה על דגלה האידיאולוגי שוויון ואחווה-עמים ונמצאה בקר-החזית נגד הפועל הערבי. המחברת דנה גם בטיב המערכה שבין היריבים האידיאולוגיים—תנועת-הפועלים מזה והאיכרים מזה, ואף לא נרתעה מלטפל, בלא משוא פנים, בגילויים הטראגיים של מלחמת-אחים, שלבשה לעתים צורה אלימה. מחקרה של ד"ר שפירא מנתץ גם כמה מיתוסים רווחים בהיסטוריוגרפיה היישובית על טיב המערכה על כיבוש העבודה ומשתתפיה העיקריים, ומוביל לקראת המסקנה, שאכן ניצח הרעיון של העבודה העברית, אך נכשלה הגשמתו. על אף האכזבה שהנחילו תוצאות המאבק, היה הרעיון של עבודה עברית לערך חינוכי ברוקי-מא, שלאורו נתחנכו דורות, ואשר משמעותו האקטואלית נתחדשה ביתר-שאת לאחר מלחמת-ששת-הימים. הספר, הכתוב בלשון בהירה ובסגנון מרתק, בגישה שקולה ובדייקנות מדעית, מהווה תרומה נכבדה לחקר תנועת-העבודה בארץ, שימיה כימי המערכה על כיבוש העבודה. ראוייה ד"ר אניטה שפירא לברכה ולהוקרה על המאמץ הרב שהשקיעה בספר זה, שהוא ראשון לה. יהי רצון, כי יעלה בידה להמשיך ולהעשיר את חקר הציונות ותנועת-העבודה כהנה וכהנה.

כתבי בנימין מזר *

ערכו: חיים ביינארט ושמואל אחיטוב

ברשימה זו לא נכללו מאמרים שונים וביקורות קצרות, שנתפרסמו בעיתונות היומית ובכתבי-עת מדעיים.

חתימת המחבר עד שנת תשי"ג (1953) באה בשם ב' מייזלר.

הערכים המסומנים בכוכב (*) מציינים ספר.

בסוגריים מרובעים הובאו מאמרי ביקורת.

רשימת קיצורים

ידיעות ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

AASOR	<i>Annual of the American Schools of Oriental Research</i>
AFO	<i>Archiv für Orientforschung</i>
BAr	<i>Biblical Archaeologist</i>
BASOR	<i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>
EJ	<i>Encyclopaedia Judaica</i> (גרמנית)
HUCA	<i>Hebrew Union College Annual</i>
IEJ	<i>The Israel Exploration Journal</i>
ILN	<i>The Illustrated London News</i>
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
JPES	<i>Jewish Palestine Exploration Society</i>
PEF QSt	<i>Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement</i>
PEQ	<i>Palestine Exploration Quarterly</i>
QDAP	<i>Quarterly, Department of Antiquities, Government of Palestine</i>
RB	<i>Revue biblique</i>
RHJE	<i>Revue d'histoire des juives en Égypte</i>
VT	<i>Vetus Testamentum</i>
ZAW	<i>Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft</i>
ZDPV	<i>Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins</i>

* ברשימה שלהלן רוכזו כתבי בנימין מזר משנת 1928 ואילך. חלקה הראשון של הרשימה, בשנים 1928–1957, נתפרסם לראשונה על-ידי ח' ביינארט בספר מזר, ארץ-ישראל ה' (תשט"ז), עמ' 1–8. החיבורים משנת 1958 נערכו על-ידי ש' אחיטוב, כהמשך לרשימה הקודמת.

- 32 'כתובות עבריות מתקופת השופטים', מוסף דבר, 1928
ה' מרחשון תרצ"ב, מס' 1943, עמ' 2
EJ, II: 2-1
- 33 'החקירות הארכיאולוגיות החדשות בארץ-ישראל:
1. חפירות בית צור', העולם, כ, ט (כ"ה אדר א'
תרצ"ב — 3.3.1932), עמ' 143-144
1929
- *34 'רשימת השמות הגיאוגרפיים (בצירוף הערות,
וכו')', תזכיר הוועד הלאומי על שיטת הכתיב
בהעתקת השמות הגיאוגרפיים והפרטיים,
חל-אביב תרצ"ב
'Topographical List', *Memorandum of the* *35
Waad Ha-Leumi on the Method of
Transliteration of Geographical and
Personal Names, Tel-Aviv 1932
- 'Zur Götterwelt des alten Palaestina', *ZAW*, 36
L (1932), pp. 86-87
EJ, IX: 37
Kemosch
- [P. Thomsen, Palaestina und seine Kultur in 38
[fünf Jahrtausenden, Leipzig 1931], קריח ספר,
ח (תרצ"א-ב), עמ' 366-368
- 39 'החקירות הארכיאולוגיות החדשות בארץ ישראל:
2. החפירות בשילה', העולם, כ, מ-מא (כ' תשרי
תרצ"ג — 20.10.1932), עמ' 637-638
- תרצ"ג (1932/3)
- 40 'מסע תגלת פלאסר השלישי לארץ ישראל בשנת
732', ידיעות, א, א (תרצ"ג), עמ' 1-6
- 41 'כיבוש הארץ על ידי בני ישראל לאור
הארכיאולוגיה', תקופתנו, א (תרצ"ג), עמ'
352-364
- 42 'האפוס של ראם שמרה', מאזנים, ד (תרצ"ג),
חוברת כב, עמ' 5-9; כג, עמ' 6-9
- 43 'Cypriote Pottery at a Tomb-cave in the
Vicinity of Jerusalem', *AJSL*, XLIX (1933),
pp. 248-253
- 44 'Der antike Name von Tell Addschûl',
ZDPV, LVI (1933), pp. 186-188
- 45 'החפירות האחרונות בארץ-ישראל', ידיעות, א, א
(תרצ"ג), עמ' 25-27
- [E. Auerbach, Wüste und Gelobtes Land I, 47
- 3 'Die Landschaft Bašan im 2. vorchristlichen
Jahrtausend', *JPOS*, IX (1929), pp. 80-87
EJ, III: 14-4
4. Aschdod. — 5. Ascher. — 6. Aschera. — 7.
Aschima. — 8. Astarte. — 9. Baal. — 10.
Baalat. — 11. Babel. — 12. Balak. — 13.
Baschan. — 14. Bäume, Heilige
EJ, IV: 17-15
15. Bel. — 16. Benjamin. — 17. Bileam
[Reallexikon der Assyriologie I, 1-2, 18
Berlin-Leipzig 1928-1929], *JPOS*, IX
(1929), pp. 232-234
- 1930
- Untersuchungen zur alten Geschichte *19
Syriens und Palaestinas, Giessen 1930
- 20 'Das vordavidische Jerusalem', *JPOS*, X
(1930), pp. 180-191
- 1931
- 21 'A Hebrew Ossuary Inscription', *PEF QSt*,
1931, pp. 171-172
- 22 'Jüdische Familiengräber bei Jerusalem',
Menorah (Wien-Berlin), IX (1931), pp.
350-345
- EJ, VII: 27-23
23. Gad (אל). — 24. Gad (שע"פ). — 25.
Gaza. — 26. Gerr. — 27. Geser
- תרצ"ב (1931/2)
- EJ, VIII: 29-28
28. Hiram. — 29. Jarmut
- 30 'הלוחות מכרכוך', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ'
184-197
- 31 'אפולוניה — רשפון', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ'
460-461

- H.L. — 181-184 (יחד עם ח"א גינזברג —
(Ginsberg)
- 62 'Die westliche Linie des Meerweges', *ZDPV*,
LVIII (1935), pp. 78-84
- 63 'ישראל ותוצאותיו הימה', בוסתנאי, ז, ד (תרצ"ה),
עמ' 17-19; ה, עמ' 17-20; ו, עמ' 15-20
- תרצ"ו (1935/6)
- 64 תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ ישראל (חלק
א', עד לשנת 1925), ירושלים תרצ"ו (ספריה
לידיעת ארץ-ישראל של החברה לחקירת ארץ
ישראל ועתיקותיה, ג-ד)
- 65 'שושלת שמי-מערבית (אמורית) באשור', תרביץ,
ז (תרצ"ו), עמ' 110-111
- 66 'Ein aegaeischer Bestattungsbrauch im
Vorderasien', *AfO*, XI (1936), pp. 239-240
- 67 'A Genealogical List from Ras Shamra',
JPOS, XVI (1936), pp. 150-157
- 68 ['C. Watzinger, Denkmäler Palaestinas,
[Leipzig 1933], קרית ספר, יב (תרצ"ה-תרצ"ו),
עמ' 203-206
- תרצ"ז (1936/7)
- 69 'שרידי הספרות הכנענית העתיקה', העולם, כה, ה
(ר' חשוון תרצ"ז — 22.10.1936), עמ' 87-88
- 70 'הרקע ההיסטורי של תהלים פרק פ"ג', ידיעות, ד,
ג (תרצ"ז), עמ' 47-51
- 71 'החפירות בשיך אבריק (סקירה מוקדמת)', ידיעות,
ד, ג (תרצ"ז), עמ' 79-82
- 72 'עם סיום עונת החפירות הראשונה בשיך אבריק
(בית שערים)', ידיעות, ד, ד (תרצ"ז), עמ'
117-118
- 73 'המסחר הבבלי-האשורי במזרח הקדמון', המסחר,
התעשיה והמלאכה בארץ ישראל בימי קדם,
ירושלים תרצ"ז, עמ' 15-29 (ספריה לידיעת
ארץ-ישראל של החברה לחקירת ארץ-ישראל
ועתיקותיה, ט-י)
- 74 'לוחות תענך', ספר קלחנר, תל-אביב תרצ"ז, עמ'
44-66
- [Berlin 1932], קרית ספר, ט (תרצ"ב-תרצ"ג),
עמ' 460-463
- 48 ['W.F. Albright, The Excavation of Tell Beit
Mirsim I, New Haven 1932-*AASOR*, XII
'1930-1931], קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד),
עמ' 207-210
- תרצ"ד (1933/4)
- 49 'ארץ חפר וארבות', העולם, כא, לח (ח' תשרי
תרצ"ד — 28.9.1933), עמ' 571-572
- 50 'שרידים קדומים בעפולה (הודעה מוקדמת)',
ידיעות, ב, ג (תרצ"ד), עמ' 21-22
- 51 'שמרון — סמוניה', ידיעות, ב, ד (תרצ"ד), עמ'
1-14
- 52 'רמת רחל וח'רבת צלח (גבעת אליהו)', קובץ
החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, מוקדש
לזכר ד"ר א"מ מזיא, ירושלים-תל-אביב תרצ"ד,
עמ' 4-18
- 53 'ללוחות אוגרית', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ'
375-380
- 54 'Shamgar ben 'Anat', *PEF QSt*, 1934, pp.
194-192
- 55 'Der Distrikt Šrq in den samarischen
Ostraka', *JPOS*, XIV (1934), pp. 100-69
- 56 'Semitised Hurrians in Syria and Palestine',
JPOS, XIV (1934), pp. 267-243 (יחד עם
ח"א גינזברג — H.L. Ginsberg)
- 57 *EJ*, X:
Kirjat Sefer
- 58 'סוריה וארץ ישראל ברשימה הגיאוגרפית של
מלכות סרגון הגדול', קובץ החברה העברית
לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, מוקדש לזכר
ד"ר א"מ מזיא, ירושלים תרצ"ד, עמ' 264-269
- תרצ"ה (1934/5)
- 59 'קבורת תינוקות בכדים', ידיעות, ג, ב (תרצ"ה),
עמ' 57-59
- 60 'תעודה חדשה מגנוי תל אל-עמארנה', ידיעות, ב,
ג-ד (תרצ"ה), עמ' 38-40
- 61 'The Ewirižar Letter', *JPOS*, XV (1935), pp.

- 89 'עם סיום עונת החפירות השלישית בבית שערים (שיך אבריק)', ידיעות, ו, ב (תרצ"ט), עמ' 103-101
- 90 'תל כרדאנה בעמק עכו (אפק אשר באשר?)', ידיעות, ו, ד (תרצ"ט), עמ' 158-151
- 91 *The Excavations at Beth She'arim*, Jerusalem 1939 (יחד עם מ' שובה)
- 92 'ב' דינבורג, ישראל בארצו א, תל-אביב תרצ"ח', קרית ספר, טו (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 24-18
- ת"ש (1939/40)
- 93 'לכתובת ה"כנענית" משכם', ידיעות, ז, ב (ת"ש), עמ' 91-90
- *94 חפירות בית שערים (שיך אבריק), סקירה על מפעלה הארכיאולוגי של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בבית שערים בשנות תרצ"ו-ת"ש, ירושלים ת"ש
- *95 *Palestine Guide for Navy, Army and Air Force*, Tel Aviv 1940 (יחד עם ש' ייבין — S. Yeivin)
- 96 'על מפעלו המדעי של הפרופ' ש. קליין ז"ל', ידיעות, ז, ג-ד (ת"ש), עמ' 146-141
- 97 '[ספר הישוב א, א, ירושלים תרצ"ט]', קרית ספר, טז (תרצ"ט-ת"ש), עמ' 414-408
- תש"א (1940/1)
- *98 'ישראל בארצו — אטלס לחקופת התנ"ך, מימי האבות ועד עזרא ונחמיה (2000-333 לפסה"ג), תל-אביב 1941; מהדורה מתוקנת, תל-אביב תשי"ז
- *99 *Israel in Biblical Times, The Graphic and Historical Atlas of Palestine*, designed and edited by J. Szapiro, Tel Aviv 1941
- *100 *Guide to Tel Aviv-Jaffa*, Tel Aviv 1941 (יחד עם י' נדיבי [Y. Nediivi], ש' ייבין [S. Yeivin], מ' פויכטוואנגר [M. Feuchtwanger])
- 101 'בית טוביה', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 123-104
- 102 'מחקרים טופוגראפיים — א. מגבע עד באר שבץ', ידיעות, ח, א (תש"א), עמ' 37-35
- 103 'מחקרים טופוגראפיים — ב. מקום מוצאם של החשמונאים', ידיעות, ח, ג (תש"א), עמ' 107-105
- 75 'ח'רבת אל-מלאחה בעמק עכו', ידיעות, ה, א-ב (תרצ"ז), עמ' 43-42
- 76 ['Reallexikon der Assyriologie II, 1-4 Berlin-Leipzig, 1933-1936'], *JPOS*, XVII (1937), pp. 139-140
- תרצ"ח (1937/8)
- 77 תולדות ארץ ישראל, א, תל-אביב תרצ"ח, (יחד עם ד"ר מ"ה בן-שמאי)
- 78 'עונת החפירות השניה בבית שערים (שיך אבריק) — סקירה מוקדמת', ידיעות, ה, ג (תרצ"ח), עמ' 76-49
- 79 'תוצאות החפירות הארכיאולוגיות בבית שערים (שיך אבריק)', העולם, כו (ז אדר ב תרצ"ח — 10.3.1938), עמ' 509-508
- 80 'The Excavations at Sheikh Ibriq (Beth She'arim) 1936/7', *JPOS*, XVIII (1938), pp. 41-48
- 81 'Zur Geschichte des phönizisch-hebräischen Alphabets', *JPOS*, XVIII (1938), pp. 278-291
- 82 'Esh-Sheikh Ibriq', *QDAP*, VI (1938), pp. 222-223
- 83 'Esh-Sheikh Ibriq', *QDAP*, VII (1938), pp. 51-53
- 84 'Revelations of Jewish Art in Roman Palestine', *ILN*, vol. 192, no. 5174 (19.6.1938), pp. 1100-1101
- 85 'The Sole Reminders of Jerusalem's Golden Age', *ILN*, vol. 193, no. 5193 (29.10.1938), pp. 777-779
- 86 'כתבי פרופ' שמואל קליין בחקירת ארץ-ישראל (ביבליוגרפיה משנות תרס"ח-תרצ"ז)', ידיעות, ה (תרצ"ח), עמ' 94-83
- 87 ['K. Galling, Biblisches Reallexikon, Tübingen 1937'], *JPOS*, XVIII (1938), pp. 133-135
- תרצ"ט (1938/9)
- 88 'כתובת כנענית עתיקה משכם', ידיעות, ו, א (תרצ"ט), עמ' 44-42

- 119 'מחקרים טופוגראפיים — ד. גבע וחרשת הגוים',
ידיעות, יא, ג-ד (תש"ה), עמ' 35-41
- 120 'החפירות בבית ירח (סקירה מוקדמת)', ידיעות,
יא, ג-ד (תש"ה), עמ' 77-84 (יחד עם מ'
שטקלים)
- תש"ו (1945/6)
- 121 'יחס בני נחור והמסגרת ההיסטורית של ספר
איוב', ציון, יא (תש"ו), עמ' 1-16; 151
- 122 'מלחמות ישראל עם ארם', מערכות, לה (תש"ו),
עמ' 23-30; לו (תש"ו), עמ' 17-22
- 123 'הכתובות הפיניקיות מגבל ושלשלת התפתחותו
של הכתב האלפביתי הפיניקי-העברי', לשוננו, יד
(תש"ו), עמ' 166-181
- 124 'מחקרים טופוגראפיים — ה. חמת וגבולה
הצפוני של ארץ כנען', ידיעות, יב (תש"ו),
עמ' 91-102
- 125 'מפת ארץ-ישראל 1:250.000, גלין צפוני (יחד
עם ז' ליפשיץ, י' בן-צבי, ד' ילין ז"ל, ש' קליין
ז"ל), ירושלים תש"ו
- 126 'Canaan and the Canaanites', *BASOR*, CII
(1946), pp. 7-12
- 127 'Palestine at the Time of the Middle
Kingdom in Egypt', *RHJE*, I (1946), pp.
33-68
- 128 'Kinnereth', *QDAP*, XII (1946), p. 106
- תש"ז (1946/7)
- 129 'סופר המלך דוד ובעיית הפקידות הגבוהה במלכות
ישראל הקדומה', ידיעות, יג (תש"ז), עמ'
105-114
- 130 'למחקר השמות הפרטיים במקרא', לשוננו,
טו (תש"ז), עמ' 37-44
- 131 'גבעון ירושלים', ידיעות, יג, א-ב (תש"ז), עמ'
51
- 132 'אמת-חמתו בערכות מואב', תרביץ, יח (תש"ז),
עמ' 62-63
- 133 *Map of Galilee, Ancient and Modern*,
Z. — Jerusalem 1946 (יחד עם ז' ליפשיץ —
Lifshitz)
- תש"ב (1941/2)
- 104 'על השם איוב', תרביץ, יג (תש"ב), עמ' 72
- 105 'החפירות בבית הקברות של בית שערים', קדם, א
(תש"ב), עמ' 66-76
- 106 'עונת החפירות הרביעית בבית שערים (סקירה
מוקדמת)', ידיעות, ט, א (תש"ב), עמ' 5-20
- 107 'קברי בני חזיר במסורת הנוצרית העתיקה',
ידיעות, ט, ד (תש"ב), עמ' 115
- 108 'Esh-Sheikh Ibrik', *QDAP*, IX (1942), pp.
212-215
- תש"ג (1942/3)
- 109 'קבר מתקופת הברונזה הקדומה שנחגלה בכנרת',
ידיעות, י, א (תש"ג), עמ' 1-9
- 110 'מחקרים טופוגראפיים — ג. גבעת האלהים',
ידיעות, י, ב-ג (תש"ג), עמ' 73-75
- תש"ד (1943/4)
- 111 'רשמי סיור בעמק הירדן הצפוני', ידיעות, י, ד
(תש"ד), עמ' 98-102 (יחד עם ש' ייבין)
- 112 'אייר במקורות האשוריים', תרביץ, טו (תש"ד),
עמ' 63-64
- 113 'כנען שמלפני הכיבוש הישראלי', מערכות, כ-כא
(תש"ד), עמ' 64-74
- 114 'Esh-Sheikh Ibrik', *QDAP*, X (1944), pp.
196-198
- תש"ה (1944/3)
- 115* בית שערים — פרשת החפירות בשנות
תרצ"ו-ת"ש, א, ירושלים תש"ה.
- 116 'גלגולי התיישבות בימי קדם', קובץ החברה
לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, מוקדש לזכרו
של ר' אשר זליג וייצמן ז"ל, ירושלים תש"ה, עמ'
63-71
- 117 'מנהג שרפת מתים', קדם, ב (תש"ה), עמ'
126-128
- 118 'רשמי סיור שני בעמק הירדן הצפוני', ידיעות, יא,
ג-ד (תש"ה), עמ' 17-21 (יחד עם ש' ייבין)

תש"ח (1947/8)

- 134 מפת ארץ-ישראל, גליון דרומי (הנגב), ירושלים
תש"ח (יחד עם ז' ליפשיץ)
135 'The Historical Background of the Samaria
Ostraca', *JPOS*, XXI (1948), pp. 117-133

תש"ט (1948/9)

- 136 'קרית ארבע היא חברון', ספר דינבורג, ירושלים
תש"ט, עמ' 310-325
137 'סינכרוניזם אשור-ישראלי חדש', חרביץ, יט
(תש"ט), עמ' 119-120

תש"י (1949/50)

- 138 'הרקם והחגור', חרביץ, כ (תש"י), עמ'
316-319
139 'החפירות בתל-קסילה' (סקירה ראשונה), ידיעות,
טו (תש"י), עמ' 8-18
140 'חפירת ניסיון בעין גדי (תש"ט)', ידיעות, טו
(תש"י), עמ' 25-28
141 'גולי ישראל בגוזן', ידיעות, טו (תש"י), עמ'
83-85
142 'תל-קסילה', עלון מחלקת העתיקות של מדינת
ישראל, ב (תש"י), עמ' 27-29

- 143-203 אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י:
143 אביטל. — 144 אבל. — 145 אבל בית
מעכה. — 146 אבל כרמים. — 147 אבנר,
אבינר. — 148 אבץ. — 149 אדורים. — 150
אדם (העיר). — 151 אדני צדק (השם). — 152
אדרם. — 153 אדרמלך, אלהי ספרים. — 154
אדרעי. — 155 אויל מרדך. — 156 אונו, אנו.
— 157 אונו, בקעת אונו. — 158 אורחי. —
159 אחאב (השם). — 160 אחז (השם). — 161
אחיטוב, אחטב. — 162 אחימלך. — 163 אחימן
(השם). — 164 אחיחפל הגילוני. — 165 אחלב
(מקום). — 166 אחסבי. — 167 איל פארן. —
168 אילון (עיר בצפון-מזרח השפלה). — 169
אילון, עמק אילון. — 170 אֵילון (שבארץ
זבולון). — 171 אילון (עיר בנחלת דן). — 172
איתיאל (יחד עם נ"ה טור-סיני). — 173 איתן.
— 174 אכד. — 175 אכשף. — 176 אלוד
(השם). — 177 אלון בצעננים (השם). — 187
אליהו, אליהוא. — 179 אליפו (יחד עם נ"ה

- טור-סיני). — 180 אליצור. — 181 אלמלך. —
182 אלסר. — 183 אלעלא, אלעלה. — 184
אלעשה (שע"פ). — 185 אלחולד. — 186
אלחקא, אלחקק. — 187 אלחקן. — 188 אמוץ.
— 189 אמם. — 190 אמנה (רכס הרים בדרומה
של סוריה). — 191 אמרי. — 192 אמרפל. —
193 אנחרת. — 194 אסנפר. — 195 ארוד. —
196 ארומה. — 197 אריוך. — 198 ארץ ישראל:
[א] ארץ ישראל בין שכנותיה, [ב] שמות הארץ
וגבולותיה, [ח] דברי הימים. — 199 אשדוד. —
200 אשור (עיר). — 201 אשקלון. — הוספות
ותיקונים: 202 ארונה. — 203 ארם נהרים

תשי"א (1950/51)

- 204 'ירזה — תל ג'מה', ידיעות, טז, א-ב (תשי"א),
עמ' 38-42
205 'החפירות בתל-קסילה, תש"ח-תש"ט (סקירה
מוקדמת שנייה)', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ'
45-71 'הנ"ל גם בהדפסה נפרדת בהוצאת החברה
לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה)
206 'אל ח'רבה (קסילה)', עלון מחלקת העתיקות של
מדינת ישראל, ג (תשי"א), עמ' 34-37
207 'The Excavations at Tell Qasile —
Preliminary Report I-II-III', *IEJ*, I
(1950-1951), pp. 61-67, 125-140,
194-218

- 208 'The Excavation of Tell Qasile', *BAR*, XIV
(1951), pp. 43-49
209 'The Stratification of Tell Abû Huwâm on
the Bay of Acre', *BASOR*, CXXIV (1951),
pp. 21-25
210 'The Hebrew Ostraca from Tell Qasile',
JNES, X (1951), pp. 265-267

תשי"ב (1951/2)

- 211 החפירות בתל-קסילה תש"ח-תשי"א, ירושלים
תשי"ב (חוברת הדרכה)
212 'הכרונולוגיה של המקדשים בבית שאן', ידיעות,
טז, ב-ג (תשי"ב), עמ' 14-19
213 'כספון או רשפון?', ידיעות, טז (תשי"ב), עמ'
70-71
214 'מסעותיו הצבאיים של אמנחתפ השני לארץ

- 229 'כתובת עברית בכפר עלאר', ידיעות, יח; ג-ד (תשי"ד), עמ' 154-157
- 230 'Gath and Gittaim', *IEJ*, IV (1954), pp. 227-235
- 231-267 אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד:
231 בוק (עיר בכנען). — 232 בוק (עיר באפרים). — 233 בטן. — 234 בית טוביה. — 235 בית הישימות. — 236 בית ענת. — 237 בית פלט. — 238 בית פצץ. — 239 במדבר, ס' במדבר, פרק לג. — 240 בן טבאל. — 241 בן ענת. — 242 בני עמו, ארץ בני עמו. — 243 בעל גד. — 244 בעל חרמון. — 245 ברקוס. — 246 גבורי דויד. — 247 גבע. — 248 גבעה, גבעת בנימין, גבעת שאול. — 249 גבעת האלהים. — 250 גזר. — 251 גי החרשים. — 252 גיא חרשים. — 253 גיא המלח, גיא מלח, גי מלח. — 254 גליל, הגליל, גליל הגוים, גלילה. — 255 גשן (עיר ביהודה). — 256 גת. — 257 גת רמון. — 258 גתים. — 259 דברי הימים, ס' דברי הימים. — 260 דברי הימים למלכי יהודה וישראל. — 261 דתין, דתן. — 262 הומס, הימס. — 263 הם. — 264 זיף (ביהודה). — 265 זיף, מדבר זיף. — 266 זיף (בנגב). — 267 זיף, זיפה.
- תשט"ז (1955/6)
- 268 'ירושלים לפני מלכות דוד', ספר ירושלים, א, ירושלים תשט"ז, עמ' 99-110
- 269 'בן טבאל ובית טוביה', ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 249-251
- תשי"ז (1956/7)
- 270-299 אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ז:
270 חברון (משפחת לויים). — 271 חברון (עיר). — 272 חברון, הכרכה אשר בחברון. — 273 חברון, עמק חברון. — 274 חובה. — 275 חורן. — 276 חות יאיר. — 277 חיאל. — 278 חניך. — 279 חנתון. — 280 חפר (משפחה). — 281 חפר (עיר). — 282 חצור (עיר בגליל). — 283 חצור (צפונה לירושלים). — 284 חרדי. — 285 חרמה. — 286 חרשת הגוים. — 287 טופוגרפיה. — 288 יאיר. — 289 יבש גלעד. — 290 יהודה, הר יהודה. — 291 יהושפט. — 292 יזרעאל (עיר). — 293 יקנעם. — 294 ירושלים. — 295 ישראל, הר ישראל
- כנען, ירושלים, ד (תשי"ב), עמ' 13-20
- 215 'היסטוריוגרפיה ישראלית קדומה', הכינוס העולמי למדעי היהדות קיץ תש"ז, ירושלים תשי"ב, עמ' 357-361
- *216 פרקים בתולדות ישראל בתקופה המקרא — הרצאות בלימודי היסוד באוניברסיטה בחורף תשי"ב, ירושלים תשי"ב (שכפול). מהדורה שנייה, מתוקנת, ירושלים תשט"ו
- 217 'The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak), 1944-46; *IEJ*, II (1952), pp. 165-173 218-229 (יחד עם מ' אביריונה ומ' שטקליס) 'Ancient Israelite Historiography', *IEJ*, II (1952), pp. 82-88
- 219 'Yurza' — The Identification of Tell Jemmeh, *PEQ* (1952), pp. 48-51
- 220 'Archaeology in the State of Israel', *BAR*, XV (1952), pp. 18-24
- 221 'Excavations at Tell Qasile, Israel — Life and Letters, New York, January-April 1952, pp. 18-20
- תשי"ג (1952/3)
- 222 'מסע סנחריב לארץ יהודה', ארץ-ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 170-175
- 223 'גת וגתים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 356-351
- 224 'דברי מבוא לסימפוזיון על התרבויות הניאוליתיות בארץ ישראל', ידיעות, יז, א-ב (תשי"ג), עמ' 1-4
- 225 'Beth-Shearim, Gaba and Harosheth of the Gentiles', *HUCA*, XXIV (1952-53), pp. 75-84
- 226 'A Comment on the Preceding — S.H. Horn, Jericho in a Topographical List of Rameses II', *JNES*, XII (1953), p. 203
- 227 'Excavations at Tell Qasile', *Israel — Life and Letters*, New York, May-June 1953, pp. 70-73
- תשי"ד (1953/4)
- 228 'ארץ כנען ערב תקופת האבות', ארץ-ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 18-32

- תשכ"ב (1961/2)
- 314 'ייסודה של ממלכת ארם ויחסיה עם ישראל',
בימי בית ראשון, בעריכת א' מלמט, ירושלים
תשכ"ב, עמ' 1-157
- 315 'בית שאן ובנותיה', בקעת בית שאן,
ירושלים תשכ"ב, עמ' 9-20
- 316-322 אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים
תשכ"ב:
316 כון. — 317 כושן. — 318 כפתור. —
319 לבוא חמת. — 320 ערי הלוויים
והכוהנים. — 321 מגדל. — 322 מישע
- 323 'The Aramaean Empire and its
Relations with Israel', *BAR*, XXV
(1962), pp. 97-120
נדפס מחדש: D.N. Freedman & E.F. Campbell
(eds.), *The Biblical Archaeologist Reader*, II, New York
(והדפסות נוספות) 1964, pp. 127-151
- תשכ"ג (1962/3)
- *324 עין גדי — חפירות ארכיאולוגיות בשנים
1961-1962, ירושלים תשכ"ג = ידיעות, כו
(תשכ"ג), עמ' 1-133 (יחד עם טרודה דותן וע'
דונאייבסקי)
- 325 'דאר ורחוב ברשימת ערים מצרית', ידיעות, כו
(תשכ"ג), עמ' 139-144
- 326 'David's Reign in Hebron and the Conquest
of Jerusalem', D.J. Silver (ed.), *In the Time
of Harvest — Essays in honor of A.H. Silver
on the Occasion his 70th Birthday*, New
York-London 1963, pp. 235-244
- 327 'The Military Élite of King David', *VT*,
XIII (1963), pp. 310-320
- 328 'Excavations at the Oasis of Engedi',
Archaeology, XVI (1963), pp. 99-107
- תשכ"ד (1963/4)
- *329 הפלשתים ויסוד ממלכות ישראל וצור, דברי
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, א,
חוברת 7, ירושלים תשכ"ד
- 330 'הגיבורים אשר לדוד', עז לודד — מחקרים
בחנ"ך מוגש לדוד בן-גוריון, ירושלים תשכ"ד,
עמ' 248-264
- 300 'ארץ-ישראל — מחקופת הברונזה הקדומה עד
חורבן ממלכת יהודה', אנציקלופדיה עברית, ו,
ירושלים-תל-אביב תשי"ז, עמ' 247-304 (יחד
עם ש' ייבין)
- 301 'Jerusalem in Biblical Times', *Israel*, 1956,
The Anglo-Israel Association, London
1956, pp. 5-12
- 302 'The Campaign of Pharaoh Shishak to
Palestine', *VT Supplementum*, IV (1957),
pp. 57-66
- 303 'The Tobiades', *IEJ*, VII (1957), pp. 137 ff.
- 304 'עונת החפירות השמינית בבית שערים —
תשט"ז, ידיעות, כא (תשי"ז), עמ' 153-164
- 305 'ירושלים — מקדש מלך ובית ממלכה', יהודה
וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 25-32
- תשי"ח (1958/9)
- 306 'דברי הימים, ט' דברי הימים', אנציקלופדיה
עברית, יב, ירושלים-תל-אביב תשי"ח, עמ'
882-880
- *307 בית שערים, א (מהדורה מתוקנת ומחודשת),
ירושלים תשי"ח (ראה מס' 115)
- תשי"ט (1958/9)
- 308 'גשור ומעכה' ציון, כג-כד (תשי"ח-תשי"ט),
עמ' 115-123
- תש"ך (1959/60)
- 309 'ערי נחלת דן', ידיעות, כד (תש"ך), עמ' 8-16
- 310 'ערי הכוהנים והלוויים', עיונים בספר יהושע,
ירושלים תש"ך, עמ' 165-174
- 311 'The Cities of the Territory of Dan', *IEJ*, X
(1960), pp. 65-77
- 312 'The Cities of the Priests and the Levites',
VT Supplementum, VII (1960), pp.
193-205
- תשכ"א (1960/1)
- 313 'Geshur and Maacha', *JBL*, LXXX (1961),
pp. 16-28

- 331 'מסעותיו הצבאיים של אמנתהפ השני לארץ כנען', היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא (בעריכת י' ליוור), תל-אביב תשכ"ד (והדפסות נוספות), עמ' 33-39
- 332 'מסע שישק לארץ-ישראל', שם, עמ' 182-189
- 333 'המקדש בערד ומשפחת חובב חותן משה', ארץ-ישראל, ז' (תשכ"ד), עמ' 1-5
- 334 'עונת החפירות השלישית בעין גדי', ידיעות, כח (תשכ"ד), עמ' 143-152 (יחד עם ע' דונאייבסקי)
- 335 'En-Gedi - The third Season of Excavations (Preliminary Report)' *IEJ*, XIV (1964), pp. 121-130 (יחד עם ע' דונאייבסקי)
- *336 *The Philistines and the Rise of Israel and Tyre*, Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities, I, No. 7, Jerusalem 1964
- 337 'En-Gev Excavations in 1961', *IEJ*, XIV (1964), pp. 1-49 (יחד עם א' בירן, מ' דותן וע' דונאייבסקי)
- 338 'Jerusalem (I-IV)', *Enciclopedia de la Biblia*, IV, Barcelona 1964, pp. 357-412
- תשכ"ה (1964/5)
- 339 'הפיניקים בחופו המזרחי של הים התיכון', מערבו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1-16
- 340 'כנען, חת ומיקני - מפגש שלוש תרבויות', מולד, כב (תשכ"ה), עמ' 578-582
- 341 'The Sancury of Arad', *JNES*, XXIV (1965), pp. 297-303
- תשכ"ו (1965/6)
- 342 'פלשת וישראל', עיונים בספר שופטים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 356-365, 373-377
- 343 'עונות החפירות הרביעית והחמישית בעין גדי - סקירה מוקדמת', ידיעות, ל' (תשכ"ו), עמ' 183-194 (יחד עם ע' דונאייבסקי)
- 344 החפירות בתל-קסילה (תשכ"ח-תש"א), ירושלים תשכ"ו (חוברת הדרכה; הדפסה מחודשת של מס' 211)
- *345 *En-Gedi - The First and Second Seasons*
- of Excavations, 1961-1962, Jerusalem 1966 = 'Atiqot, V (1966) (יחד עם טרודה דותן וע' דונאייבסקי)
- תשכ"ז (1966/7)
- 346 'תקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל', ארץ ישראל, ח' (תשכ"ז), עמ' 216-230
- 347 'כל ארץ נפתלי', כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 1-9
- 348 'ספר בראשית בהארה היסטורית', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 17-22
- 349 'חותם פלשתי מתל קסילה', ידיעות, לא (תשכ"ז), עמ' 64-67
- 350 'כנען בתקופת האבות', ההיסטוריה של עם ישראל ב: האבות והשופטים (בעריכת ב' מזר), תל-אביב תשכ"ז, עמ' 83-94, 321-322
- 351 'ההשתלשלות ההיסטורית', שם, עמ' 127-138, 332-331
- 352 'יציאת מצרים וכבוש הארץ', שם, עמ' 187-199, 345-343
- 353 'הפלשתים ומלחמותיהם עם ישראל', שם, עמ' 234-243, 355-356
- 354 'En-Gedi - Fourth and Fifth Seasons of Excavations, Preliminary Report', *IEJ*, XVII (1967), pp. 133-143 (יחד עם ע' דונאייבסקי)
- 355 'En-Gedi', D. Winton Thomas (ed.), *Archaeology and Old Testament*, Oxford 1967, pp. 223-230 (והדפסות נוספות)
- 356 'Excavations at the Oasis of Engedi', *Archaeological Discoveries in the Holy Land*, New York 1967, pp. 67-75 (הדפסה חוזרת של מספר 328)
- 357 'En Gedi', *RB*, LXXIV (1967), pp. 85-86
- תשכ"ח (1967/8)
- 358 'ירושלים בתקופת המקרא', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 3-12
- 359-361 אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח:

- 378-374 אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א-ב, ירושלים תשל"א:
374 בית שערים (יחד עם נ' אביגד). — 375
ירושלים המקראית. — 376 כנרת (קבוצה).
— 377 עין גב. — 378 עין גדי
- 379 'מבוא לספר דברי הימים', ספר דברי הימים, עם פירוש חדש מאת ש"ל גורדון (מהדורה מחודשת ומתוקנת בידי ב"צ לוריא), תל-אביב תשל"א, עמ' ז-יח
- *380 *The Excavations in the Old City of Jerusalem Near the Temple Mount — Preliminary Report of the Second and Third Seasons 1969-1970* (including a chap. by M. Ben-Dov, 'The Omayyad Structure near the Temple Mount'), Jerusalem 1971
- 381 'The Historical Development', *The World History of The Jewish People*, III: Judges (ed. B. Mazar), Tel Aviv 1971, pp. 3-22, 291-293
- 382 'The Exodus and the Conquest', *ibid.*, pp. 69-93, 304-307
- 383 'The Philistines and their Wars with Israel', *ibid.*, pp. 324-325
- תשל"ב (1971/2)
- 381 'The Historical Development', *The World History of The Jewish People*, III: Judges (ed. B. Mazar), Tel Aviv 1971, pp. 3-22, 291-293
- 382 'The Exodus and the Conquest', *ibid.*, pp. 69-93, 304-307
- 383 'The Philistines and their Wars with Israel', *ibid.*, pp. 324-325
- תשל"ב (1971/2)
- 386-384 אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב:
384 עין גדי. — 2.385 עמרי. — 386 פרץ עזה
- תשל"ג (1972/3)
- 387 'קבר מתקופת הברונזה הקדומה בבית-ירח
- 359 מסכנות, ערי מסכנות. — 360 סיני, הסיני.
— 361 סלע, הסלע
- 362 'The Middle Bronze Age in Palestine', *IEJ*, XVIII (1968), pp. 65-97
- תשכ"ט (1968/9)
- 363 'עיר דוד והר ציון', ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 1-11
- 364 'חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה — סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח', ארץ-ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 161-174
- *365 *The Excavations in the Old City of Jerusalem — Preliminary Report of the First Season 1968*, Jerusalem 1969
- 366 'The Historical Background of the Book of Genesis', *JNES*, XXVIII (1969), pp. 73-83
- תש"ל (1969/70)
- 367 'ידיבר על הבהמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים', ספר ש' ייבין, ירושלים תש"ל, עמ' 357-351
- 368 'קריית ארבע היא חברון', ספר חברון, בעריכת ע' אבישר, ירושלים תש"ל, עמ' 18-26 (הדפסה חוזרת של מס' 136)
- 369 'The Excavations South and West of the Temple Mount in Jerusalem — The Herodian Period', *BAR*, XXXIII (1970), pp. 47-60
- 370 'Canaan in the Patriarchal Age', *The World History of the Jewish People*, II: Patriarchs (ed. B. Mazar), Tel Aviv 1970, pp. 169-187, 276-278
- 371 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית — סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תשל"ו', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 1-34
- תשל"א (1970/1)
- 372 'כתובת עברית מתחום בית המקדש בירושלים', קדמוניות, ג (תשל"א), עמ' 142-144
- 373 'כתובת על רצפת בית כנסת בעין גדי — סקירה מוקדמת', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 18-23

- 399 'The Archaeological Excavations near the Temple Mount', *Jerusalem Revealed*, pp. 25-40
- 400 'Beth-She'arim', *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, I, Jerusalem 1975, pp. 229-247 (יחד עם נ' אביגד)
- תשל"ו (1975/6)
- *401 ערים וגלילות בארץ ישראל — מחקרים טופוגרפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו
- 402 אנציקלופדיה מקראית ז, ירושלים תשל"ו: קרית יערים
- 403 'The "Orpheus" Jug from Megiddo', *Magnalia Dei, The Mighty Acts of God — Essays on the Bible and Archaeology in Memory of G. Ernest Wright*, New York, pp. 187-192
- 404 'En Gedi', *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, II, Jerusalem 1976, pp. 370-378
- 405 'En Gev', *Encyclopedia of Archaeological Excavations* (supra), II, pp. 381-385
- 406 'Jerusalem (in the Biblical Period)', *Encyclopaedia of Archaeological Excavations* (supra), II, pp. 580-591
- תשל"ז (1976/7)
- *407 'Kinnereth', *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, III, Jerusalem 1977, pp. 717-718
- (כינרת), ארץ ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 193-176 (יחד עם רות עמירן ונ' האס; משל מזר ההקדמה ותיאור הקבר, עמ' 176-178)
- 388 'החפירות ליד הר-הבית', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 90-74
- *389 'המלוכה בישראל', טיפוס מנהיגות בתקופת המקרא, ירושלים תשל"ג, עמ' 35-27
- *390 *Beth Shearim*, I, Jerusalem 1973
- 391 'Decouvertes Archeologiques pres des murs du Temple', *La Terre Sainte*, 1973, pp. 222-232
- 392 'Scoperta Archeologica presso il Morro', *La Terra Santa*, 1973, pp. 144-156
- 393 'Descubrimientos arqueologicos junto al moro del Templo', *Tierra Santa*, 1973, pp. 268-277
- תשל"ד (1973/4)
- *394 כנען וישראל, מחקרים היסטוריים, ירושלים תשל"ד
- 395 'מקום שכם — מקום מקודש ישראל', ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 8-1
- תשל"ה (1974/5)
- 396 'עציון-גבר ועברונה', ארץ ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 48-46
- *397 *The Mountain of the Lord*, New York 1975
- 398 'Jerusalem in the Biblical Period', *Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1975, pp. 1-8

רשימת קיצורים של כתבי עת וספרים

<i>AJP</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CIJ</i>	<i>Corpus Inscriptionum Judaicarum</i>
<i>CMH</i>	<i>Cambridge Mediaeval History</i>
<i>CSCO</i>	<i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i>
<i>EI²</i>	<i>Encyclopaedia of Islam, New Edition</i>
<i>HLB</i>	<i>Harvard Library Bulletin</i>
<i>HTR</i>	<i>Harvard Theological Review</i>
<i>HUCA</i>	<i>Hebrew Union College Annual</i>
<i>IEJ</i>	<i>Israel Exploration Journal</i>
<i>JBL</i>	<i>Journal of Biblical Literature</i>
<i>JBR</i>	<i>The Journal of Bible and Religion</i>
<i>JJS</i>	<i>Journal of Jewish Studies</i>
<i>JQR</i>	<i>Jewish Quarterly Review</i>
<i>JRS</i>	<i>The Journal of Roman Studies</i>
<i>NTS</i>	<i>New Testament Studies</i>
<i>PEF QSt</i>	<i>Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement</i>
<i>PEQ</i>	<i>Palestine Exploration Quarterly</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologiae Graeca (ed. Migne)</i>
<i>PL</i>	<i>Patrologiae Latina (ed. Migne)</i>
<i>PO</i>	<i>Patrologiae Orientalis</i>
<i>PW</i>	<i>Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (I</i>
<i>(I R; II R)</i>	<i>Reihe, II Reihe)</i>
<i>QDAP</i>	<i>Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine</i>
<i>RAO</i>	<i>Recueil d'archeologie orientale</i>
<i>RB</i>	<i>Revue biblique</i>
<i>RHC. H. Occ.</i>	<i>Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux</i>
<i>ZDPV</i>	<i>Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins</i>

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 8

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM ● JULY 1978

EDITOR: YAACOV SHAVIT

EDITOR OF CURRENT ISSUE: YORAM TSAFRIR

CONTENTS:

- THE FOUNDATION OF SCYTHOPOLIS / GIDEON FUCHS 3
- ON THE POLITICAL INVOLVEMENT OF THE PHARISEES UNDER HEROD AND THE PROCURATORS /
ISRAEL LEE LEVINE 12
- HERODIAN JERUSALEM IN THE LIGHT OF THE EXCAVATIONS SOUTH AND SOUTHWEST OF THE
TEMPLE MOUNT / BENJAMIN MAZAR 29
- ON THE FACTORS LEADING TO THE GREAT REVOLT AGAINST ROME /
URIEL RAPPAPORT 42
- THE 'IUDAEA CAPTA' COINAGE IN ERETZ-ISRAEL AND ITS IMPLICATIONS FOR THE
ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE REIGN OF AGRIPPA II / DAN BARAG 47
- Discussion with the Participation of Yaaqov Meshorer, Uriel Rappaport, Arye Kindler
- SEPPHORIS AND THE 'WAR OF QITOS' / JOSEPH GEIGER 69
- HISTORICAL-GEOGRAPHICAL NOTES ON THE DESCRIPTION OF ERETZ-ISRAEL IN THE
PEUTINGER MAP / ISRAEL FINKELSTEIN 71
- BATEI MIDRASH IN ERETZ-ISRAEL IN THE EARLY AMORAIC PERIOD /
AHARON OPPENHEIMER 80
- HELLENISTIC INFLUENCES IN THE JEWISH CITY IN ERETZ-ISRAEL IN THE FOURTH AND
SIXTH CENTURIES C.E. / MOSHE DAVID HERR 90
- CULTURED LIBERAL PROFESSIONALS IN THE CITIES OF ERETZ-ISRAEL IN THE BYZANTINE
PERIOD / YARON DAN 95
- IMMIGRATION AND PILGRIMAGE IN THE EARLY ARAB PERIOD (634-1099) / MOSHE GIL 123
- Discussion with the Participation of Shmuel Safrai, Avraham Grossman, Haggai Ben-Shamai
- THE GATES OF JERUSALEM IN THE ACCOUNT OF MUQADASSI—NEW IDENTIFICATIONS ON
THE BASIS OF BYZANTINE SOURCES / YORAM TSAFRIR 147
- THE COASTAL CITIES OF ERETZ-ISRAEL IN THE ARAB PERIOD (640-1099) ON THE BASIS
OF ARAB SOURCES / AMIKAM EL'AD 156
- DEVELOPMENT PROJECTS IN JERUSALEM UNDER EARLY OTTOMAN RULE /
AMNON COHEN 179
- DOCUMENTATION
- FURTHER DATA ON THE POGROM OF 1517 AGAINST THE JEWS OF SAFED/AVRAHAM DAVID 189
- CLARIFICATIONS AND NOTES 195
- RESEARCH PROJECTS ON THE HISTORY OF ERETZ-ISRAEL 199
- BULLETIN: THE IZHAK BEN-ZVI PRIZE FOR 1978 213
- BIBLIOGRAPHY: THE WORKS OF BENJAMIN MAZAR 217
- LIST OF ABBREVIATIONS OF PERIODICALS AND BOOKS 229

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 8

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • JULY 1978

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1978

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel